

### Makale

İsrail 2017 Irak Kürdistanı Bağımsızlık Referandumunu Neden Destekledi? Ontolojik Güvenlik Çerçevesinden Bir Değerlendirme  
Serhun Al

Yeni Paradigma Bağlamında Ortadoğu'daki Toplumsal Hareketlerin İncelenmesi: Mısır ve İran Örnekleri  
Şeyma Merve Tandoğan

Güney Kore'de Siyasi Partiler ve Kurumsallaşma  
Kerem Kılıçdaroğlu - Düzgün Arslantaş

27 Mayıs Darbesi ve Ali Fuat Başgil  
Ali Haydar Soysüren

Sombart ve Kadro 'Yeniden'  
Mesut Sert

Theda Skocpol'un Sosyal Teoriye Bütüncül Katkısı: Devletler, Devrimler ve Uluslararası Bağlam  
Deniz Dinç

Sermaye Birikim Sürecinin Aktörü Olarak Yerel Yönetimler: Türkiye'deki Büyükşehir Belediyelerinin Bütçe Gelirleri ve Giderleri İçin Kümeleme Analizi (2009-2018)  
Esra Doğan - Cem Akın

Doğanın Metalaştırılması: Aydınlanmanın Diyalektiğinin Zirvesi  
Berkay Coşkun

Ortaklaşa Yönetişim-Uluslararası Kuruluşların Politika Yönlendirmesi  
Fatma Müge Algan

### Değerlendirme

Türkiye ve Sovyetler Arasında 1937 Yılında İmzalanan Ticaret Anlaşması Üzerine Sovyet Ticaret Uzmanı İ. A. Genin'in Görüşleri  
Erdal Bilgiç

Serhun Al  
Şeyma Merve Tandoğan  
Kerem Kılıçdaroğlu  
Düzgün Arslantaş  
Ali Haydar Soysüren  
Mesut Sert  
Deniz Dinç

Esra Doğan  
Cem Akın  
Berkay Coşkun  
Fatma Müge Algan  
Erdal Bilgiç



# **Mülkiye Dergisi**

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2021 45(3)

# Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

**Diğer Demirkent**

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

**Ferda Dönmez Atbaşı**

Editör Yardımcıları

**Özge Özkoç**

**Miriş Meryem Kurtulmuş**

Yazı İşleri Müdürü

**Esra Sarioğlu**

Koordinasyon

**Nurettin Öztatar**

**Yönetim Yeri**

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyederigi.org - e-posta: mulkiyederigi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

**Ergin Şafak Dikmen**

Dizgi

**Nail Dertli**

Web Sayfası Sorumlusu

**Cem Akın**

**Erkan Muniroğlu**

**Baskı**

Bizim Büro Matbaacılık ve Basımevi

1. Sanayi Caddesi Sedef Sokak No: 6/1

İskitler-Ankara

Basım tarihi:

**08 Eylül 2021**

**Güz 2021 45(3)**

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin, ASOS Index ile EBSCO-Political Science Complete veritabanlarınınca taranmaktadır.

## DANIŐMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF)  
Sina Akőin (AÜ SBF Emekli)  
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF Emekli)  
Kerem Altıparmak (AÜ SBF)  
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)  
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi  
İletişim Fakültesi)  
Ahmet Murat Ayaç (AÜ SBF)  
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)  
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ Fen  
Edebiyat Fakültesi)  
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet  
Üniversitesi)  
Nur Betül Çelik (AÜ İLEF Emekli)  
Gülten Demir (Marmara Üniversitesi,  
SBMYO, Dış Ticaret Bölümü)  
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF  
Emekli)  
Bülent Duru (AÜ SBF)  
Nilgün Erdem (AÜ SBF Emekli)  
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)  
Aslı İğsız (New York Üniversitesi)  
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi  
AİİTE)  
Uygur Kocabaőođlu (İzmir Ekonomi  
Üniversitesi)

Levent Köker (Atılım Üniversitesi)  
Ahmet Haőim Köse (AÜ SBF Emekli)  
Bilsay Kuruç (AÜ SBF Emekli)  
Ahmet Makal (AÜ SBF Emekli)  
Őebnem Oğuz (Başkent Üniversitesi İİBF)  
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)  
Őennur Özdemir (AÜ SBF Emekli)  
Alev Özkazanç (AÜ SBF Emekli)  
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari  
Üniversitesi)  
Türkan Sancar (AÜ HF)  
Ömür Sezgin (AÜ SBF Emekli)  
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi  
İşletme Fakültesi)  
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa  
Üniversitesi)  
Erel Tellal (AÜ SBF)  
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)  
Gülay Toksöz (AÜ SBF Emekli)  
İlhan Uzgel (AÜ SBF Emekli)  
Galip Yalman (ODTÜ İİBF Emekli)  
Yavuz Yaőar (Denver Üniversitesi)  
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)  
Filiz Çulha Zabcı (AÜ SBF)  
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi,  
Bölge Çalışmaları Enstitüsü)

## YAYIN KURULU

Cem Akın (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)  
Recep Aydın (Hitit Üniversitesi)  
Doğan Baőkır (İzmir Ekonomi Üniversitesi)  
Nazan Bedirhanoğlu (Wellesley College)  
Cengiz Ekiz (Abant İzzet Baysal  
Üniversitesi)  
Meltem Kayıran (Ankara Üniversitesi)

Serter Oran (Bülent Ecevit Üniversitesi)  
Nizam Önen (Mustafa Kemal  
Üniversitesi)  
Esra Sarioğlu (Max Planck Institute for  
Human Development)  
Burcu Sümer (Ankara Üniversitesi)  
Aslı Yılmaz Uçar (Altınbaő Üniversitesi)

# İçindekiler

Yeni Sayıda... - 553

## Araştırma Makaleleri

**İsrail 2017 Irak Kürdistanı Bağımsızlık Referandumunu Neden Destekledi?  
Ontolojik Güvenlik Çerçevesinden Bir Değerlendirme - 559**

Serhun Al

**Yeni Paradigma Bağlamında Ortadoğu'daki Toplumsal Hareketlerin İncelenmesi:  
Mısır ve İran Örnekleri -587**

Şeyma Merve Tandoğan

**Güney Kore'de Siyasi Partiler ve Kurumsallaşma - 617**

Kerem Kılıçdaroğlu - Düzgün Arslantaş

**27 Mayıs Darbesi ve Ali Fuat Başgil - 641**

Ali Haydar Soysüren

**Sombart ve Kadro 'Yeniden' - 667**

Mesut Sert

**Theda Skocpol'ün Sosyal Teoriye Bütüncül Katkısı: Devletler, Devrimler ve  
Uluslararası Bağlam - 699**

Deniz Dinç

**Sermaye Birikim Sürecinin Aktörü Olarak Yerel Yönetimler: Türkiye'deki  
Büyükşehir Belediyelerinin Bütçe Gelirleri ve Giderleri İçin Kümeleme Analizi  
(2009-2018) - 731**

Esra Doğan - Cem Akın

**Doğanın Metalaştırılması: Aydınlanmanın Diyalektiğinin Zirvesi - 771**

Berkay Coşkun

**Ortaklaşa Yönetişim-Uluslarötesi Kuruluşların Politika Yönlendirmesi - 793**

Fatma Müge Algan

**Türkiye ve Sovyetler Arasında 1937 Yılında İmzalanan Ticaret Anlaşması Üzerine  
Sovyet Ticaret Uzmanı İ. A. Genin'in Görüşleri - 833**

Erdal Bilgiç

**Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları - 841**

## Yeni Sayıda...

Sevgili Mülkiye Dergisi okurları, dergimizin 2021 Sonbahar sayısını sizlerle buluşturmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Her zaman olduğu gibi, bu sayıda da sosyal bilimlerin farklı alanlarından makalelerle karşınızdayız.

Bu sayıda dokuz araştırma makalesi yer alıyor. İlk makalemiz **Serhun Al**'ın yazmış olduğu **“İsrail 2017 Irak Kürdistanı Bağımsızlık Referandumunu Neden Destekledi? Ontolojik Güvenlik Çerçevesinden Bir Değerlendirme”** başlıklı çalışma. Makale, 25 Eylül 2017’de Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi (IKBY) başkanı Mesud Barzani önderliğinde gerçekleştirilen bağımsızlık referandumuna açık destek veren tek ülke olan İsrail’in bu davranışının Uluslararası İlişkiler teorileri bağlamında nasıl açıklanabileceğini tartışıyor. Makale, İsrail’in Irak Kürdistanı’na desteğini devletlerin kaygı ve varoluşsal tehditleri önlemek için öz-kimlikleri etrafında oluşturduğu söylemlerin ve davranışların sürekliliğine dikkat çeken Ontolojik Güvenlik Teorisi (OGT) üzerinden açıklıyor. Yazar hem realist açıdan güvenliğin hem de inşacı açıdan kimliğin ötesine geçtiğini ileri sürdüğü ontolojik güvenlik yaklaşımı ile Referandum sürecinde İsrail, Kürdistan ve uluslararası basında çıkan demeç ve görüşlere dayanarak İsrail’in desteğini irdeliyor.

İkinci makalemiz **Şeyma Merve Tandoğan**’ın kaleme aldığı **“Yeni Paradigma Bağlamında Ortadoğu’daki Toplumsal Hareketlerin İncelenmesi: Mısır ve İran Örnekleri”** başlıklı makale. Bu araştırmada 60’lı yılların sonlarından itibaren toplumsal hareketlerin, küreselleşmenin meydana getirdiği konjonktürden etkilendiği, bu doğrultuda değişime uğradığı ve yeni bir niteliğe büründüğü ileri sürülüyor. Literatürde de ‘yeni toplumsal hareketler’ olarak nitelendirilen yaklaşımla Yeni toplumsal hareketlerin eski toplumsal hareketlerden örgütlenme biçimleri, amaçları, dile getirdikleri talepler, kullanılan araçlar, bir araya gelen kişilerin nitelikleri bakımından farklılaştığını ortaya koyuyor. Toplumsal hareketlerin niteliğinde meydana gelen bu değişimlerin, uluslararası alanda meydana gelen değişimlerden ve çevresel faktörlerden en çok etkilenen bölgelerden biri olan Ortadoğu’daki toplumsal hareketleri de etkilediğini belirtiyor ve Ortadoğu’da yaşanan toplumsal hareketleri yeni toplumsal hareketler paradigması bağlamında inceliyor. Bu bağlamda Mısır ve İran örnek ülkeler olarak seçilmiş 70’li yıllardan günümüze kadar olan süreçte bu ülkelerdeki toplumsal hareketleri inceliyor.

Takip eden makale **“Güney Kore’de Siyasi Partiler ve Kurumsallaşma”** başlığını taşıyor. **Kerem Kılıçdaroğlu ve Düzgün Arslantaş**, çalışmalarında Güney Kore’de askeri diktatörlüğün 1987 yılında yıkılmasının ardından 33 yıl geçmiş olmasına rağmen siyasi partilerin kurumsallaşmasını tamamlayamadıklarını belirtiyor. Demokratik kurumlar başarılı bir şekilde inşa edilirken siyasi partilerin örgütlenme, parti-içi demokrasi, parti-seçmen ilişkileri ve liderlik gibi konularda

sıkıntı yaşadıklarını ve her ne kadar Güney Kore demokrasiye geçişte simge ülkelerden bir tanesi olarak kabul edilse de siyasi partilerin ülkenin demokrasiye evrilmesinde en zayıf halkalardan biri olduğunu ileri sürüyor. Makalede Angelo Panebianco'nun parti kurumsallaşması teorisinin iki ögesinden (otonomi ve sistemlilik) faydalanılarak, bu durumun nedenleri üzerinde duruluyor. Makale Panebianco'nun parti kurumsallaşması tezinden hareketle Güney Kore'deki siyasi partilerin kurumsallaşmasını askeri diktatörlüğün yıkıldığı 1987 yılından 2018'e dek, bu zaman dilimi Üç Kim dönemi ve sonrası olarak dönemselleştirerek analiz ediyor.

Dördüncü çalışma, ikinci makalemiz **Ali Haydar Soysüren'**in kaleme aldığı **"27 Mayıs Darbesi ve Ali Fuat Başgil"** başlıklı çalışma. Bu çalışma Ali Fuat Başgil'in 27 Mayıs darbesi karşısında takındığı tutuma odaklanırken, Türkiye'de askeri darbelere desteğin yaygınlığına dair bir fikir vermeyi de amaçlıyor. Çalışma, Başgil'in, 27 Mayıs darbesine yaklaşımını kendi yazdıkları üzerinden ele alıyor. Bu kapsamda başlangıçta, Başgil hakkındaki popüler algıya ilişkin bazı hatırlatmalar yapıyor. Ardından Başgil'in açık bir şekilde 27 Mayıs darbesini meşru bir hareket olarak gördüğü tespitiyle algıyla gerçeklik arasındaki farka dikkat çekiyor. Çok zaman darbe karşıtlığının prototipi olarak sunulan Başgil'in, siyaset bilimi argümanlarıyla darbeye meşruiyet kazandırmaya dönük yorumlarının, meselelere, bu arada aydınlara seçmeci bir yaklaşımla değil, bir bütünlük içerisinde bakmanın önemini hatırlattığını belirtiyor. Devamında Başgil'in darbeye yönelik tutumunun konjonktürel olup olmadığı hususunu değerlendiriyor. Bu kapsamda daha önce ifade ettiği bazı görüşler üzerinde durarak bu düşünceleriyle, darbe karşısında takındığı tutum arasında ilişki kurulabileceği yönünde çıkarımlara varıyor. 27 Mayıs döneminde bir süre tutuklanan Başgil'in, 1961 seçimlerinden sonraki Cumhurbaşkanlığı adaylığını, bizzat darbecilerin baskısıyla geri çekmek zorunda kalması bağlamında onu darbeciler nezdinde sakıncalı hale getiren faktörleri araştırıyor. Çalışmanın son kısmında, Türkiye'deki laiklik uygulamasına dönük eleştirel tutumu ile Anayasayı yapacak Kurucu Meclisin yapısı ve işleyişi hakkındaki görüşlerine dikkat çekiyor. Makale Ali Fuat Başgil'in muhalif konumunun, darbe karşıtlığıyla değil, darbe sonrası izlenecek politikalarla ilgili olduğunu savunuyor.

Sonraki araştırma makalemizin yazarı **Mesut Sert**. **"Sombart ve Kadro 'Yeniden'"** başlıklı makalede Kadro dergisinde Sombart'ın ele alınışına ilişkin iki çalışmayı, Naci Bostancı ve Mustafa Türkeş'in çalışmalarını, inceliyor. Kadro dergisini konu edinen bu çalışmalar Werner Sombart'a ilişkin ön varsayımları ve bunun beraberinde getirdiği dergiyi konumlandırma biçimleri açısından inceliyor. Bu çerçevede, ele alınan çalışmaların Kadro dergisi ile Werner Sombart arasındaki ilişkiyi Kadro dergisine baştan atfettikleri ideolojinin veya niteliğin bir kanıtı olarak ele aldıkları ileri sürülüyor. Bu ele alış biçiminin her iki yazarın Werner Sombart'a ilişkin sahip oldukları ön kabullerden kaynaklı olarak sınırlılıklar taşıdığı vurgulanıyor. Werner Sombart'ın düşünsel serüvenine ilişkin

açıklamalardan hareketle Naci Bostancı'nın Kadrocuların Sombart'ı bilmedikleri, Mustafa Türkeş'in ise Marksizmden etkilendikleri ve komünizm propagandası yaptıklarına yönelik suçlamalara karşı Sombart'a başvurdukları yönündeki iddialarının geçerliliği tartışılıyor. Bu tartışma sonucunda Kadrocuların Werner Sombart'la olan ilişkilerinin Sombart'ın Marksizm anlayışının ulusal karakteri göz önüne alındığında iddia edilenin aksine yoğun olduğu ve ilişkinin niteliği açısından da bir pragmatizmin söz konusu olduğu ileri sürülüyor.

Bir diğer araştırma makalemiz **Deniz Dinç'e** ait ve **“Theda Skocpol'ün Sosyal Teoriye Bütüncül Katkısı: Devletler, Devrimler ve Uluslararası Bağlam”** başlığını taşıyor. Makale Skocpol'ün sosyal teorisini onun 'Devletler ve Toplumsal Devrimler' ve 'Devleti Geri Getirmek'i çalışmalarını temel alarak inceliyor. Geleneksel iç ve dış politika ayırımını ortadan kaldırmaya çalışan çalışmasıyla Skocpol'un, disiplinler arası bütüncül bir sosyal teorinin doğuşuna katkı sağladığını belirten makale, Skocpol'ün teorisini aşırı yapısal deterministliğin ve de neorealizmin etkisinde kaldığı için eleştiriyor. Her ne kadar yaklaşımının sorunlu yanları olsa da Skocpol'un, devlet teorisini bütüncül yapısal bir hatla kurduğu için uluslararası ilişkilerin tarihsel sosyolojisinin gelişimine katkı sağladığını belirtiyor. Beş bölüme ayrılmış olan makalenin ilk iki bölümü sırasıyla Skocpol'ün devrim anlayışına ve örnek olaylara dayanarak incelenen Skocpol'ün karşılaştırmalı yapısalci analiz metoduna ayrılmış. Üçüncü bölümden başlayarak Skocpol'ün teorisinin eksik yanlarına da değinen bu çalışma, üçüncü bölümde Skocpol'ün Devlet teorisini ve Skocpol'deki devlet özerkliği (otonomisi) kavramlarını inceliyor. Dördüncü bölüm Skocpol'ün uluslararası bağlamı ve bu bağlamın sınırlarını değerlendiriyor. Beşinci bölüm olan son bölümde ise Skocpol'ün yapısalci yaklaşımına yöneltilen eleştiriler ayrıntılı olarak ele alınıyor.

Bir diğer araştırma makalemiz **Esra Doğan ve Cem Akın'a** ait ve **“Sermaye Birikim Sürecinin Aktörü Olarak Yerel Yönetimler: Türkiye'deki Büyükşehir Belediyelerinin Bütçe Gelirleri ve Giderleri İçin Kümeleme Analizi (2009-2018)”** başlığını taşıyor. Çalışmada, toplumsal değişim ve ekonomik gelişme sürecinde sermaye kesiminin devlet aygıtı ile kurduğu ilişkinin, kapitalist üretimin ve yeniden üretimin merkezi yönetim ve yerel yönetimler aracılığıyla sağlandığı belirtiliyor. Makale büyükşehir belediyeleri aracılığıyla yerel yönetimlerin yeniden üretim sürecinde hızlanan ve artan rolünü ampirik olarak ortaya koymaya çalışılıyor. 30 büyükşehir belediyesinin gelir ve gider bütçeleri, bu süreçte çıkarılan yasal düzenlemelerin etkilerini incelemeye olanak verecek şekilde 2009-2013 ve 2014-2018 dönemleri bazında kümeleme analizi ile inceleniyor. Yapılan analiz ve değerlendirme ile kentlerin sermaye birikimi ile kurdukları ilişkinin temel belirleyen olmakla birlikte, büyükşehir belediyelerinin de bu ilişki de destekleyen yerel birim olarak buldukları sonucuna ulaşıyor. Kentlerin sermaye kesimi ile kurdukları ilişkinin ötesinde 30 büyükşehir belediyesinin tamamının bütçesinde, sermaye birikiminin kısa ya da uzun vadeli olarak desteklediği açıkça ortaya koyuluyor.



Takip eden makale **“Doğanın Metalaştırılması: Aydınlanmanın Diyalektiğinin Zirvesi”** başlığını taşıyor. **Berkay Coşkun** genel itibariyle ekoloji düşüncesinde tartışmaların eko-Marksizm, eko-Anarşizm, toplumsal ekoloji, derin ekoloji gibi çeşitli akımlar çerçevesinde yürütüldüğünü ancak çalışmasında insan-doğa tartışmasını bu akımlardan farklılaşarak ele aldığını belirtiyor. Çalışma, Frankfurt Okulunun (özellikle ilk dönem) mevcut ekolojik krizi kavramada kullanışlı teorik araçlara sahip olduğu iddiası üzerinde temelleniyor. Erken dönem Frankfurt Okulunun – özelde Adorno ve Horkheimer’ın – ekolojik krizi anlamada kullanışlı birçok teorik aracı bulunsa da çalışma, mevcut ekolojik krizin durumunu kavramada ‘öznelleşme’ kavramının yardımcı olacağını öne sürüyor. Öznelleşme kavramının, mevcut ekolojik krizin Aydınlanma, postmodernizm ve kapitalizmle olan bağlantısını ortaya koymada önemli role sahip olduğunu ve kavramın özellikle araçsallaştırma ile ilişkili olmasının, kapitalizmde doğanın metalaştırılması sorunu ile aklın biçimselleştirilmesi arasında bağlantı kurmayı mümkün kıldığını belirtiyor. İklimsel altüst oluş, asit yağmurları, yeryüzünün ortalama sıcaklığının artması, atmosferde karbondioksit yoğunluğunun artması, olağanüstü kuraklık, okyanusların asitlenmesi ve ısınması gibi ciddi göstergelere sahip olan ekolojik krizin bugün, öznel aklın ve kapitalizmin yeryüzüne hakim olması nedeniyle giderek derinleştiğini anlatıyor. Ekolojik krize yönelik üretilen iktisadî ve araçsal çözümler ve politikaların ise ekolojik krizi çözüme kavuşturmak yerine doğanın daha fazla metalaştırılmasına ve dolayısıyla araçsallaştırılmasına yol açtığını belirtiyor.

Sonraki araştırma makalemizin başlığı **“Ortaklaşa Yönetişim-Uluslarötesi Kuruluşların Politika Yönlendirmesi”**. **Fatma Müge Algan**, altı uluslarötesi kuruluş ve altı ortaklık kombinasyonu ile ortaklaşa yönetim yönteminin uygulama yöntemlerini araştırıyor ve küresel aktörlerin çokuluslu şirketler lehine ulusal, bölgesel ve küresel politikaları nasıl yönlendirdiklerini inceliyor. Makalenin ilk uygulama incelemesinde AB ve Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ortaklığı ve bu iki aktörün hangi ortaklık uygulamaları ile politikalarını belirlediklerini araştırıyor. İkinci inceleme Birleşmiş Milletler ve OECD’nin ortaklaşa yönetim uygulamalarını ortaya koyuyor, üçüncü uygulama örneği BM, OECD ve Dünya Bankasının birlikte yürüttükleri politikaları inceliyor. Dördüncü uygulama incelemesi ticarete engellerin kaldırılması için BM, OECD ve DTÖ’nün birlikte yürüttükleri ortak politika faaliyetlerini, son uygulama incelemesi ise Dünya Bankası, DTÖ ve Uluslararası Para Fonu (IMF) ortak politika yönlendirme uygulamalarını ele alıyor. Makale bu ortaklık örnekleri ile küresel aktörlerin ortaklaşa yönetim yöntemlerini ortaya koymaya ve bu yöntemleri sınıflandırmaya çalışıyor.

Son olarak **Erdal Bilgiç**’in **“Türkiye ve Sovyetler Arasında 1937 Yılında İmzalanan Ticaret Anlaşması Üzerine Sovyet Ticaret Uzmanı İ. A. Genin’in Görüşleri”** başlıklı değerlendirmesini dikkatinize sunuyoruz. İki bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde Rusçadan çevirisi yapılan makale tanıtılıyor.

İkinci bölümde ise makalenin tam çevirisi yer alıyor. Makale, Türkiye-Sovyet ilişkileri alanında çalışan önemli bir uzman olan İsrail Adolfoviç Genin'in (İ. A. Genin) Türkçeye çevrilen ilk eseridir. Genin makalesini 1937 Yılında Türkiye ve Sovyetler Arasında İmzalanan Ticaret Anlaşması'nı tanıtmak için kaleme almış ve 1938 yılının hemen başında yayınlamıştır. Makalede Sovyetler ile Milli Mücadele sırasında başlayan siyasi ilişkinin kısa sürede ekonomik ilişkiye dönüşmesinin aşamaları anlatılıyor. Yıllar içinde karşılıklı yapılan anlaşmalarla birlikte iki ülke arasındaki ticaretin dönüşümünün anlatıldığı Genin'in makalesi Türkiye iktisat tarihi çalışmalarında kullanılmak üzere önemli bir kaynak olarak değerlendirilmiş ve Rusçadan çevirisi yapılmıştır.

Değerli okurlarımız her zaman olduğu gibi, Mülkiye Dergisi'nin elinizdeki bu sayısı da birçok kişinin gönüllü emeği sayesinde sizlere ulaşabildi.

Buradan, Özge Özkoç ve Meryem Kurtulmuş'dan oluşan editöryal ekibimize ve Cem Akın'a bu sayının yayına hazırlanmasında sağladıkları katkıdan dolayı, derginin eşgüdümünü yürüten Nurettin Öztatar'a, yayın kurulumuza, yazarlarımıza, hakemlerimize ve Dergimizin yayıma hazırlanmasında emeği geçen diğer herkese Mülkiye Dergisi adına teşekkür eder, keyifli okumalar dilerim.

**Ferda Dönmez Atbaşı**



# İsrail 2017 Irak Kürdistanı Bağımsızlık Referandumunu Neden Destekledi? Ontolojik Güvenlik Çerçevesinden Bir Değerlendirme

**Serhun Al**, İzmir Ekonomi Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0001-6253-3214, e-posta: serhun.al@ieu.edu.tr

## Özet

25 Eylül 2017’de Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi (IKBY) başkanı Mesud Barzani önderliğinde gerçekleştirilen bağımsızlık referandumuna açık destek veren tek ülke İsrail oldu. Özellikle Barzani yönetiminin yakın müttefiki olan Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Irak toprak bütünlüğünün Ortadoğu’nun istikrarı için önemli olduğunu vurgulayarak Barzani’nin bağımsızlık referandumunu ertelemesi çağrısında bulundu. Bölgesel güçler Türkiye ve İran da referanduma sert tepki verdiler. Uluslararası kamuoyunun, büyük devletlerin ve bölgesel güçlerin yalnızlaştığı Barzani yönetiminin bağımsızlık referandumuna bir tek İsrail açıktan destek verdi. Başbakan Benjamin Netanyahu ve diğer hükümet yetkilileri yaptıkları açıklamalarda İsrail devletinin Irak Kürtlerinin devlet kurmak için çabalarını desteklediğini beyan ettiler. Neden İsrail, ABD ve Batılı birçok devletin destek vermediği referanduma açıktan destek beyanında bulundu? Bu davranış Uluslararası İlişkiler teorileri bağlamında nasıl açıklanabilir? Bu makale devletlerin kaygı ve varoluşsal tehditleri önlemek için öz-kimlikleri etrafında oluşturduğu söylemlerin ve davranışların sürekliliğine dikkat çeken Ontolojik Güvenlik Teorisi (OGT) üzerinden İsrail’in Irak Kürdistanı’na desteğini açıklıyor. Bu makalede tartışılacağı üzere Realist teorinin fiziksel güvenlik ve hayatta kalma çerçevesinin ötesine geçen OGT yaklaşımına göre İsrail bu desteği vermeseydi kendi ontolojik güvenliğini tehlikeye atacaktı. Referandum sürecinde İsrail, Kürdistan ve uluslararası basında çıkan demec ve görüşlere dayanarak İsrail’in desteği irdelenecektir.

**Anahtar Sözcükler:** Irak, Kürtler, İsrail Dış Politikası, İran, Ontolojik Güvenlik

## Why Did Israel Support the 2017 Iraqi Kurdistan Independence Referendum? An Ontological Security Approach

### Abstract

Only Israel openly supported the Iraqi Kurdistan independence referendum held on September 25th in 2017 under the leadership of Iraqi Kurdistan Regional Government’s president Mesud Barzani. The United States, a close ally of the Barzani administration,

emphasized the territorial integrity and unity of Iraqi state and how this is vital for the stability of the Middle East and called for the referendum's postponement. Regional powers Turkey and Iran aggressively opposed the referendum as well. Only Israel announced an open support for the independence referendum while the international community, the global and regional powers isolated the Barzani administration. The Israeli Prime Minister Benjamin Netanyahu and other government officials made various comments on the support of the Israeli state for the efforts of Iraqi Kurds' statehood aspirations. Why did Israel support this referendum while the United States and other western states did not support the Barzani's move? How can this state behavior be explained within the context of International Relations theories? This article adopts the Ontological Security Theory (OST) which assumes that states seek continuity in their self-identity narratives and behaviors in order to prevent anxiety and existential threat to their security as being. Beyond the physical security and security as survival paradigm of Realist theory, this article explains Israel's support for Iraqi Kurdistan referendum based on OST and how Israel's opposition to the referendum would lead to its own ontological insecurity. The analysis will depend on the statements and opinions in the media outlets published in Iraqi Kurdistan, Israel as well as international media.

**Keywords:** Iraq, Kurds, Israeli Foreign Policy, Iran, Ontological Security

## Giriş<sup>1</sup>

25 Eylül 2017'de Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi (IKBY) başkanı Mesud Barzani önderliğinde gerçekleştirilen bağımsızlık referandumuna İsrail hariç hiçbir ülke açıktan destek vermedi. Özellikle Barzani yönetiminin yakın müttefiki olan Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Irak toprak bütünlüğünün Ortadoğu'nun istikrarı için önemli olduğunu vurgulayarak Barzani'nin bağımsızlık referandumunu ertelemesi çağrısında bulundu (Calamur, 2017). Batılı devletlerin çoğu Irak Şam İslam Devleti (İŞİD) örgütüne karşı yürütülen mücadeleyi sekteye uğratacağı düşüncesi ile referanduma karşı çıktı (Kader ve Lecha, 2018). Türkiye ve İran da bağımsız bu referanduma sert tepki verdiler.<sup>2</sup> Uluslararası kamuoyunun, büyük devletlerin ve bölgesel güçlerin yalnızlaştığı Barzani'ye ve bağımsızlık referandumuna bir tek İsrail açıktan destek verdi.<sup>3</sup>

Başbakan Benjamin Netanyahu yaptığı açıklamada İsrail devletinin Irak Kürtlerinin devletleşme yolunda meşru çabalarını desteklediğini beyan etti (Hellers, 2017). Neden İsrail, ABD ve diğer Batılı devletler dâhil birçok devletin desteklemediği referanduma açıktan destek beyanında bulundu? Bu davranış Uluslararası İlişkiler (Uİ) teorileri bağlamında nasıl açıklanabilir? Bu makale Ontolojik Güvenlik Teorisini (OGT) benimseyerek bu soruya açıklayıcı bir çerçeve sunmaya çalışıyor. OGT, Uİ disiplininde 2000'li yıllardan sonra hızla

gelişen, psikolojik ve sosyolojik öngörülere dayanan ontolojik güvenlik kavramı üzerine kurulmuş bir kuramsal çerçevedir (Rumelili ve Adısönmez, 2020).

Ontolojik güvenlik yaklaşımı kimlik, tarihsel bağlam, rasyonel ve irrasyonel davranışları aynı potada eritebilen bir çerçeve sunarak devletlerin (bireyler gibi) kendi kimlik algıları (a sense of 'Self') ve öz-kimlikleri (self-identity) konusunda tutarlılık, süreklilik ve düzen arayışı içinde olduklarını savunur. Devletlerin bu tür benlik bilinçleri belirli geçmiş tecrübeler, değerler, çıkarlar ve kaygılara dayanarak bir nevi devlet otobiyografileri oluşmasına neden olur. Ontolojik güvenlik yaklaşımına göre eğer devletler kendi otobiyografilerinden farklı ve tutarsız davranış gösterirlerse ontolojik olarak güvensiz duruma düşebilirler (Kinnvall ve Mitzen, 2020). Bu makale de ontolojik güvenlik çerçevesi üzerinden İsrail'in Irak Kürdistanı referandumuna verdiği desteği İsrail devletinin kendi otobiyografisi ve çoğunluk olan Arap coğrafyası içerisindeki azınlık ve mağdur edilen olma algısına dayalı kuruluş hikâyesi ile örtüştüğü için diğer devletlerden farklılaştığını tartışacaktır. İsrail'in Irak Kürdistanını desteklememesi Arap dünyası içindeki kendi kimlik algısı ile çelişeceği için ontolojik güvensizliğe sebebiyet verebilirdi. Aşağıda da ayrıntılı olarak değinileceği üzere İsrail'in kaygısı ve çıkarı realist yaklaşıma dayanan İran'a karşı stratejik refleks geliştirmenin ötesine geçen bir durumdu. Bu nedenle makale OGT'yi benimserken realist ve inşacı UI teorilerinin İsrail'in Irak Kürdistan referandumunu açıklamadaki eksikliklerini de tartışacaktır.

Örneğin, inşacı yaklaşım İsrail ve Irak Kürtleri arasındaki tarihsel ve kültürel bağlara vurgu yapabilir. Buna göre Irak ve Irak Kürt bölgelerindeki şehirlerde (Bağdat, Musul, Zaho, Erbil gibi) yaşamış ve 1950'lerden sonra İsrail topraklarına göç etmeye başlamış olan Yahudi toplumunun İsrail devleti ve Irak Kürtleri arasında köprü görevi gördüğü ve İsrail dış politikasını Kürtler lehine şekillendirdiği tezi ortaya konabilir (Bengio 2014). Realizm ise kimlik ve kültür gibi etkenleri reddeden ve devletlerin hayatta kalma (*survival*) ve ulusal çıkarlarını birincil olarak ele alan bir yaklaşımdır (Waltz, 1979; Mearsheimer, 2001). Realist çerçeveden değerlendirildiğinde Irak ve Suriye'de etkisi daha da artan ve İsrail devletinin fiziksel güvenliğine tehdit olarak algılanan İran'a karşı bir savunma refleksi açıklaması yapılabilir (Khosravi, Kalhori ve HamehMorad, 2016). Irak Kürdistanı'nın jeopolitik konumunun İsrail'in dost olarak görmediği İran ve Suriye'nin tam ortasında olması (bugün için Türkiye'de dâhil), Irak Kürdistanı'ndaki mevcut petrol kaynaklarının İsrail'in enerji ihtiyaçlarına katkı sağlaması gibi yaşamsal sebepler İsrail'in referandumuna desteğini açıklayabilir. Fakat bu iki yaklaşım daha çok ikili, dışsal ve 'öteki' üzerinden kurulan ilişkiler üzerinden çerçeve sunarken, OGT İsrail'in Irak Kürdistan referandumuna verdiği desteği İsrail devletinin kendi benlik anlatısı ile ilişkisi üzerinden açıklayabilir.

Bu makalede de bu çerçeve üzerinden zamanın İsrail, Kürdistan ve uluslararası basında çıkan demeç ve görüşlere dayanarak bir değerlendirme yapılacaktır.

Makalenin ilk kısmında OGT tartışılacaktır. İkinci kısımda İsrail ve Irak Kürtleri arasındaki ilişkinin tarihsel arka planı, üçüncü kısmında İsrail'in Ortadoğu'da dönüşen tehdit algıları, dördüncü kısmında 2017 Irak Kürdistanı referandumu ve son kısmında da ontolojik güvenlik yaklaşımı ile İsrail'in referanduma verdiği destek analiz edilecektir.

### **Kuramsal Çerçeve: Yeni Bir Güvenlik Anlayışı Olarak Ontolojik Güvenlik Teorisi (OGT)**

Genelde Uluslararası İlişkiler (UI) disiplininin ve özelde Güvenlik Çalışmalarının en temel teorik paradigmalarının başında gelen realizm, devletlerin yaptırım gücü olmayan üst bir otoritenin olmadığı (anarşik düzen) uluslararası sistemde var olma ve hayatta kalma (*survival*) güdüsüyle hareket ettiklerini savunur. Devletin varlığını sürdürebilmesi ve hayatta kalması için ise defansif realistler güvenliğin maksimize edilmeye çalışıldığını, ofansif realistler ise gücün maksimize edilmesi gerektiğini vurgularlar (Waltz, 1979; Walt, 1990; Mearsheimer, 2001). Bu realist paradigma içerisinde devletler rasyonel aktörler olarak ele alınırken güvenlik kavramı geleneksel olarak daha çok fiziksel ve maddi yapılar (toprak bütünlüğü, askeri güç, ekonomik araçlar gibi) üzerinden değerlendirilir. Bir başka deyişle bu geleneksel yaklaşıma göre devletler çıkarları doğrultusunda hareket ederler ve bu çıkarlar uluslararası sistemde güvenlik ve hayatta kalma motivasyonları ekseninde belirlenir. Bu teorik paradigma zamansal ve mekânsal bağlamdan bağımsız olarak devletlerin aynı davranış eğiliminde olduğunu savunur. Kimlik ve kimlik-eksenli farklı bağlamlar göz önünde bulundurulmaz (Ashley, 1986; McSweeney, 1999; Burchill, 2005; Waltz, 1979).

Realist tezlerin en ciddi eleştirisini inşacı yaklaşım kimliklerin devletlerarası ilişkilerdeki önemini vurgulayarak yapar. Bu bağlamda Wendt'e göre anarşik bir uluslararası sistemde Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve İngiltere arasındaki güvenlik ilişkisi ile ABD ve İran arasındaki güvenlik ilişkisi çok farklıdır (Wendt, 1992). Bu yaklaşıma göre ABD ve İngiltere'nin ortak dil, kültür ve tarih üzerine kurulu benzer devlet kimliği, bu iki devlet arasındaki tehdit algılarını ve güvenlik kaygılarını minimize eder. Fakat İran ile ABD veya Çin ile ABD arasında bu tür bir kimliksel benzerlik olmaması karşılıklı güvenlik ve tehdit kaygısını önemli ölçüde arttırabilir. Bir başka deyişle, realistlerin aksine inşacı yaklaşım, devletlerin hayatta kalma, çıkar ve güvenlik eksenli davranışlarının zamansal ve mekânsal bağlam içerisindeki kimlik rollerinin göz önünde bulundurulması ele alınması gerektiğini savunur. Bu sebeple aynı uluslararası şartlar içinde

devletler birbirinden farklı davranışlar içerisinde bulunabilir(Palan, 2000; Reus-Smit, 2005: 188–211).

Bu noktada realist ve inşacı yaklaşımlar içerisinde kimlik ve güvenlik kavramları arasında bir makas oluşuyor. Realistler için devletlerin ana motivasyonu fiziksel bir olgu olarak hayatta kalmayı gerektiren güvenlik ve güç dinamikleri iken kimliklerin devlet davranışına etkisi göz ardı edilir. Fakat inşacılar için kimlik devletlerarası ilişkilerde neticeleri değiştirebilecek bir faktör olarak öne çıkar. Bu önemli ayrıma rağmen Uİ disiplininde hem realizm hem de inşacı yaklaşım güvenlik olgusunu daha çok devlet-merkezci anlayış üzerinden ele alır. Birey, toplum, devlet değişenleri çerçevesinde hakim olan devlet-merkezci güvenlik anlayışına eleştirel yaklaşımlar ilk olarak Buzan (1983) tarafından ortaya konulmuş ve daha sonra 1994 yılındaki Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı raporunda ‘insani güvenlik’ (*human security*) olarak kavramsallaştırılan anlayış devlet-merkezci güvenlik paradigmasının ötesinde toplum ve bireylerin sağlık ve çevre koşullarını göz önünde bulunduran ve kültürel, ekonomik, sosyal güvenliklerini önceleyen araştırma alanlarının önünü açmıştır. Örneğin, 1990’lı yıllarda hızla gelişen Eleştirel Güvenlik Çalışmaları ve Kopenhag Okulu gibi devlet-merkezci ve fiziksel güvenliğin ötesine geçmeyi amaçlayan; grupların kültürel kimliğini ve toplumsal güvenliği irdeleyen perspektifler Uİ disiplininde ana akım güvenlik anlayışına karşı gelişmiştir (Wæver, 1993; Huysmans, 1998; Akgül-Açıkmeşe, 2011; Al ve Byrd, 2018; Rumelili ve Adısönmez, 2020).

Uİ’deki güvenlik kavramı etrafında 1980’lerden beri süre gelen devlet mi birey mi; kimlik mi fiziki güvenlik mi gibi tartışmalara özellikle 2000’li yıllardan sonra gelişmeye başlayan Ontolojik Güvenlik Teorisi (OGT) yeni soluk getirmiştir (Kinnvall ve Mitzen, 2020; Rumelili ve Adısönmez, 2020). OGT, İskoç psikiyatrist Laing tarafından geliştirilen ve İngiliz sosyolog Giddens’in çalışmaları ile kullanımı yaygınlaşan ‘ontolojik güvenlik’ kavramı üzerine kurulmuştur (Laing, 1990; Giddens, 1991). Ontolojik güvenlik kavramı insanların aşına olduğu koşullar içerisinde geliştirdiği benlik algısı, öz-kimlik (*self-identity*) anlatısı ve davranış kalıpları ile ilişkilidir. Benlik duygusu ve aşına olunan rutin davranış kalıplarının sürekliliği ölçüsünde bireyler kendilerini kaygı ve korkudan uzak olarak güvende hissederler. Eğer içinde yaşanılan çevresel faktörler ve yeni gelişmeler bireyin benlik algısı ve duygusu üzerinden oluşturduğu rutini bozarsa ve ön görülemeyen olasılıkları ortaya çıkarırsa korku ve kaygı bireyin ontolojik olarak güvensizliğine yol açar.

Giddens (1991) özellikle geç modernite çağında küreselleşme süreci ile bireylerin ve toplumların alışlagelmiş düzen ve rutinlerinden uzaklaşarak daha fazla belirsizlik ve kaygı deneyimleyebileceklerini ve yaşamlarındaki süreklilik



deneyimlerinin sekteye uğramasıyla ontolojik olarak güvensiz bir benlik bilincini geliştirebileceğinden bahseder. Buna göre bireyin ontolojik olarak güvende olabilmesi için belirsizlik ve endişeden uzak ve kendi öz kimliği ile barışık ve tutarlı olan şartların sürekliliğine sahip olması gerekir.

Giddens'in bu kavramsal yaklaşımı devletlere de uyarlanarak Uİ'de hızla gelişen OGT'nin önünü açtı (Huysmans, 1998; Kinnvall, 2006; Mitzen, 2006; Rumelili, 2015; Steele, 2007; Zarakol, 2016). OGT'nin ana argümanı devletlerin de bireyler gibi sosyal varlıklar olduğu ve fiziksel güvenliğin ötesinde kendilerini öz-kimlikleri üzerinden de güvende hissetme ihtiyaçları olduğudur. Öz-kimlik üzerinden güvende olma durumu ve bu durumun sürekliliği ontolojik güvenlik olarak tanımlanmaktadır. Başka bir deyişle:

Uİ teorisyenleri...devletin insansı özelliklerinden yola çıkarak, devletlerin de ontolojik güvenlik peşinde olduğunu iddia etmişlerdir. Bu görüşe göre, devletler "fiziksel anlamda var olma"nın ötesine geçecek şekilde davranışlar sergilerler ve diğer aktörler tarafından tanınmaya ihtiyaç duyarlar. Ontolojik güvenlik ihtiyacı devleti tutarlı ve istikrarlı olmaya, belli rutinelere bağlı kalmaya ve kendi öz-imaj duygusu yönünde hareket etmeye iter (Rumelili ve Adisönmez, 2020: 25).

Eğer realistler için güvenlik hayatta kalmak ise (*security as survival*), ontolojik güvenlik çalışmalarında güvenlik varoluştur (*security as being*) (Luke M., 2013). Bu varoluş ise sadece fiziksel ve maddi temellere dayanmaz. Devletlerin varoluşunda devamlılık hissedebilmeleri için kendi kimlikleri ile de uyumlu davranışlar içerisinde olması gerekiyor. Bu bağlamda her devletin kimliksel bir anlatısı vardır ve bu anlatılar zaman içerisinde otobiyografilere dönüşür. Eğer devletler kendi otobiyografileri (kendilerini nasıl tanımladıkları ve uluslararası düzende nasıl görülmek istedikleri öz-kimlik) ile çelişen davranışlar içerisinde bulunurlarsa ontolojik güvenliklerini zayıflatabilirler (Kinnvall ve Mitzen, 2016).

OGT'ye göre devletler için ontolojik güvenlik bazen yalnızca fiziksel ve maddi güvenlikten daha önemli olabilir ve ontolojik güvenliklerini zayıflatmamak için fiziksel güvenliklerini tehlikeye atabilirler. Örneğin, Steele (2007) insani müdahaleleri böyle açıklar. Bazı devletlerin insani müdahalelerde bulunması bu devletlerin fiziki güvenliklerini tehlikeye atabilirken ontolojik güvenliklerini (öz-kimlik tutarlılığını) pekiştirebilir. Bir başka deyişle, devletler diğer devletler ile olan ilişkilerinde davranışlarını kendi otobiyografik hikâyeleri üzerinden anlamlandırır (Subotic, 2016). Bu tür bir benlik anlatısı ve bu anlatının sürekliliği varoluşsal anlamda kaygı ve korkuyu azaltır. Devletlerin öz-kimlikleri ile ters düşen davranışlar ontolojik güvensizlik yaratır. Ya da fiziksel güvenlik için meşrulaştırılan bazı devlet davranışları ontolojik güvenlik konusunda kriz yaratabilir. Yine Steele'e göre 9/11 sonrası ABD'nin milli güvenliği (dış tehditlere

karşı fiziki güvenlik) adına meşrulaştırılan işkence politikaları ABD'nin ahlaki olarak kendi öz-kimliği (varoluş biçimi) ile ters düşmüş ve ontolojik güvenliğini zayıflatmıştır (Steele, 2007).

Sonuç olarak, Uİ disiplininde OGT yukarıda da bahsedilen realizm gibi ana akım güvenlik (fiziksel beka) anlayışından sosyo-psikolojik bir yaklaşıma vurgu yapması ile ayrışıyor. Bu bağlamda devletler sadece ve dar anlamda fiziksel güvenliklerini düşünmezler. Aksine bazı koşullarda ontolojik güvenlik kavramı fiziksel güvenlikten daha önemli olabilir ve devlet davranışlarını anlamak açısından daha açıklayıcı bir çerçeve sunabilir. Bunun yanı sıra OGT realizmden farklı olarak devleti toplumdan bağımsız bir olgu olarak görmez ve devletlerin kendi toplumları için de birer ontolojik güvenlik sağlayıcı aktör olarak da görür (Kinnvall ve Mitzen, 2020: 248). Bu noktada OGT'nin inşacı yaklaşımın salt kimlik vurgusundan ayrıldığı nokta da ikili devlet ilişkilerinin ötesinde yaptığı devletin kendi öz-kimliği ile olan ilişkisini irdelemesidir. Bu bağlamda OGT, inşacı yaklaşımın bir devletin tehdit algısını diğer devletlerin kimlik farklılıkları üzerinden okuma çabasından da ayrışır. OGT için devlet (ya da diğer aktörler) kendi değerler bütünü, varoluşsal anlatsı ile de çalışmaktan çekinen sosyal bir varlıktır. Bu açıdan OGT'yi diğer yaklaşımlardan ayıran en önemli özelliklerin başında "tanımlı dış tehditlerin yol açtığı korkular yerine iç-kaynaklı varlığa ve devamlılığa dayalı kaygıları merkeze alan farklı bir güvenlik kavramı olduğu"dur (Rumelili ve Adisönmez, 2020: 38).

Bu makale de İsrail'in birçok devletin karşı çıkmasına rağmen Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi'nin 2017 bağımsızlık referandumuna neden destek verdiği sorusunu OGT çerçevesi üzerinden açıklayacaktır. Aşağıda da bahsedileceği üzere İsrail'in verdiği bu destek ne realist kuram üzerinden basit bir jeopolitik kaygı (İran'a mesafeli ve İran'a komşu olan Kürdistan ile müttefik olma) ile açıklanabilir ne de inşacı yaklaşımın vurgulayabileceği üzere İsrail ve Kürdistan arasındaki tarihsel-kimliksel bağlara indirgenerek anlaşılabilir. Bu iki yaklaşımın ötesinde daha açıklayıcı çerçeve OGT (İsrail'in kendi benlik anlatsı ve öz-kimliği ile süreklilik sağlama çabası) üzerinden tartışılacaktır. Bu tartışmayı tarihsel bağlamından kopuk yapmamak için aşağı kısımda sırasıyla İsrail-Kürdistan ilişkilerinin tarihsel arka planı, İsrail'in değişen tehdit algıları ekseninde Ortadoğu'nun bölgesel dinamikleri ve 2017 Irak Kürdistan'ı referandumunun gelişim süreci irdelenecektir.

### **İsrail-Kürdistan İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı**

25 Eylül 2017'de yapılan Irak Kürdistanı bağımsızlık referandumuna çoğu devletin verdiği olumsuz tepkiyi ve İsrail'in pozitif yaklaşımını daha iyi tahlil etmek için öncelikle İsrail ve Irak Kürtleri arasındaki tarihsel ilişkiden bahsetmek faydalı

olacaktır. Tarihsel bağlam İsrail'in referandumuna verdiği desteği tek başına açıklamamakla birlikte günümüzün bölge dinamiklerini tarihsellik içinde değerlendirilmesine imkân sağlayacaktır.

20. yüzyılda Yahudi-İrak Kürtleri ilişkisine bakıldığında Yahudi Ajansı (*Jewish Agency*)'nın o zaman yine İngiliz mandası altında olan Irak'taki faaliyetlerine dayandırılabilir.<sup>4</sup> Nitekim 1948'de kurulan İsrail devletinin ilk başbakanı olan David Ben-Gurion (1886-1973) da Yahudi Ajansı'nın 1935'te direktörlüğünü üstlenmişti (*The Jewish Agency, 2005*). Yahudi Ajansı'nın Siyasi Masası (*de facto* olarak dışişleri masası) 1931'de o zaman 22 yaşında genç bir öğrenci olan, haham bir babanın Kudüs doğumlu oğlu Reuven Shiloah'ı Irak'a gazeteci ve İbranice öğretmeni olarak göndermişti (Abramson, 2018; Bengio, 2014). Shiloah Irak'ta gözlemler yaparken ve istihbarat toplarken Kuzey Irak'ta çoğunluğu Arap olan Ortadoğu dünyasının bir başka devletsiz ve Arap olmayan azınlık topluluğu olan Kürtlerle tanışma fırsatı bulmuştu.<sup>5</sup>

İrak deneyimlerinden sonra Reuven Shiloah 1949'da İsrail devletinin istihbarat örgütü Mossad'ın kurucusu olmuş ve Başbakan David Ben-Gurion tarafından atanarak ilk direktör (1949-52) olarak görev almıştı. İsrail devletinin kurulduktan sonraki ilk yıllarında bölgede ve uluslararası alanda yaşadığı izolasyonunun etkilerini azaltmak için hem Batılı istihbarat örgütleri hem de Irak Kürdistanı'ndaki özgürlük hareketi ile gizli ilişkiler geliştirmişti.<sup>6</sup> Shiloah'ın Kürtler ile olan ilişkisi 1950'lerin sonuna doğru İsrail'in Ortadoğu'daki dış politikasının ana felsefesi olarak benimsenen Çevre Doktrini (*Periphery Doctrine*)'nin altyapısını oluşturdu (Alpher, 2015; Bialer, 2008; Samaan, 2018). Bu yaklaşıma göre İsrail'i çevreleyen ve ezici çoğunluk olan Arap Dünyası'nda İsrail'in izole olmaması için bölgedeki Arap olmayan etnik ve dini azınlık grupları (Kürtler, Maruniler, Hristiyanlar gibi) ve devletleri (İran, Türkiye, Etiyopya gibi) ile iyi ilişkiler inşa edilmesi öngörüldü. Bu dış politika stratejisi ile İsrail Arap Dünyası'nın askeri, ekonomik ve diplomatik ablukasına karşı güç dengesi oluşturmayı hedefledi. Nihayetinde Shiloah'ın 1930'larda Irak Kürtleri ile olan temasları Çevre Doktrini stratejisinin oluşumunda önemli bir etken olarak gösterilebilir. Shiloah aynı zamanda Türkiye, İran ve Etiyopya ile ilişkilerin kurulmasında da rol oynadı (Neff, 1991).

Bunun yanı sıra 1940'ların sonu ve 1950'lerin başında Erbil, Kerkük, Zaho, Musul ve Bağdat gibi bölgelerde yaşayan ve sayıları 120,000'i bulan Yahudi nüfus İsrail'e göç etti ve bazıları Ali Baba ismi verilen havadan taşıma (*airlift*) operasyonu ile Irak'tan çıkarıldı (Minasian, 2007: 17–18). Minasian'a göre Bağdat dışında Kürt bölgelerindeki Yahudi nüfus yirminci yüzyıl ortasında 22 bin civarındadır (Minasian, 2007). Özellikle Kuzey Irak'taki Kürt bölgelerinde

yaşayan Yahudilerin İsrail'e güvenli ulaşması için bazı Kürt aşiretlerin (Zaholu Şemdin Ağa gibi) yardımda bulunduğu çeşitli kaynaklarda belirtiliyor (Sabar 2010). Iraklı Yahudilerin göç etmesinde 1941 yılında gerçekleşen ve Arapça *Farhud* olarak adlandırılan Irak'taki Nazi sempatanlarının pogromları etkili oldu (The United States Holocaust Memorial Museum, 2019). Irak'tan göç etmek zorunda kalan Yahudiler sonraları İsrail'de Irak ve Irak Kürdistanı eksenli sivil toplum faaliyetleri yürüterek İsrail'deki Kürtler ile ilgili devlet ve toplum bilincinin gelişmesinde de rol oynadılar.<sup>7</sup>

Osmanlı'daki Kürt emirliklerinden biri olan ve merkezileşme politikaları kapsamında 1847 yılında feshedilen Botan Emiri'nin lideri Mir Bedirhan Paşa'nın torunu Kamuran Ali Bedirhan da İsrail-Irak Kürtleri ilişkilerinin gelişmesinde etkin rol oynamıştır. Kamuran Ali Bedirhan 1927 yılında Suriye'de Xoybun (Kürtçe tam olarak 'kendin ol' ifadesine denk düşen ve bağımsızlık anlamına gelen) örgütünün kurucularındandı ve Türkiye'deki Ağrı ayaklanmasına (1926-30) öncülük etmişti (Alakom, 2011). Sonraki yıllarda Kamuran Ali Bedirhan modern Kürt siyasetinin ve entelijansiyasının hem Ortadoğu'da hem de Avrupa'daki önemli temsilcilerinden biri oldu. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Beyrut'ta sonradan İsrail Dışişlerini'nin önemli bir diplomatı olacak olan Maurice Fischer ile olan dostluğu İsrail-Kürt ilişkilerinin yapı taşlarından birini oluşturdu. Fischer 1963 yılında Kamuran Ali Bedirhan'ı Başbakan David Ben-Gurion ile Paris'te buluşturdu.<sup>8</sup> Bedirhan, Ben-Gurion'dan Barzani'yi ve Irak Kürtlerini desteklemesini talep etmişti (Alpher, 2015: 52). Bu tür iletişim kanalları Çevre Doktrini kapsamında İsrail-Irak Kürtleri arasındaki ilişkiyi pekiştirdi.

Kürtleri iyi tanıyan Reuven Shiloah 1959'da yaşamını yitirdi ama İsrail'in Irak Kürtleri ile olan ilişkisi gelişerek devam etti. Mesud Barzani'nin babası Molla Mustafa Barzani'nin 1961'te Bağdat yönetimine karşı başlattığı ve 1975'e kadar süren ayaklanmalar zinciri süresince İsrail devleti yükselen Arap milliyetçiliğine karşı Irak Kürtlerine hem ekonomik ve sağlık eksenli yardımlarda bulundu hem de askeri ve istihbarat odaklı işbirliği yapıldı (Bengio, 2014: 5-6). Öte yandan, Irak devletinin İsrail devletini resmi olarak hiç tanımamış olması ve Arap-İsrail çatışmalarında (1948-49 savaşı, 1967-Altı Gün Savaşı gibi) ön planda yer alması İsrail'in Bağdat ile anlaşamayan Kürtlere yakınlaşmasında da önemli rol oynamıştır. Baas rejimi (1968-2003) ve Saddam Hüseyin'in milliyetçi, militarist ve otoriter yönetimi (1979-2003) Irak Kürdistanı'nın İsrail için istihbarat ve askeri anlamda stratejik bir bölgeye dönüşmesine de neden olmuştur (Makiya, 1989; Sluglett ve Sluglett, 2003).<sup>9</sup>

Baas rejiminin 17 Temmuz darbesi ile 1968'te iktidar olmasından sonra (1963'teki Baas darbesinin ömrü kısa sürmüştü), Mustafa Barzani İsrail'i 1968 ve 1973'te toplam iki kere ziyaret ederek üst düzey temaslarda bulunmuştu

(Bengio, 2014). Bu ziyaretlerin dışında Kürdistan Demokrat Partisi'nden 1975'te ayrılacak olan Celal Talabani ve İbrahim Ahmed, Irak Kürtlerinin Avrupa temsilcisi İsmet Şerif Vanlı da İsraili yetkililer ile birçok görüşme yapmıştı (Bayraklı, 2013).

1975 yılında Irak ve İran arasında imzalanan ve iyi komşuluk ilişkisini öngören Cezayir Antlaşması (*Algiers Agreement*) ile o zaman ABD ve İsrail'e yakın olan Şah rejimi altındaki İran, Bağdat'a karşı olan Kürtlere olan desteğini çekmişti. Bu sebeple İsrail-İrak Kürtleri ilişkisi de zayıflamıştı (Gibson, 2015). İran-İrak Savaşı (1980-1988) sürecinde Irak Kürtleri İslam devrimi altındaki İran'a yakınlaşmıştı ve bu dönemde İsrail-İrak Kürtleri arasındaki ilişki görece zayıflamıştı.

1991 yılında Saddam'ın Kuveyt işgali ABD'nin başını çektiği uluslararası koalisyon ile sonlandırılmış ve kuzeyde Kürtler, güneyde de Şiiler Saddam rejimine karşı ayaklanmıştı. Irak Ordusu'nun Kürt ayaklanmasını sert bir şekilde bastırmaya girişmesi ile ABD öncülüğündeki koalisyon, kuzeyde 'uçuşa yasak bölge' (*no fly zone*) oluşturarak Kürtlerin 1991'de başlayan de facto özerklik deneyimine ön ayak oldu (Ricks, 2017). Bu dönemde Ortadoğu'daki Kürtler ve Kürt meselesi uluslararası medya ve kamuoyunda ciddi bir görünürlüğe erişmiş, İsrail'deki Irak'tan göç etmiş ve Kürt hassasiyeti olan sivil toplum grupları insani yardımların artması için çaba göstermiş ve İsrail-İrak Kürt ilişkileri tekrar ivme kazanmıştır (Bengio, 2014). Bu süreçten sonra, 2003'te Saddam rejiminin ABD tarafından devrilmesi ve 2005'te yürürlüğe giren yeni Irak Anayasası ile Kürtlerin resmi olarak federal statü kazanmaları ile İsrail-İKBY ilişkileri gelişerek devam etmiştir (Marr, 2019). Örneğin, *Financial Times* gazetesinde 2015 yılında çıkan bir haberde İsrail'in yaklaşık %77'lik enerji kaynağını İKBY üzerinden sağladığı belirtilir.<sup>10</sup> 2017 Kürdistan referandumu sürecine girildiğinde İsrail'in açık desteği bu tarihsel bağlam içinde elbette tahlil edilebilir ama bu tarihsel arka planı 20. yüzyıldan 21. yüzyıla geçiş sürecinde İsrail açısından bölgesel dinamiklerin değişim ve dönüşümünden bağımsız şekilde okumak eksik çözümlemelere sebebiyet verecektir.

### **İsrail'in Tehdit Algıları Çerçevesinde Ortadoğu'da Değişen Bölgesel Dinamikler**

İsrail Devleti'nin 1948 yılında, özelde Filistin topraklarında genelde ise Arap coğrafyasının ortasında kurulması bir yandan İngiliz ve Fransız hegemonyasını kırmaya çalışan, bir yandan da yükselen Arap milliyetçiliği rüzgârı ile birleşik Arap devleti kurma hedefleri olan Arap dünyasının siyasi elitlerini şoka uğratmıştı. İsrail'in kurulması ve sonrasında başlayan ilk Arap-İsrail çatışması ile yerlerinden göç etmek zorunda kalan yaklaşık 700,000 Filistinlinin yaşadığı trajedinin Araplar tarafından *Naqba* (felaket) olarak adlandırılması İsrail'in kuruluşunun bölge devletleri ve toplumları üzerindeki siyasal-psikolojik etkisini de yansıtıyor (Bickerton ve Klausner, 2018; Lesch 2019; Said, 1978).

İsrail'in 14 Mayıs 1948'te bağımsızlığını ilan etmesinin hemen ardından Mısır, Ürdün, Irak, Suriye ve Lübnan gibi Arap devletleri ilk savaşı (1948-1949) başlatmıştı. Bu savaş yeni kurulan devletin uluslararası sistemde kabul edilse ve tanınsa (1949 Birleşmiş Milletler üyeliği gibi) dahi Arap coğrafyasında devlet olarak tanınmamasının yanı sıra varlığının ve meşruluğunun her daim sorgulanacağına işaretini vermişti. Türkiye ve İran gibi bölgedeki iki güçlü ve çoğunluğu Müslüman olan devletin İsrail'i *de jure* olarak tanıması dahi bu yeni devletin Müslüman-Arap çoğunluğu içindeki azınlık olma psikolojisini ve beka kaygısını yatıştırmaya yeterli değildi.<sup>11</sup>

Yukarıda da bahsedildiği üzere İsrail'in Ortadoğu'daki varlığını ve sürekliliğini devam ettirebilmesi için bölgede uygulamaya koyduğu etnik ve dini olarak Arap çoğunluktan ayrılan azınlık grupları ve devletleri ile yakın teması ve işbirliğini öngören Çevre Doktrini (*Periphery Doctrine*) bu politik-psikolojik ortamda geliştirildi. Arap dünyası, daha özelden ise Mısır, Lübnan, Irak, Suriye, Ürdün gibi komşu devletler İsrail'in birincil tehdit algısını oluşturuyordu. Yirminci yüzyılın ikinci yarısının çoğunda yaşanan krizler ve savaşlar bu tehdit algısını pekiştirdi:

- \* 1956'da Arap milliyetçisi ve Batı karşıtı olan Cemal Abdülnasır liderliğindeki Mısır ile yaşanan Süveyş Krizi;
- \* 1967'de güçlenen pan-Arap milliyetçisi olan Baas partisi etkisindeki Suriye, Abdülnasır'ın Mısır'ı ve Ürdün ile girilen Altı Gün Savaşı (ya da Haziran Savaşı);
- \* 1973'teki yine Suriye ve Mısır'ın başını çektiği Yom Kippur savaşı;
- \* 1982'deki Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ)'nün faaliyetlerde bulunduğu güney Lübnan'ın işgali (Bickerton ve Klausner, 2018; Lesch, 2019).

Mısır'da Cemal Abdülnasır devrinin 1970'te kapanması, yerine geçen Enver Sedat'ın Sovyetlere mesafeli durması ve 1977'de barış görüşmeleri niyetiyle İsrail'i ziyaret ettikten sonra 1979'da İsrail ile barış antlaşması imzalayan ilk Arap lider olması sebebiyle İsrail'in tehdit algısı daha çok Irak ve Suriye'ye yönelik olmaya başlamıştı. Amerikan karşıtı, Sovyet yanlısı, Arap milliyetçisi ve Filistin meselesine duyarlı olan Baas rejimleri altındaki Irak ve Suriye'ye karşı İran ve Türkiye ile daha yakın ilişkiler içerisinde bulunarak denge kurulmaya çalışılıyordu. 1970'te Suriye'de Hafız Esad'ın ve 1979'dan sonra da Irak'ta Saddam Hüseyin'in inşa ettikleri tek adam rejimleri İsrail için ana tehditlerin başında geliyordu (Cohen ve Klieman, 2018; Freilich, 2012).

Bu sebeple Irak'taki Bağdat'a karşı savaşan Kürt hareketi İsrail için önemli bir müttefikti. Ofra Bengio'nun dediği gibi, İsrail Irak'ta Kürtler konusunda 'düşmanımın düşmanı dostumdur' yaklaşımında adım atıyordu (Bengio, 2004; 2014). Fakat ilginçtir ki 1980'lerden sonra Suriye'de Esad rejiminin alan açtığı ve koruduğu PKK ve PKK lideri Abdullah Öcalan, İsrail için cazip bir müttefik adayı değildi. PKK'nın İsrail'in ılımlı ilişkiler içinde olmayı hedeflediği Batı Blokundan Türkiye'ye karşı savaşıyor olması ve Esad rejimine ve FKÖ'ne yakın olması sebebiyle İsrail PKK'ya karşı 'düşmanımın dostu düşmanımdır' yaklaşımındaydı (Bengio, 2014). Bu nedenle İsrail'in Iraklı Kürtler ile girdiği yakın ilişkiler Türkiye'deki Kürt hareketi ile mevcut değildi. Örneğin, Türkiye'nin 1998'te Esad rejimine ultimatö vermesi ve sonrasında varılan Adana Mutabakatı ile Abdullah Öcalan Suriye'yi terk etmek zorunda kalmış ve Şubat 1999'da Kenya'da yakalanıp Türkiye'ye getirilmesi sürecinde Mossad'ın istihbarat yardımında bulunduğu iddiaları tartışılmıştı (Uzer, 2013; t24.com.tr, 2010).

1980 ve 90'lara gelindiğinde Arap dünyasındaki Filistin meselesine duyarlılık azalmakta, Arap milliyetçiliği etkisini yitirmekte ve iki kutuplu dünya Amerika'nın başını çektiği tek kutuplu düzene doğru evrilmekteydi. 1987'deki ilk İntifada ile Filistinliler İsrail'e karşı kendi öz güçlerine yönelirken, petrol zengini Körfez monarşileri (Suudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn gibi) Amerika ile daha fazla işbirliğine girmeye başlamışlardı. Saddam Hüseyin'in 1990'da Kuveyt'i işgali sonrası başlayan Körfez Savaşı'nda ABD, Suudi Arabistan, Mısır, Kuveyt ve İsrail'in aynı safta yer almaları 1948'teki dengelerden çok uzaklaşmışlığının bir göstergesiydi. Bu dinamikler içerisinde Saddam karşıtı Iraklı Kürtler de hem Amerika'nın hem de İsrail'in yakından ilgilendiği Ortadoğu azınlıklarının başında geliyordu (Riedel, 2019).

1990'larda İsrail ve Amerika için Arap dünyasında Saddam ve Esad rejimleri tehdit olmaya devam ederken, 1979 İslam Devrimi'nden sonra İran da hem kendi rejimini konsolide etmeye başlamış hem de devrimi ihraç etmek amacı ile Ortadoğu'daki Şii gruplar (Lübnan'da Hizbullah) ve İsrail karşıtı gruplar (Filistin'de Hamas gibi) ile işbirliğine başlamıştı. İsrail devleti kurulduktan sonra Şah rejimindeki Batı yanlısı İran bu yeni devleti 1950 yılında tanımıştı ve İsrail ile yakın ilişkiler kurulmuştu. Ancak 1979 İslam Devrimi'nden sonra İran resmi tanımayı geri çekmiş ve İsrail vatandaşları için—bugün de hala yürürlükte olan—İran'a giriş yasağı koymuştu. Bu yeni İslam rejiminin ideolojisinin ciddi anlamda İsrail karşıtlığı üzerine kurulacağına önemli bir göstergesiydi (Parsi, 2007).

2000'li yıllara gelindiğinde artık iyice kemikleşmiş olan İran-İsrail karşıtlığı, basit bir siyasi, ideolojik ya da jeopolitik bir çekişmeden çok varoluşsal meşruiyet (varlık-yokluk ekseninde) meselesini yansıtıyordu (Khosravi, Kalhori, ve

HamehMorad, 2016). İnan için İsrail'in var olma hakkı yoktu ve Müslüman topraklarını işgal eden işgalci bir güçtü (Kaye, Nader, and Roshan, 2011).

2003'te Irak'ta Saddam rejiminin yıkılması ile birlikte özellikle 2006-2014 arasında başbakanlık görevinde olan Nouri Al-Maliki'nin Şii geçmişi ve bu eksene yakın olması İnan'ın Irak'taki etkisinin de giderek artmaya başlaması anlamına geliyordu. Bugün çoğu gözlemci Arap Bahar'ından sonra Sünni-selefi cihatçılardan oluşan Irak Şam İslam Devleti (İŞİD)'in hızla büyüyüp Suriye ve Irak topraklarının önemli bir bölümünü kontrol etmesinin arkasında Saddam sonrası dönemde artan Şii ve İnan etkisinin önemli rol oynadığına vurgu yapıyor (Brands ve Feaver, 2017; Juergensmeyer, 2018; Romano, 2014).

2014 yazından sonra İnan destekli Hasd Al-Shabi isimli paramiliter örgütlenme İŞİD'e karşı mücadelede Bağdat için önemli bir güç haline dönüşmüş ve bu gruplar kademeli olarak Irak'ın resmi savunma birliklerine eklenmişti. Böylece hem Bağdat'ta hem de Şam'da artan İnan etkisi İsrail için önemli bir tehdit haline geldi. Lübnan'da Hizbullah ve Gazze'de Hamas'ın da İnan-eksanli güçler olması günümüzde bir anlamda İnan'ın İsrail'i çevrelediği anlamına geliyor. Sonuç olarak İsrail için Irak Kürdistan'ının jeopolitik konumu önceleri Bağdat'a karşı ve günümüzde de Tahran'a karşı önemli bir yere sahip durumda bulunuyor. 2017'de Mesud Barzani liderliğindeki Irak Kürdistanı bağımsızlık referandumuna desteğin bu tarihsel bağlamda ele alınması gerekmele birlikte son kısımda da tartışılacağı üzere jeopolitik-güvenlik-çıkart eksenli realist çerçeve İsrail desteğini açıklamakta kısıtlı kalmaktadır.

### **Eylül 2017 Irak Kürdistanı Bağımsızlık Referandumu ve Uluslararası Tepkiler**

2003 Irak işgali ile devrilen Saddam sonrası dönemin en önemli kazananın Irak Kürtleri olduğu söylenebilir. Körfez Savaşı sonrası Kuzey Irak'ta ABD öncülüğünde kurulan uçuşa yasak bölge ile Iraklı Kürtler 1991'de *de facto* özerklik elde etmişti. 2005 yeni Irak Anayasası ile *de jure* olarak Dohuk, Erbil, Halepçe, Süleymaniye ve Erbil'i de kapsayan federal bölge statüsü elde edildi. Federal bölgenin Anayasa'da adı Kürdistan Bölgesi olarak tanımlandı ve bu bölgede hükümetler Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi (IKBY) adı altında kuruldu. Böylece Kürtler yasal anlamda kendi parlamentosuna, kendi polis ve askeri gücüne ve gümrük kapılarını kontrol etme yetkisine sahip oldular (Akreyi, 2017). Kürtler, Türkmenler ve Arapların önem atfettiği Kerkük ise 'tartışmalı bölge' (*disputed area*) olarak kabul edildi. Fakat Kerkük'ün statüsü ile ilgili 2007'ye kadar yapılması öngörülen referandum hiçbir zaman yapılamadı. 2005'ten sonra Irak Kürtleri idari, ekonomik ve askeri anlamda Saddam sonrası Bağdat yönetiminden çok daha fazla gelişme gösterdi (Abdullah, 2018a). Özellikle 2009'dan sonra Türkiye ile kurulan yakın ticari ilişkiler Irak Kürdistanı'nı Bağdat'ın



çok ötesinde önemli bir ekonomik kalkınma sürecine sokmuş ve Erbil ekonomik anlamda bölgenin en cazip yerlerinden biri haline gelmişti (Bache Fidan, 2016). Ama özellikle IKBY'nin önemli gelir kaynağı olan petrol gelirlerinin 2014'te sert düşüş gösteren fiyatlar ile azalması ve yine 2014'te IŞİD'in Irak'ın üçüncü büyük kenti Musul'u ele geçirmesi Erbil üzerinde ciddi tehdit oluşturmuş ve Erbil'in 'yeni Dubai' olma planlarını sekteye uğramıştı (Abdullah, 2018a). Bölgedeki ekonomik sıkıntılar, işsizlik ve güvenlik sorunu Erbil'in bir anlamda istikrar ve yönetim krizleriyle boğuşan Bağdat'a benzemesine sebep olmuştu.

Bunun yanı sıra elde edilen federal statü, idari gelişmeler ve yürütülen hükümet faaliyetlerine rağmen Erbil merkezli Mesud Barzani liderliğindeki Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) ile Süleymaniye merkezli Celal Talabani'nin liderliğindeki Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) arasındaki iki-başlı egemenlik düzeni çok da aşılammıştı. Örneğin, hem KDP hem de KYB'nin Peşmerge güçleri ortak bir Kürdistan ordusuna dönüştürülemediği gibi dış ilişkilerde de KYB İran'a yakın durmakta ve KDP ise Türkiye ile ilişkileri geliştirme çabası içerisindeydi. Yapılan antlaşma ile 2005'te Kürdistan bölgesi başkanlık görevini Mesud Barzani üstlenirken, Celal Talabani de 2006-2014 yılları arasında Irak Cumhurbaşkanlığı görevini yürütmüştü.<sup>12</sup> Resmi olarak Kürdistan başkanlık görevi toplamda iki dönem (4+4, toplam 8 yıl) yapılması gerekirken, Mesud Barzani'nin görevi 2013'te parlamento kararı ile 2 yıl daha uzatılmış, dahası 2015'e gelindiğinde Mesud Barzani IKBY başkanlık görevini IŞİD ile girişilen savaş şartları içerisinde bırakmamıştı. Bu anlamda Kürdistan parlamentosundaki muhalefet partileri (KYB ve 2009'da kurulan Goran Hareketi) Mesud Barzani'nin başkanlık görevinin meşru olmadığını dile getiriyorlardı. 2017 bağımsızlık referandumu kararı da ne KDP'ye muhalif partiler ne de Bağdat yönetimi ile ciddi bir uzlaşma sağlanmadan alınmıştı (Abdullah, 2018b).

Bu sebeple Eylül 2017 bağımsızlık referandumuna artan ekonomik sıkıntılar, güvenlik sorunları ve Barzani'nin iç meşruiyet krizi bağlamı içerisinde gelinmişti (Palani vd., 2019). Fakat bu gibi negatif süreçlerin yanı sıra, ABD önceliğinde IŞİD'e karşı kurulan uluslararası koalisyonun sahadaki en önemli müttefiki de Peşmerge güçleriydi. Musul'un Haziran 2014'te IŞİD'in eline geçmesi sürecinde deyim yerindeyse Irak Ordusu hiçbir varlık gösteremeyerek dağılmıştı. Uluslararası koalisyonun desteği ile Irak Ordusu güçleri ve Peşmerge güçleri birlikte hareket ederek Temmuz 2017'de Musul'da IŞİD'e karşı zafer ilan etmişti (BBC News, 2017). Aynı dönemde Suriye'de de uluslararası koalisyon bir başka Kürt gücü (YPG) ile IŞİD'in başkent ilan ettiği Rakka'da zafer ilan etmeye yakındı. Bir anlamda uluslararası kamuoyunda hem Irak hem de Suriye Kürtleri IŞİD'e karşı savaşta verdikleri mücadele ile ciddi meşruiyet kazanmışlardı. Bu hızla artan uluslararası meşruiyet bağlamında Kürt milliyetçiliği de yükseliş

göstermekteydi. Bu sebeple, Mesud Barzani'nin bağımsızlık referandumunun zamanlamasında Kürtlerin Batılı devletler ve kamuoyunun desteğini arkasında hissetmesi ve tabanda yükselen milliyetçilik eksenindeki bağımsız Kürt devletinin dillendirilmesinin etkili olduğu söylenebilir (Kaplan, 2019). Nitekim referandum kararına muhalefet etmek isteyen bazı KYB'liler, Goran hareketi, PKK gibi aktörler tabandaki bağımsızlığa olan ciddi destek sebebiyle Barzani'nin kararına çok fazla direnç göstermediler (Gunter, 2018).

IŞİD'e karşı savaşta ön plana çıkan Kürtler, artan meşruiyetleri ve aldıkları uluslararası desteğe rağmen referandum sürecine geldiğinde farklı bir tablo ile karşılaştı. ABD, Rusya ve Avrupa Birliği gibi güçler Irak'ın toprak bütünlüğünün önemini vurgularken, Kürtlerle direkt muhatap konumunda olan Irak, İran ve Türkiye askeri operasyon ve ekonomik yaptırım tehditleri ile Irak Kürdistan bağımsızlık referandumuna sert şekilde karşı çıktılar (*Amerikanın sesi*, 2017; *BBC News Türkçe*, 2017). Suudi Arabistan da referandumun yapılmaması çağrısında bulundu (*Reuters*, 2017). Bir başka deyişle, bağımsızlık referandumuna uluslararası destek olmadı. ABD'nin 'zamanlama yanlış' söylemi ve Rusya'nın Kürtlerin kendi kaderini tayin etme hakkından söz etmesine rağmen Irak'ın toprak bütünlüğünün bölgedeki istikrar için öncelik olduğu vurgulandı. Bu noktada IŞİD ile mücadelenin Kürdistan'ın bağımsızlığından daha öncelikli bir konu olduğu belirtildi (*BBC News Türkçe*, 2017).

Referandum sürecinde yalnızlaşan IKBY yönetimine ve Irak Kürtlerine en açık destek İsrail'den geldi (Hellers, 2017; Lee, 2017). Başbakan Netanyahu yaptığı bir açıklamada "İsrail Kürt halkının kendi devletini kurma yolundaki meşru çabalarını destekliyor" beyanında bulundu (Hellers, 2017). Netanyahu daha önce 2014'te benzer bir açıklamada bulunmuştu. Zamanın İsrail Adalet Bakanı Ayelet Şaked de "Kürdistan'ın kurulması bizim büyük menfaatimize olur" açıklamasında bulundu (*Sputnik Türkiye*, 2017). İsrail'in diğer çoğu devletin referandumuna verdiği tepkiden farklılaşarak destek vermesi nasıl açıklanabilir? Bir sonraki kısımda bu soru OGT çerçevesi içinde tartışılacaktır.

### **İsrail'in Kürdistan Referandumuna Desteği ve Ontolojik Güvenlik**

İsrail'in 2017 Irak Kürdistanı bağımsızlık referandumunu destekleme davranışındaki ana motivasyonu realist ve inşacı yaklaşım ekseninde farklı olarak değerlendirilebilir. Öncelikle realist yaklaşım ile ele alınacak olursa İsrail'in Irak, Lübnan ve Suriye'de artan İran etkisi ile jeopolitik olarak tehdit ve güvenlik kaygılarını İran'a komşu olan bağımsız bir Irak Kürdistanı'na destek ve yakınlık ile dengelemeye çalıştığı savunulabilir. Bu noktada İsrail devleti için Kürtlerin kimliğinin ve İsrail ile tarihsel-kimliksel ilişkisinin birincil önemi yoktur. İsrail'in

kendisine karşı yükselen İran tehdidini dengelemek, çevrelemek ve böylelikle kendi fiziksel güvenliğini güvence altına almak için Irak Kürdistanı'na destek verdiği tezi savunulabilir. Burada, İsrail devletinin birincil motivasyonu Kürtler ve Kürtler'e destek değil, İran ve yarattığı jeopolitik tehditleri dengelemektir (Khosravi, Kalhori ve HamehMorad, 2016).

İnşacı yaklaşım ile yapılacak bir değerlendirme ise yukarıda da belirtilen İsrail ve Irak Kürtleri arasındaki tarihsel-kimliksel ilişkinin (Irak Kürdistanı Yahudileri, İsrail'deki Kürt diasporası vs.) İsrail'in 2017 referandumunu desteklemesinde birincil motivasyon olduğunu vurgulayabilir. Bu yaklaşıma göre İran'ın jeopolitik tehditlerinden bağımsız olarak İsrail'in Irak Kürtlerine destekte bulunduğunu tartışılabilir. Bir başka deyişle, İsrail'in referanduma destekte bulunmasındaki ilk kaygısı Kürtler ve Kürtlere atfettiği önem olduğu dile getirilebilir. Bu vakada İsrail devlet davranışı bencil bir güvenlik kaygısından çok tarihsel-kimliksel bir empati üzerinden açıklanabilir. Fakat bu iki yaklaşım da ikili, dışsal ve 'öteki' ilişkiler üzerinden açıklamada bulunuyor. Makalenin kuramsal çerçevesinde ortaya konulan OGT ise devletlerin sadece başkaları ile olan ilişkileri üzerinden değil ama kendi benlik anlatıları ve öz-kimlik hikâyeleri üzerinden de belli davranışlarda bulunabileceğini savunur. Bir başka deyişle devletler kim oldukları, nasıl bir tarihsel anlatı ile var oldukları konusundaki söylem ve davranışlarına uygun olarak hareket edebilirler. Bu tutarlılık ve süreklilik devletlere ontolojik güvenlik sağlar.

Bu çerçeve bağlamında İsrail'in Irak Kürdistan referandumunu desteklemesi ontolojik güvenlik ile açıklanabilir. Hiçbir devletin destek vermediği ve çoğunlukla karşı çıkılan referandumu desteklemesi aslında İsrail devletinin öz-kimliksel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir hamlesi olarak değerlendirilebilir. Tarihsel anlamda çoğunluk ve anti-Siyonist Arap coğrafyasında azınlık ve mağduriyet söylemi üzerinden kurulan bir ulus ve devlet anlatısı İsrail'in öz-kimlik oluşumunda önemli yer teşkil eder (Weitz, 1995; Caplan, 2012). Bölgede kendi devletleşme hikâyesine (sistemik şekilde otoriter devlet şiddetine maruz kalmak, Arap milliyetçiliğine karşı durmak gibi) en yakın bulunduğu Kürtleri destekleyerek İsrail bir anlamda kendi varlığının 'ahlaki' meşruluğuna karşı bölgesel ve uluslararası tehditlere cevap verip bu cevap üzerinden kendi kimliği ile ilişkili olarak ontolojik güvenliğini pekiştirdi. Eğer İsrail, Irak Kürtlerinin kendi kaderini tayin etme girişimini reddetmiş ve karşı çıkmış olsaydı bir anlamda kendi kuruluş hikâyesini ve kendi öz kimliğini de reddetmiş olacaktı. Meselâ, Holocaust ve Halepçe katliamları bu iki ulusal grubun kolektif hafıza ve siyasal deneyimlerinin ortaklaştığına bir örnektir (Ofer, 2009; Watts, 2012). Bunun sonucunda da ontolojik anlamda güvensizlik yaşayabilirdi. İsrail-Kürdistan ilişkileri üzerine önde gelen araştırmacılardan Ofra Bengio (2017) referandum

sürecinde kaleme aldığı bir görüş yazısında ‘ahlaki destek’ vurgusunda bulunuyor. Bengio (2017), 2014’te IŞİD’in bölgede yükselmesi ile eski cumhurbaşkanı Shimon Peres, başbakan Benjamin Netanyahu ve 2016-18 yılları arasında İsrail savunma bakanlığı görevini yürütmüş Avigdor Lieberman’ın Irak’ta bağımsız Kürt devletini destekleyen açıklamalarda bulunduğunu dile getiriyor.

İsrail, Arap dünyası içerisinde azınlık devleti olarak kurulmuş ve bu devletleşme sürecinde hem bölgede hem de uluslararası sistemde tanınma süreci sancılı olmuştur. Bugün çoğunluğu Arap ve İslam dünyasından olan 25 devlet İsrail’i devlet olarak hiç tanımamıştır. Resmi olarak 149 devlet İsrail’i tanısa da bazı devletler diplomatik ilişkilerini askıya almıştır (Jewish Virtual Library, 2019). Bunun yanı sıra İsrail’in devlet ve ulusal kimliği azınlık psikolojisi ve Holocaust gibi anlatılar üzerine kuruludur (Ofer, 2009; Ariely, 2019). Bu tarihsel deneyimler İsrail’in devlet olarak bu anlatılar içerisinde bir otobiyografiye ve öz-kimliğe sahip olmasına sebep olmuştur (Caplan, 2012). Irak Kürtlerinin bağımsızlık için giriştikleri adım, uluslararası sistemde yalnızlaştırılmaları ve komşu devletlerin Kürtlere sopa göstermesi, İsrail’in otobiyografisi ile çok ilintili bir olgudur. Bu bağlamda İsrail’in Irak Kürtlerine destek vermesinin ontolojik güvenlik kaygılarından bağımsız olarak ele alınması eksik ve yetersiz açıklamalara sebebiyet verecektir.

Örneğin, Irak Kürdistan’ında *Rudaw* gazetesinde 2019 yılında yayınlanan ve Kürtler üzerine önemli araştırmacılardan olan David Romano’nun kaleme aldığı bir köşe yazısında İsrail’in neden Kürtlere destek verdiği değil ama neden daha fazla destek vermediği tartışılıyor. Romano’nun belirttiği üzere İsrail kamuoyunda Kürtlere karşı yaygın bir sempatinin ve desteğin olduğu ve İran, Irak ve Türkiye’nin bağımsız bir Kürt devletine karşı çıkmasının 20. Yüzyılın çoğunda Arap devletlerinin bölgede Yahudi bir devlet kurulmasına karşı çıkması ile benzerlikler kurulduğu ifade ediliyor (Romano, 2019). Yine aynı yazıda İsrail toplumunun Kürtlere olan sempatisinin Filistinlilerin devletleşme girişimine karşı aynı şekilde olmadığı ve bunun Filistin’in Arap halkının bir parçası olarak görüldüğü ve hali hazırda 22 Arap devletinin olduğu olarak belirtiliyor.

Bu durum İsrail’in İran ve diğer jeopolitik tehditleri göz önünde bulundurmadığı anlamına gelmiyor. Örneğin, 2017 yılında *The Jerusalem Post* gazetesinde Bob Mason tarafından kaleme alınan bir köşe yazısında İsrail ve Kürtler arasındaki bağlara değinilse de İsrail’in Irak Kürdistan referandumunu desteklemesinde İran’a karşı askeri ve istihbarati bir avantaj sağlaması ve İsrail’in enerji ihtiyacının yaklaşık %80’inin Irak Kürdistan’ından ithal edilmesi gibi jeopolitik kaygılara değiniliyor (Mason, 2017). Fakat İsrail’in bu açıktan desteği Irak, İran, Türkiye, Suriye, Arap dünyasının çoğunluğu ve yakın müttefiki ABD’ye

rağmen göstermiş olması İsrail'in salt fiziksel güvenliğini ve maddi çıkarını çok fazla ön plana alarak hareket ettiği tezini sorgulamaya açık hale getiriyor. Bölgedeki her devletin karşı çıktığı bir referanduma İsrail'in alenen destek göstermesinin birincil motivasyonunun fiziksel güvenliğin ötesinde olduğuna dair bir işaret olarak karşımıza çıkıyor. Arap dünyasında ve İran'ın artan etkisi altında İsrail'in Iraklı Kürtlerin devletleşme girişimine açıktan destek vermesi gerilimi tırmandıran bir davranıştır ve bölgedeki çoğu devletin tepkisini kaçınılmaz olarak üzerine çekmiştir. Bir anlamda realist eksenli ulusal güvenlik perspektifinden bakıldığında İsrail kendini daha fazla fiziki risklere, diplomatik ve ekonomik ilişkilerin zedelenme ihtimaline açık hale getirmiştir. Öte yandan İsrail'in açık desteği Iraklı Kürtlerin hem Arap dünyasında hem de İslam coğrafyasında elini güçlendiren bir hamle değildir. Aksine İsrail'in açık desteği Iraklı Kürtleri 'siyonist' suçlamalar altında daha da fazla zora sokmaktadır (Abdullah, 2019). Bu sebeple İsrail referanduma açık destek vererek hem kendi güvenliğini (realist açıdan) hem de Irak Kürtlerinin Arap dünyası içindeki imajını ve güvenliğini riske attığı da söylenebilir (Bengio, 2017). Bu açıdan bakıldığında İsrail'in davranışını sadece İran'ı dengelemek için realist bir hamle olarak okumak eksik ve yetersizdir.

Fakat ontolojik güvenlik perspektifi de realistler gibi bencil davranışı göz ardı etmiyor. İsrail'in Irak Kürtlerine verdiği desteğin ontolojik güvenlik araştırmacılarının da belirttiği gibi bencil ve kendi çıkarı (*self-interest*) ile ilgili bir davranış olduğu aşikârdır. İsrail ve Irak Kürtleri arasında tarihsel-kimliksel bir bağ vardır ve bu bağ genelde İsrail'in Iraklı Kürtlere destek olmasında etkili olmuştur. İsrail kendi kimlik algısını ve uluslararası sistemde nasıl algılanmak istediğini bu otobiyografik hikâye üzerine kurmuştur. Bu otobiyografik hikâyeden farklı bir davranış sergilemek İsrail'in ontolojik olarak güvensiz olmasına sebebiyet vereceği için İsrail Irak Kürdistanı referandumunu diğer tüm bölgesel ve uluslararası aktörlerden ayrıarak desteklemiştir. Bu davranış da İsrail'in öz-kimliği ile ilgili süreklilik, rutin ve düzenden uzaklaşmamasını sağlamıştır. Bir başka deyişle, İsrail Ortadoğu'daki davranış çizgisinde tutarlılık göstermiş ve belirsizlikten uzak durmuştur. Bu noktada inşacı yaklaşımın zayıf olduğu nokta da İsrail'in Iraklı Kürtlere yakın ama Türkiyeli Kürtlere uzak oluşudur. Bu açıdan İsrail'in birincil kaygısı Ortadoğu'daki tüm Kürt gruplar ve oluşumlar değildir. Salt kimlik üzerinden inşacı bir değerlendirme İsrail'in farklı Kürt gruplara karşı geliştirdiği farklı politikaları açıklamakta yetersiz kalacaktır.

2017 Kürdistan referandumu sürecinde İsrail basınında çıkan çoğu görüşe bakıldığında da iki konu ön plana çıkmaktadır. Birincisi yükselen İran tehdidi ve ikincisi de İsrail ve Irak Kürtleri arasındaki 'doğal müttefiklik' vurgusu (Bybezezer, 2017; David, 2017; Jpost, 2017; Pfeffer, 2017). Örneğin, İsrail Millî Güvenlik

Kurulu'nun eski dış politika ve uluslararası ilişkiler masası şeflerinden Eran Lerman, İsrail toplumunda tarihsel bağlar ve ortak rakiplerden dolayı Kürtlere karşı çok ciddi bir sempatinin olduğunu ve referanduma desteğin hem ahlaki olarak doğru hem de stratejik olarak akıllı olduğunu vurguluyor (Lerman, 2017). Yukarıda da değinildiği gibi İsrail'in kuruluş hikâyesi ile Irak Kürtlerinin devletleşme çabası arasında bir bağ kurularak İsrail desteğinin önemine vurgu yapılıyor.

*The New York Times*'da David M. Halbfinger (2017) tarafından yazılan bir yazıda İsrail'in stratejik ve jeopolitik çıkarları göz ardı edilmese de İsrail kamuoyunun Iraklı Kürtler ile kurduğu ahlaki ve duygusal bağa vurgu yapılıyor. 2017'deki referandum sürecinde *Al Jazeera*'de Lamis Andoni tarafından ele alınan bir yazıda ise İsrail'in Irak Kürtlerinin devletleşme çabası ile kendi devletleşme süreci arasında bağlar kurduğu ve aslında İsrail'in Kürtleri destekleyerek Kürdistan ve Filistin arasında kurulabilecek ortak bir mücadelenin de önüne geçilmeye çalışıldığı vurgulanıyor. Aynı yazıda Likud partisinden eski İsrail İçişleri Bakanı Gideon Sa'ar'ın Ortadoğu'da Yahudilerin ve Kürtlerin azınlık olduklarını ama Kürtlerin devletleşemediği demecine yer veriliyor (Andoni, 2017).

Peki, Filistinlilerin kendi kaderini tayin etme hakkı ile ilgili neden farklı bir yaklaşım mevcut? Çünkü Filistin, İsrail devletinin 'ötekisi' durumunda. Yani İsrail kendi öz kimliğini Filistinliler özelinde Arap dünyasına karşı yürüttüğü savaşlar üzerinden inşa etti. Bunun yanı sıra Arap toplumunun bir parçası olarak görülen Filistinlilerin 22 Arap devletinin bir parçası olduğu yaklaşımı da dile getiriliyor (Romano, 2019). Bu anlamda Filistin'in bağımsızlığına onay vermesi yine İsrail'in devlet-kimlik ekseninde ontolojik güvenliğine ters düşen bir davranış olabilir. Fakat Kürtler, İsrail'in öz-kimlik hikâyesinde olumlu bir algıya sahip ve bu durum İsrail devletine ahlaki görevler yüklüyor.

Bu noktada belirtmek gerekir ki kurumsal, fikirsel ve yasal olarak devletleşme olasılığına en yakın olan Irak Kürtleridir. 2017 referandumu ve bu referandumun yarattığı bölgesel ve uluslararası tartışmalar bunu ortaya koymuştur. İran, Türkiye ve Suriye Kürtleri çeşitli siyasal mücadeleler içinde olsalar da devletleşmeden uzaktırlar. Yakın zamanda Kuzey Suriye'de oluşan Rojava deneyimi Suriye Kürtlerinin de fiili olarak özerkleşmesinin önünü açmıştır. Bu açıdan bakıldığında İsrail'in homojen bir Kürt politikası olduğunu söylemek doğru olmaz. Özellikle yakın zamana kadar daha ılımlı ilişkiler içerisinde olan İsrail ve Türkiye PKK konusunda hem askeri hem de istihbarati olarak iş birliği içerisinde olmuşlardır (Uzer 2020). Fakat öte yandan IŞİD ile mücadele sonucunda uluslararası kamuoyunda çok daha pozitif imajı olan Suriye Kürtleri (daha özelinde YPG denilebilir) İsrail'den insani ve diplomatik destek görmüştür (İddon, 2019;

Fache, 2019). Bir başka deyişle İsrail'in Ortadoğu'da Kürtlere yaklaşımı homojen olmamıştır.

Sonuç olarak, Irak Kürdistanı bağımsızlık referandumuna sadece İsrail'in açıktan destek vermesinin Uİ teorileri ve dış politika analizi bakımından önemli bir araştırma sorusu olduğu aşikardır. Bu soruya çok kolaycı bir realist yaklaşımla İsrail'in jeopolitik ve stratejik çıkarları (İran'a karşı set oluşturmak, yakın zamanda Hamas ile sıcak ilişkileri olan Türkiye'ye karşı hamle yapmak, Irak Kürdistanı'ndaki enerji kaynaklarından faydalanmak gibi) üzerinden cevap verilebilir. Hali hazırda yukarıda da tartışıldığı üzere bu makalenin başvurduğu dönemin basın organlarında çıkan yazıların çoğu da bu jeopolitik çıkarları göz önünde bulunduruyor. Fakat İsrail'in destek kararı ile bir nevi yalnızlaşması (açıktan destek veren başka ülke olmadı) ve özellikle ABD'nin yaklaşımı ile ayrışmasının çok da İsrail'in çıkarına olmadığı düşünülürse salt bir realist analizin eksik kalacağı görülür. Basit bir inşacı yaklaşım ise sadece Irak Kürtleri ve Yahudi toplumu arasındaki tarihsel-kimliksel bağlam üzerinden çıkarım yapabilir. Bu iki yaklaşımın da tamamı ile yanlış olduğunu söylemek doğru olmaz fakat bu makale iki yaklaşımın da eksik kaldığı bir noktaya dikkat çekiyor. O nokta da İsrail'in kendi kimliği ve ulusal anlatısı ile ters düşmeme eğilimidir. Bu makale ontolojik güvenlik çerçevesi üzerinden bir değerlendirmeye dikkat çekerek İsrail'in ahlaki, duygusal ve varoluşsal olarak kendi öz-kimlik ve benlik duygusu ile örtüşen bir karar aldığını vurguluyor. Aksi durumda İsrail kendini ontolojik olarak güvensiz bir pozisyona sokabilirdi.

## Sonuç

Bu makale İsrail'in 2017 Irak Kürdistanı referandumuna olan açık desteğini tarihsel bağlam içerisinde ontolojik güvenlik perspektifinden değerlendirmiştir. Zamanın İKBY başkanı Mesud Barzani önderliğinde gerçekleştirilen referanduma İsrail devleti dışında açık destek veren başka bir devlet olmamıştı. Bu süreç içerisinde Barzani yalnızlaştırılmış, referandum kriminalize edilmiş ve Irak Kürtlerinin kontrolünde olan Kerkük şehri Bağdat yönetimi ve İran destekli paramiliter gruplar tarafından ele geçirilmişti. Peki, neden İsrail açık destek vermekten çekinmedi? Bu soruya ilk bakışta realist çerçeveden bakıldığında fiziksel ve maddi güvenlik ve çıkar üzerinden İsrail'in İran'a karşı yaptığı bir davranış analizi yapılabilir. Fakat bu makalede tartışıldığı üzere İsrail'in referanduma açık desteği hem Irak Kürtlerini hem de İsrail'i yalnızlaştırarak bir anlamda realist açıdan güvenlik risklerini arttırmıştır. İran, İsrail'in davranışında etkin bir rol oynasa da Irak Kürtlere verilen desteği sadece bu açıdan değerlendirmek eksik kalacaktır.

Öte yandan inşacı yaklaşımın vurguladığı kimliğin devletlerarası ilişkilerdeki önemi de İsrail'in Irak Kürtlere desteğini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. İsrail

ve Irak Kürtleri arasında 'doğal müttefiklik' vurgusu yapılırsa da İsrail'in diğer Kürt gruplara gösterdiği farklı politikalar inşacı açıklamaları yetersiz kılacaktır. Hem realist açıdan güvenliğin hem de inşacı açıdan kimliğin ötesine geçen ontolojik güvenlik yaklaşımı bu makalenin ana teorik çerçevesini oluşturmuştur. Ontolojik güvenlik yaklaşımı devletlerin kendilerini hem fiziksel hem de psikolojik/duygusal anlamda güvende hissedebilmeleri için öz-kimlik ve benlik algılarında tutarlılık ve süreklilik göstermesi gerektiğini savunur. Devletlerin kendi otobiyografik anlatılarından uzaklaşan davranışlarda bulunması ontolojik güvenliklerini zayıflatabilir. Bu açıdan İsrail Arap dünyası içerisinde kendi hikâyesi ile paralellik kurduğu Kürtlere karşı başka devletleri karşısına almayı göze alarak 2017 referandumuna destek vermiştir. Fakat bu inşacıların değinebileceği gibi empatik bir davranışın ötesinde bencil bir davranış olarak ön plana çıkıyor. Çünkü İsrail, Irak Kürtlerinin devletleşme çabalarına karşı çıkar veya destek vermezse kendi kuruluş hikâyesi ve öz-kimliği ile de çelişkiye düşmüş olacağı için 2017 referandumuna destek öncelikle İsrail'in kendi çıkarını gözetten bir davranıştır. Ama bu bencil davranış realistlerin aksine kendi fiziksel güvenliğini riske atacak biçimde ele alındığında ontolojik güvenlik yaklaşımı daha sağlıklı açıklama sunmaktadır.

## Sonnotlar

<sup>1</sup> Bu makalenin son halini almasında görüş ve yorumlarıyla katkıda bulunan Ofra Bengio, Umut Uzer, Umut Can Adısönmez, Sercan Canpolat, Funda Savaş, Batıkan Bulut, Funda Sarıcı ve iki isimsiz hakeme teşekkür ederim.

<sup>2</sup> "Türkiye, İKBY'nin referandum konusunda sergilediği vahim hatanın bedeli olacağını her vesileyle vurgulamış, bu çerçevede, 22 Eylül 2017 tarihinde düzenlenen Milli Güvenlik Kurulu toplantısı ve hemen ardından gerçekleştirilen Bakanlar Kurulu toplantısında İKBY'ye karşı uygulanacak yaptırımları belirlemiştir." Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, No: 297, 25 Eylül 2017, İKBY referandumu hk.; [http://www.mfa.gov.tr/no\\_297\\_ikby-referandumu-hk.tr.mfa](http://www.mfa.gov.tr/no_297_ikby-referandumu-hk.tr.mfa)

<sup>3</sup> 'İraklı Kürtlerin bağımsızlık referandumu: Hangi ülke destekliyor, kim karşı çıkıyor?' BBC News Türkçe, 27 Eylül 2017, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41414173>

<sup>4</sup> Yahudi Ajansı, temelleri 1929'da kurulan ve dünyadaki Yahudilerin zamanın İngiliz mandası olan Filistin'e göçünü teşvik eden ve sonradan İsrail devletinin kurulmasında önemli rol oynayan bir kuruluştur. Bkz. <https://www.jewishagency.org/who-we-are/>

<sup>5</sup> <https://www.mossad.gov.il/eng/history/Pages/Reuven-Shiloah.aspx>

<sup>6</sup> <https://www.mossad.gov.il/eng/history/Pages/Reuven-Shiloah.aspx>



<sup>7</sup> Bazı kaynaklar Kuzey Irak'tan göç eden Yahudiler için 'Kürt Yahudiler' kavramını kullanıyor (bkz. Bengio 2014) ama başka kaynaklarda 'Irak Yahudileri' olarak geçiyor. Minasian (2007) ise Kürdistan Yahudiler kavramını kullanıyor ve Aramice dilinin bu grup arasında yaygın kullanıldığına işaret ediyor. Bu tartışma makalenin konusu olmamakla birlikte her halükârda Irak'tan İsrail'e göç eden nüfusun bir bölümünün Kürt kültürünün, dilinin ve coğrafyasının içinde büyüdüğünden bahsedilebilir. Bu kitlelerin Irak Kürdistan'ına beslediği nostaljik duygu ve ilgi İsrail-Kürt ilişkilerinin kamu diplomasisi ekseninde de gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bugün içinse Kudüs'te yaşayan yaklaşık olarak 200,000 Yahudi-Kürt nüfustan bahsediliyor, <https://www.timesofisrael.com/kurdish-land-shouldnt-be-treated-as-enemy-territory-knesset-bill-proposes/>

<sup>8</sup> Maurice Fischer 1949-52 yıllarında arasında İsrail'in Paris Büyükelçisi idi. Sonradan Ankara ve Roma Büyükelçiliği görevlerinde bulunmuştu. <https://www.jta.org/1965/08/20/archive/maurice-fischer-israels-ambassador-to-rome-dies-at-62>

<sup>9</sup> Baas, Arapça'da yeniden dirilme anlamına geliyor. Baas Partisi 1947 yılında Suriye'de Ortodoks Hristiyan bir ailenin ferdi olan Michel Aflaq ve Müslüman olan Selahattin el-Bitar tarafından Arap birliği ve sosyalist hedeflerle kuruldu fakat sonradan Irak ve Suriye'deki otoriter rejimlerin parçası oldu.

<sup>10</sup> 'Israel turns to Kurds for three-quarters of its oil supplies' *Financial Times*, Ağustos 25, 2015, <https://www.ft.com/content/150f00cc-472c-11e5-af2f-4d6e0e5eda22>

<sup>11</sup> İran, 1979 İslam Devrimi'nden sonra İsrail ile bütün diplomatik ilişkilerini kesti, <https://iranprimer.usip.org/resource/timeline-irans-foreign-relations>

<sup>12</sup> Saddam-sonrası Irak için yapılan gayri resmi güç paylaşımı antlaşmasına göre Irak Cumhurbaşkanlığı'nı Kürtler temsil ediyor. Bu bağlamda Celal Talabani 2006-2014 arasında Irak Cumhurbaşkanlığı görevini yürütmüştü. Celal Talabani 2017'de rahatsızlığı sebebiyle vefat etti. Talabani'den sonra Fuad Masum ve son olarak 2018'de de KYB'nin aday gösterdiği Berham Salih Irak Cumhurbaşkanı seçildi. Bkz. 'Talabani'nin izinde yeni bir cumhurbaşkanı: Berham Salih,' <https://www.yenisafak.com/dunya/talabaninin-izinde-yeni-bir-cumhurbaskani-berham-salih-3399713>

## Kaynakça

Abdullah F H (2018a). The Political System in Iraqi Kurdistan: Party Rivalries and Future Perspectives. *Asian Affairs*, 49(4), 606–24.

Abdullah F H (2018b). PUK–KDP Conflict: Future Kurdish Status in Kirkuk. *Jadavpur Journal of International Relations*, 22(2), 107–126.

Abdullah H (2019). Kürtlerin Twitter Üzerindeki Destekçisi İsrail. <https://www.rudaw.net/turkish/opinion/25102019>. Son Erişim Tarihi, 25.10.2019.

580 Al S (2021). İsrail, 2017 Irak Kürdistanı Bağımsızlık Referandumunu Neden Destekledi? Ontolojik Güvenlik Çerçevesinden Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 45(3), 559-586.

Abramson S (2018). A Historical Inquiry into Early Kurdish-Israeli Contacts: The Antecedents of an Alliance. *The Journal of the Middle East and Africa*, 9(4), 379–99.

Akgül-Açıkmeşe S (2011). Algı mı, Söylem mi? Kopenhag Okulu ve Yeni-Klasik Gerçekçilikte Güvenlik Tehditleri. *Uluslararası İlişkiler*, 8 (30), 43-73.

Akreysi H (2017). The Iraqi Kurdistan in the Post-Saddam Era: Security, Natural Resources and Foreign Policy Activism. *Iran and the Caucasus*, (21), 92–100.

Al S ve Byrd D (2018). When Do States (De)securitise Minority Identities? Conflict and Change in Turkey and Northern Ireland. *Journal of International Relations and Development*, 21, 608-634.

Alakom R (2011). *Hoybûn Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*. İstanbul: Avesta.

Alpher J (2015). *Periphery: Israel's Search for Middle East Allies*. Lanham: Rowman & Littlefield.

*Amerikanın Sesi* (27.09.2017). İKBY Referandumuna İnançla Irak ve Türkiye'nin Tepkisi Ne Oldu?, <https://www.amerikaninsesi.com/a/ikby-referandumuna-iran-irak-ve-turkiye-nin-tepkisi-ne-oldu/4047012.html>. Son Erişim Tarihi, 20.12.2019.

Andoni L (2017). Why is Israel supporting Kurdish secession from Iraq? <https://www.aljazeera.com/opinions/2017/10/7/why-is-israel-supporting-kurdish-secession-from-iraq/>. Son Erişim Tarihi, 24.12.2019.

Ariely G (2019). National Days, National Identity, and Collective Memory: Exploring the Impact of Holocaust Day in Israel. *Political Psychology*, 40, 1391-1406.

Ashley R K (1986). Poverty of Neorealism. İçinde: Keohane R (der), *Neorealism and Its Critics*, New York: Columbia University Press, 255–97.

Bache Fidan C (2016). Turkish Business in the Kurdistan Region of Iraq. *Turkish Policy Quarterly*, 14 (4). <http://turkishpolicy.com/article/790/turkish-business-in-the-kurdistan-region-of-iraq>. Son Erişim Tarihi, 11.11.2019.

Bayraklı E (2013). Kuzey Irak-İsrail İlişkileri. *Ortadoğu Yıllığı*, 465-483

*BBC News* (10/07/2017). How the battle for Mosul unfolded. [www.bbc.com/news/world-middle-east-37702442](http://www.bbc.com/news/world-middle-east-37702442). Son Erişim Tarihi, 10.12.2019.

*BBC News Türkçe* (27/09/2017). Iraklı Kürtlerin bağımsızlık referandumu: Hangi ülke destekliyor, kim karşı çıkıyor?. [bbc.com/turkce/haberler-dunya-41414173](http://bbc.com/turkce/haberler-dunya-41414173). Son Erişim Tarihi: 16.12.2019.

Bengio O (2004). *The Turkish-Israeli Relationship: Changing Ties of Middle Eastern Outsiders*. New York: Palgrave Macmillan.

Al S (2021). İsrail, 2017 Irak Kürdistanı Bağımsızlık Referandumunu Neden Destekledi? 581  
Ontolojik Güvenlik Çerçevesinden Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 45(3), 559-586.

Bengio O (2014). Surprising Ties between Israel and the Kurds: Middle East Quarterly, 21 (3). <https://www.meforum.org/3838/israel-kurds>. Son Erişim Tarihi, 18.12.2019.

Bengio O (2017). Has Israel's Support for Kurdistan's Independence Helped or Harmed the Kurds? *Begin-Sadat Center for Strategic Studies*. [www.jstor.org/stable/resrep04454](http://www.jstor.org/stable/resrep04454). Son Erişim Tarihi, 6.11.2020.

Bialer U (2008). *Between East and West: Israel's Foreign Policy Orientation, 1948-1956*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bickerton I J ve Klausner C L (2018). *A History of the Arab-Israeli Conflict*. London: Routledge.

Brands H ve Feaver P (2017). Was the Rise of ISIS Inevitable? *Survival* 59(3): 7–54.

Burchill S (2005). *Theories of International Relations*. Third edition. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.

Buzan B (1983). *People, States, and Fear: The National Security Problem in International Relations*. London: Wheatsheaf Books.

Bybelezer C (2017). Has Israel flip-flopped on Kurdish independence? <https://www.jpost.com/Middle-East/Has-Israel-Flip-Flopped-On-Kurdish-Independence-506389>. Son Erişim Tarihi, 17.12.2019.

Calamur K (20.10.2017). Why Doesn't the U.S. Support Kurdish Independence? The Atlantic. <https://www.theatlantic.com/international/archive/2017/10/us-kurdish-independence/543540/> . Son Erişim Tarihi, 05.01.2020.

Caplan N (2012). Victimhood in Israeli and Palestinian National Narratives. *Bustan: The Middle East Book Review*, 3(1), 1-19.

Charles D F (2012). *Zion's Dilemmas: How Israel Makes National Security Policy*. Ithaca: Cornell University Press.

Cohen S A ve Klieman A (der) (2018). *Routledge Handbook on Israeli Security*. London: Routledge.

David A (2017). 'We Need More Friends': Kurdish Jews in Israel Back Independence for Their Iraqi Compatriots. <https://www.haaretz.com/middle-east-news/kurdish-jews-in-israel-back-independence-for-their-iraqi-compatriots-1.5453442>. Son Erişim Tarihi, 20.11.2019.

Fache W (10.12.2019). Inside the Unlikely, Unofficial Ties Between Israel and the Kurds. <https://www.haaretz.com/middle-east-news/syria/.premium.MAGAZINE-israel-and-the-kurds-an-unlikely-and-unofficial-relationship-1.8234659> . Son Erişim Tarihi, 20.12.2019.

Farouk-Sluglett M ve Sluglett P (2003). *Iraq since 1958: From Revolution to Dictatorship*. London: I.B. Tauris.

Gibson B R (2015). *Sold out? US Foreign Policy, Iraq, the Kurds, and the Cold War*. New York: Palgrave Macmillan.

Giddens A (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Gunter M (2018). Kurdish Disunity in Historical Perspective. *Seton Hall Journal of Diplomacy and International Relations*, Spring: 26–45.

Halbfinger D M (22.09.2017). Israel Endorsed Kurdish Independence. Saladin Would Have Been Proud. <https://www.nytimes.com/2017/09/22/world/middleeast/kurds-independence-israel.html> . Son Erişim Tarihi, 06.12.2019.

Heller J (13.09.2017). Israel endorses independent Kurdish state. <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-kurds-israel/israel-endorses-independent-kurdish-state-idUSKCN1B00QZ>. Son Erişim Tarihi, 21.12.2019.

Herrington L M (2013). Review – Ontological Security in International Relations. <https://www.e-ir.info/2013/07/27/review-ontological-security-in-international-relations/>. Son Erişim Tarihi, 25.11.2019.

Huymans, J (1998). Security! What Do You Mean? From Concept to Thick Signifier. *European Journal of International Relations*, 4(2), 226–55.

Iddon P (12.11.2019). Does Israel's advocacy for the Kurds do more harm than good? <https://www.rudaw.net/english/analysis/12112019> . Son Erişim Tarihi, 29.11.2019.

*Jewish Agency* (2019). <http://archive.jewishagency.org/leaders/content/25952>. Son Erişim Tarihi, 13.12.2019.

Jewish Virtual Library. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/international-recognition-of-israel>. Son Erişim Tarihi, 22.12.2019.

Jpost.com (2017). <https://www.jpost.com/Opinion/JPost-Editorial-Kurdish-referendum-496656>. Son Erişim Tarihi, 16.12.2019.

Juergensmeyer M (2018). Thinking Sociologically about Religion and Violence: The Case of ISIS. *Sociology of Religion* 79 (1), 20-34.

Kader A ve Lecha E S i (2018). İraçı Kürdistan and Beyond: The EU's Stakes. <http://menara.iai.it/portfolio-items/iraqi-kurdistan-and-beyond-the-eus-stakes>. Son Erişim Tarihi, 19.12.2019.

Kaplan M L (2019). Foreign Support, Miscalculation, and Conflict Escalation: İraçı Kurdish Self-Determination in Perspective. *Ethnopolitics*, 18(1), 29–45.

Al S (2021). İsrail, 2017 İrak Kürdistanı Bağımsızlık Referandumunu Neden Destekledi? 583  
Ontolojik Güvenlik Çerçevesinden Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 45(3), 559-586.

Kaye D D vd. (2011). *Israel and Iran*. RAND Corporation.

Khosravi J vd. (2016). The Presence of Israel in Iraqi Kurdistan and Its Security Challenges for Iran's National Security. *Journal of Politics and Law*, 9, 169.

Kinnvall C (2006). *Globalization and Religious Nationalism in India: The Search for Ontological Security*. London: Routledge.

Kinnvall C ve Mitzen J (2016). An Introduction to the Special Issue: Ontological Securities in World Politics. *Cooperation and Conflict*, 52(1), 3–11.

Kinnvall C ve Mitzen J (2020). Anxiety, Fear, and Ontological Security in World Politics: Thinking with and beyond Giddens. *International Theory*, 12, 240–256.

Laing R D (1990). *The Divided Self: An Existential Study in Sanity and Madness*. New York, Penguin Books.

Lee I (27.10.2017). Why Israel supports an independent Iraqi Kurdistan, <https://edition.cnn.com/2017/10/02/middleeast/iraqi-kurdistan-israel-support/index.html>. Son Erişim Tarihi, 25.10.2019.

Lerman E (05.10.2017).The Kurdish Referendum and Israel, <https://www.ajc.org/news/the-kurdish-referendum-and-israel>. Son Erişim Tarihi, 25.10.2019.

Lesch D W (2018). *The Arab-Israeli Conflict: A History*. Oxford: Oxford University Press.

Makiya M (1989). *Republic of Fear: Politics of Modern Iraq*. Berkeley: University of California Press.

Marr P (2019). *Modern History of Iraq*. New York: Routledge.

Mason B (08.09.2017). How Kurdistan's Independence Can Spark the Middle East. <https://www.jpost.com/Middle-East/Analysis-How-Kurdistan-Independence-Can-Spark-the-Middle-East-506929>. Son Erişim Tarihi, 12.11.2019.

McSweeney B (1999). *Security, Identity and Interests: A Sociology of International Relations*. Cambridge, Cambridge University Press.

Mearsheimer J J (2001). *The Tragedy of Great Power Politics*. New York London: W.W. Norton & Company.

Minasian S. (2007). The Israeli-Kurdish Relations. *21st Century*, 1: 15-32.

Mitzen J (2006). Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma. *European Journal of International Relations*, 12(3), 341–70.

Neff D (1991). The U.S., Iraq, Israel, and Iran: Backdrop to War. *Journal of Palestine Studies*, 20(4), 23–41.

O'Driscoll D ve Baser B (2019). Independence Referendums and Nationalist Rhetoric: The Kurdistan Region of Iraq. *Third World Quarterly*, 40(11), 2016–34.

Ofer D (2009). The Past That Does Not Pass: Israelis and Holocaust Memory. *Israel Studies*, 14(1), 1-35.

Palan R (2000). A World of Their Making: An Evaluation of the Constructivist Critique in International Relations. *Review of International Studies*, 26(4), 575–98. <https://www.cambridge.org/core/article/world-of-their-making-an-evaluation-of-the-constructivist-critique-in-international-relations/AEF449AAACE997A147DDEA93E3621915A>.

Palani K vd. (2019). The Development of Kurdistan's de Facto Statehood: Kurdistan's September 2017 Referendum for Independence. *Third World Quarterly*, 40(12), 2270–88.

Parsi T (2007). *Treacherous alliance: the secret dealings of Israel, Iran, and the US*. New Haven, CT: Yale University Press.

Pffeffer A (28.09.2017). Israel Is Right to Support Kurdish Independence. It Is Also Unwise. <https://www.haaretz.com/israel-news/israel-is-right-to-support-kurdish-independence-it-is-also-unwise-1.5453478> Son Erişim Tarihi, 23.12.2019.

Reus-Smit C (2005). Constructivism. İçinde: *Theories of International Relations*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 188–211.

Reuters (20.09.2017). <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-kurds-saudi/saudi-arabia-says-hopes-kurdistan-vote-will-not-take-place-idUSKCN1BV1L7>. Son Erişim Tarihi, 25.10.2019.

Ricks T E (06.02.2017). Operation Provide Comfort: A forgotten mission with possible lessons for Syria. <https://foreignpolicy.com/2017/02/06/operation-provide-comfort-a-forgotten-mission-with-possible-lessons-for-syria/>. Son Erişim Tarihi, 03.12.2019.

Riedel B (2019). *Kings And Presidents: Saudi Arabia and The United States Since FDR*. Washington, DC: Brookings Institution Press.

Romano D (08.12.2019). Why isn't Israel doing more to help the Kurds? <https://www.rudaw.net/english/opinion/08122019>. Son Erişim Tarihi, 29.12.2019.

Romano D (2014). Iraq's Descent into Civil War: A Constitutional Explanation. *Middle East Journal*, 68(4), 547–66.

Rumelili B (2015). *Conflict Resolution and Ontological Security: Peace Anxieties*. Abingdon: Routledge.

Rumelili B ve Adisönmez U C (2020). Uluslararası İlişkilerde Kimlik-Güvenlik İlişisine Dair Yeni bir Paradigma: Ontolojik Güvenlik Teorisi. *Uluslararası İlişkiler*, 17(66), 23-39.

Sabar A (2010). *My Father's Paradise: A Son's Search for His Family's Past*. Chapel Hill, N.C.: Algonquin Books.

Said E W (1978). *Orientalism*. New York: Pantheon Books.

Samaan J (2018). *Israel's Foreign Policy beyond the Arab World: Engaging the Periphery*. New York: Routledge.

*Sputnik Türkiye* (12.09.2017). <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201709121030105307-israil-adalet-bakani-saked-kurdistan-menfaat/>. Son Erişim Tarihi, 23.12.2019.

Steele B J (2008). *Ontological Security in International Relations: Self-identity and the IR State*. New York: Routledge.

T24 (01.03.2010). Öcalan'ı MOSSAD yakalamış olabilir!. <https://t24.com.tr/haber/ocalani-mossad-yakalamis-olabilir,71577>. Son Erişim Tarihi, 10.03.2010.

The United States Holocaust Museum. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-farhud>. Son Erişim Tarihi, 15.11.2019.

Uzer U (2013). Turkish-Israeli Relations: Their Rise and Fall. *Middle East Policy*, 20(1), 97-110.

Uzer U (2020). The Downfall of Turkish–Israeli relations: A Cold Peace between Former Strategic Allies. *Israel Affairs*, 26 (5), 687-697.

Wæver O (1993). Societal Security: The Concept. İçinde: Wæver O, vd.,(der). *Identity, Migration, and the New Security Agenda in Europe*. New York: St. Martin's Press.

Walt S (1990). *The Origins of Alliances*. Cornell University Press.

Waltz K N (1979). *Theory of International Politics*. Long Grove, Ill: Waveland Press.

Watts N F (2012). The Role of Symbolic Capital in Protest: State-Society Relations and the Destruction of the Halabja Martyrs Monument in the Kurdistan Region of Iraq. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 32 (1), 70–85.

Weitz Y (1995). Political dimensions of Holocaust memory in Israel during the 1950s. *Israel Affairs*, 1 (3), 129-145.

Wendt A (1992). Anarchy Is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics. *International Organization*, 46(2), 391–425.

Zarakol A (2016). States and Ontological Security: A Historical Rethinking. *Cooperation and Conflict*, 52(1), 48–68.

586 Al S (2021). İsrail, 2017 Irak Kürdistanı Bağımsızlık Referandumunu Neden Destekledi? Ontolojik Güvenlik Çerçevesinden Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 45(3), 559-586.

## Yeni Paradigma Bağlamında Ortadoğu'daki Toplumsal Hareketlerin İncelenmesi: Mısır ve İran Örnekleri

**Şeyma Merve Tandoğan**, Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Ortadoğu Çalışmaları ABD, Doktora Adayı, 100/2000 YÖK Doktora Bursiyeri, ORCID: 0000-0002-4917-7881, e-posta: smerve.tandogan@gmail.com

### Özet

Küreselleşmenin meydana getirdiği konjonktürden etkilenen ve bu doğrultuda değişime uğrayan toplumsal hareketler, 60'lı yılların sonlarından itibaren yeni bir niteliğe bürünmüştür. Bu tarihten itibaren ortaya çıkan ve kendisinden önceki hareketlerden farklı özellikler sergileyen toplumsal hareketler, literatürde 'yeni toplumsal hareketler' olarak nitelendirilmiştir. Yeni toplumsal hareketlerin eski toplumsal hareketlerden örgütlenme biçimleri, amaçları, dile getirdikleri talepler, kullanılan araçlar, bir araya gelen kişilerin nitelikleri noktalarında ayrıldığı görülmüştür. Küreselleşmeye ve teknolojinin gelişmesine paralel olarak üretim araçlarının değişime uğraması, daha bireysel konuların ön plana çıkmasına bağlı olarak yeni sorun alanlarının ortaya çıkması gibi faktörler toplumsal hareketleri ortaya çıkaran motivasyonları etkilemiştir. 60'lı yılların sonlarına kadar çoğunlukla işçi hareketleri şeklinde ortaya çıkan toplumsal hareketler, bu tarihten itibaren daha bireysel ve günlük yaşama ilişkin konular çerçevesinde şekillenmiştir. Bir ülkede ortaya çıkan toplumsal hareketin diğer ülkelere sıçraması küreselleşmenin toplumsal hareketlere etkilerinden biri olarak karşımıza çıkmıştır. Toplumsal hareketlerin niteliğinde meydana gelen bu değişimler, uluslararası alanda meydana gelen değişimlerden ve çevresel faktörlerden en çok etkilenen bölgelerden biri olan Ortadoğu'daki toplumsal hareketleri de etkilemiştir. Çalışmanın amacı, Ortadoğu'da yaşanan toplumsal hareketlerin yeni toplumsal hareketler paradigması bağlamında incelenmesidir. İncelemenin kavramsal çerçevesini oluşturmak amacıyla eski toplumsal hareketler paradigması ve yeni toplumsal hareketler paradigması açıklanmış, böylelikle iki yaklaşım arasındaki fark ortaya koyulmuştur. Çalışma bağlamında inceleme için Mısır ve İran örnek ülkeler olarak seçilmiş ve bu ülkelerdeki toplumsal hareketler incelenmiştir. Zaman aralığı olarak 70'li yıllardan günümüze kadar olan süreç seçilmiştir. İnceleme neticesinde Mısır ve İran'ın kendi iç dinamikleriyle ortaya çıkan ve yeni toplumsal hareketler çerçevesinde ele alınabilecek örnekler yaşandığı görülmüştür. Seçilen ülkelerin siyasi, toplumsal ve ekonomik yapılarının farklı oluşu nedeniyle bu yapıların, ortaya çıkan toplumsal hareketleri etkilediği ve şekillendirdiği görülmüştür. Mısır'daki toplumsal hareketlerin ağırlıklı olarak ekonomi motivasyonu ile şekillendiği, İran'da ise ekonominin yanında bireysel ve kültürel haklara yönelik taleplerin de ön plana çıkarıldığı görülmüştür. Bunun yanında Mısır özelinde, ulusal sınırları aşarak bölgesel hareketler halini alan yeni toplumsal hareket örneklerinin de yaşandığı görülmüştür.

**Anahtar Sözcükler:** Yeni Toplumsal Hareketler, Mısır, İran, Ekmek İsyanı, Yeşil Hareket.

Tandoğan Ş M (2021) Yeni Paradigma Bağlamında Ortadoğu'daki Toplumsal Hareketlerin İncelenmesi: Mısır ve İran Örnekleri. *Mülkiye Dergisi*, 45(3), 587-616.



## Examining Social Movements in the Middle East in the Context of the New Paradigm: Examples of Egypt and Iran

### Abstract

Social movements, which were affected by the conjuncture caused by globalization and changed, took on a new quality since the late 60s. Social movements that emerged from this date and exhibit different characteristics from previous movements have been described as 'new social movements' in the literature. New social movements are separated from the previous social movements in terms of their organizational forms, aims, demands they express, tools used and the qualification of the people who come together. In parallel with globalization and the development of technology, changes in the means of production and the emergence of more individual issues have led to the emergence of new problem areas. This situation has affected the motivations that created social movements. Social movements, which emerged mostly in the form of labor movements until the end of the 60s, have been shaped more within the framework of individual and daily life issues since that date. The spread of the social movement that emerged in one country to other countries has emerged as one of the effects of globalization on social movements. These changes in the nature of social movements have also affected the social movements in the Middle East, which is one of the regions most affected by the changes in the international arena and environmental factors. The aim of the study is to examine the social movements in the Middle East within the context of the new social movements paradigm. The old and new social movements paradigms have been explained in order to establish the framework of study. Egypt and Iran were selected as sample countries and social movements in these countries were examined. The period from the 70's to the present has been chosen as the time interval. As a result of the examination, it was seen that there were examples that emerged with the internal dynamics of Egypt and Iran and could be addressed within the framework of new social movements. Due to the different political, social and economic structures of the selected countries, it has been observed that these structures affect and shape the emerging social movements. It has been observed that the social movements in Egypt are predominantly shaped by the motivation of the economy, and in Iran, the demands for individual and cultural rights are also brought to the fore besides the economy. In addition, it has been observed that the new social movements that transcend national borders and become regional movements were effective in Egypt.

**Keywords:** New Social Movements, Egypt, Iran, Bread Riot, Green Movement.

## Giriş

18. yüzyılla birlikte girilen sanayileşme süreci ve bu sürecin topluma yansımaları toplumsal hareketler olarak isimlendirilen kitlesel hareketlerin modern dönemdeki örneklerinin ortaya çıkışında etkili olmuştur. Modern dönem toplumsal hareketlerin ilk örneklerini, ekonomik nedenlerden doğan motivasyonlarla bir araya gelen ve çoğunlukla işçi sınıfına mensup bireylerin gerçekleştirdiği hareketler oluşturmuştur. Sanayileşmenin getirdiği ekonomik faydadan yoksun kalmış olan bu kitleler, genellikle bir siyasi partinin önderliğinde bir araya gelmiş ve mevcut düzenin değiştirilmesi ve iktidarın ele geçirilmesi amacıyla harekete geçmişlerdir. İşçi sınıfının değişim talepleri ekseninde organize olmaları, bu taleplerde süreklilik sağlanması ve taleplerin kurumsallaşması neticesinde toplumsal hareketlerin şekillendiği görülmüştür (Dede, 2018: 51). Uluslararası alanda yaşanan ekonomik, sosyal ve siyasi değişimler toplumsal hareketleri de etkilemiştir. Küreselleşmenin ortaya çıkardığı konjonktür nedeniyle uluslararası ilişkilerdeki tek aktörün ulus-devlet olduğu düşüncesinin değişime uğraması, farklı motivasyonlu sorunların bireylerin yaşamında yer almaya başlaması ve iletişim teknolojisinde yaşanan değişim toplumsal hareketleri de etkileyen yeni bir döneme girilmesine neden olmuştur. Değişimler neticesinde ortaya çıkan yeni konjonktür toplumsal hareketlerin örgütlenme biçimlerinde, amaçlarında, dile getirdikleri taleplerde, bir araya gelen kişilerin niteliklerinde değişime sebebiyet vermiştir. Ulusal nitelik gösteren toplumsal hareketlerin 60'lı yılların sonlarından itibaren yeni bir paradigma çerçevesinde değerlendirilmeye başlandığı görülmüştür. Bu tarihten itibaren ortaya çıkan toplumsal hareketler, önceki yıllarda ortaya çıkmış olan toplumsal hareketlere kıyasla birtakım farklı özellikler barındırmıştır.

Yeni toplumsal hareketler olarak literatürde yerini alan bu hareketler ile kendisinden önceki dönemde görülen ve çoğunlukla işçi hareketleri şeklinde tezahür eden toplumsal hareketler arasındaki temel farklılıkların oluşmasında etkili olan faktörlerin başında küreselleşme süreci gelmektedir. Endüstri sonrası dönemin meydana getirdiği sorunlar ekseninde organize olan yeni toplumsal hareketler, eski toplumsal hareketlerin gündemlerinde yer alan ekonomi motivasyonlu sorunların yanında farklı konularla ilgili sorunları da gündeme getirmeye başlamışlardır. Yeni toplumsal hareketlerin gündeme getirdiği konular arasında kimlik, çevre, etnisite, barış, cinsel tercih ve kadın haklarına dair sorunların olduğu görülmüştür. Bu bağlamda çalışmanın inceleme konusunu teşkil eden Ortadoğu'daki toplumsal hareketler yeni paradigma çerçevesinde ele alınmıştır. Zaman aralığı olarak yeni toplumsal hareketler paradigmasının literatüre girdiği 60'ların sonlarından günümüze kadar olan dönem seçilmiştir. Bu süre zarfında Mısır ve İran'da ortaya çıkmış olan toplumsal hareketler bu

çalışma kapsamında ele alınmıştır. İki ülkenin tarihsel süreçte yaşadıkları deneyimlerin farklı oluşu nedeniyle toplumsal hareketlerin ortaya çıkmaya başladığı tarihler farklılık göstermiştir. Mısır'daki toplumsal hareketlerin ele alındığı dönem 1977'de başlarken, İran'da ise 1990'larda başlamıştır.

## **Kavramsal Çerçeve**

### *Toplumsal Hareketlerin Gelişimi*

Toplumsal hareketler kavramı, ilk olarak 18. yüzyılın başlarında Saint Simon tarafından Fransa'da kullanılmıştır. Simon bu kavramı, kendi ülkesinde görülen ve ilerleyen yıllarda başka ülkelerde de meydana gelen toplumsal protesto hareketlerini nitelendirmek amacıyla kullanmıştır (Marshall, 1999: 746). Sidney G. Tarrow (2011: 8-9) toplumsal hareketlerin 18. yüzyılda ortaya çıktığı dönemde aşırılık, şiddet ve yoksunluk çerçevesinde değerlendirildiğini, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise bir normalleşme sürecine girildiğini ifade etmiştir. Tarrow, toplumsal hareketleri aşırılık, şiddet ve yoksunluğun bir ifadesi olarak tanımlamaktansa; “seçkinler, otoriteler ve muhalifler ile sürekli etkileşim içinde bulunan, ortak amaçlara sahip ve sosyal dayanışma içinde olan bireyler tarafından gerçekleştirilen kolektif eylemler” şeklinde tanımlamanın daha iyi olduğunu ifade etmiştir. “Toplumsal hareketler, kitlesel bir arka plana sahip, sisteme ve kurulu düzene yönelik siyasi ve ekonomik içerikli hareketlerdir.” (Yanık ve Öztürk, 2014: 52). Toplumsal hareketlerin oluşmasına giden süreç Brecher, Costello ve Smith (2002: 42-43) tarafından; “var olan ve genellikle belirli toplumsal grupları etkileyen toplumsal sorunların zamanla birikmesi ile başlayan ve zaman içinde başkalarının da aynı sorunlara işaret ettiğinin fark edilmesiyle gelişen bir süreç” şeklinde ifade edilmiştir. Başka insanların da kendileriyle aynı sorunları yaşadığının farkında olan bireylerin, bu insanlarla iletişime geçmesiyle birlikte toplumsal hareketlere giden süreç başlamış olmaktadır.

Gordon Marshall (1999: 746-747), toplumsal hareketleri “dikkate değer sayıda insanın, toplumun başlıca özelliklerinden birini ya da birkaçını değiştirmek (ya da değiştirilmesine karşı direnmek) için örgütlü çaba harcamaları” şeklinde tanımlamıştır. Marshall, toplumsal hareketlerin belli bir amaca hizmet etmeleri ve örgütlü olmaları nedeniyle kolektif davranıştan ayrı değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Marshall'ın aktarımına göre David F. Aberle toplumsal hareketlerin ilk tipolojilerini çıkarmış ve bu hareketleri iki başlık altında sınıflandırmıştır. Buna göre toplumsal hareketler, “hedeflenen değişimin nesnelere” ve “hedeflenen değişimin büyüklüğü” şeklinde sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmalardan yola çıkılarak toplumsal hareketler; dönüştürücü, reform

yapıcı, kurtarıcı ve alternatif hareketler şeklinde alt kategorilere ayrılmıştır. Bu kategorilerden ilk ikisinin hedef kitlesinin doğrudan toplum olduğu, diğer ikisinin ise bireyleri hedef aldığı ifade edilmiştir.

“İnsanların seslerini duyurma şansları olmadığı veya isteklerini duyurmaktan yoksun bırakıldıklarında, toplumsal hareketler ortaya çıkar” diyen Charles Tilly (2008: 13), toplumsal hareketlerin ihtiva ettiği özellikleri üç madde ile özetlemiştir. Buna göre bir toplumsal hareketin; “hedef alınan otoritelere karşı, sürekli ve organize bir şekilde toplu iddialarda bulunulmasını içeren toplum çabası (Tilly bu durumu kampanya olarak isimlendirmiştir); özel amaçlı dernek ve koalisyonların oluşturulması, halka açık toplantılar düzenlemek, resmi kortejler, nöbetler, mitingler, gösteriler, dilekçe göndermek, kamusal medyaya demeç vermek gibi siyasi eylemlerin birleşimi; katılımcıların layık olma, birlik, sayı ve kendilerine veya seçmenlerine bağlılık gibi ilkeleri topluma sergilemeleri” (Tilly, 2004: 3-4) şeklinde ifade edilen kıstaslara sahip olması gerekmektedir. Alberto Melucci (2016: 81), bir kolektif hareketin toplumsal hareket olarak değerlendirilebilmesi için 3 unsuru barındırması gerektiğini ifade etmiştir. Buna göre bir toplumsal hareket; (1) dayanışma üzerine kurulmalı, (2) bir çatışma içermeli ve (3) içinde yer aldığı sistemin sınırlarını zorlamalıdır.

Modern dönemde ilk olarak Simon tarafından kullanılmaya başlanan toplumsal hareketler kavramı 18. yüzyıldan günümüze kadar çeşitli şekillerle açıklanmaya çalışılmıştır. Genel itibarıyla; sanayileşme sürecinin getirdiği ekonomik sorunlar etrafında organize olan işçi sınıfına mensup bireylerin, iktidarı ele geçirme ve mevcut düzeni değiştirme amacıyla bir liderin önderliğinde düzenledikleri kitlesel hareketler şeklinde ifade edilebilen toplumsal hareketler; küreselleşme sürecine bağlı olarak yaşanan değişimlerden etkilenmiş ve farklı şekillerde tezahür etmeye başlamıştır.

### *Yeni Toplumsal Hareketler*

Toplumsal hareketler, 60'lı yılların sonlarından itibaren yeni bir paradigma çerçevesinde ele alınmaya başlanmıştır. Literatürde yeni toplumsal hareketler olarak yerini bulan bu toplumsal hareketler, 80'li yıllardan itibaren sayıca artış göstermiştir. Bu yıllardan itibaren küreselleşmenin hız kazanması, ekonomi motivasyonlu sorunların yanında farklı sorunların da gündeme gelmeye başlaması, iletişim teknolojisinde yaşanan gelişmeler toplumsal hareketlerin gelişiminde, örgütlenme biçimlerinde, ele aldıkları konularda, amaçlarında, harekete katılan bireylerin profillerinde değişim yaşanmasına giden süreci hazırlamıştır. Yeni toplumsal hareketler ile kendisinden önceki toplumsal hareketler arasındaki temel farklılıklar şu şekilde özetlenebilir; yeni toplumsal

hareketlerin katılımcı kitlesini işçi sınıfından bireyler değil, çoğunluğu yeni orta sınıfa mensup olmak üzere toplumun her kesiminden bireyler oluşturmuştur, diğer bir deyişle heterojen bir katılımcı profiline sahiptir; yeni toplumsal hareketler ekonomi motivasyonlu sorunların yanında kimlik, bireysel haklar, çevre, kadın hakları gibi konuları içine alan sorunları gündemine almıştır; yeni toplumsal hareketlerin organize edilmesi bir kişinin ya da bir siyasi partinin önderliğinde olmamıştır, bu yeni hareket sivil toplum içinde örgütlenmiştir; yeni toplumsal hareketler iktidarı ele geçirme amacı taşımamış, mevcut olan sorunların çözümünü talep etmişlerdir.

Yeni toplumsal hareketlerin gündeme getirdiği sorunlar oldukça çeşitli bir görünüm sergilemiştir. Bu çeşitlilik zaman içinde, gündeme getirilen sorunları temsil eden yeni oluşumların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Orhan Türkdoğan'ın (1997: 9-10) ifadesiyle "günümüzde, Post-Marksizm yanında, 19. yüzyılın faşist, sosyalist akımları dinamikliğini koruyamamış, yerlerini büyük ölçüde çevrecilik, feminizm, barışçılık, eşcinsellik, liberal düşünce sistemi ve siyahlar diye adlandırılan yeni oluşumlara terk etmek durumunda kalmıştır." Yeni toplumsal hareketlerin kimlikten çevreye, kadın haklarından cinsel tercihlere uzanan çeşitlilikte, yaşamın her alanına ilişkin konularda değişim talep etmeleri nedeniyle bu hareketlerin 'talepkâr' hareketler olduğu çıkarımı yapılmıştır (Dede, 2018: 53). Tuncay Önder, yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıkış nedenlerini "yeni eğitilmiş sınıfın başkaldırısı, modernlik karşıtı dalganın yeni bir örneği, batılı sanayi toplumlarındaki dönüşümün dışavurumu, endüstriyel büyümenin ve teknolojik gelişmenin yarattığı yeni sorunlara tepki, materyalist önceliklerin desteklediği eski siyaset ile postmateryalist referanslara dayalı yeni siyaset arasındaki çatışma" olarak belirtmiştir (Çolak, 2016: 532). 1960'larda öğrenci, yeni sol ve sivil haklar hareketleri; 70 ve 80'lerde LGBT, çevre, kadın, barış ve insan hakları hareketleri; 90'larda ve 2000'lerde ise küresel adalet hareketi (Topal Demiroğlu, 2014: 134) yeni toplumsal hareket örnekleri olarak gerçekleşmişlerdir.

Yeni toplumsal hareketler Yusuf Doğan Çetinkaya tarafından (2014: 707); "sivil toplum içinde örgütlenen, iktidar hedefi olmayan savunmacı, kısmi talepler peşinde koşan, kimlik ve hayat tarzı üzerinde duran hareketler" şeklinde tanımlanmıştır. Yeni toplumsal hareketler, bir merkez tarafından yönetilen, belli bir ideoloji ekseninde bir araya gelen toplulukların gerçekleştirdiği hareketler olmaktan ziyade belirli bir merkez tarafından yönetilmeyen, ortak bir sorun etrafında toplanan ve bu sorunun çözümü için harekete geçilmesini talep eden, toplumun her kesimini barındıran toplulukların gerçekleştirdiği hareketler olmuştur. Yeni toplumsal hareketler, ortaya çıktıkları zamana kadar modern dönemin devletleri tarafından gündeme alınmamış olan sorunları gündemlerine

almıştır. “Yeni sosyal hareketlerin ilgi sahasına; (fiziksel) toprak, hareket alanı yahut beden, sağlık ve cinsel kimlik gibi ‘hayat alanı’ ile ilgili konular; komşuluk, şehir ve fiziksel çevre; kültürel, etnik ve ulusal miras ve fiziki hayat koşulları ve genelde insanlığın devamı gibi konular girmektedir.” (Offe, 2016: 57-58).

Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe (2001: 159), yeni toplumsal hareketler teriminin bir dizi mücadele çeşidini bir araya getirdiğini ifade etmiş ve bu mücadele çeşitlerinin kentsel, ekolojik, otoriterlik karşıtı, anti kurumsal, feminist, ırkçı, etnik, bölgesel veya cinsel azınlıklar motivasyonlu mücadeleler olduğunu belirtmişlerdir. Yeni toplumsal hareketlerin, İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişen “yeni hegemonik formasyona” karşı şekillendiğini belirten Laclau ve Mouffe, yeni toplumsal hareketlerin üç aşamada gelişim gösterdiğini ifade etmişlerdir. Buna göre ilk olarak toplumsal ilişkilerin metalaşması gelmektedir. İkinci aşama, devletin daha geniş alanlara müdahale etmesinin ardından yeni çatışma biçimlerinin ortaya çıkmasıdır. Son aşama ise kitle iletişim araçlarının gelişim göstermesiyle bağlantılı olarak tektipleştirici bir kitle kültürünün ortaya çıkması ve bu durumun yeni egemenlik ilişkileri ve çatışma biçimlerini ortaya çıkarmasıdır (Topal Demiroğlu, 2014: 136). Alan Scott (1990: 19), yeni toplumsal hareketlerin genel örgütlenme biçimlerini; yerel bir tabana ya da küçük gruplara dayalı, özel ya da yerel sorunların ele alındığı, hareketli ve değişken üyelerin bir araya gelmesiyle oluşan toplumsal ağlar şeklinde ifade etmiştir.

Hank Johnston, Enrique Laraña ve Joseph R. Gusfield (1994: 6-8) yeni toplumsal hareketlerin karakteristik özelliklerini 8 madde ile özetlemiştir. Bunlar şu şekilde ifade edilebilir;

- (1) Yeni toplumsal hareketlerde katılımcılar belirli bir sınıfa mensup bireylerden oluşmamaktadır. Katılımcılar gençlik, cinsiyet, cinsel yönelim ya da meslekler gibi daha geniş sosyal statülerine göre bir araya gelmektedir. (2) Yeni toplumsal hareketler, kendisinden önceki toplumsal hareketleri harekete geçiren işçi hareketi ve Marksist ideolojiye bir tezat oluşturmada ve daha kapsayıcı fikir ve değerleri barındırmaktadır. (3) Bireyleri harekete geçiren faktörler işçi sınıfı hareketini mobilize eden ekonomik nedenler değil kimlik sorunlarıyla ilişkili olan kültürel ve sembolik sorunlardır. Bu sorunlar farklılaşmış bir sosyal gruba ait bir dizi inanç, sembol, değer ve anlamlarla ilişkilidir. (4) Birey ve kolektif arasındaki ilişki bulanıktır. Açık bir sınıf ya da yapısal temeli olmayan hareketler, bireylerin kendilerini tanımlaması için bir ortam oluşturur. (5) Yeni toplumsal hareketler insan yaşamının kişisel ve samimi yönlerini kapsamaktadır, gay hakları, kürtaj, alternatif tıp ya da sigara karşıtlığı gibi sağlık hareketleri, kadın hareketleri yeni toplumsal hareketlerin ilgilendiği konulardan bazılarıdır. (6) Yeni toplumsal hareketler, işçi sınıfı hareketi tarafından uygulananlardan farklı olarak bozulma ve direncin radikal mobilizasyon taktiklerini kullanmaktadır. (7) Yeni toplumsal hareket gruplarının örgütlenmesi ve yaygınlaşması geleneksel kanalların

güvenilirlik kriziyle alakalıdır. (8) Yeni toplumsal hareket grupları bölümlere ayrılarak, yayılma ve merkezileşimden uzaklaşma eğilimindedirler.

### *Teknolojinin Yeni Toplumsal Hareketler Üzerindeki Etkisi*

Küreselleşmenin 20. yüzyılın ortalarından itibaren hızlanması ekonomik, siyasal ve sosyal alanda sonuçlar doğurduğu gibi teknoloji üzerinde de etkili olmuştur. Teknolojide yaşanan gelişmeler emeğin niteliğinde ve insanın üretim araçları üzerindeki rolünde değişim yaşanmasına neden olmuştur. Emeğin niteliğinde yaşanan değişimler sonucunda sınıf ilişkilerinin dönüşmesi sınıf temelli sorunların yerini daha bireysel konuların almasına yol açmıştır. Teknolojinin hayatın her alanına nüfuz etmesiyle birlikte girilen süreçte yaşam tarzlarının değişmesi, yeni ideolojilerin ortaya çıkışı, işgücü niteliğinin teknolojiyle birlikte değişime uğraması bireylerin taleplerinde farklılaşmaya yol açmış ve bu süreçten itibaren bireylerin talepleri ekonomik temelden uzaklaşmıştır (Dede, 2018: 52). Taleplerde yaşanan değişimle birlikte bireyler cinsellik, kadın istismarı, öğrenci hakları, çevrenin korunması gibi daha kişisel ve gündelik yaşama ilişkin taleplerde bulunmaya başlamışlardır (Calhoun, 1993: 398).

İletişimin hızında, türlerinde ve kapsamında yaşanan değişimler toplumsal hareketler üzerinde birtakım etkiler doğurmuştur. İletişimin artması hem aynı ülke içindeki bireylerin hem de farklı ülkelerdeki bireylerin ortak bir mekâna, bir lidere ihtiyaç duymadan aynı sorun etrafında hızlıca organize olabilmelerini ve ortak tepki geliştirebilmelerini sağlamıştır. Yeni toplumsal hareketlerin örgütlenme sürecinde iletişim araçlarını çokça kullandığı görülmüştür. Yeni toplumsal hareketlere katılan bireyler teknoloji sayesinde bilgi kaynaklarına hızlıca erişebilmekte, bir olay gerçekleştiğinde hızlıca karşılık verebilmekte ve internet üzerinden şirketlere, devletlere, uluslararası kurullara baskı yaparak kampanya yürütebilmektedirler (Giddens, 2006: 870).

Yeni toplumsal hareketler internet üzerinden mobilize olmuş bireylerin ortak bir mekânda bir araya gelmesiyle oluşabilmektedir. Sanal ortamın reel yaşama göre daha serbest olduğu ve denetlenebilirliğin az olduğu algısı, bireylere geniş bir özgürlük alanı vermektedir. Fakat bu durum internet üzerinden işlenen suç ve ihlallere yönelik denetimlerin yoğun olduğu ülkelerde nispeten farklılık arz etmektedir (Tatar, 2013: 11). Bir toplumsal hareket internet üzerinden organize olunarak başlatıldığı gibi hâlihazırda başlatılmış olan bir toplumsal hareketin internet aracılığıyla daha geniş kitlelere ulaşması da görülen yöntemler arasındadır. Başlatılmış olan bir protesto ya da eylemin, internet ağları üzerinden daha geniş kitlelere ulaştırılması neticesinde toplumsal hareketin gördüğü destek artabilmekte, böylelikle protestocular seslerini daha fazla duyurabilmekte ve baskı yapma güçleri artmaktadır.

İnternetin yeni toplumsal hareketler üzerindeki etkilerinin görüldüğü ilk örnek olarak, 1994 yılında Meksika'daki Zapatistaların başlattığı ayaklanmalar gösterilmektedir. Zapatistalar, eylemleri boyunca hükümetin isyanları bastırmak için kullanacakları yöntemleri dünya halklarına duyurmak için e-posta yöntemini kullanmışlardır (Hoffman, 2007-2008: 105-106). 2009 yılında Moldova'da seçim sonuçlarını protesto etmek isteyen kitleler sosyal ağlar üzerinden örgütlenmişlerdir. Hükümetlerinin ekonomi politikalarından memnun olmayan İspanya, Portekiz, Yunanistan, İtalya, Brezilya, İsrail ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kişilerin başlattığı protesto ve eylemler, sosyal medya aracılığıyla ülke genelinde yayılım göstermiştir. 2010 yılında başlayan Arap Baharı gösterileri sosyal medya aracılığıyla geniş kitlelere ulaşmıştır. Yine aynı şekilde 2013 yılında Türkiye'de başlayan Gezi Parkı protestoları da sosyal medya aracılığıyla yayılmıştır (Dolgun ve Sütüoğlu, 2014: 8).

Paolo Gerbaudo (2012: 4), sosyal medyanın yeni toplumsal hareketler için temsil ettiği değerin, eski bir toplumsal hareket olan işçi hareketi açısından gazete, poster, broşür veya doğrudan postanın temsil ettiği değerle aynı olduğunu ifade etmiştir. Sosyal medyanın yeni toplumsal hareketler üzerindeki etkileri Gerbaudo (2014: 14 aktaran Dolgun ve Sütüoğlu, 2014: 9) tarafından 3 açıdan değerlendirilmiştir. Buna göre sosyal medya orta sınıftan genç kuşaklar açısından kimlik inşa etme ve bilinç oluşturma sağladığı; bireylerin paylaşılan duygu ve düşünceler aracılığıyla duygusal enerjilerini biriktirdikleri ve son olarak toplumsal hareketlerin planlanıp duyurulduğu, bir nevi gazetecilik eyleminin yürütüldüğü bir alan işlevi görmektedir. Manuel Castells (1997: 107), yeni toplumsal hareketler açısından, "medyayı kullanma yeteneklerinin en temel mücadele aracı olduğunu" ifade etmiştir. Castells'e göre (2001: 139-142 aktaran Şener, 2006: 123) internetin yeni toplumsal hareketler açısından önemi 3 neden ile açıklanabilir. Buna göre, kültürel değerleri ön plana çıkaran ve bu değerler etrafında birleşen yeni toplumsal hareketler açısından bu değerleri bir sistem üzerinden aktarmak öncelikli hale gelmektedir; internet, yeni toplumsal hareketlerin yatay örgütlenme tarzına olanak sağlamaktadır; küreselleşmeyle birlikte iktidarın ulus-devlet sınırlarının dışına çıktığı düşünüldüğünde, yeni toplumsal hareketler de küresel iletişim araçlarına ihtiyaç duymaktadırlar.

### **Ortadoğu'da Yaşanan Toplumsal Hareketler**

Ortadoğu, sahip olduğu zengin kaynaklar ve jeopolitik bakımdan önemli bir konumda bulunması nedeniyle uluslararası siyasette önemli bir yer teşkil etmektedir. Bölge sahip olduğu önem nedeniyle hem uluslararası alanda meydana gelişmeleri etkilemekte hem de yoğun bir şekilde etkilenmektedir. Bu etkileşimin yaşandığı alanlardan biri de toplumsal hareketler olmuştur.



Küreselleşme sürecine bağlı olarak toplumsal hareketlerde meydana gelen değişimler Ortadoğu'daki toplumsal hareketleri de etkilemiştir. Bu etkilenme neticesinde Ortadoğu ülkelerinde ortaya çıkan toplumsal hareketlerin de yeni toplumsal hareketler paradigması çerçevesinde incelenmesi ihtiyacı doğmuştur. Ortadoğu bölgesinde farklı zamanlarda ve çeşitli ülkelerde görülen toplumsal hareketler örgütlenme biçimleri, hareketlere katılan bireylerin nitelikleri, amaçları, gündeme getirilen sorunlar açısından yeni toplumsal hareketler kapsamında değerlendirilebilmektedir.

Ortadoğu coğrafyasının siyasi, ekonomik ve sosyal yapısı bölgede görülen toplumsal hareketlerin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bölgede yer alan ülkelerde demokratik yapının olmayışı, ekonomik eşitsizliğin yüksek olması, yaşam şartlarının zorluğu gibi etkenler meydana gelen toplumsal hareketlerin daha çok ekonomi motivasyonlu olarak daha iyi yaşam şartları ve gelir adaletsizliğinin giderilmesi talepleriyle şekillenmesine neden olmuştur. Bölge ülkelerinden Mısır'da 1977'de, Tunus ve Fas'ta 1984'te, Sudan'da 1985'te, Cezayir'de 1988'de, Ürdün ve Lübnan'da 1989'da yaşanan ve 'Ekmek İsyanı' ismiyle literatürde yer bulan toplumsal hareketler, Ortadoğu coğrafyasında görülen ekonomik eşitsizliklerin ve kötü yaşam şartlarının bir yansıması olarak meydana gelmiştir. Bölge ülkelerinin 1970'lerden itibaren neo-liberal ekonomiye geçiş hamleleri Tunus ve Mısır başta olmak üzere birçok ülkede görülen ve Larbi Sadiki'nin (2000: 79-80) 'ekmek demokrasisi'<sup>1</sup> olarak tanımladığı sistemi olumsuz etkilemiş ve Ekmek İsyanlarına giden süreci başlatmıştır.

2010 yılında Tunus'ta başlayan ve kısa süre içerisinde Mısır başta olmak üzere bölge ülkelerine yayılan halk hareketlerinin en belirgin sloganı "ekmek, özgürlük ve toplumsal adalet" olmuştur. Bu sloganın Ortadoğu halkları açısından ekonomik eşitsizliğe işaret eden anlamının dışında manevi olarak bir anlamı daha bulunmaktadır. Arapçada ekmek anlamına gelen 'ayş' kelimesi aynı zamanda hayat/yaşam anlamına gelmektedir. Dolayısıyla protestolar boyunca ekonomik eşitsizliğe, ekmek talebine ilişkin olarak üretilen sloganlar ve söylemler bir yandan da yeni bir hayat tahayyülü anlamı barındırmıştır (Özkoç, 2015: 286). Ekonomi motivasyonlu olmayan ve farklı konuların, sorunların, taleplerin gündeme getirildiği toplumsal hareketleri de görmek mümkündür. Bu farklı konular ve hareketler arasında öğrenci hareketleri, karikatür protestosu, gazetelerin kapatılmasına yönelik protestolar, yerel yönetimlerin kötü işlemesine yönelik protestolar ve kadın hareketleri örnek gösterilebilir. Ortadoğu ülkelerinin ortak olarak sayılabilecek bazı özelliklerinin yanında, her ülkenin kendine has iç dinamikleri mevcuttur. Dolayısıyla bu durum yaşanan bazı toplumsal hareketlerin ülkeden ülkeye farklı motivasyonlarla ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Yeni toplumsal hareketlerin interneti kullanma yöntemleri, Ortadoğu coğrafyasında görülen toplumsal hareketler üzerinde etkili olmuştur. Başlatılan hareketin sosyal ağlar üzerinden daha geniş kitlelere ulaştırılması ya da bir diğer yöntem olan, toplumsal hareketin sosyal ağlar üzerinden mobilize olunarak başlatılması Ortadoğu coğrafyasında da örneklerini göstermiştir. 2011 yılında Tunus'ta başlayan ve kısa sürede Mısır, Ürdün, Yemen, Libya ve diğer ülkelere sıçrayan Arap Baharı protestoları, sosyal medyanın toplumları mobilize etme konusunda oynadığı rolün görüldüğü ilk örnekler olmuştur. Bireyler Facebook ve Twitter başta olmak üzere, internet üzerinden kurulan çeşitli sosyal ağlar aracılığıyla iletişim kurarak örgütlenmiş ve ortak bir mekânda bir araya gelerek gösteriler düzenlemişlerdir. İnternet üzerinden kurulan sosyal ağların Arap Baharı üzerindeki etkisinin daha iyi anlaşılması açısından Kezban Karagöz'ün (2013: 137) verdiği örnek önemlidir. Karagöz'e göre 2010 yılının sonunda Tunus'ta kendini yakan Muhammed Bouazizi, kendini yakan ilk Tunuslu değildir. Bouazizi'den 1 sene önce yine bir seyyar satıcı olan Abdesselam Trimech isimli kişi, çalışmasının engellenmesi nedeniyle kendini yakmıştır. Bouazizi'nin gerçekleştirdiği protestonun Arap Baharı'nın fitilini ateşlemesinin nedeni bu olayın bir kamera önünde gerçekleşmesi ve Facebook aracılığıyla geniş kitlelere ulaştırılmasıdır.

### *Mısır Örneği*

Mısır, toplumsal hareketlilik konusunda Ortadoğu'daki en aktif ülkelerden biri olmuştur. Ülke tarihindeki toplumsal hareketlere bakıldığında, çoğunluğunu ekonomik nedenlerden dolayı örgütlenen alt ve orta sınıfların oluşturduğu görülmüştür. 1879'da örgütlenen ve 1882'de silahlı çatışma şeklinde patlak veren Urabi İsyanı Mısır tarihindeki ilk toplumsal hareket örneğini teşkil etmiştir. İsyanın çıkış nedenleri arasında ekonomideki kötü durum, yönetime duyulan memnuniyetsizlik, ülkedeki yabancı güçlerin varlığından duyulan rahatsızlık gibi konular yer almıştır (Emin, 2017: 18-20). Mısır'ın sahip olduğu konum nedeniyle küresel güçlerin politikalarından doğrudan etkilenmesi ve zaman içinde borç ve yardım ilişkisiyle ekonomisinin dışarıya bağımlı hale getirilmesi Mısır'da meydana gelen hem eski hem de yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıkış nedenlerini şekillendirmiştir. Ülke ekonomisinin çeşitli iç ve dış faktörlerden kaynaklanan kötü durumu ve yönetime gelen kişilerin uyguladığı politikalar neticesinde durumun daha da kötü hale gelmesi, toplumun geçim konusunda sıkıntı yaşaması, yüksek işsizlik oranları ve otoriter rejime karşı duyulan memnuniyetsizlik gibi nedenler Mısır'daki toplumsal hareketlerin ortaya çıkışında etkili olan faktörlerin başında gelmiştir.

## i) Ekmek İsyanı

Sadiki tarafından ekmek demokrasisi olarak ifade edilen yöntem, Cemal Abdülnasır döneminde Mısır'da uygulanmıştır. Milliyetçi ve sosyalist eğilimleri olan Nasır, halkın temel ihtiyaçları olan gıda maddeleri üzerinde sübvansiyon sağlayarak hem toplumun ihtiyaçlarını karşılamış hem de rejimin devamlılığını sağlamıştır. Bu dönemde uygulanan millileştirme ve devletin ekonominin her alanına müdahil olma politikaları nedeniyle 1965 yılından itibaren ekonomi alanında zorluklar yaşanmaya başlanmıştır. Devlet müdahaleciliğinin yanında İsrail'le girilen savaşların kaybedilmesi de Mısır ekonomisi üzerinde olumsuz etkiler doğurmuştur. Nasır'ın baskıcı politikaları da eklenince toplumsal bir huzursuzluğa yol açmıştır. Müslüman Kardeşler hareketi önderliğinde birtakım gösteriler yaşanmıştır (Behçet, 2019: 306). Nasır sonrasında 1970 yılında yönetime gelen Enver Sedat'la birlikte ekonomi politikalarında bazı değişiklikler yapma yoluna gidilmiştir. Sedat, Nasır döneminde dışlanan özel sermayeyi ekonominin içine sokma, devletin ekonomi üzerindeki rolünü azaltma ve ekonomide dışa açılma gibi politikalar izlemeye başlamıştır (Tür, 2009: 188-190). Sedat, Batılı yatırımcıların fakat özellikle de Amerikalı yatırımcıların dikkatini çekerek Mısır'a yabancı yatırımcı getirmek amacıyla siyasi alanda birtakım adımlar atmıştır. Bazı grupların siyaset yapmasına izin vermiş ve Müslüman Kardeşler'in bazı yöneticilerini serbest bırakmıştır (Arı, 2012: 206). Fakat izlenen politikalar ekonomi alanında beklenen iyileşmeyi getirmemiştir.

70'li yıllardan itibaren refah devleti anlayışının son bulması ve neo-liberal politikalara geçiş hamleleri, birçok ülkeyi etkilediği gibi Mısır'ı da etkilemiştir. Sedat döneminde uygulanmaya başlanan ekonomide açılım hamleleri neticesinde Dünya Bankası ve IMF ile çeşitli anlaşmalar yapılmıştır. Bunların bir sonucu olarak da sübvansiyonlara karşılık yönetime itaat politikası (ekmek demokrasisi) Sedat döneminde terkedilmiş ve bazı temel gıda maddelerinin fiyatlarına zam yapılmıştır. IMF'nin kemer sıkma yönündeki talepleri Mısır halkının tepkisini çekmiştir. Ekonomik olarak zor durumda olan ve Sedat'ın kemer sıkma politikaları nedeniyle şartları iyice zorlaşan Mısır halkı, 1977 yılında protesto gösterilerine başlamışlardır. Bu protestolar literatürde 'Ekmek İsyanı' olarak bilinen toplumsal hareketlerin Mısır'daki örneğini teşkil etmiştir. Hem yönetimin hem de IMF'nin kemer sıkma politikalarının protesto edildiği bu gösteriler, 'IMF kemer sıkma isyanları' olarak da isimlendirilmiştir (Bohstedt, 2014: 15-16). IMF ile yapılan anlaşma nedeniyle Mısır'a dayatılan birtakım şartların bu toplumsal hareketin ortaya çıkışına zemin hazırladığı görülmüştür. Dolayısıyla Mısır'daki Ekmek İsyanı toplumun alt kesimlerinin yaşadığı ekonomik sıkıntılar nedeniyle çıkmış olsa da hareketin ortaya çıkışı dış faktörlerin de etkili olmasıyla gerçekleşmiştir. Nitekim günümüze kadar olan süreçte dış faktörlerin

dolaylı yoldan etki ettiği toplumsal hareketler de yaşanmıştır. Ekmek İsyanına katılımın geniş olması, göstericilerin iktidarı ele geçirme amacı taşıyamaları, örgütlenme şeklinin bir siyasi oluşumdan değil toplumsal tabandan gelmesi bu protesto gösterilerini yeni toplumsal hareketler kapsamında değerlendirmeyi mümkün kılmıştır. Tarihsel olarak bakıldığında 1977 yılında başlayan Ekmek İsyanının Mısır'da gerçekleşen ilk yeni toplumsal hareket örneği olduğu söylenebilir. Ortaya çıkış nedenleri açısından bakıldığında ise hem kötü ekonomik şartlara karşı harekete geçilmesi hem de yabancı bir gücün Mısır'daki etkinliğine karşı çıkılması bağlamında Ekmek İsyanı ile Urabi İsyanı arasında bir benzerlik olduğu ifade edilebilir.

Devlet tarafından uygulanan sübvansiyonların kaldırılmasına ve kemer sıkma politikalarına tepki olarak başlatılan Ekmek İsyanı karşılık bulmuş ve Sedat yönetimi geri adım atmak durumunda kalmıştır. Temel gıda maddelerine yönelik sübvansiyonlar geri getirilmiştir. 1977 yılındaki Ekmek İsyanı, devletin gelecek yıllardaki ekonomi politikalarına da yön vermiştir. Böyle bir isyanın tekrar yaşanmasını önlemek adına, bu tarihten itibaren hem Sedat döneminde hem de Hüsnü Mübarek döneminde ekonomi alanında yapılan düzenlemelerde ekonomik anlamda alt ve orta sınıflarda bulunan kesimleri etkilemeyecek politikaların izlenmesine özen gösterilmiştir (Tür, 2009: 191). Fakat bu durum uzun sürmemiştir. 1978 yılında ABD'nin önderliğinde İsrail'le imzalanan Camp David Anlaşması Mısır'ın ABD'den ekonomik yardım almasını sağlasa da Mısır'ın gelir kaynaklarından biri olan Suudi Arabistan yardımlarının kesilmesine yol açmıştır. Bunun yanında diğer Arap ülkeleri de Mısır'ın bu adımı tepki göstermiştir. Dolayısıyla Mısır bölgede bir yalnızlığa girmiştir. Ekonomisi dış yardımları bağımlı olan Mısır'da bu durum dolaylı yoldan ekonomiye de olumsuz anlamda yansımıştır.

Sedat döneminde başlayan liberal ekonomiye geçiş çabalarının bir yansıması olarak Mübarek döneminde Mısır ekonomisi IMF ve Dünya Bankası'na bağımlı hale gelmiştir. Alınan kredilerin faizleri nedeniyle borç kriziyle karşılaşmıştır. Krizin etkilerini ortadan kaldırmak adına hem fiyatlara zam yapılmış hem de sübvansiyonlar kaldırılmıştır. Bu durum yeni bir Ekmek İsyanına yol açmıştır. 1984 ve 1989 yıllarında protesto amaçlı gösteriler düzenlenmiştir. Fakat bu protestolar bir karşılık bulamamıştır. İlerleyen yıllarda sübvansiyonlar kaldırılmaya devam etse de yönetimin uyguladığı baskı politikaları nedeniyle toplumsal muhalefet güçlü bir karşılık verememiştir (Küçükşahin, 2018: 324-326). Dolayısıyla 1977 yılında başlayan toplumsal hareket başlangıçta kısmen başarılı olsa da dışsal koşullara bağlı olarak zaman içinde etkisini yitirmiştir. Sedat döneminde başlayan ve Mübarek döneminde de devam ettirilen IMF ve Dünya Bankası ile tek taraflı bağımlılık ilişkisi Mısır ekonomisinin sürekli bir

borç krizi içinde olmasına yol açmıştır. Bu durum Sedat döneminde olduğu gibi Mübarek dönemindeki toplumsal hareketleri de şekillendirmiştir.

## ii) 6 Nisan Gösterileri

Mübarek rejimi tarafından 80'li yılların ortasında başlatılan ve 90'lı yıllar boyunca devam eden ekonomi politikaları, ekonomik olarak alt ve orta sınıflarda yer alan Mısırlıları olumsuz etkilemiştir. Devlet harcamalarının üst sınıfların lehine olacak şekilde düzenlenmesi, alt ve orta sınıfların 'ötekiler' olarak nitelendirilerek tehdit ilan edilmesi toplumsal sınıflar arasındaki yaşam standardına bağlı farklılığın artmasına yol açmıştır. Yaşanan bu olumsuz gelişmeler ve mevcut durumun iyileştirilmesine yönelik olarak herhangi bir adımın atılmaması, alt ve orta sınıfların tepkisine neden olmuştur. 2000'li yıllarda Mısır'da toplumsal hareketlilik yoğunlaşmıştır. 2004 yılında İslamcılarının ve solcularının bir araya gelmesiyle, Mübarek'in siyasi aşırılığına karşı durmak amacıyla Kefaya (Yeter) hareketi kurulmuştur. Bu hareket toplumun her kesiminde bir örnek teşkil etmiş ve birçok gençlik, kadın ve köylü hareketleri kurulmuştur (Bohstedt, 2014: 18).

Sedat döneminden itibaren uygulanan neo-liberal politikalara bağlı olarak ortaya çıkan ve alt sınıfları doğrudan etkileyen artan fiyatlar, özelleştirmeler, reel ücretlerin azalması gibi faktörler toplumun özellikle alt ve orta kesimlerinde yıllardır süregelen hoşnutsuzlukların artmasına neden olmuştur. Sağlık sistemi, altyapı ve çalışma koşullarında bozulmalar yaşanmıştır. Mübarek, yönetim süresince Mısır Sendika Federasyonu dâhil olmak üzere bütün sosyal kurum ve kuruluşları kontrolü altına almıştır. Bu durum Mısırlı işçileri, yönetime karşı savunmasız bırakmıştır (Aoudé, 2013: 246). Yıllardır süregelen politikaların neticesi olarak ortaya çıkan ağır ekonomik şartlar alt ve orta sınıflarda yer alan Mısırlıların tepkisine yol açmıştır. Ekonomik sınıflar arasındaki yaşam koşulları farkının giderek açılması nedeniyle ötekileştirilen, sübvansiyonların kaldırılması nedeniyle ekonomik olarak daha da zor duruma gerileyen, çoğunluğu işçi sınıfından olan kişiler 2006 ve 2007 yılında gösteriler düzenlemeye başlamıştır. Bu yıllarda düzenlenen gösteriler sadece işçi sınıfı hareketleri olarak çıkmamıştır. 2007 yılında düzenlenen 580'den fazla eylemde beyaz yakalılarının da aktif olarak yer aldığı görülmüştür. Yine 2007 yılında, 55.000 vergi tahsildarı greve giderek mevcut koşullara tepkilerini göstermişlerdir (Bush, 2010: 124). 2008 yılının başlarında bu zor şartlara bir de küresel kriz nedeniyle gıda fiyatlarındaki ani ve yüksek artışlar eklenmiştir. 6 Nisan 2008'e gelindiğinde, son yılların en büyük toplumsal hareketlerinden birini teşkil edecek olan gösteriler, Nil Deltası'nda bulunan Mahalla el-Kubra'daki 25.000 tekstil işçisi tarafından başlatılmıştır (Aoudé, 2013: 247). 2006 ve 2007 yıllarındaki gösteriler nedeniyle elde ettikleri kazanımların kendilerine teslim edilmediğini düşünen göstericiler, 6 Nisan günü için Facebook üzerinden bir grev çağrısı yapmışlardır (Bohstedt, 2014: 18).

Grev çağrısı için oluşturulan Facebook grubu, kısa süre içerisinde ülkenin farklı şehirlerinden 70.000 kişinin bir araya gelmesini sağlamıştır. Belirlenen günde bir araya gelen göstericiler asgari ücretin artırılması, çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve artan gıda fiyatlarının düşürülmesi gibi taleplerde bulunmuşlardır. Ekonomiye ve yaşam koşullarına dair taleplerle başlayan gösterilere güvenlik güçleri sert müdahalelerde bulunmuştur. Uzun yıllardır zor koşullar altında yaşamlarını sürdüren göstericiler, bu müdahalelere sert şekilde karşılık vermişlerdir. Güvenlik güçlerinin sert müdahalelerinin ardından gösteriler kısa zaman içinde hükümet karşıtı gösterilere dönüşmüştür (Bush, 2010: 125). Gösteriler kısa süre içinde birçok meslek koluna yayılmıştır. Doktor ve memur ofisleri, tekstil ve çimento fabrikaları, taşımacılık faaliyetlerinde bulunan kişiler gösterilere destek verenler arasında yer almışlardır (Mossallam, 2013: 128). Gösteriler güvenlik güçlerinin müdahaleleri sonucunda 8 Nisan günü sona ermiştir. Ülkenin farklı yerlerinden binlerce katılımcıyla gerçekleştirilen gösterilerde dile getirilen talepler karşılık bulmuştur. Gıda ve yakıt sübvansiyonları %20 oranında artırılmış, Mübarek 1 Mayıs'ta yaptığı konuşmasında kamu sektöründe çalışanların maaşlarına %30 zam yapılacağını açıklamıştır. Sübvansiyonlu gıda alan kişilerin listesinde de düzenleme yapılarak 15 milyon kişi daha listeye eklenmiştir (Saleh, 2008). Dolayısıyla göstericilerin taleplerinin karşılandığı ve gösterilerin başarılı şekilde sonuçlandığı söylenebilir.

Hem 2006 ve 2007 yıllarında gerçekleştirilen gösteri ve grevlerde hem de 6 Nisan 2008'deki geniş katımlı gösteride farklı meslek gruplarından, farklı ideolojiye sahip, farklı kimlikleri olan kişilerin bir araya geldiği görülmüştür. Bu gösterilerde işçi sınıfını temsil eden bireyler ön planda olsa da orta sınıfı temsil eden doktor, memur ve esnafın da gösterilere destek verdiği görülmüştür. Bunların yanında 2006, 2007 ve 2008'deki gösteri ve grevlerde kadınların ön planda olduğu görülmüştür. Öyle ki 2006 yılında yine Mahalla el-Kubra'da'da gerçekleşen grevi kadın işçiler başlatmıştır. 2007 yılında gerçekleşen greve katılanların dörtte üçünün kadın olduğu belirtilmiştir (Küçükşahin, 2018: 336-338). Yıllar boyunca uygulanan neo-liberal politikaların en çok etkilediği gruplardan biri olan gençlerin de bu gösterilere yoğun katılım gösterdiği görülmüştür. 2008 yılında gerçekleşen gösteriler öncesinde '6 Nisan Gençlik Hareketi' adıyla bir gençlik örgütü kurulmuş ve kurdukları Facebook grubuyla, planlanan grevin Mısır'ın tamamına duyurulmasında ve geniş katımlı olmasında önemli rol oynamışlardır (Aoudé, 2013: 247). 2008 yılında gerçekleşen bu protesto gösterileri de yeni toplumsal hareket paradigması çerçevesinde değerlendirilebilmektedir. Katılımcıların çeşitli yaş, cinsiyet, meslek, ideolojik aidiyet ve kimlik özellikleri barındırması, hareketin ortaya çıkışında ve yayılmasında teknolojinin kullanılması, dile getirilen taleplerin

iktidarın ele geçirilmesinden ziyade mevcut durumun iyileştirilmesi yönünde olması gibi faktörler 6 Nisan gösterilerini yeni toplumsal hareket kategorisine dâhil etmektedir.

### iii) Arap Baharı Gösterileri

2010 yılının sonunda Tunus'ta başlayan ve diğer bölge ülkelerine yayılmasıyla birlikte Arap Baharı ismini alan toplumsal hareketler, Tunus'un ardından Mısır'da da etkili olmuştur. Arap Baharı protestolarının Mısır'da görülmesinin nedenleri araştırmacılar tarafından farklı bağlamlarda değerlendirilmiştir. Bir çalışmada Mısır'daki gösteriler sosyal adaletsizliğe ve sömürü düzenine bir başkaldırı olarak değerlendirilerek Nasır döneminde ortaya çıkan gösterilerle benzerlik kurulmuştur (Behçet, 2019: 307). Bir başka çalışmada gösterilerin ortaya çıkışı ekonomik, toplumsal ve siyasi nedenlere bağlanmıştır. Buna göre ABD başkanı Barack Obama'nın 2009 yılında Kahire'de yaptığı demokrasiyi teşvik edici konuşması ve ardından İngiltere'nin Mısır'ı ziyaretiyle birlikte Avrupa Birliği'nin de demokratik geçişi destekleyici bir tutum takınması siyasi nedenler olarak belirtilmiştir. 2000'li yıllarla birlikte sivil toplum hareketlerinin canlanma göstermesi ve yönetime karşı duyulan öfkenin gösterildiği protesto gösterilerinin bu canlanmayla paralel olarak artış göstermesi, küresel iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte Mısır halkının bilgiye erişiminin hızlanması ve artması Mısır'a Arap Baharı'nı getiren sosyal nedenler olarak gösterilmiştir. Ekonomik nedenler olarak ise refahın dağıtılmasında yaşanan adaletsizlik, işsizlik ve yoksulluk gösterilmiştir (Salamey, 2015: 113-116). Farklı bir yaklaşımla Arap Baharı gösterilerinin demokratik İslâm ile baskıcı İslâm arasındaki bir mücadele nedeniyle yaşandığını ifade eden bir çalışma da mevcuttur (Fuller, 2016: 263). Yine diğerlerinden farklı bir yaklaşım sunarak Arap Baharı sürecini dekolonizasyon sürecinin devamı olarak gören bir çalışma da mevcuttur (Sayın, 2016: 67).

Mısır'daki Arap Baharı gösterilerinin ortaya çıkışına zemin hazırlayan nedenler farklı çalışmalar tarafından farklı şekillerde yorumlansa da üzerinde uzlaşılan birtakım gerekçeler bulunmaktadır. Genel itibariyle bakıldığında gösterilerin ortaya çıkış nedenleri ekonomik, siyasi ve toplumsal olarak sınıflandırılabilir. Ekonomik nedenlere bakıldığında; modern Mısır tarihi boyunca Mısır ekonomisinin dış yardımlar ve borçlar yoluyla dışarıya bağımlı hale getirilmiş olması, 70'li yıllarda başlayarak 2000'li yıllara uzanan süreçte neo-liberal politikaların uygulanması, temel gıda maddelerine uygulanan sübvansiyon sisteminin geçen zaman içinde zayıflaması, işsizlik, yolsuzluk, ekonomik kaynakların elit grubun elinde toplanması ve küresel çapta meydana gelen ekonomik krizlerin yansımaları ön plana çıkmıştır. Siyasi nedenlere bakıldığında;

siyasi yozlaşma, baskıcı yönetimden duyulan rahatsızlık, gücün belirli elitlerin elinde tutulması, Batılı ülkelerin Ortadoğu'da istikrarı sağlamak adına baskıcı ve otoriter rejimlere destek vermesi gibi nedenler görülmüştür. Batılı ülkelerle kurulan ilişkiler vasıtasıyla Mısır'da otoriter yönetimler iktidarlarını koruyabilmişlerdir (Bekaroğlu ve Kurt, 2015: 3). Toplumsal nedenler ise iletişim araçlarının gelişmesiyle bağlantılı olarak toplumlararası iletişimin artması ve 2000'li yıllarda başlayan sivil toplumun yükselişiyle paralel bir şekilde yönetime karşı birçok protesto gösterisinin düzenlenmiş olmasının sağladığı zemin olmuştur. Tarihsel sürece bakıldığında 70'li yılların ortasında başlayan ve 2000'li yılların başlarına uzanan Ekmek İsyanları ve çeşitli grevler, Mısır'daki Arap Baharı gösterilerinin öncülleri olarak görülebilir.

Tunus'taki protestoların ardından Mısır'da başlayan gösterilerde bir aktivistin polis şiddetiyle öldürülmesi ve bu durumun internet üzerinden geniş kitlelere duyurulmasının ardından Facebook üzerinden gruplar kurulmuş ve 25 Ocak 2011'de Tahrir Meydanı'nda protestolar başlamıştır. Böylelikle bireylerin sanal ağlar üzerinden bilgi paylaşımında bulunması ve bu ağlar üzerinden mobilize olması Mısır'daki toplumsal hareketin geniş kitlelere ulaşmasında ve kısa süre içinde meydanlara inmesinde etkili olmuştur. Tahrir Meydanı'nda toplanan ve sayıları milyonları bulan protestocuların eylemleri sonucunda, ülkeyi yöneten Hüsnü Mübarek 17 gün içinde istifa etmiştir. Bu olay sosyal ağlar üzerinden organize olan bir toplumsal hareketin ortaya çıkardığı etkiyi görmek açısından önem arz etmektedir. Mısır'da yaşananların ardından Mısırlı aktivist ve Google firmasının temsilcisi olan Wael Ghonim "bu devrim internette başladı, Facebook'ta başladı... Eğer bir toplumu özgürleştirmek isterseniz onlara sadece internet verin" diyerek sosyal medyanın Mısır'daki toplumsal hareketlerde oynadığı rolün bu denli büyük olduğunu iddia etmiştir.<sup>2</sup> Protestoların başladığı günden Mübarek'in istifasına kadar olan süreçte, uluslararası medya yayın organları olan BBC ve CNN kanallarında, protestolara yönelik olarak 'Facebook protestoları' ve 'Twitter protestoları' isimlendirmeleri yapılmıştır. Mısır'da yaşanan gelişmelerin ardından, Hillary Clinton'ın kıdemli danışmanı Alec Ross, interneti '21. yüzyılın Che Guevara'sı' olarak nitelendirmiştir (Gerbaudo, 2014: 6).

Ağırlıklı olarak Batılı yayın organları ve kişiler tarafından dile getirilen ve sosyal medyaya aşırı önem atfeden yukarıdaki ifadeler, meydana gelen toplumsal hareketin sosyolojik altyapısını ve toplumsal sorunların geçmişini göz ardı etmesi bakımından eksik kalmışlardır. Yaşanan gösteriler ile sosyal medya arasında kurulan bu ilişkinin Batının Ortadoğu toplumlarına yönelik oryantalist bakış açısının ve Ortadoğu toplumlarının edilgen oldukları düşüncesinin bir yansıması olduğu söylenebilir. Yukarıdaki ifadelerde sosyal medya



araçlarına yüklenen gösterilerin ortaya çıkış nedeni olduğu ve bir devrimin gerçekleşmesinin temel aracı olduğu anlamları Ortadoğu bölgesinde geçmişten günümüze uzanan süreçte birçok toplumsal hareketin ortaya çıkmasına yol açan tarihsel ve sosyolojik etkenlerin önemsizleştirilmesi, göz ardı edilmesi sonucunu doğurmuştur. Sosyal medyanın gösterileri ortaya çıkardığı savının kabul edilmesi durumunda, sosyal medyanın olmadığı dönemde Mısır'da gerçekleşen toplumsal hareketlerin ortaya çıkış nedenlerinin açıklanması eksik kalmaktadır. Dolayısıyla sosyal medyanın Arap Baharı gösterilerinin geniş kitlelere yayılmasında etkisi olduğu kabul edilmekle birlikte, gösterileri tetikleyen temel neden olmadığı belirtilmelidir. Bir diğer ifadeyle sosyal medya, Arap Baharı gösterilerinin ortaya çıkışında tetikleyici bir rol oynamamış fakat gösterilerin yayılmasında bir araç rolü oynamıştır. Bu durum eski toplumsal hareketlerin yayılmasında ilanların, broşürlerin ve gazete yazılarının sahip olduğu işlevle aynı bağlamda değerlendirilebilir.

Gösterilere katılım sağlayan bireylerin profiline bakıldığında toplumun her kesiminden bireylerin olduğu görülmüştür. İşçi sınıfı, öğrenciler, kadınlar, orta sınıf olarak değerlendirilebilecek olan esnaf, memurlar gösterilere katılan ve destek veren toplumsal gruplar olmuşlardır. 2004 yılında Mübarek'in siyasi aşırılığına karşı durmak ve demokrasi çağrısı yapmak amacıyla farklı ideolojilerden kişilerin bir araya gelmesiyle kurulan Kefaya Hareketi ve 2008 yılındaki Ekmek İsyanı sırasında kurulan 6 Nisan Gençlik Hareketi 25 Ocak'ta başlayan gösterilerde aktif olarak rol oynayan grupların başında gelmişlerdir. Bu grupların yanı sıra futbol takımlarının taraftar grupları da aktif olarak yer almışlardır. Mısır'ın önemli futbol kulüplerinden olan El-Ehli ve Zamalik takımlarının taraftar grupları, Mısırlılara sokağa çıkma çağrısı yapan aktörler olmuşlardır (Castells, 2013: 62). 2011 yılının başlarında meydana gelen ve toplumun her kesiminden destek bulan gösteriler sonucunda Mübarek rejimi devrilmiş ve 30 Haziran 2012'de ilk kez demokratik yollardan cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Mısır'da demokrasiye geçiş süreci kısa sürmüş ve demokratik yollarla seçilen ilk cumhurbaşkanı olan Muhammed Mursi, 3 Temmuz 2013'te bir askeri darbeye görevden alınmıştır. Darbeye giden süreçte yaşanan Mursi karşıtı protesto gösterilerini ortaya çıkaran nedenler Mısır'ın kronikleşmiş sorunları arasında yer alan kötü ekonomik durum ve işsizlik olmuştur (Salamey, 2015: 117). Arap Baharı gösterilerinde talep ettikleri iyileşmelerin gerçekleşmemesi Mısır halkını yeni bir gösteri dalgasına yönlendirmiştir. Gerçekleştirilen darbe neticesinde Anayasa askıya alınmıştır. Gösteriler sonunda elde edilen kazanımlar uzun süreli olmasa da bir toplumsal hareket neticesinde iktidar değişimi gibi büyük çaplı değişikliklerin olabileceği somut bir şekilde görülmüştür. Yeni toplumsal hareket

paradigması bağlamında bakıldığında Mısır'daki Arap Baharı gösterilerinin bir örnek teşkil ettiği ifade edilmelidir. Katılımcıların çeşitli cinsiyetten, ekonomik gruptan, ideolojiden, meslek gruplarından gelen bireyler oluşu; dile getirilen taleplerin ekonomi dışında farklı motivasyonları barındırması; gösterilerin organize edilmesinde siyaset dışı kişi ve grupların etkili olması; gösterilerin geniş kitlelere yayılmasında internetin aktif rol oynaması bu gösterileri yeni toplumsal hareket kategorisine dâhil etmektedir.

### *İran Örneği*

İran'ın 1979'da gerçekleşen İslâm Devrimi'nin hemen ardından Irak ile savaşa girmesi ülkedeki muhalif seslerin bastırılmasına neden olmuştur. 1988 yılında savaşın bitmesiyle birlikte muhalif sesler görünür hale gelmeye başlamıştır. Bu tarihten itibaren çeşitli nedenlerle ortaya çıkan toplumsal hareketlerin varlığı gözlemlenmiştir. İran nüfusunun etnik olarak farklı kimliklere sahip bireylerden oluşması ortaya çıkan toplumsal hareketlerin şekillenmesinde zaman zaman rol oynamıştır. İran'da görülen toplumsal hareketlerde etnik kimlik faktörünün dışında etkili olan faktörler olarak ekonomi, toplumsal ve siyasal nedenler sayılabilir.

#### i) 90'lı Yıllarda Görülen Toplumsal Hareketler

Irak ile 8 yıl süren savaş ülke ekonomisinde ciddi kayıplara neden olmuştur. Bunun yanı sıra ekonominin yeniden yapılandırılması adına izlenen liberal politikalar nedeniyle kemer sıkma tedbirlerinin alınması, bazı sübvansiyonların kaldırılması gibi faktörler toplumsal düzeyde tepkilerin oluşmasına neden olmuştur. 90'lı yıllar boyunca İran'ın Kazvin, Tahran ve Meşhed gibi farklı şehirlerinde toplumsal hareketlerin düzenlendiği görülmüştür. Ekonomik sorunlar nedeniyle ortaya çıkan bu toplumsal hareketlerin yanında bir de etnik sebeplerden kaynaklanan toplumsal hareketler gerçekleşmiştir. İran'ın farklı etnik gruplardan oluşan bir ülke oluşu bu hareketlerin şekillenmesinde etkili olmuştur (Sinkaya vd., 2018: 1-2). Farklı etnik gruplara mensup olan bireylerin İran devletince potansiyel muhalif olarak görülmesi ve güvenlik kaygılarıyla bu gruplara yönelik farklı politikalar içine girilmesi bu gruplar tarafından gerçekleştirilen toplumsal hareketleri şekillendiren önemli unsurlar olmuştur. Etnik motivasyonlu toplumsal hareketler Kürtler, Araplar, Beluçlar, Azeriler gibi farklı etnik grupların yoğun olarak yaşadığı eyaletlerde görülmüştür. Bu gruplar anadilde eğitim, kendi dillerini konuşmak gibi dilsel taleplerle, etnik taleplerle ve kendi bölgelerine yönelik ayrımcılık yapıldığı iddiasıyla toplumsal hareketler düzenlemişlerdir (Sinkaya vd., 2018: 2).

1999 yılının ortalarında yaşanan Öğrenci Olayları, o dönem için en ciddi toplumsal krizlerden birini temsil etmiştir. Halkın reform yanlısı siyasilere destek vermesi ve reform yapılması yönündeki istekleri rejim destekçileri açısından rejimin güvenliği konusunda endişe uyandırmıştır. Bu dönemde reform yanlısı gazeteler kapatılmış, reform yanlılarına yönelik faili meçhul cinayetler gerçekleştirilmiş ve reform programında yer alan ifade özgürlüğünün kısıtlanması konusunda muhafazakâr kesimin yoğun baskıları olmuştur. Ortaya çıkan bu tablo öğrenciler tarafından tepki toplamıştır. Reform yanlılarına ait olan Selam gazetesinin kapatılması öğrencileri hareket geçiren son olay olmuştur. Bu gelişmenin ardından 8 Temmuz 1999 günü üniversite öğrencileri Tahran’da protesto gösterisi düzenlemiştir. Protestoya güvenlik güçlerinin yanı sıra muhafazakâr kesimler tarafından şiddetle müdahale edilmesi ve aynı gece üniversite yurtlarına baskın yapılarak 1 öğrencinin öldürülmesi Öğrenci Olaylarına giden süreci başlatmıştır (Erginbaş, 21/04/2020). Tahran Üniversitesi’nde başlayan ve kısa sürede ülke geneline yayılan gösteriler 6 gün sürmüştür. Reform yanlılarının baskı altında tutulmasını ve engellenmesini protesto etmek amacıyla bir araya gelen üniversite öğrencileri “Özgürlük ya da ölüm”, “Hamaney istifa et”, “Adam öldürülüyor ve lider öldürenleri destekliyor. Büyük lider sana lanet olsun” sloganlarını kullanmışlardır.<sup>3</sup> Hareketin bastırılması için güvenlik güçlerinin yanı sıra Ensar-ı Hizbullah ve Besic Teşkilatı’na mensup paramiliterler kullanılmıştır (Koç, 13/11/2017). Şiddet yoluyla bastırılan gösterilerde 3 kişi yaşamını yitirirken, 1500’e yakın öğrenci de tutuklanmıştır.

Bu dönemde gerçekleşen toplumsal hareketler İran açısından ilk yeni toplumsal hareket örneklerini teşkil etmektedir. 90’lı yıllarda gerçekleşen toplumsal hareketler kısıtlı bir katılımcı profili sergilemiştir. Fakat bununla birlikte göstericilerin iktidar olma amacı taşımamaları, ekonomi dışında farklı motivasyonların da gösterilerin ortaya çıkışında etkili olması, katılımcıların kısmen de olsa çeşitli aidiyetlere ve kimliklere sahip bireyler oluşu gibi faktörler 90’lı yıllarda gerçekleşmiş olan çeşitli gösterilerin yeni toplumsal hareket paradigması çerçevesinde değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

## ii) Yeşil Hareket

İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad’ın, 2009 yılındaki seçimlerde yeniden seçilmesinin ardından seçimlere hile karıştırıldığına yönelik iddialar ortaya atılmıştır. Bu iddiaların ortaya atılmasında; sonuçlar açıklanmadan önce polisin Tahran sokaklarında yoğun önlemler alması, sonuçların çok hızlı açıklanması, Ahmedinejad ile rakipleri arasındaki oy farkının tahmin edilenden çok yüksek olması ve dini liderin önderlik ettiği konseyin aceleci bir tavırla Ahmedinejad’ı tebrik etmesi etkili olmuştur (Gürakar, 2012: 17). Bu iddialara

yönelik tartışmalar şiddetlenmiş ve kısa süre içerisinde bir toplumsal harekete dönüşmüştür. İki hafta süren zaman diliminde ülkenin çeşitli yerlerinde milyonlarca insan bir araya gelerek gösteriler düzenlemiş ve seçim sonuçlarını protesto etmişlerdir. Gösteriler, muhalefeti temsil eden Mir Hüseyin Musavi ve Mehdi Kerrubi önderliğinde başlatılmıştır. 'Oyum nerede?' sloganıyla meydanlara inen göstericilerin başlangıçtaki temel talepleri oyların yeniden sayılması ve gerekmesi durumunda seçimlerin tekrarlanması olmuştur (Tafiş, 30/12/2013). Seçimlere yönelik hile yapıldığı iddialarıyla bir araya gelen hareket aslında İran'da bir değişim talebiyle şekillenmiştir.

Gösterilerde reformizmi ve muhalefeti temsil eden yeşil rengin kullanılması nedeniyle Yeşil Hareket ismini alan bu toplumsal hareket, önceki Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi döneminde uygulanan reform programının devam etmesi ve İran'ın geleceğinde bir değişimin olmasını talep eden kişileri bir araya getirmiştir. Gençler, kadınlar, farklı cinsel yönelimleri savunan LGBT üyeleri, rejim tarafından ötekileştirilen gruplar, eski devrimciler, dini ve etnik azınlıklar bu toplumsal hareketin katılım kitlesini oluşturmuştur. Hareketin çoğunluğunu oluşturan eğitilmiş gençler, 'The Green Path of Hope-Yeşil Umud Yolu' isimli çatı yapılanma altında toplanmaya çalışmışlardır. Hareketin öne çıkardığı sorunlar ve talepler arasında demokrasi, insan hakları, düşünce özgürlüğü, ekonomik gelirlerin İran ve İranlılar için kullanılması, Batı'ya yönelik politikaların iyileştirilmesi gibi konular yer almıştır (Kamacı, 01/07/2013).

Göstericiler seslerini daha geniş kitlelere ulaştırmak için internet üzerinden kurulan sosyal ağları, muhalif medya organlarını kullanmış ve grafitiler, karikatürler aracılığıyla yönetime yönelik eleştirilerini ortaya koymuşlardır. İran'da yaşanan bu olaylar Batılı yayın organları tarafından YouTube ve Twitter üzerinden takip edilmiştir (Papic ve Noonan, 2011: 166). İran toplumunda muhalif olan her kesimi içinde barındıran bu hareketin talepleri karşılık bulmamış ve güvenlik güçlerinin sert müdahalesiyle karşı karşıya kalmıştır. Gerçekleşen toplumsal hareket İran yönetimi tarafından güvenlikçi bir refleksle dış mihrakların oyunu olarak değerlendirilmiş ve göstericiler fitne çıkarmaya çalışmakla suçlanmıştır. Sert müdahalelerle hareket etme imkânı kısıtlanan Yeşil Hareket destekçileri Arap Baharı'nın başlamasının ardından Tunus ve Mısır'daki gösterilere destek amacıyla bir gösteri düzenlemek istemiştir. 14 Şubat 2011'deki gösteri sert bir şekilde karşılık bulmuş ve harekete liderlik eden Musavi ve Kerrubi ev hapsine alınmıştır (Şen, 2012: 103). Musavi ve Kerrubi'nin ev hapsine alınması hareketin etkisini kırmış ve zaman içinde etkisini kaybetmesine neden olmuştur. Gösterilere katılan bireylerin farklı cinsel, etnik, ideolojik, ekonomik, dinsel kimliklerden gelişi; dile getirilen taleplerin iktidar amacından ziyade değişim amacı içermesi; internetin gösteriler boyunca aktif

olarak kullanılması; dile getirilen taleplerin ekonomi dışındaki motivasyonlardan meydana gelmesi; gösterilerin toplumsal dinamiklerden beslenerek ortaya çıkması gibi faktörler nedeniyle İran'da gerçekleşmiş olan Yeşil Hareket, yeni toplumsal hareket paradigması çerçevesinde ele alınabilmektedir.

### iii) 2017-2018 Protestoları

Irak ile yapılan savaşın getirdiği ekonomik kayıp, ekonominin yeniden yapılandırılması amacıyla uygulanmaya başlanan liberal politikalar, ABD'nin yıllardır nükleer kriz başta olmak üzere çeşitli nedenlerle uyguladığı ambargo ve yaptırımlar, ülke dışında faaliyet gösteren askeri grupların desteklenmesi amacıyla yüksek miktarlarda para harcanması gibi faktörler İran ekonomisinin olumsuz yönde etkilenmesine yol açmıştır. Bu durum toplumda ciddi rahatsızlıkların baş göstermesine neden olmuştur. 28 Aralık 2017'de Meşhed şehrinde başlayan gösteriler kısa süre içinde Tahran başta olmak üzere Kirmanşah, Senendeç, Zencan, Şiraz, Kum, İsfahan, Reşt, Kum, Ahvaz ve Hamedan gibi farklı bölgelere yayılmıştır. 2 haftaya yakın süre boyunca devam eden ve Yeşil Hareket'in yeniden filizlenmesi olarak nitelendirilen gösteriler, büyük şehirlerden ziyade daha çok küçük şehirlerde etkisini sürdürmüştür (Yücesoy ve Karabulut, 2019: 27).

Gösterilerin çıkış noktasına bakıldığında ekonomik sorunlardan kaynaklanan tepkilerin olduğu görülmüştür. Hayat pahalılığı, yoksulluk, yolsuzluk, özellikle okumuş gençler arasındaki işsizlik ve İran'ın Ortadoğu bölgesindeki faaliyetlerine yönelik tepkiler gösterileri şekillendiren konular olmuştur. Gösterilerin öncesinde temel gıda maddelerine %40'a varan oranda zam yapılması; hükümetin bütçe hazırlıkları esnasında, uygulanan birçok sübvansiyonu kaldırma yönünde niyet göstermesi ve dini kurum ve kuruluşlara yüksek miktarda paranın hükümet bütçesinden aktarıldığının açıklanması gösterilerin yayılmasında etkili olmuştur (Sinkaya vd., 2018: 4). Göstericiler seslerini duyurmak ve daha geniş kitlelere ulaşabilmek amacıyla 2009'daki Yeşil Hareket'e benzer şekilde, Telegram başta olmak üzere internet üzerinden kurulan sosyal ağlara başvurmuş ve İletişim Bakanlığı kısa süre içerisinde uygulamaya erişimi yasaklamıştır (Lomas, 02/01/2018).

Ekonomiye yönelik vaatlerle yönetime gelen Hasan Ruhani, enflasyon oranını düşürme, ekonomide büyümeyi sağlama gibi olumlu yönde ilerlemeler kaydetmiş olsa da kronik işsizlik problemi başta olmak üzere hâlâ mevcut olan problemler toplumda bir muhalefetin oluşmasına neden olmuştur. Ruhani hükümetine karşı başlayan gösteriler kısa zaman içinde rejim karşıtı bir niteliğe kavuşmuştur. Gösterilerde 2009'daki Yeşil Hareket'in söylemlerine benzer

şekilde “Gazze için değil, Suriye için değil, Lübnan için değil, biz sadece İran için kurban oluruz”, “Ruhani ile asla” sloganları atılmıştır.<sup>4</sup> Bu sloganların yanı sıra “İslâm’ı basamak yaptınız bizi zelil ettiniz”, “Biz devrim yaptık ne büyük hata yaptık” şeklinde doğrudan rejimi hedef alan sloganlar da sıklıkla kullanılmıştır (Uygur, 30/12/2017). Göstericiler ekonomide yaşanan kötü durumu protesto ederken bir yandan da ulusal kaynakların İran ve İranlıların dışındaki konularda harcanmasına tepki göstermişlerdir. Dini liderin ve rejimin aleyhine söylemlerin üretildiği gösteriler Devrim Muhafızları’nın müdahale etmesiyle 7 Ocak’ta sona ermiştir.

Gösterilere katılan kişilerin profiline bakıldığında 2009’daki Yeşil Hareket’in aksine orta sınıfa mensup kişilerin çok fazla olmadığı, çoğunluğu kentlerde yaşayan ve ekonomik olarak alt sınıfta yer alan kişilerin, gençler başta olmak üzere işsizlerin ve işçi sınıfından kişilerin oluşturduğu görülmüştür. İran İçişleri Bakan Yardımcısı Hüseyin Zülfikari, gösterilere katılanların büyük çoğunluğunun 20-25 yaş aralığında olması nedeniyle sistem ve devrimin değerleri ile yakın bağları bulunmadığını açıklamıştır. Dolayısıyla ekonomik sorunlar nedeniyle başlayan gösterilerde “Ruhani’ye Ölüm, Kahrolsun İslam Cumhuriyeti, Hamaney’e Ölüm, Rıza Şah Ruhun Şad Olsun” şeklinde dini lider ve rejim aleyhine sloganlar atılması bu şekilde açıklanmıştır (Sayın, 06/01/2018). Ekonomi politikalarından en fazla etkilenen gruplar tarafından gerçekleştirilen ve belirli bir ideoloji temelinde gelişmemiş olan bu gösterilerde görülen bir özellik de 2009’da gerçekleşen Yeşil Hareket’in aksine herhangi bir kişinin ya da oluşumun liderlik etmemesi olmuştur (Sinkaya vd., 2018: 6-7). Gösterilere katılımın kısmen de olsa farklı aidiyetlere sahip bireyler tarafından gerçekleştirilmesi; internetin gösteriler boyunca yoğun kullanımı; ekonominin yanında farklı motivasyonlu konularda çeşitli taleplerin dile getirilmesi; gösterilerin ortaya çıkışında herhangi bir siyasi oluşumun etkili olmayışı gibi nedenlerle bu gösteriler yeni toplumsal hareket paradigması çerçevesinde değerlendirilmektedir.

#### iv) Beyaz Çarşamba Hareketi

İran, 1979 yılında gerçekleşen İslâm Devrimi’nin ardından hazırlanan Anayasa’sında şeriat kurallarına yer vermiş ve toplumsal alan bu kurallar doğrultusunda düzenlenmiştir. İslâm hükümleri gereği kadınlara başörtüsü takma zorunluluğu uygulanmaya başlanmış ve zorunluluğa uyulmaması durumunda cezai yaptırım içeren müdahaleler uygulanmıştır. Bu durum zaman içinde toplumsal düzeyde tepkilere neden olmuştur. Kamusal alanda başörtüsü takmak istemeyen kadınlar bu doğrultuda mücadele vermişlerdir. 2017 yılının sonlarında İranlı kadınlar tarafından Tahran’da başörtüsü protestosu başlatılmış ve bu protestolar 2018’in ilk aylarından itibaren yeni bir boyut kazanarak farklı

şehirlere yayılmaya başlamıştır. 28 Aralık 2017’de Vida Movahed isimli İranlı bir kadının Tahran’da bir elektrik kutusunun üzerine çıkarak, sopanın ucuna taktığı beyaz başörtüsünü sallandırması yeni bir eylem tarzı ortaya çıkarmıştır. Movahed’in bu davranışı sosyal medya aracılığıyla yayılmış ve farklı şehirlerde de bu eylem tarzının görülmesini sağlamıştır. Gerçekleştirilen bu sivil itaatsizlik eylemi, İranlı muhalif gazeteci Masih Alinejad tarafından 2017 yılında başlatılmış olan Beyaz Çarşamba kampanyasının devamı olarak görülmüştür (Karabağ, 30/01/2018). Movahed’in başlattığı eyleme destek veren kadınların eylemlerini Çarşamba günlerinde gerçekleştirmesi nedeniyle bu eylemler Beyaz Çarşamba Hareketi ismini almıştır. Zaman içinde harekete destek verenler artış göstermiş ve haftanın farklı günlerinde protestolar düzenlenmeye başlanmıştır. Protestolara katılan kadınların temel talebi bedenleriyle ilgili kararları kendilerinin vermesi olmuştur. Harekete destek veren kadınların ağırlıklı olarak Meşhed ve Şiraz gibi büyük şehirlerde yaşayan kadınlar olduğu görülmüştür. Bu durumun ortaya çıkmasındaki temel sebep küçük şehirlerde yaşayan kadınların daha temkinli şekilde davranma eğilimi göstermeleri olmuştur. Hareketin başlatıcısı olan Mohaved, eyleminden kısa bir süre sonra tutuklanmıştır. Mohaved’in ardından 29 Ocak tarihinde aynı eylemi gerçekleştiren Nargess Hosseini isimli kadın da tutuklanmıştır.<sup>5</sup>

Mohaved’in gerçekleştirdiği eylemin sosyal medya aracılığıyla duyulmasının ardından Mohaved’e, eylemin gerçekleştirildiği caddenin ismine de atıfla ‘Enghelab (Devrim) Caddesi’nin kızı’ ismi takılmış ve bu isim hashtag olarak (#GirlOfEnghelabStreet) sosyal medyada paylaşılmıştır. Harekete destek verenler sadece kadınlar olmamıştır. Birçok İranlı erkek de sosyal medya üzerinden harekete destek vermiştir. Telegram üzerinden harekete destek veren kadınların fotoğrafları yayınlanmış ve geniş kitlelere duyurulmuştur (Dehghan, 29/01/2018). Hareket muhafazakâr kadınlar tarafından da destek görmüştür. Örtünmenin kişisel bir tercih olduğunu düşünen kadınlar “Ben örtümü seviyorum, ama zorunlu örtünmeye karşıyım” yazılı pankartlarla harekete destek vermişlerdir. İran Başsavcısı Muhammed Cafer Montazeri, eylemleri önemsiz ve çocukça olarak nitelendirmiş ve bu durumun ortaya çıkmasından yabancıların sorumlu olabileceğini ifade etmiştir. Eylemlere katılan kadınlar polis tarafından gözaltına alınmış ve kamu düzenini bozma suçlamasıyla karşılaşılmıştır.<sup>6</sup>

Meydana gelen bu toplumsal hareket birçok yönüyle yeni toplumsal hareket özelliği sergilemiştir. Hareketin ortaya çıkışında etkili olan siyasi bir faktör olmaması; toplumsal tabandan gelen özgürlük taleplerinin gösterileri şekillendirmesi; harekete destek verenlerin farklı yaş, cinsiyet ve ideoloji gruplarına mensup olmaları; gösterilerin iktidar talebi olmadan değişim

talebiyle şekillenmesi; gösterilerin başlamasında ve yayılmasında internetin yoğun şekilde kullanılması gibi faktörler Beyaz Çarşamba Hareketi'ni yeni toplumsal hareket kategorisine dâhil etmiştir. Eylemin gerçekleştiriliş şekli itibariyle bir sivil itaatsizlik örneği sergilemesi de Beyaz Çarşamba Hareketi'nin bir yeni toplumsal hareket örneği olduğunu göstermiştir.

## **Sonuç**

Toplumsal hareket paradigmaları bağlamında Mısır ve İran örneklerinin incelendiği bu çalışma neticesinde ele alınan zaman diliminde bu ülkelerde yaşanan toplumsal hareketlerin yeni toplumsal hareketler paradigması çerçevesinde ele alınabileceği görülmüştür. Meydana gelen hareketlerin organize edilmesinde ya da mevcut hareketlerin daha geniş kitlelere duyurulmasında internet üzerinden kurulan sosyal ağların kullanılması; aynı sorunlar etrafında bir araya gelen kişilerin farklı etnik, ideolojik, kültürel, cinsel, dinsel, meslek gruplarına mensup bireyler olmaları; dile getirilenler arasında kadın hakları, öğrenci talepleri, etnik talepler, dış politika gibi konuların yer alması; dile getirilen sorunların ve talep edilenlerin bireylerin günlük yaşamına hitap eden nitelikte olması; hareketlerin ortaya çıkışında siyasi oluşumların etkili olmaması gibi faktörler, incelenen iki ülkedeki toplumsal hareketlerin yeni toplumsal hareketler olarak isimlendirilen paradigma çerçevesinde değerlendirilmesini mümkün kılmıştır.

Mısır ve İran'ın ortak olarak sayılabilecek özelliklerinin yanı sıra birbirlerinden farklılaştığı iç dinamikleri bulunmaktadır. Bu iç dinamikler iki ülke toplumlarının farklı sorunlara sahip olmasına ve dolayısıyla bu ülkelerde görülen toplumsal hareketlerin ortaya çıkış sebeplerinin de farklılaşmasına neden olmuştur. Mısır'da meydana gelen toplumsal hareketler ağırlıklı olarak ekonomik sorunlar ekseninde şekillenmişken, İran'da ekonomik sorunların yanında farklı sorunların da toplumsal hareketleri şekillendirdiği görülmüştür. İran'da toplumsal hareketleri şekillendiren faktörler ekonomik sorunlar, etnik nüfusun sorunları, öğrencilerin talepleri, kadınların yaşadığı sorunlar ve dış politikaya tepki olmuştur.

İnternet üzerinden kurulan sosyal ağlar aracılığıyla toplumsal hareketlerin organize edilmesi yeni toplumsal hareketler açısından önem arz etmektedir. Fakat Ortadoğu coğrafyasında görülen yeni toplumsal hareketlerin, özellikle de Arap Baharı'nın ortaya çıkış nedenlerini teknolojik gelişmelere bağlamak bölgenin dinamiklerini, toplumsal sorunların geçmişini ve ülkelerin sosyal yapılarını görmezden gelmek olacaktır. Toplumsal düzeyde yıllardır birikmiş olan sorunların dışa vurulması için toplumsal hareketlerin organize edilmesinde,



kısa sürede geniş kitlelere ulaşmasında internet üzerinden kurulan sosyal ağlar ve teknolojik gelişmeler önemli bir yer tutmakla birlikte; bu ağların olmadığı dönemlerde de toplumsal hareketlerin görüldüğü, dolayısıyla hareketlerin ortaya çıkışındaki tek etkenin sosyal ağlar olmadığı unutulmamalıdır. 70'li ve 80'li yıllarda gerçekleşen toplumsal hareketlerin ortaya çıkışı ve hareketlerin sonucunda elde edilen kazanımlar düşünüldüğünde bu ifadeler daha somut hale gelmektedir.

### Sonnotlar

- <sup>1</sup> Ekmek Demokrasisi sistemi; yönetimin halkın temel ihtiyaçlarını sübvansane etmesine karşılık olarak halkın yönetime siyasi saygı göstermesidir. Bir anlamda halkın geçiminin sübvansiyonu karşısında rejimin güvenliğinin sağlanması sistemidir.
- <sup>2</sup> CNN: Egyptian activist, Wael Ghonim 'Facebook to thank for freedom'. (11/02/2011). [https://www.youtube.com/watch?v=JS4-d\\_Edius](https://www.youtube.com/watch?v=JS4-d_Edius) Son erişim tarihi, 24/04/2020.
- <sup>3</sup> Tabular yıkıldı. (12/07/1999). <http://arsiv.sabah.com.tr/1999/07/12/d01.html> Son erişim tarihi, 28/04/2020
- <sup>4</sup> İran'da hükümet karşıtı gösteriler devam ediyor. (29/12/2017). <https://www.dw.com/tr/iranda-h%C3%BCK%C3%BCmet-kar%C5%9F%C4%B1t%C4%B1-g%C3%B6steriler-devam-edi%C4%B1yor/a-41974930> Son erişim tarihi, 27/04/2020
- <sup>5</sup> İranlı kadınların başörtüsü eylemi yayılıyor. (01/02/2018). <https://www.dw.com/tr/iranli-kadınların-başörtüsü-eylemi-yayılıyor/a-42398734> Son erişim tarihi, 01/05/2020.
- <sup>6</sup> İran'da 'başörtüsünü çıkarma' eylemleri: 29 kadın gözaltında. (02/02/2018). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42916446> Son erişim tarihi, 01/05/2020

### Kaynakça

- Aoudé I G (2013). Egypt: Revolutionary Process and Global Capitalist Crisis. *Arab Studies Quarterly, Özel Sayı: Perspectives on the Arab Uprisings*, 35(3), 241-254.
- Arı T (2012). *Geçmişten Günümüze Ortadoğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*. Bursa: MKM Yayıncılık.
- BBC Türkçe (02/02/2018). İran'da 'başörtüsünü çıkarma' eylemleri: 29 kadın gözaltında. Son erişim tarihi, 01.05.2020.
- Bekaroğlu E A ve Kurt V (2015). Mısır'da Otoriter Rejimin Sürekliliği ve Ordu: 'Arap Baharı' ve Sonrası Sürecin Analizi. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 2(2), 1-36.
- Behçet M (2019). İkinci Dünya Savaşı Sonrası Mısır'ın Siyasi Tarihi Üzerinden Arap Baharı'nın İncelenmesi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 303-321.
- 612 Tandoğan Ş M (2021) Yeni Paradigma Bağlamında Ortadoğu'daki Toplumsal Hareketlerin İncelenmesi: Mısır ve İran Örnekleri. *Mülkiye Dergisi*, 45(3), 587-616.

Bohstedt J (2014). Food Riots and the Politics of Provisions in World History. *Institute of Development Studies*, 444, 1-31.

Brecher J vd. (2002). *Aşğıdan Küreselleşme*. Çev. A Yıldırım vd., İstanbul: Aram Yayınları.

Bush R (2010). Food Riots: Poverty, Power and Protest. *Journal of Agrarian Change*, 10(1), 119-129.

Calhoun C (1993). 'New Social Movements' of the Early Nineteenth Century. *Social Science History*, 17(3), 385-427.

Castells M (1997). *The Power of Identity, The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol 2, Oxford: Wiley-Blackwell, First Edition.

Castells M (2001). *The Internet Galaxy*. New York: Oxford University Press.

Castells M (2013). *İsyân ve Umut Ağları-İnternet Çağında Toplumsal Hareketler*. Çev. E Kılıç, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, Birinci Baskı.

Çetinkaya Y D (2014). Toplumsal Hareketler. İçinde: Ş Kardeş ve A Balcı (der), *Uluslararası İlişkilere Giriş*. Üçüncü Baskı, İstanbul: Küre Yayınları, 479-486.

Çolak Ç D (2016). Yeni Toplumsal Hareketlere "Yeni" Niteliği Kazandıran Özellikler Üzerine Bir Değerlendirme. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(6), 529-537.

Dede A (2018). Talepkâr Bir Hareket Olarak Yeni Toplumsal Hareketler. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(13), 48-66.

Dehghan S K (2018). Second woman arrested in Tehran for hijab protest. *The Guardian*, 29 Ocak. Son erişim tarihi, 01/05/2020.

Deutsche Welle (29/12/2017). İran'da hükümet karşıtı gösteriler devam ediyor. Son erişim tarihi, 27/04/2020.

Deutsche Welle (01/02/2018). İranlı kadınların başörtüsü eylemi yayılıyor. Son erişim tarihi, 01/05/2020.

Dolgun U ve Sütüoğlu T (2014). Sosyal Medya ve Yeni Toplumsal Hareketler. İçinde: V Bozkurt (der), *Çağdaş Toplumsal Süreçler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1-22.

Emin A (2017). Mısır Siyasetinde Vefd Partisi (1918-1952). (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi.

Erginbaş E (2020). İran'da Toplumsal Hareketler Bağlamında 'Öteki Olmak'. *İran Araştırmaları Merkezi*, 21 Nisan. Son erişim tarihi, 27/04/2020.

Fuller G E (2016). *Türkiye ve Arap Baharı*. Çev. M Acar, Ankara: Eksi Kitaplar.

Gerbaudo P (2012). *Tweets and Streets: Social Media and Contemporary Activism*. London: Pluto Press.

Tandoğan Ş M (2021) Yeni Paradigma Bağlamında Ortadoğu'daki Toplumsal Hareketlerin İncelenmesi: Mısır ve İran Örnekleri. *Mülkiye Dergisi*, 45(3), 587-616. 613

- Gerbaudo P (2014). *Twitler ve Sokaklar*. Çev. O Akinhay, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Giddens A (2006). *Sociology*. Cambridge: Polity Press, Fifth Edition.
- Gürakar H. T (2012). Bir Toplumsal Hareketin Anatomisi: İran Yeşil Hareketi. İçinde: B Adıbelli (der), *Doğu-Batı Yol Ayrımında İran*. İstanbul: Bilim+Gönül Yayınları.
- Hoffman B (2007-2008). İnternette Demokrasi İndirmek? İnternetin Latin Amerika'da Vatandaşlık Haklarını İlerletme Potansiyeli ve Sınırlamaları. *Uluslararası İlişkiler*, 4(16), 97-113.
- Johnston H vd. (1994). Identities, Grievances and New Social Movements. İçinde: Hank Johnston vd. (der), *New Social Movements: From Ideology to Identity*. Philadelphia: Temple University Press, 3-35.
- Kamacı Y (2013). 2009'dan 2013'e Yeşil Hareket'in Yolculuğu. *Uluslararası Politika Akademisi*, 1 Temmuz. Son erişim tarihi, 27/04/2020.
- Karabağ G (2018). İran'da başörtüsü mecburiyetine karşı "Beyaz Çarşamba" direnişleri devam ediyor. *Medyascope*, 30 Ocak. Son erişim tarihi: 01/05/2020.
- Karagöz K. (2013). Yeni Medya Çağında Dönüşen Toplumsal Hareketler ve Dijital Aktivizm Hareketleri. *İletişim ve Diplomasi*, 1(1), 131-156.
- Koç M (2017). İran'da Üniversiteler ve Siyaset. *İran Araştırmaları Merkezi*, 13 Kasım. Son erişim tarihi, 28/04/2020.
- Küçükşahin E (2018). Politik Bir Fenomen Olarak Ekmek: 2008 Mısır'ında Ekmek İsyanı. *Contemporary Research in Economics and Social Sciences*, 2(2), 317-347.
- Laclau E ve Mouffe C (2001). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London, New York: Verso, Second Edition.
- Lomas N (2018). Telegram and Instagram being restricted in Iran. *Techcrunch*, 2 Ocak. Son erişim tarihi, 28/04/2020.
- Marshall G (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. Çev. O Akinhay ve D Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Melucci A (2016). Çağdaş Hareketlerin Sembolik Meydan Okuması. İçinde: K Çayır (der), *Yeni Sosyal Hareketler-Teorik Açılımlar*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 75-100.
- Mossallam A (2013). 'These are Liberated Territories' – Everyday Resistance in Egypt: Dismantling State Power, Experimenting with Alternatives and the Growing Movement From 2000 to 2010. İçinde: Larbi Sadiki vd. (der), *Democratic Transition in the Middle East: Unmaking Power*. London: Routledge, 109-137.

Offe C (2016). Yeni Sosyal Hareketler: Kurumsal Politikanın Sınırlarının Zorlanması. İçinde: K Çayır (der), *Yeni Sosyal Hareketler-Teorik Açılımlar*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 47-73.

Özkoç Ö (2015). 'Devrim'in Başladığı Yer: Sidi Bu Zeyd/Tunus. *Mülkiye Dergisi*, 39(2), 283-290.

Papic M ve Noonan S (2011). Sosyal Medya: Bir Protesto Aracı. Çev. E Dünder, *Türk Kütüphaneciliği*, 25(1), 165-172.

Sabah (12/07/1999). Tabular yıkıldı. Son erişim tarihi, 28/04/2020.

Sadiki L (2000). Popular Uprisings and Arab Democratization. *International Journal of Middle East Studies*, 32(1), 71-95.

Salamey I (2015). Post-Arab Spring: Changes and Challenges. *Third World Quarterly*, 36(1), 111-129.

Saleh H (2008). Food price crisis bites in Egypt. *BBC*, 3 Mayıs. Son erişim tarihi, 26/04/2020.

Sayın Y (2016). Arap Baharı Süreci ve Sömürgelerin Çözülmesi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18(30), 65-70.

Sayın A (2018). İran'daki gösterilerin anatomisi. *Star Açık Görüş*, 6 Ocak. Erişim 01.05.2020.

Scott A (1990). *Ideology and The New Social Movements*. London: Unwin Hyman.

Sinkaya B vd. (2018). İran'da Toplumsal Hareketler ve Etkileri. *Göç Politikaları Merkezi, Göç Panelleri Serisi*.

Şen G (2012). İran ve 'Arap Baharı': Bağlam, Söylem ve Siyaset. *Ortadoğu Etütleri*, 3(2), 95-118.

Şener G (2006). Küresel Kapitalizmin Yeni Kamusal Alanı Olarak İnternet: Yeni Toplumsal Hareketlerin İnterneti Kullanımı. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Tafiş A (2013). İran'daki Yeşil Hareket: Gerçeği ve akıbeti. *Aljazeera Türk*, 30 Aralık. Son erişim tarihi, 27/04/2020.

Tarrow S G. (2011). *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge University Press, Third Edition.

Tatar T (2013). Yeni Toplumsal Hareketler ve Küresel Projeler. *Ortadoğu Analiz*, 5(57), 10-19.

Tandoğan Ş M (2021) Yeni Paradigma Bağlamında Ortadoğu'daki Toplumsal Hareketlerin İncelenmesi: Mısır ve İran Örnekleri. *Mülkiye Dergisi*, 45(3), 587-616. 615

- Tilly C (2004). *Social Movements 1768-2004*. London: Paradigm Publishers.
- Tilly C (2008). *Toplumsal Hareketler*. Çev. O Düz, İstanbul: Babil Yayınları.
- Topal Demiroğlu E (2014). Yeni Toplumsal Hareketler: Bir Literatür Taraması. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 2(1), 133-144.
- Tür Ö (2009). Mısır'da Ekonomik Kalkınma Çabaları. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 41, 183-194.
- Türkdoğan O (1997). *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- Uygur H (2017). İran'daki Protesto Gösterileri ve Sloganlar Ne Anlama Geliyor?. *İran Araştırmaları Merkezi*, 30 Aralık. Son erişim tarihi, 28/04/2020.
- Yanık C ve Öztürk M (2014). Toplumsal Hareketlerin Dönüşümü Üzerine Bir Değerlendirme. *Mukaddime*, 5(1), 45-63.
- YouTube (11/02/2011). CNN: Egyptian activist, Wael Ghonim 'Facebook to thank for freedom'. Son erişim tarihi, 24/04/2020.
- Yücesoy T ve Karabulut B (2019). Gündem Belirleme Kuramı Odağında İran Yeşil Devrimine Bakış: Tweetler Üzerinden Bir Analiz. *Karadeniz İletişim Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 22-47.

## Güney Kore’de Siyasi Partiler ve Kurumsallaşma

**Kerem Kılıçdaroğlu**, TED Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0003-1688-6443,  
e-posta: kerem.kilicdaroglu@tedu.edu.tr

**Düzgün Arslantaş**, Köln Üniversitesi, Max Planck Enstitüsü, ORCID:0000-0002-8133-6280, e-posta: ad@mpifg.de

### Özet

Güney Kore’de askeri diktatörlüğün 1987 yılında yıkılmasının ardından 33 yıl geçmiş olmasına rağmen siyasi partiler kurumsallaşmasını tamamlayamamıştır. Demokratik kurumlar başarılı bir şekilde inşa edilirken siyasi partiler örgütlenme, parti-içi demokrasi, parti-seçmen ilişkileri ve liderlik gibi konularda sıkıntı yaşamaktadır. Bu kapsamda, her ne kadar Güney Kore demokrasiye geçişte simge ülkelerden bir tanesi olarak kabul edilse de siyasi partiler ülkenin demokrasiye evrilmesinde en zayıf halkalardan biridir. Bu çalışma, Angelo Panebianco’nun parti kurumsallaşması teorisinin iki ögesinden (otonomi ve sistemlilik) faydalanarak, bu durumun nedenleri üzerindeki durmaktadır. Panebianco’ya göre, otonomi partinin sendikalar gibi dışsal kurumlarla olan ilişkisini tanımlar. Bu aktörler, sivil toplumdan meslek örgütlerine, sendikalardan sermayedarlara geniş bir kümeyi kapsamaktadır. Panebianco’ya göre, bir parti izleyeceği politikayı bu aktörlere göre şekillendirmiyor ve zımnî de olsa bu aktörler üzerinde tahakküm kurabiliyorsa, kurumsallaşmıştır. Sistemlilik ise parti içi kurumsallaşmaya işaret eder. Homojen ve tutarlı bir yapı oluşturmak için partinin alt birimlerini kontrol edebildiği merkezi bürokrasiye sahip olması; taşra-merkez ilişkisinde parti içi demokrasiye uygun hiyerarşik bir yapı oluşturulması; tüm alt birimleri aynı şekilde örgütlenmesi; parti finansmanın düzenli ve çok çeşitli olması gerekmektedir. Güney Kore’de parti kurumsallaşması 3 Kim dönemi (1987-2004) ve 3 Kim sonrası dönem (2004-2018) olmak üzere iki dönemde incelenmektedir. Güney Kore siyasetinde, demokrasiye geçiş sürecinde partilerden ziyade liderlerin ön plana çıktığı görülmüştür. Özellikle demokrasiye geçiş sürecinin liderleri Kim Dae-jung, Kim Young-sam ve Kim Jong-pil’in siyasette artan popülaritesinden dolayı bu döneme ‘3 Kim dönemi’ denilmektedir. 3 Kim döneminde sivil toplum kuruluşlarının görünürlüğü ve siyasetteki etkisi artarken siyasi partiler söz konusu sivil toplum kuruluşlarından bağımsız hareket etmiş, kurumsallaşmanın otonomi boyutunda başarılı olmuşlardır. Liderler partileri üzerinde hâkimiyet kurmayı başarmış fakat örgütlenme, iç işleyiş, adaylık ve parti-içi demokrasi gibi (sistemlilik) kriterlerde sınıfta kalmıştır. 3 Kim sonrası dönemde ise sivil toplum kuruluşlarının etkisinin artması partilerin otonomilerini azaltırken örgütlenme ve parti-içi demokraside önemli gelişmeler yaşanmış, liderler güç kaybederken partilerin finansman ve üye yapısının yataylaşması sistemliliği arttırmıştır. Özetle, bu çalışmada mevcut literatürün analizinden ve kamuoyu yoklama

verilerinden hareketle, ilk dönemde otonominin güçlü ama sistemliliğin zayıf olduğu, ikinci dönemde ise sistemlilik güçlenirken otonominin zayıfladığı ifade edilmiştir.

**Anahtar Sözcükler:** Güney Kore, Otonomi, Panebianco, Parti Kurumsallaşması, Sistemlilik.

## Political Parties and Institutionalization in South Korea

### Abstract

Although 33 years have passed since the collapse of the military dictatorship in South Korea (1987), political parties are far from being institutionalized. While the democratic institutions have successfully been established in this period, political parties have remained exposed to the problems of organization, intra-party democracy, party-voter linkage, and party leadership. This makes the political parties the weakest institution in South Korea's transition to democracy. This paper aims to explain the reasons for this situation by adopting Angelo Panebianco's party institutionalization framework which relies on autonomy and systemness. According to Panebianco, autonomy refers to parties' relations with external institutions such as civil society organizations and trade unions. Parties are autonomous as long as they act independently from these organizations. Systemness, on the other hand, refers to parties' internal institutionalization such as the level of intra-party democracy, the type of party finance, and the party's control over the organization. In this research, party institutionalization in South Korea is examined in two periods, namely the 3 Kim period (1987-2004) and the post-3 Kim period. In South Korean politics, three party leaders, Kim Dae-jung, Kim Young-sam, and Kim Jong-pil, came into prominence during the transition to democracy which is also known as the 3 Kim period. In this period, parties were successful in getting out of the sphere of influence of external actors (autonomy). Also, party leaders were able to control their parties without interruption yet they failed to fulfill the criterion of systemness such as organization, candidate nomination, and intra-party democracy. In the post-Kim period, significant steps have been taken in the way of party institutionalization. First, the parties' autonomy is confronted with the increasing influence of non-governmental organizations. The developments in party organization, the strengthening of intra-party democracy, the horizontalization of the finance and member structure, on the other hand, have made the systemness criterion more relevant. To wrap up, based on the overview of the state-of-art as well as the data acquired from the public surveys, this study argues that systemness was weak and autonomy was strong in the first period while systemness strengthened and autonomy weakened in the second period.

**Keywords:** South Korea, Autonomy, Panebianco, Party Institutionalization, Systemness.

## Giriş

“Üçüncü dalga demokratikleşme” (Huntington, 1993) trendinin başladığı 1980’lerden itibaren Filipinler (1986), Moğolistan (1990), Tayland ve Tayvan (1992), Kamboçya (1993), Endonezya (1999) ve Doğu Timor (2002) gibi ülkelerde otoriter rejimler yerlerini daha demokratik rejimlere bırakmışlardır (Croissant ve Vörkel, 2012: 236).<sup>1</sup> 1961’de iktidarı ele geçiren askeri rejimin 1987’de yıkılmasıyla Güney Kore de demokratikleşme kervanına katılmıştır. Her ne kadar askeri rejimin devrilmesinin ardından 33 yıl geçse ve artık günümüzde Güney Kore gelişmiş demokrasilerden bir tanesi sayılsa da parti kurumsallaşması istenilen düzeye gelememiştir. Parti kurumsallaşması demokratikleşme için önemli bir kavramdır çünkü demokratik bir ülkede partilerin kurumsallaşması parti sisteminin kurumsallaşmasını ve dolayısıyla demokrasinin sağlanmasını sağlar (Randall ve Svasand, 2002: 6).

Bu çalışma Güney Kore’de parti kurumsallaşmasını İtalyan siyaset bilimci Angelo Panebianco’nun (1988) kavramsal çerçevesini kullanarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Panebianco’ya göre parti kurumsallaşmanın iki boyutu vardır: Otonomi ve sistemlilik. Otonomi parti liderliğinin, parti yönetimine etki etmek isteyen baskı ve çıkar gruplarından azade ve üstün olmasını; sistemlilik ise parti-içi demokrasiden hiyerarşiye, merkez-taşra ilişkisinden parti içi iletişim modeline, partilerin iç tutarlılık ve organizasyon yapısını ifade eder. Bu çerçevede mevcut literatür ve kamuoyu yoklama verileri incelendiğinde, Güney Kore’de parti kurumsallaşmasının zamanla değişime uğramakla birlikte zayıf kaldığı gözlenmektedir. Daha kapsamlı olarak ifade etmek gerekirse, ‘3 Kim’ dönemi olarak bilinen 1987-2004 yılları arasında partiler sivil toplum örgütlerinden ve sendikaların etkisinden büyük oranda azade olsalar da parti örgütlerinin zayıflığı, kliyentalist ilişkilerin yaygınlığı, merkezîyetçilik ve lider sultasını nedeniyle sistemliliği sağlayamamışlardır. Üç Kim sonrası dönemde ise, baskı gruplarının partiler üzerindeki etkisinin artmasına paralel olarak partilerin otonomileri azalmış; liderlerin ikinci plana düşmesiyle ve parti içi işleyiş ve üyeliğin daha etkin hale gelmesiyle partilerin sistemliliği artmıştır.

Bu minvalde, bu makale 5 bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm parti kurumsallaşması ve Panebianco’nun kurumsallaşma kavramını açıklamaktadır. İkinci bölüm, Güney Kore’de demokratikleşme ve siyasi partileri incelemektedir. Üçüncü bölüm 3 Kim döneminde parti kurumsallaşmasını sistemlilik ve otonomi unsurları çerçevesinde incelemektedir. Dördüncü bölüm, 3 Kim sonrası dönemde partilerin kurumsallaşma çabalarını analiz etmektedir. Beşinci bölüm ise sonuç kısmından oluşmaktadır.



## Kavram: Parti Kurumsallaşması

Kurumsallaşma kavramı birçok farklı disiplinin ilgi konusu olmuş ve son zamanlarda iyice artan bir hızda bilim insanları arasında tartışılmıştır. Siyasi parti literatürü kapsamında kurumsallaşma kavramı temel olarak iki ana ekseninde incelemiştir: Parti sistemi kurumsallaşması<sup>2</sup> ve parti kurumsallaşması. Her ne kadar bu iki unsur arasında yakın ilişki olsa da aralarında her zaman için doğru orantılı ilişki olduğunu ifade etmek mümkün değildir (Randall ve Svasand, 2002: 6-7). Türkiye örneğinden hareket etmek gerekirse, yüzyılı aşkındır süregelen seçim geleneği parti sistemi kurumsallaşmasına ciddi oranda katkı sunarken, askeri darbeler, siyasi çalkantılar (Arslantaş ve Arslantaş, 2020: 27) ve partilerde görülen lider sultası (Sayarı, 2002; Kalaycıoğlu, 2013) partilerin kurumsallaşmasının önünde bariyer oluşturmuşlardır.

Parti kurumsallaşması literatüründe klasik olarak nitelendirilebilecek çalışmalardan ilki Samuel Huntington'a aittir. Huntington (1968: 12-13) kurumsallaşmayı "örgütlerin ve parti-içi veya parti-dışı prosedürlerin değer ve istikrar elde ettikleri bir süreç" olarak tanımlar ve kurumsallaşmanın dört boyutta vücut bulduğunu savunur: Adaptasyon, karmaşıklık, özerklik ve tutarlılık. Kısaca ifade etmek gerekirse, adaptasyon partilerin sisteme uyum sağlamalarını; karmaşıklık partilerin örgütlenme kapasitesini, özerklik partilerin sivil toplum kuruluşlarından bağımsızlığını ve son olarak tutarlılık parti örgütündeki uzlaşa ve uyum derecesini gösterir. Partiler bu kriterleri sağladıkları oranda kurumsallaşmıştır. Janda (1980) tarafından ortaya konan diğer bir popüler tasnife göre ise, parti kurumsallaşması altı değişkenden oluşur: Partinin kuruluş yılı, parti isminin değişimi, partide yaşanan bölünmeler, parti içi liderlik mücadelesi, yasama ve seçimlerde istikrarsızlık. Burada dikkati çeken özellik, Janda'nın sadece içsel değil, dışsal faktörlerin (yasama ve seçimlerde istikrarsızlık) de kurumsallaşmaya etki ettiğinin altını çizmesidir. Bunun yanında – Huntington'dan farklı olarak – Janda (1980: 19) özerkliğin kurumsallaşmanın bir boyutu olmadığını savunur. Buna, İngiltere'deki İşçi Partisi'nin kurumsallaşmış olmasına rağmen sendikalardan bağımsız hareket edememesini örnek olarak verir. Partinin kurumsallaşmasında sadece dışsal faktörlerin altını çizen yaklaşımlar da mevcuttur. Örneğin, Rose ve Mackie (1988)'e göre, normal koşullar altında üç seçimden fazla varlığını sürdürebilen bir parti kurumsallaşmıştır. Ayrıca bir partinin kurumsallaşması için ülke genelinde teşkilatlanması ve seçimler için aday göstermesi yeterlidir.

Parti kurumsallaşması üzerine son dönemde yayınlanan çalışmalar kurumsallaşmanın ölçümüne yönelik yenilikçi yaklaşımlar getirmiştir. Örneğin, içsel etkenlere odaklanan 'yaşam döngüsü' yaklaşımına göre (life-cycle

approach) siyasi partiler zaman içerisinde olgunlaşır. Bu tespit, parti içi kuralların oturmasının, hiyerarşik düzenin sağlanmasının, örgütün büyümesinin ve ülke sathına yayılmasının zaman aldığını, dolayısıyla partilerin zaman geçtikçe kurumsallaştığını savunmaktadır. Bu minvalde, örneğin, Harmel ve Svasand (1993: 86)'in gözlemlendiği üzere, Norveç ve Danimarka'daki siyasi partiler kurumsallaşma da başarılı olmuşlardır. Dışsal etkenlere odaklanan 'dönem etkisi' (period effect) yaklaşımına göre ise (örn, Katz ve Mair, 1994), siyasi partiler yarış içindedir ve yarışı kazanan partiler diğerleri tarafından kurumsal açıdan örnek alınır (örgüt yapısı ve parti içi demokrasi, üye yapısı vb.).

### **Panebianco'nun Kurumsallaşma Kavramı**

Bu çalışma, içsel ve dışsal faktörlerin ayrı ayrı parti örgütlenmesine ve kurumsallaşmasına etkisi olduğunu kabul etmekle birlikte, iki faktörü bir arada ele alan 'tarihsel-kurumsalci' yaklaşımı benimsemektedir. Bu yaklaşımın en büyük temsilcisi ise İtalyan siyaset bilimci Antonio Panebianco'dur. Michels (1911[1959]) ve Mosca (1896[1930]) gibi yazarlardan etkilenen Panebianco, "*Political Parties: Organization and Power*" (1988) adlı eserinde, partilerin kuruluş, kurumsallaşma ve olgunluk dönemleri arasında ayırım yapar. Gelişen siyasi ve toplumsal olaylar (dışsal etkiler), partilerin kuruluş aşamasında önemli bir rol oynamakta iken, gelişme aşamasında yerini hizipler arası mücadeleye bırakır. Zamanla öne çıkan hizip parti yönetiminde etkili olur ve mevcut düzeni (kendi varlığını) korumaya çalışır.<sup>3</sup> Bu kapsamda Panebianco siyasi parti liderlerini, örgütlerini bir arada tutmaya çalışan 'girişimciler' olarak tanımlar. Bu girişimciler iktidarlarını pekiştirebilmek adına parti kaynaklarını kapsamlı dağıtma biçiminden (kolektif teşvikler) veya sadece belli parti üyelerini veya elitlerini ödüllendirme amaçlı bir dağıtım yolundan (seçici teşvikler) yararlanırlar.

Panebianco, partilerin kurumsallaşma düzeyini iki değişkenle açıklar. Bunlardan ilki olan otonomi, partinin dışsal aktörlerle olan ilişkisini tanımlar. Bu aktörler, sivil toplumdaki meslek örgütlerine, sendikalardan sermayedarlara geniş bir kümeyi kapsamaktadır. Panebianco'ya göre, bir parti izleyeceği politikayı bu aktörlere göre şekillendirmiyor ve zımni de olsa bu aktörler üzerinde tahakküm kurabiliyorsa, kurumsallaşmıştır. Daha net bir ifadeyle, otonomi partinin dış çevrenin etkisinden azade olup onu yönlendirebilme kapasitesidir. Bu bağlamda değerlendirecek olursak, sendikalarla sıkı ilişkileri olan birçok parti – ki bunların çoğunu kitle partisi olarak değerlendirmek mümkündür (Duverger, 1954) – kurumsallaşmanın otonomi ayağında başarısızdırlar.

Parti kurumsallaşmasını etkileyen diğer bir unsur olan 'sistemlilik' ise otonomiye göre daha kapsamlıdır. Genel olarak, sistemlilik parti içi kurumsallaşmanın

yapısına ve tutarlılık düzeyine işaret eder. Panebianco'ya göre partinin alt birimleri merkez yönetimine bağımlı olmalı ve birlikte hareket etmelidir. Parti içinde merkeze bağımlılık olduğu sürece parti daha homojen bir yapıya sahip olacaktır. Tutarsızlığın arttığı durumda, alt birimler birbirlerinden farklılaşabilir ve hatta parti dışı kaynaklardan destek bulurlarsa (STK'lar, iş dünyası veya medya desteği gibi) merkezden bağımsız hareket ederek heterojen bir yapı oluşturabilirler (1988: 56-57). Homojen ve tutarlı bir yapı oluşturmak için partinin alt birimlerini kontrol edebildiği merkezi bürokrasiye sahip olması; taşra-merkez ilişkisinde parti içi demokrasiye uygun hiyerarşik bir yapı oluşturulması; tüm alt birimlerin aynı şekilde örgütlenmesi; parti finansmanının düzenli ve çok çeşitli olması (üyelik aidatları, hazine yardımı, iş dünyasından yardımlar gibi) gerekmektedir (Panebianco, 1988: 58-59).

Panebianco'ya göre partide kurumsallaşmanın oluşması için sistemlilik ve otonominin yüksek olması gerekmektedir. Ayrıca bu iki unsur kurumsallaşmayla doğru orantılıdır. Yani, partinin otonomisi arttıkça, iç tutarlılığı ve örgüt gücü artar. Öte yandan Panebianco'ya göre karizmatik liderlik/lider partileri kurumsallaşmaya karşı güçlü direnç gösterme eğilimindedir (1988: 67). Bunun nedeni ise söz konusu partinin zaman içinde kurumsallaşması liderin parti içinde gücünü kaybetmesine ve bir anlamda partinin özgürleşmesine yol açmasıdır. Bu modelde liderin çevresiyle ilişkileri belirsizdir, yani otonomi hususunda parti güçlü veya zayıf kalabilir. Diğer taraftan parti merkezinin veya bürokrasisinin gücü partinin kendisinden değil sadece liderden geldiği için sistemlilik unsuru zayıftır (1988: 66-67). Aşağıda detaylarıyla açıklanacak 3 Kim dönemi sistemlilik açısından karizmatik liderliği/lider partilerine benzemekle birlikte söz konusu partilerin otonomisi yüksek olduğu için karizmatik lider partilerinden ayrılmaktadır.

Bu çalışma, Panebianco'nun kavramsal çerçevesini Güney Kore siyasetine uygulamaktadır. Bu kapsamda 3 Kim döneminde ve sonrasında parti kurumsallaşması otonomi ve sistemlilik kriterleri ışığında incelenecektir. Fakat bu bölümlere geçmeden önce kısaca ülkenin demokrasiye geçiş dönemi, siyasi partiler ve kurumsallaşma sorunları ele alınacaktır.

## **Güney Kore'de Demokrasiye Geçiş ve Siyasi Partiler**

2. Dünya Savaşı'na kadar Japon işgali altında olan Kore İmparatorluğu, Japon yenilgisinin ardından ikiye bölünmüştür. 38. paralelin kuzeyi Sovyet etkisi altında kalırken, güneyi Amerika Birleşik Devletleri himayesinde kalmıştır. 1948'de kurulan ve 1950'de patlak veren Kore Savaşı'nın ardından tamamen batı etkisine giren Güney Kore'de, birçok anayasal kurum kurulmuştur. Bunun

yanında, 1948'ten 1987 yılına kadar anayasa 6 kere değişmiştir ve Fransa'ya benzer şekilde bu değişiklikler yeni cumhuriyet olarak anılmıştır.

Güney Kore'de partilere ilişkin ilk düzenlemeler ise 2. Dünya Savaşı'nın hemen ardından gündeme gelmiştir. Şubat 1946'da Amerikan askeri hükümetince kabul edilen '55. Yasa' topluluklara parti kurabilmenin önünü açarken birtakım sorumluluklar da getiriyordu. Örneğin, siyasi parti temsilcileri üst yönetimde bulunanların isimlerini, finansmanı sağlayacak kurumların ya da şahısların bilgilerini, üye sayılarını ve başka partilerle yapılacak iş birlikleri ile ilgili bilgileri en az 60 gün öncesinden hükümete vermekle yükümlüydüler. Birçok muhalefet örgütü – özellikle sol tandanslı olanlar – yasayı kendi iç işlerine müdahale olarak algılayıp karşı çıkmıştır (Mobrand, 2018: 609).

1960 yılının Nisan ayında Cumhurbaşkanı Syngman Rhee, otoriter ve yolsuzluklarla anılan yönetimine tepki olarak ortaya çıkan sokak hareketleri nedeniyle ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. İzleyen dönemdeki ekonomik ve politik sorunlar, Mayıs 1961'de General Park-Chung-Hee liderliğinde askeri darbenin önünü açmıştır. Darbeyle birlikte askeri diktatörlüğün temelleri atılmıştır. Bu çerçevede tüm siyasi partiler yasaklanmıştır. Siyasi partilere etki edebilecek sendikal hareketler ve sivil toplum örgütleri de yasaklanmıştır. Bu durum, halk nezdinde ciddi tepkiye neden olmuş ve yönetim taraftarları ve muhalifler arasında çatışmayı artırmıştır (Kang, 2017: 18). 1979'da Park'ın suikast sonucu hayatını kaybetmesi, muhalefet için umut ışığı olsa da yerine gelen General Chun Doo-hwan baskıcı politikaları sürdürmüştür. Otoriter politikalar iç karışıklığı bastırmada ise yeterli olmamıştır. Nihayetinde işçiler ve beyaz yakalıların yoğun olarak iştirak ettiği aşağıdan yukarıya halk hareketi neticesinde, Chun Doo-hwan ve kendisinin başkan adayı Roh Tae-woo muhalefet ve sivil toplum kuruluşları liderleriyle bir araya gelmiş ve görüşme sonucunda '29 Haziran Bildirisi' yayınlamıştır (Croissant, 2002: 242). Roh Tae-woo bu bildiriyle ülkenin artık otoriter bir yönetime sahip olamayacağını belirtmiş ve kısa sürede demokratik (adil ve tarafsız) seçimlerin gerçekleşeceğini belirtmiştir. 1987'nin yaz aylarından itibaren demokrasiye geçiş süreci başlamıştır.

1987'de yaşanan değişimin Kore'deki siyasi hayat üzerinde belirgin etkileri olmuştur. Öncelikle, devlet başkanlığı seçimi askeri rejim kontrolünden çıkmış ve doğrudan halkın tercihine bırakılmıştır. İkincisi, daha önce rejim tarafından yakından gözlemlenen ve mümkün olduğunca bastırılan sivil toplum örgütlerinin gelişmesinin önü açılmıştır. Üçüncüsü, 1961 Anayasası ile yok edilen yerel otonomi tekrardan gündeme gelmiştir. Dördüncüsü – her ne kadar kısıtlı olsa da – işçi hareketlerinin örgütlenmesinde ve greve gitmesindeki engellerden bir kısmı kaldırılmıştır. Beşincisi, medyanın özgürleşmesinin yolu açılmıştır (Steinberg ve Shin, 2006: 528).

Demokrasiye geçişin ardından ilk özgür seçimler 1988 yılında yapılmış, 1963'ten itibaren meclisin en büyük partisi olan Demokratik Cumhuriyet Partisi'nin (Democratic Republican Party) halefi, Demokratik Adalet Partisi (Democratic Justice Party), tarafından kazanılmıştır. Bu parti, ileriki kısımlarda ayrıntılı işleneceği üzere, 2004 yılına kadar – her ne kadar başka partilerle birleşse ve zaman zaman isim değişikliğine uğrasa da – meclisin en büyük partisi olarak kalmıştır. Ayrıca, 1997 yılına dek Başkanlığı elinde tutmuştur (Vincent, 2017: 198).

Demokratikleşmeyle birlikte başlayan baş döndürücü değişim, ileri de daha detaylı ifade edileceği üzere, liderlerin partilerini kurumsallaştırma çabalarından ziyade parti içi hiziplerin çoğunluğu kaybettikleri durumda partilerinden ayrılmada ve yeni parti kurmalarında bir sakınca görmediklerine işaret ediyor. Bu kapsamda, her ne kadar Kore demokrasiye geçişte simge ülkelerden bir tanesi olarak kabul edilse de siyasi partiler ülkenin demokrasiye evrilmesinde en zayıf halkalardan biridir. Seçmenle parti arasındaki ilişkinin zayıf olması sivil topluma manevra alanı tanımıştır (Koo, 2018: 2).

Siyasi partilerin ikinci planda kalmasına neden olan diğer bir yapısal unsur Kuzey Kore tehdididir. Bu algı neticesinde, askeri rejim ve devamındaki sivil yönetim önceliği ulusal güvenlik ve sivil itaate vermiş, politik ve sivil özgürlükler göz ardı edilmiştir. Bu durum, otoriter rejimin kökleşmesinde büyük rol oynamıştır (Heo ve Stockton, 2005: 677). Aynı şekilde kültürel yapıyı da not etmek gerekir (Helgesen, 1995). Güney Kore, Konfüçyüs felsefesinden etkilenmiş muhafazakâr bir toplumdur (Moon, 2003: 109). Muhafazakâr yapı siyasi ortamı da etkilemiş, sol veya merkez-sol partiler nispeten seçimlerde zayıf kalmıştır. Halkın yalnızca küçük bir kesimi kendisini dini açıdan Konfüçyüsçü olarak görse de sosyal açıdan halkın çoğunluğunun bu geleneği benimsediğini ifade etmek mümkündür. Bu gelenek, parti içinde güç ve yetki paylaşımını lider lehine geliştirmiştir (Steinberg ve Shin, 2006: 521).

Her ne kadar yeni anayasa, seçim sistemi ve daha fazla özgürlükler demokratik değerlerin kurumsallaşması açısından olumlu görünse de birtakım engeller hala mevcuttur (Heo ve Stockton, 2005: 675). Bunun en bariz örneği, Kuzey Kore'yle olan tarihsel düşmanlıktan ötürü, üretimin yaygın olduğu ülkede emek hareketlerinin ve sol partilerin önünün kesilmesidir. 2000 yılında kurulan ve 2011 yılında Birleşik İlerleyiş Partisi'yle (Unifited Progressive Party) birleşen Demokratik İşçi Partisi (Democratic Labor Party) bu trendi bir miktar kırsa da sol partiler oy tabanlarını genişletmede zorluk yaşamışlardır. Partilerin kurumsallaşmasında diğer bir engel partilerin uzun süreli olmamasıdır. Tablo 1, seçimsel değişimleri (electoral volatility) karşılaştırmalı olarak göstermektedir.<sup>4</sup>

Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere, Güney Kore’de seçimsel değişiklik Fransa ve Japonya gibi demokrasilerden daha fazladır. Üçüncü mesele, partilerin tabanlarının coğrafi olarak belirli bölgelerle sınırlı kalmasıdır. Örneğin, muhafazakâr partiler ülkenin doğusunda bulunan Yeongyang ve Gyeongsang bölgelerinden güçlü destek bulurken, merkez soldaki partiler ise Seul’un metropol alanlarından ve güneybatıdaki Jeolla bölgelerinden oy almaktadır (Stockton ve Heo, 2004: 4).

**Tablo 1: Güney Kore ve Diğer Demokrasilerde Seçimsel Değişkenlik**

Ülke	Ortalama Değişkenlik	Seçim Dönemleri	39 Ülke Arasındaki Sıralama
Amerika Birleşik Devletleri	3.2	1978-2002	1
Birleşik Krallık	8.2	1979-2001	4
Fransa	17.5	1978-2002	15
Japonya	18.6	1979-2000	16
Tayvan	18.7	1996-2001	17
Brezilya	24.1	1986-2002	21
<b>Güney Kore</b>	<b>24.6</b>	<b>1988-2000</b>	<b>22</b>
Arjantin	24.9	1983-2001	23

**Kaynak:** Mainwaring ve Torcal, 2006: 208.

### 3 Kim Dönemi (1987-2004)

Bu bölümde 3 Kim döneminde kurumsallaşmanın otonomi ve sistemlilik boyutları tartışılacaktır. Fakat tartışmaya geçmeden önce kısaca demokrasiye geçiş sonrası Kore siyasetine yön veren isimlerden bahsetmek yerinde olacaktır. Diktatörlük sonrası dönemde üç liderin ön plana çıktığı söylenebilir; Kim Dae-jung, Kim Young-sam ve Kim Jong-pil. Bu liderler arasından Kim Dae-Jung ve Kim Young-Sam 1960’lardan itibaren toplumsal muhalefetin başını çektikleri için halk nezdinde popülerlik kazanmışlardır. Otoriter askeri rejimin hüküm sürdüğü dönemde iki lider birlikte hareket etmiş ve 1987 yılında (seçimlerden birkaç ay önce) Demokratik Yeniden Birleşme Partisi’ni (Reunification Democratic Party) kurmuşlardır. Her ne kadar otoriter yönetime karşı çıksa da bu ikili arasında çıkan tartışmalar, partiyi kimin yöneteceği ve nasıl bir yol izleneceği konularındaki anlaşmazlıklar nedeniyle demokratikleşme süreciyle birlikte iki lider ortak parti çatısı altında seçimlere girmektense ayrı partilerle seçime girme kararı almışlardır (Croissant, 2002: 242; Jonsson, 2014: 15). 1987 Aralık ayında yapılan başkanlık seçimleri öncesi Kim Dae-jung partiden ayrılıp Demokratik Barış Partisi’ni (Peace Democratic Party) kurarak başkanlık seçimleri

öncesi Kim Young-sam'a rakip olmuştur. İki lider de adaylığını koyunca Roh Tae-woo (askeri iktidarın desteklediği aday) aradan sıyrılarak 1987 seçimlerinden zaferle ayrılmayı başarmıştır. Daha sonra, Kim Young-sam otoriter dönemin iktidar partisi Demokratik Adalet Partisi (Democratic Justice Party) ve Kim Jong-pil'in Yeni Demokratik Cumhuriyetçi Partisi (New Democratic Republican Party) ile birlikte hareket ederek Demokratik Liberal Parti'yi (Democratic Liberal Party, 1990) kurmuş ve liderliğini üstlenmiştir. 1992 yılında Devlet Başkanı seçilmesinin ardından 1996 yılında Yeni Kore Partisi'ni (New Korea Party) kurmuştur. Başkanlık döneminin sonuna doğru ise partinin adı Büyük Ulusal Parti (BUP, Grand National Party, 1997) olarak değiştirilmiştir. Öte yandan Kim Dae-jung'un lideri olduğu Demokratik Barış Partisi yerini önce Yeni Siyaset için Ulusal Kongre Partisi'ne (YSUKP, National Congress for New Politics, 1995), 1998'de başkan seçildikten sonra ise Milenyum Demokrasi Partisi'ne (MDP, Millenium Democratic Party, 2000) bırakmıştır. Kim-Jong-pil ise Güney Kore Milli İstihbarat Teşkilatı'nın kurucusu olup geçmiş dönemde otoriter rejimle birlikte hareket etmiş ve 1971-1975 arası Başbakanlık yapmıştır. Demokrasiye geçişle birlikte Jong-pil önce Yeni Demokratik Cumhuriyetçi Partisi'ni (New Democratic Republican Party, 1987) sonrasında Birleşmiş Liberal Demokratlar Partisi'ni (United Liberal Democrats, 1995) kurmuştur. 1990-2001 arası sırasıyla Roh Tae-woo (1987-1993), Kim Young-sam (1993-1998) ve Kim Dae-Jung (1998-2003) dönemlerinde koalisyon ortağı olmuş, 1998-2000 arası Başbakanlık yapmıştır.

### 3 Kim Döneminde Otonomi

Bu dönemde STK'ların görünürlüğü ve siyasetteki etkisi artarken siyasi partiler STK'lardan bağımsız hareket etmiş, kurumsallaşmanın otonomi boyutunda başarılı olmuşlardır. Diamond'ın (1992; 1994) isabetle ifade ettiği üzere, parti dışı aktörler demokratik olmayan ülkelerde toplumsal tepkiyi örgütleyebilir ve değişimin fitilini ateşleyebilir. Bu kapsamda, sivil toplum örgütlerinin askeri rejimin yıkılmasında oynadığı rolden ötürü, Kore'deki değişim sosyal hareket-temelli olarak nitelendirilmiştir (Kim, 2000: 3-5). Bu Kore'yi tabandan tavana değişimin yaşandığı Asya, Afrika ve Doğu Avrupa ülkelerinden biri yapar (Fiori ve Kim, 2018: 142). Parti liderleri de sivil toplum örgütlerinin halk üzerindeki etkisi, demokratikleşmeye yaptıkları katkıları ve muhtemel oy kaygısından dolayı önemli STK'ların desteğini almayı hedeflemiştir.

Daha önce de belirtildiği üzere demokrasiye geçişten önce askeri rejim STK'ları büyük oranda kontrolü altında tutmaktaydı. Örneğin, şemsiye sendika olan Kore Sendikaları Federasyonu, askeri rejimin himayesi altındaydı (Steinberg ve Shin, 2006: 520). Otoriter rejimin yıkılmasının ardından STK'lar hem sayı hem etki olarak ciddi oranda büyüdü. Bu minvalde, 1989'da kurulan 'Ekonomik Adalet

için Yurttaşlar Koalisyonu' ve 'Katılımcı Demokrasi için Halkın Dayanışması' (People's Solidarity for Participatory Democracy, 1994) platformları demokratik rejimin restore edilmesinde önemli rol üstlenmişlerdir (Fiori ve Kim, 2018: 145-146). Ayrıca STK'lar başta çevre, adalet, eğitim, cinsiyet eşitliği ve Kuzey-Güney Kore ilişkileri olmak üzere birçok alanda toplumsal taleplerin sesi haline gelmişler ve toplumda etkilerini artırmışlardır. Bununla birlikte STK'lar parlamento üzerinde de – kısmen de olsa – etkili olmaya başlamışlardır (Kim, 2000: 120-121). Demokratik seçimlerle birlikte STK temsilcileri siyasi partilerin vitrininde daha belirgin hale gelmişlerdir. Örneğin, Kim Dae-Jung 1970 ve 1980'lerde demokratikleşme hareketlerinde aktif olan çeşitli STK liderlerini YSUKP ve MDP yönetimlerine almıştır (Wein, 2000: 65-67).

Bu dönem STK-parti ilişkileri açısından değerlendirildiğinde ortaya ilginç bir görüntü çıkmaktadır. Hükümetler STK'ların finansmanlarıyla ilgili çeşitli (olumlu) düzenlemeler yapmış ve bu vesileyle hem toplumun güvenini kazanmayı amaçlamış hem de STK'ları yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Aynı zamanda, partilerdeki lider sultas ve oligarşik yapı siyasi elitler dışındaki kesimlerin karar alma mekanizmalarına etki etmesinin önünü tıkamıştır. Siyasetin şahsi çıkarlarla özdeşleşmesi, demokrasilerin olmazsa olmazı şeffaflığa ve güvenilirliğe zarar vermiştir. Hal böyle olunca sivil toplum inisiyatif almak zorunda bırakılmıştır (Cho, 2006: 69). Bir yandan vekil adaylarının güvenilirliğini ölçmeyi amaçlarken diğer taraftan yolsuzluğa bulaşmışları kara listeye almayı hedefleyen '2000 Genel Seçimleri için Yurttaş İttifakı' (Citizens' Alliance for the 2000 General Election, CAGE) platformu, STK'ların partiler üzerinde kurmaya çalıştığı denetime örnek bir oluşumdur.

Aynı dönemde, öğrenci ve işçi hareketleri siyasi partilerin iç işlerine etki etmede zayıf kalmışlardır (Stockton, 2001: 110). Bunun nedeni partilerin oy almalarında ideolojik tutumdan çok bölgeselciliğin etkili olmasıdır (Croissant ve Vörkel, 2012: 256). Her ne kadar güçlü sendikalar mevcutsa da Oh'un da (2012: 529) ifade ettiği üzere, bunların varlığı devlet toplum ilişkisini demokratik yönde değiştirmede yetersiz kalmıştır. Bu kapsamda, Kim Young-sam'ın sendikaların taleplerine kulak tıkaması tepkiyle karşılanmış ve 1995'te geniş katımlı protesto gösterileri düzenlenmiştir. Protestolar sonucunda, İş Kanunu 1997'de değiştirilmiş ve işçi haklarına daha duyarlı hale getirilmiştir (Fiori ve Kim, 2018: 149). Bu dönemde, sendikaların üye sayılarında ise belirgin azalma meydana gelmiştir. Sendika üyelerinin toplam işgücüne oranı 1989'da %23,3 iken, 1998'de %13,8'e gerilemiştir (Koo, 2001: 159). Bunda, kanunların işçi haklarını kısıtlar nitelikte olmasının ve halkın yaklaşık dörtte üçünün kendisini orta sınıf olarak tanımlamasının etkisi büyüktür (Steinberg ve Shin, 2006: 533).



### 3 Kim Döneminde Sistemlilik

Partilerin sistemliliğini belirleyen başat unsurlardan bir tanesi Siyasi Partiler Kanunu'dur (SPK). Kore özelinde bu kanun ilk defa 1962-1963 arasında düzenlenmiştir. Demokrasiye geçiş sonrası dönemde ise SPK'ya yönelik ilk düzenlemeler 1989 ve 1993 yıllarında yapılmıştır. Örneğin, 1980'de yasalaşan ve %2'den az oy alan partilerin kapatılmasını öngören hükümler iptal edilmiştir. Bu değişiklik, partilerin kurulmasının ve sürdürülmesinin önündeki engellerden bir tanesini ortadan kaldırmıştır (Mobrand, 2018: 611).

Sistemliliği belirleyen diğer bir unsur da partilerin örgütlenme şeklidir. Örgütlenme partinin toplumla (seçmenlerle) bağına güçlendirmesi, partinin kendini meşrulaştırması ve gücünü topluma yayması açısından büyük önem taşır (Kitschelt, 2000: 848-849). Üyeler, özellikle seçim kampanyaları sırasında, partinin mesajlarını topluma iletmesi açısından kritik bir rol oynar. Fakat bunun da ötesinde üyeler seçmenlerle parti arasında bir bağ görevi görürler. Bu da partinin zamanla kurumsallaşmasına dolaylı katkı sağlar (Scarrow, 2005: 13-14). Fakat Crossaint'e (2002: 250-251) göre Kore'deki siyasi partiler örgütlenme açısından sorunlu olmakla birlikte toplumla bağlarının kopuk olması (sivil toplum kuruluşları dâhil) sonucu kurumsallaşmayı başaramamıştır. Ayrıca partiler genel olarak seçmenlere ideolojik ipuçları vermede yetersiz, Avrupa'da görülen program parti<sup>5</sup> tipinden oldukça uzakta ve politikacıların siyasi güç elde etmede kullandıkları araçlar haline gelmiştir (Wong, 2013: 261). İdeoloji ya da formal örgütlenme yerine, parti liderliği daha ön plandadır. Kabaca ifade etmek gerekirse, 3 Kim döneminde lider partiyi temsil etmez; parti lideri temsil eder. Steinberg ve Shin'e göre (2006: 522) bunda gücü paylaşmayı kaybetmek olarak gören dini inanışın etkisi olsa da 3 Kim döneminde partileri "tek adam partisi" ya da "patron partisi" olarak nitelendirmek mümkündür (Kim, 2008: 378).

Bununla ilintili olarak kliyentalizm partilerin sistemliliğini olumsuz etkilemektedir. Liderler partileri bireysel amaçlarını gerçekleştirebilecek bir mecra olarak görürken parti politikalarını belirlemede veya parti yönetiminde kimlerin bulunacağına genelde tek başlarına karar vermekteydiler (Wong, 2013: 265). Partilerin alt kademelerinde de durumu aynıydı. Parti üyeleri kişisel çıkarları doğrultusunda adayları destekliyor ve onlar adına çalışıyorlardı. Ayrıca parti üyelerinin seçmenlerden belirgin bir farkı yoktu ve seçim bürolarında talebe göre hazır bulunuyorlardı (Hellmann, 2011: 477). Yerel düzeyde parti üyeleri partiden çok adayların veya milletvekillerinin yardımcısı olarak siyasetçi-seçmen ilişkisinin güçlenmesi (ve seçmenlerin şahsi taleplerini yerine getirmek) için çalışıyorlardı (Park, 1988: 1051). Ek olarak liderler örgütü kontrol etmek adına bir çeşit ödül-ceza mekanizması geliştirmişlerdir. Parti üyeleri, liderlere sadakatleri

sonucunda, parti içerisinde bir üst pozisyona atanma veya yeri geldiğinde kamu kurumlarında işe girme imkânı bulurken parti içerisindeki çatlak sesler genellikle partiden dışlanmaktaydılar. Sonuç olarak ortaya parti programının öne çıktığı demokratik bir sistemden ziyade kliyentalist örgüt yapısının olduğu bir sistem ortaya çıkmıştır. Kliyentalist ağların kurulmasına iyi bir örnek olarak ülke siyasetine yerleştirilmiş olan bölgeselleşme gösterilebilir (Park, 2008: 120). Kamuoyu araştırmaları liderlerin memleketlerinin oy vermede etkili olduğunu göstermektedir (Steinberg ve Shin, 2006: 524). Bu bağlamda, 3 lider, Kim Dae-jung (Jeolla, Güneybatı bölgesi), Kim Young-sam (Gyeongsang, Güneydoğu bölgesi) ve Kim Jong-pil (Chungcheong, Orta Batı bölgesi) memleketlerini ön planda tutarak etkin oldukları dönemde seçmenlerden oy istemişlerdir ve hizmetleri daha çok bu bölgelere yapmışlardır.

Partinin sistemlilik kazanmasında diğer bir önemli unsur parti finansmanıdır. Üç Kim döneminde liderler kendi koltuklarını sağlama almak adına parti finansmanının denetimini nispeten serbest bırakmış bu sayede parti kaynaklarını istedikleri gibi kontrol edebilmişlerdir (Hellmann, 2011: 476). Söz konusu partilerde üyelik aidatının parti finansmanındaki payı oldukça düşüktür. Örneğin, 1999 yılında Kore'deki partilerin toplam üye sayısı 6.146.187'dir ve bunların 6.122.300'ü seçim kampanyası için çalışan ücretli üyelere dir. Düzenli aidat ödeyen üye oranı ise sadece 10 binde 7'dir (Avusturya'da bu oran %17'nin üzerindedir) (Kim, 2008: 378). Bu durum üyelerin söz hakkını da kısıtlamakla beraber partiyi daha lider odaklı bir hale dönüştürür. Parti finansmanının devlet kaynaklarından veya iş dünyasından gelen bağışlarla sağlandığı bir düzende üyeler genellikle lidere bağlı olduğu müddetçe ödüllendirilir. Bu durumda üyeler partinin hedefleri veya ideolojisi doğrultusunda değil, liderin etrafında (genellikle kişisel çıkarlar ve beklentiler doğrultusunda) kenetlenir. Benzer şekilde, Steinberg parti üyelerinin lidere son derece sadık örgütlerden oluştuğunu belirtmektedir (2005: 121).

Seçmenler de lider odaklı yapıyla uyum sağlamıştır. Özellikle 1980'lerin sonundan 2000'li yılların başına kadar ki dönemde seçmenler oy tercihlerinde bulunurken siyasi partilerden veya parti programlarından ziyade bu üç liderin siyasetteki etkinliğini göz önünde bulundurarak oy vermişlerdir. Örneğin, Kim Dae-Jung, Kim Young-Sam ya da Kim Jong-Pil parti kurduklarında yanlarında kendi lider gruplarını ve finansman kaynaklarını getirmişlerdir. Bu liderlerden herhangi biri ayrılıp kendi partisini kurduğunda ise örgüt de onlarla birlikte hareket etmiştir (Heo ve Stockton, 2005: 676).

Özetle bu dönemde liderlerin STK'larla ilişkileri olumlu seyretmiştir. Önemli STK temsilcileri parti yönetiminde görev alırken bu kişiler daha çok vitrin görevi

görmüş, partinin iç işlerine müdahalelerine izin verilmeyerek partilerin otonom yapısı korunmuştur. Bunda en önemli unsur lider odaklı partilerin kurulmuş olmasıdır. Fakat ortaya parti-seçmen ilişkisinden ziyade güçlü bir lider-seçmen ilişkisi ortaya çıkmıştır. 3 Kim partilerinden dışlananlar ise parti içerisinde potansiyel hizipleri oluşturmak yerine söz konusu partilerden ayrılarak yeni partileşme sürecine yönelmişlerdir. Yeni kurulan partiler arasında mevcut yapıyı değiştirmeyi hedefleyen partiler ortaya çıkmış ve 3 Kim sonrası dönemde parti kurumsallaşmasına önemli katkılar sağlamışlardır.

### **Üç Kim Sonrası Dönem (2004-2018)**

Kim Young-sam ve sonrasında Kim Dae-jung devlet başkanlığı görevini tamamladıktan sonra siyasete veda etmiş, Kim Jong-pil de 2004 genel seçimlerinde partisi başarısız olunca emekliliğini ilan etmiştir. Böylece 3 Kim dönemi sona ermiştir. Yeni dönemde siyasi parti kurumsallaşmasını etkileyen birçok değişiklik meydana gelmiştir. Öncelikle, Soğuk Savaş dönemindeki anti-komünizm söyleminin 1990'ların sonlarına doğru geçerliliğini yitirmesi (Steinberg ve Shin, 2006: 528; Park, 2008: 120) ve sivil toplum kuruluşlarının siyasette öneminin artmasıyla (Kim, 1997: 1141) muhafazakâr ve liberal partilere ek olarak progresif görüş zemin kazanmıştır (Park, 2008: 120). Bu doğrultuda 2000 yılında kurulan Demokratik İşçi Partisi büyük önem arz etmektedir. Kendisini liderden ziyade ideolojiyle ve programıyla ifade eden parti, farklı örgüt yapısına sahip olmasının yanında seçimlere girdiği dönemde (2002 Yerel Seçimleri ve 2004 Genel Seçimleri) MDP ve BUP'dan sonra en çok oyu alarak bir alternatif olmayı başarmış ve demokrasinin derinleşmesine önemli bir katkıda bulunmuştur (Lee ve Lim, 2006: 306). Aynı zamanda UP ve BUP'ye örgütlenme konusunda ilham kaynağı olmuştur (Koo, 2018: 4). Bununla birlikte Kim'lerin siyasetten ayrılmaları sonrası ideolojik temelli hizipler yeni partilerle siyaset sahnesine çıkmıştır. 2002 yılında devlet başkanı seçilen Roh Moo-hyun MDP'den ayrılarak aynı partiden bir grup vekille 2003 yılında Bizim Parti'yi (BP, Uri Party) kurmuştur.

Bu dönemde siyasi partiler toplum nezdinde bir canlanma içerisine girmişlerdir. Tablo 2'de görüleceği üzere siyasi kurumlara (merkezi hükümet ve ulusal parlamento) güven '3 Kim' dönemi sonrasında istikrarlı bir şekilde artmıştır. Daha detaylı olarak ifade etmek gerekirse, merkezi hükümete olan güven 2004 ile 2010 yılları arasında %42,4'ten %57,8'e, ulusal parlamentoya olan güven ise %17,9'dan %29,1'e çıkmıştır. Tablo 2'ye ek olarak Kim'in (2010) çalışmasına göre siyasi partilere güven 2003-2006 arası dönemde düzenli artış göstermekle birlikte diğer siyasi kurumlara nazaran güven oranı düşük kalmıştır. Sivil toplum kuruluşlarına duyulan güven ise düzenli bir şekilde azalmakla

birlikte siyasi kurumlara güvenin hala üzerindedir.<sup>6</sup> Bu noktada sivil toplum incelendiğinde yegâne gelişme muhafazakâr ve progresif güçler arasındaki rekabet olmuştur. Demokratikleşmeyle birlikte sivil toplumun talepleri önemli ölçüde yerine gelirken siyasetin başını çeken muhafazakâr ve progresif partiler ülke gündemiyle (ekonomi, sağlık, Kuzey Kore vb.) ilgili yaklaşımları sebebiyle kutuplaşmanın artmasına neden olmuştur. Bu durum, sivil toplumu bölmüş ve siyasi partilere karşı yekvücut olmalarının önünde engel oluşturmuştur (Fiori ve Kim, 2018: 164-5). Siyasi partilerin zaman zaman bu grupların taleplerine kulak tıkkarken STK'lar ise protesto kartını kullanmıştır (Oh, 2012: 535).

**Tablo 2: Güney Kore'de Siyasi ve Sosyal Kurumlara Güven Oranı (%)**

Kurum/Yıl	2004	2006	2008	2010
İşçi Sendikaları	61.5	60.5	59.6	56.9
Gazeteler	56.5	70.4	61.9	62.9
Televizyon Kanalları	66.6	77.2	75.9	73.1
Sivil Toplum Örgütleri	79.3	76.1	72.2	71.3
Merkezi Hükümet	42.4	52.3	51.1	57.8
Ulusal Parlamento	17.9	26.0	27.0	29.1

Kaynak: Survey Research Center, Sungkyunkwan University, Comprehensive Social Survey of Korea, 2004, 2006, 2008, 2010 (Kim, 2013).

### *Üç Kim Sonrası Otonomi*

3 Kim sonrası dönemde siyasi partilerin otonomilerinde azalma meydana gelmiştir. Bunun en önemli örneği DİP olmuştur. Kore İşçi Sendikaları Federasyonu'nun siyasi kolu olarak 2000 yılında kurulan parti, 2011'in sonunda Birleşik İlerleyiş Partisi'yle (BPP, Unified Progressive Party) birleşmiştir. Batı Avrupa'daki program partilerini andıran DİP gerek örgüt yapısıyla gerek programıyla seçmenlere mesajını ulaştırmayı başarabilmiştir (Hellmann, 2011: 479). Panebianco'nun parti kurumsallaşması kavramından yola çıkarak bakıldığında otonomi olarak zayıf (sendikadan bağımsız hareket alanı dar), sistemlilik ve ideolojik açıdan güçlü bir parti olarak fark yaratmıştır. Bu duruma paralel olarak sendikalar hareket alanını genişletmiştir. İç meseleler ikinci planda kalmış, dış meseleler ve dayanışma ön plana çıkmıştır. Bu durum sendikaların sol partilerle de sosyal devletin güçlendirilmesi amacıyla çeşitli iş birliklerine girdiğini göstermektedir

(Fleckenstein ve Lee, 2017: 42). Roh Moo-hyun'un devlet başkanlığı döneminde (2003-2008) 'katılımcı hükümet' söylemi doğrultusunda sendikalarla birlikte hareket etmesi sendikaların hareket alanının genişlediğini göstermektedir (Lee ve Lim, 2006: 327).

Otonomideki değişime bir diğer örnek de Bizim Parti'nin kurulmasıdır. Liderliğini Roh Moo-hyun'un üstlendiği partinin kuruluş süreci dikkate değerdir. İnternette örgütlenen ve Kore'deki geleneksel bölgeselci ayrımların dışında katılımcı demokrasiyi savunan bir platform olan Nosamo (Rohsamo— "Roh'u seven insanların toplanması", those who love Roh) hareketi, 2002 sonunda 100.000 üyeye ulaşmıştır. Bu hareketin dayanışma ve iletişim ağı Roh Moo-hyun'un MDP'nin resmi başkan adayı olmasında büyük etkisi olmuştur (Fiori ve Kim, 2018: 153). Roh Moo-hyun'un başkan seçilmesinden sonra MDP'den ayrılarak program partilerini andıran BP'yi kurması Güney Kore demokrasisine ve parti siyasetine önemli kazanımlar sağlamıştır. Özellikle partinin 2004 Parlamento seçimlerindeki başarısı (299 sandalyenin 152'sini kazanmıştı) tek başına hükümeti kurmasına olanak sağlamıştır.

3 Kim döneminden farklı olarak bu dönemde liderler STK'lara oy kaygısı veya kontrol etme amacıyla yaklaşmamışlardır (Kong, 2000: 372). Roh Moo-hyun STK'ları oy aracı görmekten ziyade onlarla birlikte hareket etmiş ve seçim sisteminde önemli bir değişiklik gerçekleştirmiştir (Lee ve Lim, 2006: 310). Değişiklikten önceki seçimlerde nispi temsil ve çoğunluk sistemlerinin birlikte uygulandığı tek oylu karma sistem uygulanırken yeni değişiklikle seçmenlere 2 oy hakkı tanınmıştır (1 tane aday, 1 tane parti için). Bu düzenleme hayata geçirilirken BP meclis dışından Kore İşçi Sendikaları Konfederasyonu, Kore İşçi Sendikaları Federasyonu ve Katılımcı Demokrasi için Halk Dayanışması gibi önemli STK'ların desteğini almıştır. Söz konusu STK'ların gerçekleştirdiği imza kampanyası sonrasında mecliste kapsamlı bir komisyon oluşturulmuş. Komisyona meclisteki tüm partilerden üyelerle birlikte STK liderleri de davet edilmiştir. Her ne kadar dönemin en büyük muhalefet partisi olan BUP yönetimi bu değişikliğe gönülsüz olsa da oluşturulan kamuoyu baskısı sebebiyle yeni düzenlemeyi kabul etmiş ve 2003 yılında düzenleme hayata geçirilmiştir (Lee ve Lim, 2006: 320). Düzenleme sonrasında DİP gibi program partileri meclise girme imkânı bulurken lider partileri nispeten zayıflamıştır (Hellmann, 2011: 478).

### *Üç Kim Sonrası Sistemlilik*

3 Kim sonrası dönemde partiler sistemliliğini güçlendirmiştir. Özellikle 2002 seçimlerinden itibaren seçim kampanyaları sadece adaylar/isimler üzerinden

değil, gündemi ilgilendiren sorunlar üzerinden gerçekleştirmeye başlamıştır (Walker ve Kang, 2004: 840; Chaibong, 2008). Karizmatik liderlerin siyaset sahnesinden silinmesiyle ideolojik temelli hizipler ön plana çıkmıştır. Daha sonra bu hizipler partilerinden ayrılarak veya parti içinde güçlenerek 3 Kim döneminde yaygınlaşan klientalist yapıyı zayıflatmayı başarmışlardır (Hellmann, 2011: 479-483). Yukarıda açıklandığı üzere her ne kadar otonomi yönü zayıf olsa da DİP sistemlilik açısından oldukça güçlü bir parti olmuştur. Sadece bir bölgeye odaklanmak yerine tamamen parti programını ön plana çıkararak, seçim kampanyalarını tamamen gönüllü üyelerle gerçekleştiren ve merkez yönetiminin güçlü olduğu fakat parti içi demokrasiyi işleten bir parti olmayı başarmıştır.

Üç Kim sonrası dönemde aday belirleme yöntemlerinde değişikliklere gidilmiştir. Siyasi Partiler Kanunu'nda aday belirlemeyle ilgili herhangi bir düzenleme bulunmadığından ötürü, liderler demokrasiye geçişten beri adayları daha çok kendi istekleri doğrultusunda belirlemekteydi. Fakat yeni liderler hem partilerini canlandırmak adına hem de lider odaklı yapıyı değiştirmek için aday belirlemede önseçim yöntemini tercih etmişlerdir. Önseçim zorunluluğu ilk etapta liderlerin gücünü zayıflatmış ve parti üyelerine aday belirlemede söz hakkı tanımıştır. Adaylar da kendilerini liderlere beğendirmek yerine ağırlığı parti örgütüne vererek parti örgütlenmesini biraz daha program parti yapısına kaydırmıştır. Örneğin, 2002 başkanlık seçimlerinden önce MDP, üyelerinin hatta üye olmayanların da katıldığı açık önseçimi tercih etmiş ve akabinde başkanlık seçimlerini kazanmıştır. Bu başarıdan sonra, aday belirlemede önseçim ciddi bir alternatif olarak kullanılmaya başlanmıştır (Koo, 2018: 3).

3 Kim döneminin bitmesi parti finansmanında da değişiklikler getirmiştir. Önceki dönemde 3 Kim'in seçimler sonucu devlet başkanlığı veya başbakanlık görevlerine gelme ihtimallerinin yüksek olmasından dolayı iş dünyasından gelen yardımların kontrolü ve dağıtımı partilerden ziyade doğrudan 3 Kim tarafından yapıyordu (Park, 2008: 120). 3 Kim de kaynakları hizipleri kontrol etmek için kullanıyordu. Fakat yeni dönemde kaynaklar hem çeşitlendi (üyelik aidatı gibi) hem de klientalist gruplar dağıtımdan mahrum bırakıldılar (Hellmann, 2011: 477). Yine bu dönemde öne çıkan partiler (UP, DİP ve BUP) kaynakların çeşitlendirilmesi ve parti örgütlenmesini geliştirmek adına partiler üye sayılarını artırmışlardır. Örnek olarak 2006 yılında, BUP'nin 1 milyon üyesinin dördte biri partiye maddi olarak katkıda bulunurken gelirlerin %42,9'u hazineden sağlanmıştır (Vincent, 2017: 208). Ülke genelinde parti üyeliği düşünüldüğünde 2004'te tüm parti üyelerin toplam seçmendeki oranı %4 iken bu oran 2014 yılında %10,2'ye yükselmiştir (Koo, 2018: 3). Burada asıl motivasyon söz konusu partilerde lider odaklı bir örgütlenmeden ziyade merkezden taşra

teşkilatlanmasına kadar gönüllü üyelerle hareket eden, finansmanının bir kısmı üyelerinden temin edilen ve parti programına dayalı örgütlenme oluşturmaktı.

Bir diğer değişiklik de 2004 yılında yapılan düzenlemedir. Düzenlemeden sonra adayların ve partilerin seçimlerde yapacağı maksimum harcama miktarı belirlenmiş ve bu miktarı aşan vekillerin seçimlere katılması engellenmiştir. Aynı yıl çıkartılan bir başka kanunla iş insanlarının partilere doğrudan bağış yapmalarının önüne geçilmiştir. Bu uygulama her ne kadar parti finansmanı ile alakalı da olsa seçimlerde adayların izlediği stratejileri bir nebze de olsa değiştirmiştir. Finansmanın denetim altına alınmasıyla adaylar önceki seçimlerde uyguladıkları klientalist pratikleri (seçmenlere ve parti üyelerine kişisel avantajlar sağlama) terk etmiştir.

Her ne kadar örgütlenme için önemli kazanımlar edinilse de çeşitli düzenlemeler parti örgütlenmesinin zayıflamasına sebep olmuştur. Son olarak 2004 yılında yürürlüğe giren düzenleme ile siyasi partilerin bölgesel örgütlenmeler hariç, yerel düzeyde örgütlenmelerine engeller getirmiştir. Bu durum partilerin yerel düzeyde seçmenlerle bağ kurmasının önünü tıkarken yasa yapıcılarıyla partizanlar arasındaki köprülerden biri yıkılmıştır (Chung, 2013: 22). Burada temel motivasyon bu örgütlerde yolsuzluğun yaygın olduğuna dair görüş ise de bu düzenleme yerel parti örgütlerini finansman konusunda parti merkezine biraz daha yaklaştırarak aslında sistemliliğe olumlu bir katkı sağlamıştır. Fakat ciddi örgütlenmeye sahip örgütlü yapıların – özellikle Demokratik İşçi Partisi'nin – bu düzenlemeden zarar gördüğünü belirtmek gerekir (Möbrand, 2018: 609).

## Sonuç

Bu makale Panebianco'nun parti kurumsallaşması tezinden hareketle Güney Kore'deki siyasi partilerin kurumsallaşmasını askeri diktatörlüğün yıkıldığı 1987 yılından 2018'e dek analiz etmektedir. Bu zaman dilimi Üç Kim dönemi ve sonrası olarak dönemselleştirilmektedir. Bu çerçevede incelendiğinde, Üç Kim döneminde güçlü liderlikten ötürü sivil toplum örgütleri ve sendikalar gereken etkiyi gösterememiştir. Her ne kadar değişimin öncülerini olan STK'lar askeri diktatörlük dönemine göre daha görünür hale gelseler ve eğitime, sağlığa, çevreden insan haklarına birçok konuda politika üretmeye katkı sunsalar da parti liderleri kendilerine rakip olarak gördüklerinden önlerini tıkamaya devam etmişlerdir. Bu dönemde partiler sistemlilik kazanmaktan ise uzaktır. Partilerin üye sayıları istenen düzeye gelmemiş; metropoller dışında örgütlenme zayıf kalmış ve lider sultasını parti içi demokrasinin oturmasını engellemiştir. Üç Kim sonrası dönemde ise STK'lar ve sendikalar etkinliğini artırmıştır. Her ne kadar son yıllarda STK'lar daha etkin hale geldiyse ve siyasete daha fazla yön verse de arzu

edilen düzeye geldiğini ifade etmek abartı olur. En son ABD'den sığır ithalatına tepki olarak başlayan yoğun katılımlı sokak gösterilerinin sonuç getirmemesi iyimser beklentileri boşa çıkarmıştır (Oh, 2012: 549). Fakat bu durumu öğrenci hareketleri ve sokak protestolarının yaygınlaşmasıyla birlikte düşünüldüğünde partiler üzerindeki baskılar artmıştır. Böylece partilerin otonomileri azalmıştır. Partiler sistemlilik de ise ilerleme kat etmişlerdir. Partilerin aktif üyeleri artmış ve finansman kanalları genişlemiştir. Ayrıca karizmatik lider döneminin son bulması ve adayların belirlenmesinde önseçimin popülerlik kazanması parti içi demokrasinin gelişmesine ve partilerin kurumsallaşmasına katkıda bulunmuştur.

Partilerin sistemlilik kazanmasının önünde bazı yapısal engeller mevcuttur. Öncelikle seçim öncesi ve sonrasında ittifak nedeniyle parti birleşmesi ve parti kapatmanın yaygın olması kurumsallaşmayı engellemektedir. Aynı şekilde parti içinde ve politika üretme süreçlerinde kliyentalist ilişkilerin hala etkili olması kurumsallaşmanın önünde engel teşkil etmektedir.

### Sonnotlar

<sup>1</sup> Bunların hepsinin liberal demokratik rejimlere evrildiğini iddia etmek ise mümkün değildir.

<sup>2</sup> Parti sisteminin kurumsallaşması, partiler arası rekabetin istikrarı ve partilerin toplum nezdindeki kökleşme düzeyi gibi birçok etmenden etkilenmektedir (Mainwaring ve Scully, 1995: 1-19; Mainwaring 1999: 3-20).

<sup>3</sup> Panebianco (1988: 171) parti içi koalisyonlarla ilgili olarak, Michels'den esinlendiği anlaşılan 'oligarşik parti' kavramını kullanmıştır. Oligarşik parti, parti yönetiminde aktif olan küçük bir grubun veya grupların tüm partiyi kontrol ettiği parti tipidir.

<sup>4</sup> Seçimsel değişkenlik iki seçim arasında partilerin aldıkları toplam oy yüzdeleri farklarının toplanarak ikiye bölünmesiyle hesaplanır (Pedersen, 1997: 4).

<sup>5</sup> Program partileri yönetimini, örgütünü ve seçmenlerini ideolojik bir bütünlük içerisinde bir arada tutabilen ve topluma verdiği mesajları parti ideolojisi temeline oturtmuş partilerdir. Bu açıdan program partileri, seçmen-parti ilişkisini patron-müşteri ilişkisi temeline oturtan kliyentalist partilerin anti tezi olarak kabul edilir (Kitschelt, 2000: 850; Cheeseman ve Paget, 2014: 75).

<sup>6</sup> Seong'a (2000: 95-99) göre sivil toplum kuruluşlarına güvenin yüksek olması partilerin ve liderlerin toplumla sıkı bağlar kuramamasından kaynaklanmaktadır.



## Kaynakça

Arslantaş D ve Arslantaş Ş (2020). *Keeping Power Through Opposition: Party System Change in Turkey*. *New Perspectives on Turkey*, 62, 27-50.

Chaibong H (2008). South Korea's Miraculous Democracy. *Journal of Democracy*, 19(3), 128-142.

Cheeseman N ve Paget D (2014). Programmatic Politics in Comparative Perspective. İçinde: Nic Cheeseman, Juan Pablo Luna, Herbert Kitschelt, Dan Paget, Fernando Rosenblatt, Kristen Sample, Sergio Toro, Jorge Valladares Molleda, Sam van der Staak, Yi-ting Wang (der), *Politics Meets Policies: the Emergence of Programmatic Political Parties*, Sweden: International Institute for Democracy and Electoral Assistance International IDEA, 75-98.

Cho D Y (2006). Korean citizens' movement organizations: their ideologies, resources, and action repertoires. *Korea Journal*, 46(2), 68-98. <https://www.dbpia.co.kr/Journal/voisDetail?voisId=VOIS00575255>. Son erişim tarihi, 17.09.2019.

Chung J M (2013). The Impact of Electoral Environment and Political Institutions on Post-Democratization Party Change in South Korea and Taiwan. *Korea Observer*, 44(1), 1-30. <https://scienceon.kisti.re.kr/srch/selectPORSrchArticle.do?cn=NART65922285>. Son erişim tarihi, 12.10.2019.

Croissant A (2002). Electoral Politics in South Korea. İçinde: Auriel Croissant (der), *Electoral Politics in Southeast and East Asia*, Bonn: Freidrich-Eibert-Stiftung, 233-276.

Croissant A ve Völkel P (2012). Party System Types and Party System Institutionalization. Comparing New Democracies in East and Southeast Asia. *Party Politics*, 18(2), 235-262.

Duverger M (1954). *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*. New York: Methuen.

Fiori A ve Kim S (2018). Civil Society and Democracy in South Korea: A Reassessment. İçinde: Y. Kim (der), *Korea's Quest for Economic Democratization: Globalization, Polarization and Contention*, Edinburg: Palgrave Macmillan, 141-170.

Fleckenstein T ve Lee S C (2017). Democratization, post-industrialization, and East Asian welfare capitalism: the politics of welfare state reform in Japan, South Korea, and Taiwan. *Journal of International and Comparative Social Policy*, 33(1), 36-54.

Harmel R ve Svasand L (1993). Party Leadership and Party Institutionalization: Three Phases of Development. *West European Politics*, 16 (2), 67-88.

Harmel R ve Janda K (1994). An Integrated Theory of Party Goals and Party Change. *Journal of Theoretical Politics*, 6 (3), 259-287.

Helgesen G (1995). *Democracy in South Korea (No. 18)*. Copenhagen: NIAS Press.

Hellmann O (2011). A Historical Institutional Approach to Political Party Organization: The Case of South Korea. *Government and Opposition*, 46(4), 464–484.

Heo U ve Stockton H (2005). The impact of democratic transition on elections and parties in South Korea. *Party Politics*, 11(6), 674-688.

Huntington S (1968). *Political Order in Changing Societies*. New Haven, CT: Yale University.

Huntington S (1993). *The third wave: Democratization in the late twentieth century (Vol. 4)*. Norman: University of Oklahoma press.

Janda K (1980). *Political Parties: A Cross-National Survey*. New York: Free Press.

Jonsson G (2014). *Consolidation of Democracy in South Korea?* Stockholm: Stockholm University Press.

Kalaycioglu E (2013). Turkish party system: leaders, vote and institutionalization. *Southeast European and Black Sea Studies*, 13(4), 483-502.

Kang W J (2017). Income and Voting Behavior in Korean Politics: Why Do the Poor Support Conservative Political Parties? *Journal of International and Area Studies*, 24(2), 15-33.

Katz R ve Mair P (1994). *How parties organize*. Beverly Hills, CA/London: Sage Publications.

Kim H R (2000). The State and Civil Society in Transition: The Role of non-governmental organizations in South Korea. *The Pacific Review*, 14(4), 595-623.

Kim H R (2004). Dilemmas in the making of civil society in Korean political reform. *Journal of Contemporary Asia*, 34(1), 55–69.

Kim S (2010). Public trust in government in Japan and South Korea: does the rise of critical citizens matter. *Public Adm Rev*, 70(5), 801–810.

Kim S (1997). State and Civil Society in South Korea's Democratic Consolidation: Is the Battle Really Over? *Asian Survey*, 37 (12), 1135-1144.

Kim S (2003). Civil Society in Democratizing Korea. İçinde Samuel S. Kim (der), *Korea's Democratization*, Cambridge: Cambridge University Press, 81-106.

Kim Y M (2008). Intra-Party Politics and Minority Coalition Government in South Korea. *Japanese Journal of Political Science*, 9(3), 367-389.

Kim Y (2011). *The Politics of Coalition in Korea: Between Institutions and Culture*. London: Routledge.

Kim Y H (2013). Is It Possible to Stabilize South Korean Party Politics? Conference Paper, 63rd Political Studies Association Annual International Conference, Cardiff.

Kitschelt H (2000). Linkages between Citizens and Politicians in Democratic Polities. *Comparative Political Studies*, 33(6-7), 845-879.

Kong T Y (2000). Power Alternation in South Korea. *Government and Opposition*, 35(3), 370-391.

Koo H (2001). *Korean Workers: The Culture and Politics of Class Formation*. Ithaca, New York: Cornell University Press.

Koo S (2018). Can intraparty democracy save party activism? Evidence from Korea. *Party Politics*, 26(1), 32-42.

Levitsky S (1998). Institutionalization and Peronism: The Concept, the Case and the Case for Unpacking the Concept. *Party Politics*, 4(1), 77-92.

Lee Y ve Lim Y J (2006). The rise of the Labor Party in South Korea: causes and limits. *The Pacific Review*, 19(3), 305-335.

Mainwaring S ve Scully T (1995). *Building democratic institutions: Party systems in Latin America*. Stanford: Stanford University Press.

Mainwaring S (1999). *Rethinking party systems in the third wave of democratization: the case of Brazil*. Stanford: Stanford University Press.

Mainwaring S ve Torcal M (2006). Party system institutionalization and party system theory after the third wave of democratization. İçinde: R S Katz ve W Crotty (der), *Handbook of Party Politics*, Thousand Oaks, California: Sage, 204-227.

Michels R (1959). [1911]. *Political Parties*. New York: Dover.

Mobrand E (2018). Limited pluralism in a liberal democracy: Party law and political incorporation in South Korea. *Journal of Contemporary Asia*, 48(4), 605-621.

Mosca Gaetano. (1930). [1896]. *The Ruling Class*. (Hannah Kahn, Çev.). New York: McGraw-Hill.

Moon S (2003). Redrafting democratization through women's representation and participation in the Republic of Korea. İçinde: S S Kim (der), *Korea's democratization*, Cambridge: Cambridge University Press, 107-134.

Oh J S (2012). Strong state and strong civil society in contemporary South Korea: Challenges to democratic governance. *Asian Survey*, 52(3), 528-549.

Panbianco A (1988). *Political Parties: Organization and Power*. Cambridge: Cambridge University Press.

Park C H (2008). A Comparative Institutional Analysis of Korean and Japanese Clientelism. *Asian Journal of Political Science*, 16 (2), 111-129.

Park C W (1988). Legislators and Their Constituents in South Korea: The Patterns of District Representation. *Asian Survey*, 28 (10), 1049-1065.

Pedersen M N (1997). The Dynamics of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility. *European Journal of Political Research*, 7(1), 1-26.

Randall V ve Svåsand L (2002). Party institutionalization in new democracies. *Party Politics*, 8(1), 5-29.

Rose R ve Mackie T T (1988). Do Parties Persist or Fail? The Big Trade-Off Facing Organizations. İçinde: K Lawson ve P H Merkl (der), *When Parties Fail: Emerging Alternative Organizations*, Princeton: Princeton University Press, 533-558.

Sayarı S (2002). The changing party system. İçinde: S Sayarı ve Y Esmer (der), *Politics, parties and elections*, Boulder: Lynne Rienner, 9–32.

Scarrow S (2005). Implementing Intra-party Democracy. Political Parties and Democracy in Theoretical and Practical Perspective, National Democratic Institute for International Affairs, research paper series, 1-22.

Seong K R (2000). Civil Society and Democratic Consolidation in South Korea: Great Achievement and Remaining Problems. İçinde: L Diamond ve B K Kim (der), *Consolidating Democracy in South Korea*, London: Lynne Rienner, 87-110.

Stockton H ve Heo U (2004). The changing dynamics of regionalism in South Korea's elections. *Global Economic Review: Perspectives on East Asian Economies and Industries*, 33(3), 1-22.

Steinberg D I ve Myung S (2006). Tensions in South Korean Political Parties in Transition: From Entourage to Ideology? *Asian Survey*, 46(4), 517–537.

Wein R (2000). Civic Organizations under the Kim Dae-Jung Government: Puppets or a New Political Force? İçinde: Korea Economic Institute of America (der), *The Two Koreas in 2000: Sustaining Recovery and Seeking Reconciliation*, Washington, D.C: KEI, 62-76.

Walker S ve K T Kang (2004). The Presidential Election in South Korea, December 2002. *Electoral Studies*, 23, 840-845.

Wong J (2013). Transition and Uncertainty in Democratic Korea. İçinde: A Hicken ve E M Kuhonta (der), *Party System Institutionalization in Asia: Democracies, Autocracies, and the Shadows of the Past*, Cambridge: Cambridge University Press, 260-279.

Vincent S (2017). Dominant party adaptation to the catch-all model: A comparison of former dominant parties in Japan and South Korea. *East Asia*, 34(3), 197-215.



## 27 Mayıs Darbesi ve Ali Fuat Başgil

**Ali Haydar Soysüren**, Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,  
ORCID: 0000-0002-2384-739X, e-posta: hsoysuren@gmail.com

### Özet

Bu çalışma Ali Fuat Başgil'in 27 Mayıs darbesi karşısında takındığı tutuma odaklanırken, Türkiye'de askeri darbelerle desteğin yaygınlığına dair bir fikir vermeyi de amaçlamaktadır. 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 müdahalelerinden farklı olarak genellikle "Sol"la ilişkilendirilmektedir. Ali Fuat Başgil'in benimsediği ideolojik çizgi ise, 27 Mayıs'a atfedilen hattan farklıdır. Başgil, kendisini "milliyetçi, maneviyatçı, hürriyetçi, terakkici muhafazakâr" bir eksen üzerinden konumlandırmaktadır. Aynı zamanda Başgil, yaygın şekilde darbe karşıtlığının bir sembolü sayılmaktadır. Özellikle iki binli yıllarda bu vurgu üzerinden gündeme getirilmiştir. Çalışma, Başgil'e dair yaygın algıyı sorgulamakta, 27 Mayıs darbesine yaklaşımını kendi yazdıkları üzerinden sergilemektedir. Bu kapsamda başlangıçta, Başgil hakkındaki popüler algıya ilişkin bazı hatırlatmalar yapılmıştır. Ardından Başgil'in açık bir şekilde 27 Mayıs darbesini meşru bir hareket olarak gördüğü ortaya konmuş, böylece algıyla gerçeklik arasındaki farka dikkat çekilmiştir. Çok zaman darbe karşıtlığının prototipi olarak sunulan Başgil'in, siyaset bilimi argümanlarıyla darbeye meşruiyet kazandırmaya dönük yorumları, meselelere, bu arada aydınlara seçmeci bir yaklaşımla değil, bir bütünlük içerisinde bakmanın önemini hatırlatmıştır. Devamında Başgil'in darbeye yönelik tutumunun konjonktürel olup olmadığı hususu değerlendirilmiştir. Bu kapsamda daha önce ifade ettiği bazı görüşler üzerinde durulmuştur. Demokrasinin oy sayısına indirgenmemesi, memleketin kaderinin "cahil" kitlelere bırakılmaması gerektiği şeklindeki değerlendirmelerinin altı çizilmiştir. Bu düşünceleriyle, darbe karşısında takındığı tutum arasında ilişki kurulabileceği yönünde çıkarımlara varılmıştır. 27 Mayıs döneminde bir süre tutuklanan Başgil, 1961 seçimlerinden sonraki Cumhurbaşkanlığı adaylığını, bizzat darbecilerin baskısıyla geri çekmek zorunda kalmıştır. Bu kapsamda onu darbeciler nezdinde sakıncalı hale getiren faktörler araştırılmıştır. Çalışmanın son kısmında, Türkiye'deki laiklik uygulamasına dönük eleştirel tutumu ile Anayasayı yapacak Kurucu Meclisin yapısı ve işleyişi hakkındaki görüşlerine dikkat çekilmiştir. Muhalif konumunun, darbe karşıtlığıyla değil, darbe sonrası izlenecek politikalarla ilgili olduğu savunulmuştur.

**Anahtar Sözcükler:** Başgil, Demokrasi, Sol, Muhafazakâr, 27 Mayıs Darbesi.

## The Coup D'état Of May 27th and Ali Fuat Başgil

### Abstract

This study, while focusing on Ali Fuat Başgil's stance towards the coup d'état of May 27, aims to provide an idea regarding how widespread the support for military interventions in Turkey is. Unlike the military interventions of March 12, 1971 and

September 12, 1980, the coup d'état of 27 May, 1960 is generally associated with the "Left". As such, the ideological line adopted by Ali Fuat Başgil is different from the line attributed to coup d'état of 27 May. Başgil positions himself on a "nationalist, spiritualist, libertarian, progressive conservative" axis. At the same time, Başgil is widely regarded as an anti-coup symbol, which was the emphasised component when he was invigorated again in the 2000s. The study questions the widespread perception of Başgil and displays his approach to the 27 May coup d'état through his own writings. In this context, some reminders are made about the popular perception of Başgil at the beginning. Afterwards, it is shown that Başgil clearly saw the May 27 coup d'état as a legitimate action, thus drawing attention to the difference between perception and reality. Presented as the prototype of opposition to the coup d'état for a long time, Başgil's comments aimed at legitimizing the coup through political science based arguments reminds the importance of looking at the issues in a holistic manner rather than with a selective approach. Subsequently, whether Başgil's attitude towards the coup was cyclical or not is evaluated. In this context, some of the views he had expressed before are examined and his opinions such as that the democracy should not be reduced to the number of votes or the fate of the country should not be left to the "ignorant" masses are underlined. It is concluded that a relationship can be established between his thoughts in this direction and his attitude towards the coup. Başgil was detained for a while during the May 27 coup and the factors that pushed him to an objectionable position in the eyes of the coup plotters, in the context of the fact that his Presidential candidacy was also prevented by the coup plotters, are also examined. In the last part of the study, the attention is drawn to Başgil's critical attitude towards the practice of secularism in Turkey as well as to his opinions on the structure and functioning of the Constitutional Assembly drafting the Constitution. It has been argued that his opposition position is not about anti-coup stance, but rather about the policies to be followed after the coup.

**Keywords:** Başgil, Democracy, Left, Conservative, May 27 Coup D'Etat.

## Giriş

27 Mayıs 1960 darbesi, "Sol" tandanslı olduğuna dair yaygın kabulden dolayı, 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 müdahalelerinden farklı bir bağlamda anlaşılmıştır. 27 Mayıs'tan sonra yürürlüğe giren 1961 Anayasasının getirdiği çerçeveden beslenen bu algı, 1960'lı yıllarda Sol'un yükselen grafiğiyle güçlenmiştir. Dönemin sol söyleminde etkisini hissettiren 27 Mayıs ve 1961 Anayasası savunusu, 27 Mayıs'ı Sol'da sayma yaklaşımını desteklemiştir. Geçen zaman zarfında bahse konu algının değiştiği söylenemez. Sol'da durmayanların 27 Mayıs karşıtlığı adeta veri kabul edilmiştir. Hâlbuki doğrudan ya da dolaylı müdahalelerle Türk siyasetinde asker in oynadığı rol, daha güçlü bir arka planın varlığını düşünmeyi gerektirir. Aksi takdirde asker in darbe dönemlerinde

doğrudan, normal dönemlerde dolaylı olarak yüklendiği siyasal pozisyonu, bir meşruiyet sıkıntısı çekmeden on yıllarca sürdürmesini açıklamak zorlaşır.

Bu çalışma, Ali Fuat Başgil'in 27 Mayıs darbesi karşısında takındığı tutuma odaklanırken Türkiye'de darbelere konjonktürel siyasette dile getirilenin ötesinde bir desteğin bulunduğunu göstermeyi hedeflemektedir. Analizin çerçevesini, genel itibarıyla Sol'la özdeşleştirilen 27 Mayıs ile Sol'un tümüyle dışında konumlanmış, dönemin karakteristik siması Ali Fuat Başgil'in ilişkisi oluşturmaktadır. "Meslek ve meşrebini", "Ben milliyetçi, maneviyatçı, hürriyetçi, terakkici muhafazakârim" şeklinde açıklayan Başgil (1960i: 3) Ağustos), geniş bir kesimde darbe karşıtlığının bir prototipi olarak sunulmaktadır.

Başgil'in kendisini konumlandığı ideolojik çizgi 27 Mayıs'a atfedilen hattın dışında kalmaktadır. Bunun yanı sıra o dönemde tutuklanmış ve 1961'deki Cumhurbaşkanlığı adaylığının darbeciler tarafından engellenmiş olması, O'nun 27 Mayıs'ın "ötekisi" sayılması için uygun bir zemin sağlamıştır. Oysa Başgil'in 27 Mayıs darbesine karşı tutumu bambaşka bir tabloyu ortaya koyabilecek niteliktedir. 27 Mayıs darbesine ilişkin tutumunun ortaya konması, yalnızca 27 Mayıs ile sol arasında kurulan toptancı yaklaşımı sorgulamak bakımından değil, Türkiye siyasetinde özellikle 2000'li yıllara kadar güçlü şekilde hissedilen askerî etkinin, şablonların ötesine geçen derinliğini görmek bakımından da öğreticidir.

Çalışmada öncelikle Başgil hakkındaki yaygın algıya dair örneklerle değinilecek, ardından Başgil'in 27 Mayıs darbesine ilişkin tutumu yazdıkları üzerinden ortaya konacaktır. Bu kapsamda cevabı aranacak soru, Başgil'in darbeye karşı çıkıp çıkmadığı ve kategorik bir darbe karşıtı sayılıp sayılmayacağıdır. Müteakip soru darbe karşısında takındığı tutumun, darbe ortamının yarattığı konjonktürel atmosferin ötesinde bir temeli olup olmadığıdır. Bu noktada öteden beri savunduğu görüşlerle darbeye karşı takındığı tutum arasında bir ilişki kurulup kurulamayacağı sorgulanacaktır. Son kısımda 27 Mayıs darbesinden sonra Başgil'i yönetim nezdinde sakıncalı hale getiren faktörler üzerinde durulacak; hangi noktalarda önemsendiği, kendisine hangi rolün biçildiği ve bu kapsamda sakıncalı pozisyonda görülmesine yol açan sebepler değerlendirilecektir. Görüşlerinin tarihsel bağlam içerisinde anlamlandırılması için Başgil'e yapılacak atıflarda, yazdıkları daha sonra kitap halinde yayınlanmış olsa dahi, olabildiğince ilk yayımlandıkları gazeteler esas alınacaktır.

### **Başgil'e İlişkin Algıya Dair Bazı Hatırlatmalar**

1893 Yılında Samsun / Çarşamba'da doğan Ali Fuat Başgil, ilk öğrenimini Çarşamba'da tamamlamış, orta öğrenimine İstanbul'da devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla eğitimi kesintiye uğramış, dört yılı aşkın bir süre



yedek subay olarak Kafkas Cephesinde görev yapmıştır. Savaştan sonra gittiği Paris'te öğrenimini sürdürmüş, Grenoble Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirmiş, Paris Hukuk Fakültesi'nde doktora yapmış, ayrıca Paris Edebiyat Fakültesi Felsefe bölümü ve Paris Siyasi Bilimler Okulunda eğitim görmüştür. 1929 yılında Türkiye'ye dönen Başgil, Milli Eğitim Bakanlığı'ndaki kısa süreli çalışmanın ardından Ankara Hukuk Fakültesi'nde doçent olmuştur. Bundan sonraki süreçte değişik fakültelerde Anayasa Hukuku dersleri vermiştir. 1937 – 1942 döneminde İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi dekanlığını yürüten Başgil, bir süre Siyasal Bilgiler Yüksek Okulu (Mülkiye) Müdürlüğünde bulunduktan sonra istifa ederek yeniden İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesine dönmüş Ordinaryüs Profesör olarak Anayasa Hukuku kürsüsünde 1960'lı yıllara kadar ders vermiştir (Başgil, 2012: 9-10). İlk gençliği Osmanlı'nın dağılma sürecinde şekillenen Başgil, Cumhuriyet'in ilk yıllarını eğitim gördüğü Paris'ten izlemiş, doktorasını ithaf edecek kadar Mustafa Kemal'in yaptıklarından heyecan duymuştur<sup>1</sup>. Tek parti dönemini ve Demokrat Parti iktidarını deneyimlemiş, bu süreç zarfında siyaset ve düşünce hayatındaki gelişmeler ekseninde değişimler yaşanmıştır. 1930'lu yıllardaki devletçi tutumu, 1940'lı yılların ikinci yarısında liberalizme evrilmiş<sup>2</sup>, çok partili hayata geçiş sürecinde 'Hür Fikirler Mecmuası'nda ifadesini bulan liberal hareketin önde gelenleri arasında yer almıştır.

Başgil'in Türk siyasal hayatındaki rolü elbette 27 Mayıs darbesi dönemindeki duruşuna indirgenemez. Atatürk döneminden 1960'lı yıllara, bir aydının siyasal düşüncesindeki dönüşümü izlemek bakımından Başgil kayda değer bir örnektir<sup>3</sup>. Bununla birlikte ona dair yaygın kanı daha ziyade 27 Mayıs darbesi dönemindeki duruşu üzerinden şekillenmiştir (Dursun, 2017: 231-232). Özellikle Adalet ve Kalkınma Partisi (Ak Parti)'nin 2002 yılında başlayan iktidarı döneminde, asker-siyaset ilişkilerine dair tartışmaların yoğunlaşmasıyla birlikte sıklıkla gündeme gelmiştir. İçinden çıktığı geleneğin asker nezdindeki algısı, Ak Parti'yi başından itibaren asker meselesini dikkate almak durumunda bırakmıştır. Ak Parti iktidarının perçinleşmesi askerin siyasal kulvardaki etkisini frenleme / geriletme süreciyle paralel işlemiştir. Ak Parti, "milli irade" vurgusuyla yola çıkıp mazlumiyet söylemi üzerinden meşruiyetini güçlendirmeye yöneldikçe, Ali Fuat Başgil uygun bir figür olarak öne çıkmıştır. Ak Parti için iki açıdan işlevli bir figürdü; birincisi kendisini konumlandığı ideolojik hat, Ak Parti'nin yönelimiyle önemli oranda kesişiyordu. Milli Görüş geleneğinden farklılaştığı söylemiyle siyaset sahnesine çıkan Ak Parti için, Başgil'in çizdiği "milliyetçi, maneviyatçı, hürriyetçi, terakkici muhafazakâr" çerçeve geniş bir hareket alanı sağlıyordu. O'nu Ak Parti için işlevli kılan ikinci faktör, 27 Mayıs 1960 darbesinden sonraki tutumu üzerinden inşa edilen darbe karşıtlığıdır. Henüz askerî idare baştayken, 11 Ocak 1961 – 29 Mart 1961 tarihleri arasında tutuklu kalması (Başgil, 2012: 43), 1961 seçimlerinden sonraki cumhurbaşkanlığı adaylığını asker baskısıyla geri çekmek

zorunda kalması, Başgil'i bir darbe karşıtı olarak gündeme taşımanın alt yapısını oluşturmuştur.

Başgil'e dair çalışmaların iki binli yıllarda artış göstermesi Türkiye'deki siyasal atmosferle yakından ilgilidir. Örneğin YÖK tez sisteminden "Başgil" adıyla yapılan aramada görünen 10 yüksek lisans tezinden 8'i Ak Parti'nin iktidara geldiği 2002 yılı sonrasına aittir. Ak Parti iktidara geldikten sonra yapılmış tezlerden birisi 2003 yılına, 7'si ise 2007 ve sonrasına aittir (Ulusal Tez Merkezi, 2020). Son yıllarda Başgil hakkında birçok sempozyum da düzenlenmiştir. Başgil'in vefatının 50. Yılı vesilesiyle 'Muhafazakâr Düşünce' dergisi, Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Genç Memur – Sen tarafından düzenlenen sempozyumda, Memur-Sen Genel Başkanı Ali Yalçın'ın açılış konuşması Başgil hakkındaki popüler algıyı göstermesi bakımından tipiktir (Yalçın, 2017): "27 Mayıs'ta akademiyanın düzgün sınav vermediği, Kemalizm adına yapılmış Amerikan destekli 27 Mayıs darbesini alkışlayan akademiyanın ve o günkü akademisyenlerin dediğini hatırlatırsak 'aman paşam biraz daha durun devrim kökleşsin' dediği yerde bu koroya karşı sesini yükselten ahlaklı bir adamdan, faziletli bir adamdan ve bir aydından bahsediyoruz."

Türkiye'nin en fazla üye sayısına sahip memur sendikasının başkanı olmasından kaynaklı temsiliyet kabiliyeti bakımından önem arz eden Yalçın, yalnızca örneklerden birisidir. Başgil'i, 27 Mayıs darbesine karşı mutlak bir itiraz ve ödünsüz bir milli irade savunusuyla resmeden yaklaşımı yansıtan değerlendirmelere sıklıkla rastlanmaktadır. Aynı Sempozyumun açılış konuşmasında Kültür ve Turizm Bakanı Numan Kurtulmuş da Başgil için katıksız bir demokrat portresi çizmiştir. Kurtulmuş, Türkiye'nin "son iki asrı"nda, iki çizginin mücadele ettiğini savunmuş; "kıblesini Batıya doğru dönderen", "zihni ve gönü" ile "Batıcılık anlamında modernleşmeye" bağlananların çizgisi karşısında Başgil'i, "kendi kökleri üzerinden yükselişe inanan", kendi medeniyetinin birikimi üzerinden "yeniden güçlenmeyi savunanlar"ın çizgisine dahil ederek, "bizim yerli, milli kültürel mücadele dediğimiz bu halkanın, ya da bu fikri siyasi izleğin en önemli isimlerinden biri", "Demokrasi mücadelemizin abide şahsiyetlerinden birisi" diyerek anmıştır. Başgil'in "hakşinas" tarafını vurgularken, DP'ye yönelik eleştirel tutumunu Tahkikat Komisyonu üzerinden örnekleyen Kurtulmuş, "tek partinin ceberrut dönemine karşı çıkan çevrelerin hepsinin tavsiye ve telkinleriyle" gerçekleştiğini belirttiği Cumhurbaşkanlığı adaylığına kritik rol biçmiş, Başgil'in darbe karşısındaki tutumuna ise hiç değinmemiştir (Kurtulmuş, 2017).

Başgil'in 27 Mayıs sürecindeki tutumunu bütünüyle bir karşı çıkış platformu üzerinden aktaran, yorumlayan hatta efsaneleştiren söyleme dair daha pek çok örnek verilebilir. Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) Genel Başkanlığı,

1969 – 1977 yılları arasında Adalet Partisi (AP) ve Demokratik Parti (DP)'den milletvekilliği yapan Ramis Cinisli, Başgil için “27 Mayıs darbesinin üzerinden bir ay geçmeden milli vicdanın sesi oldu. Millet istediği nefesi, aradığı lideri bulmuştu” (Cinisli, 2016: 51) ifadelerini kullanmıştır. İsmail Kahraman TBMM Başkanı sıfatıyla yaptığı değerlendirmede, ikisi de anayasa hukukçusu olan Hüseyin Nail Kubalı ile Başgil'i karşılaştırırken Kubalı'nın darbeyi desteklemesini öne çıkarmıştır. Başgil'e dair çizdiği portreden yansıyan ise darbeye karşı direniştir. Hukuk Fakültesi'ndeki öğrenciliği sırasında Başgil'in dersini seçtiği için ne kadar şanslı olduğunu vurgulamıştır (Kahraman, 2016: 56).<sup>4</sup> Taha Akyol, Başgil'in liberal özgürlükçülüğünü vurgulayıp 27 Mayıs dönemindeki duruşunu överken, “çoğunluk iktidarının” olası risklerine işaret eden değerlendirmelerini hatırlatmakla yetinmiş, darbe karşısındaki tutumunu ise değinmeden bırakmıştır (Akyol, 2010; Akyol, 2018).

Dahası akademik çalışmalarda tablo da çoğu zaman farklı değildir. Örneğin Kürşat Birinci, Hür Fikirler Cemiyeti'nde Ahmet Emin Yalman ile Ali Fuat Başgil arasında yaşanan ayrışmayı ikisinin liberal anlayışları arasındaki farka dayandırmıştır. Birinci'ye göre liberalliği “Batılı olmak anlamında” alan Yalman bu yaklaşımın sonucu olarak “askeri müdahalelere uyum sağlayabilmekte ve hatta müdahaleleri müjdeli haber olarak olumlayabilmekteydi.” Başgil'e ise, benimsediği liberal anlayışın farklılığına dayanarak, “tepeden inmecî politikalarla uygunluk gösteremeyen”, gösteremeyecek bir konum atfetmektedir (Birinci, 2017: 196). Birinci, Yalman'ın 27 Mayıs'ı sevinçle karşılamasını onun liberal yaklaşımındaki sakatlığın bir sonucu sayarken Başgil'in aşağıda değineceğimiz değerlendirmelerinden tümüyle habersiz görünmüştür. ‘Muhafazakâr Düşünce’ dergisinin Başgil özel sayısında yer alan çalışmalar bir istisna dışında bu hususa hiç değinmez. Mustafa Said Kurşunoğlu (2017: 49-86), H. Aliyar Demirci (2017: 27-40) ve Soner Kavuncuoğlu'nun (2017: 141-160) çalışmaları, konu ve bağlam itibarıyla uygun olmasına rağmen Başgil'in siyasal konumlanışı, liberalizm ve demokrasi anlayışı bakımından kritik öneme haiz bu hususu değerlendirme dışı bırakmıştır. Yunus Şahbaz diğerlerinin aksine Başgil'in darbe karşısındaki tutumundan bahsetmiştir. Ancak O dahi konuya değinirken ihtiyatı elden bırakmamış, Başgil'in darbeye çok değilse de biraz karşı çıktığına dair bir mana verecek şekilde, “Başgil, 27 Mayıs'ın ilk günlerinde darbeye çok da karşı çıkan bir tutum içerisinde gözükmemektedir” ifadesini kullanmıştır (Şahbaz, 2017: 113). Başgil adına Çarşamba Belediyesi'nin katkısıyla peyderpey düzenlenen sempozyumlardan seçilmiş bazı konuşma ve tebliğleri içeren yayında da Başgil'in darbeye ilişkin tutumuna dair bir değini yoktur (Yılmaz, 2016). Yine Başgil'e dair yapılmış bazı tezlerde de 27 Mayıs dönemi işlendiği halde, Başgil'in darbeye ilişkin tutumundan bahis yoktur (Bkz. Karakurt, 2017; Kahraman Kurban, 2019).

Bülent Tanör (2008: 92-96) gibi Başgil'i Atatürk döneminden 1960'lara yaşadığı dönüşüm üzerinden ele alan eleştirel değiniler olsa da Başgil ile darbe arasında kurulan karşıtlığı veri kabul eden hegemonik söylem etkisini sürdürmektedir. Söz konusu hegemonik söylemin gerçekliğini sorgulamak Başgil'in darbe karşısındaki tutumu üzerinde durmakla mümkündür.

### **Başgil'in 27 Mayıs Darbesine İlişkin Değerlendirmeleri**

Ali Fuat Başgil'in askerin siyasete müdahalesine ilişkin bilebildiğimiz ilk deneyimi 1949 yılına aittir. İkinci Dünya Savaşı ertesinde Türkiye'de başlayan çok partili hayat sürecinde, liberal platformun önde gelen bir savunucusu olarak yazılarıyla İnönü idaresine karşı keskin bir muhalefet yürütürken, darbe hazırlığındaki bir grup subay destek için kendisine başvurmuştur. 1949 yılı Aralık ayı başlarında, kendisiyle görüşen dört yüksek rütbeli subay askerî müdahaleye girişme niyetlerini aktarmış, müdahaleyi gerçekleştirmeleri halinde kendisinden yazılarıyla destek vermesi talebinden bulunmuşlardı. "Teşebbüs ciddi idi ve eğer teşvik ve tahrik yoluna gitseydim harekete geçileceğini" belirten Başgil, subaylara bu yolun faydalı sonuçlar doğurmayacağı tavsiyesinde bulunarak darbe teşebbüsünün önüne geçtiğini ifade etmektedir (Başgil, 1990: 128-130).

1950 seçimlerinde Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle, Türkiye'de yeni bir dönem başlarken 1940'lı yıllarda CHP iktidarına yönelmiş cunta faaliyetleri de durmuştur (Soysüren, 2014: 8-16). 1950'li yıllara parlak bir seçim zaferiyle giriş yapan DP, 1954 seçimlerinde gücünü arttırmış ancak 1950'li yılların ikinci yarısında gerek ekonomik gerek siyasi yönden bir sıkışmayla yüz yüze kalmıştır. Nitekim 1957 seçimlerinde birincilik konumunu muhafaza etse de yüzde ellinin altındaki bir oy oranına gerilemiştir. Bu süreçte, ordu içerisindeki cunta oluşumları hızlanmış ve nihayet ordu hiyerarşisinin dışında, orta kademe subayların inisiyatifleriyle gerçekleşen 27 Mayıs 1960 darbesiyle DP iktidarı devrilmiş, Türk Silahlı Kuvvetleri adına hareket ettiğini ilan eden 38 kişilik Milli Birlik Komitesi (MBK) yönetimi ele geçirmiştir. MBK 15 Ekim 1961 tarihinde yapılan genel seçimler neticesinde teşekkül eden sivil hükümete kadar yönetimi elde tutmuştur.

Ali Fuat Başgil darbeden takriben bir ay sonra 23 Haziran 1960 tarihinde 'Yeni Sabah' gazetesinde "Hukuk İlminin Işığı Altında Günün Meseleleri" başlığı altında seri halinde yazılar yazmaya başlamıştır. Bu yazıların ilkinde 27 Mayıs ve Milli Birlik Komitesi'ni ele almıştır. Başgil'in darbeye yaklaşımı, kendisine dair inşa edilmiş yaygın algıdan bütünüyle farklıdır. Darbeyi John Locke, Amerikan Bağımsızlık Bildirisi ve 1789 İnsan ve Vatandaş Hakları Beyannamesine atıfla "direnme hakkı" çerçevesinde değerlendirmiştir.

“Direnme hakkı”, her ne kadar genellikle İngiliz aydınlanma düşüncesinin öncü ismi John Locke’la anılsa da aslında ondan daha önce dillendirilmiştir. Kralın yönetme yetkisini halktan aldığı, halk iradesinden doğmuş bu yetkinin aşılması, kötüye kullanılması halinde halk için isyanın bir hak olacağı kabulünü içeren “Tiranlara Karşı Özgürlüğün Savunulması” başlıklı bildiri 1579 yılında Basel’de yayınlanmıştı (Alatlı, 2010a: 575-583). John Locke ise yüz yıl kadar sonra, 1680’li yılların ilk yarısında yazdığı (Woolhouse, 2011: 210) “Hükümet Üstüne İkinci Tez”de, ancak halkın rızasına dayandığı takdirde hükümetin meşrusayılabileceğini savunmuştur. Locke’a göre yönetici, yasanın belirlediği yetkiyi aşacak şekilde otoritesi altındaki halkı yönetmeye kalkarsa meşruiyetini yitirecek, bu ise ona karşı çıkma hakkını doğuracaktır (Locke, 2011: 167). Haksız güç kullanan yöneticiye karşı çıkmak, direnmek bir haktır (Locke, 2011:169). O’nun ifadesiyle “tabii yasa, bana, kendisini benimle savaş durumuna sokan ve beni ortadan kaldırmakla tehdit edeni ortadan kaldırmak hakkı vermiştir” (Locke, 2011: 170). 4 Temmuz 1776’da kabul edilen Amerikan Bağımsızlık Bildirisi Locke’a benzer bir noktadan hareket etmiştir. Her insanın doğuştan devredilemez haklara sahip olduğunu, yönetimlerin bu kapsamda “yaşam, özgürlük ve mutluluğa erişme haklarını” güvenceye kavuşturması gerektiğini, insanların söz konusu haklara zarar veren yönetimleri değiştirme hakkı bulunduğunu savunan bildirmede, mutlak despotizme yönelen yönetimi yıkmak ve yenisini belirlemek, halkın hem hakkı hem de görevi sayılmıştır (The Declaration of Independence, 1947: 3-7 aktaran Alatlı, 2010b: 935 - 936). Girişinde “insanın doğal, devredilemez ve kutsal hakları”ndan bahseden 1789 “İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi”nin ikinci maddesinde “özgürlük, mülkiyet, güvenlik”in yanı sıra “baskıya karşı direnme hakkı” da insanın değişmez ve devredilmez hakları arasında sayılmıştır (Lefebvre, 1947: 221-223 aktaran Alatlı, 2010b: 939).

‘Yeni Sabah’ gazetesindeki 23 Haziran 1960 tarihli yazısında, 27 Mayıs darbesine ilişkin yaklaşımını etraflı şekilde ortaya koyarken bu bağlamdan yola çıkan Başgil (1960c: 3), önce söz konusu atıflar çerçevesinde bazı açıklamalar yapmıştır. Ona göre:

Demokrasi hukukunda, vatandaşların zulme, yani haksız ve kanunsuz idareye karşı direnme ve başkaldırma hakkı vardır. Bu, vatandaş için nefsin en son müdafaası çaresi olarak en tabii bir haktır. Vatandaş nefsinin ve varını başkalarının tecavüzüne karşı müdafaaya için hükümet kuvvetlerine sığınır. Fakat tecavüz, himaye ile mükellef olan hükümet kuvvetlerinden gelirse, bu takdirde vatandaş şahsen nefsinin müdafaaya hak kazanır ki, buna, Fransızların 1789 ‘İnsan ve vatandaş hakları Beyannamesi’ diliyle ‘zulme karşı direnme hakkı’ denir.

Başgil, John Locke’tan “Bir milleti idare için, iktidar mevkiine yükselen kimseler, suistimale koyulur ve keyfi bir idare kurarlarsa, eğer kanun koyucular hukukun

yüksek prensiplerini çiğnemek suretiyle zulüm yoluna saparlarsa, halkın böyle bir iktidara itaat etmesi lazım gelmez” ifadelerini aktarırken, Amerikan Bağımsızlık Bildirisi’nden şu ifadeleri aktarmıştır: “Bir hükümet, varlığının gayesini inkar edecek bir şekil aldığı zaman, halkın o hükümeti devirmek ve yerine, vatandaşlara emniyet ve huzur temin eder görünen yeni hükümet kurmak hakkıdır.”

John Locke ile 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ve Amerikan Bağımsızlık Bildirisinden yola çıkarak, vatandaşların zulme karşı isyan hakkının meşruluğunu vurgulayan Başgil darbeyi söz konusu meşru hakkın kullanımı olarak değerlendirmiştir. “27 Mayıs hareketi, hukuken bir ‘hükümet darbesi’dir” diyen Başgil “hükümet darbesi” ibaresini hiçbir şekilde küçümseyici bir sıfat olarak kullanmadığının altını çizmiş, “sadece hukuki mahiyetini belirtmek ve adını koymak” maksadıyla böyle bir belirlemeye başvurduğunu ve yine kendi ifadesiyle “bu büyük hareketin asil manasını küçümsemek” kastı taşımadığını özellikle vurgulamıştır. Dahası “hükümet darbesi, demokrasi hukukunun umumiyetle vatandaşlara tanıdığı isyan hakkının bir nevi kullanılışıdır” ifadeleriyle, darbeyi demokrasi hukukunun meşru bir parçası saymıştır.

Başgil’e göre, “zulme karşı direnme hakkının” doğal sonucu olan isyan, “ihtilal” ve “hükümet darbesi” olmak üzere iki şekilde gerçekleşebilirdi. Devlet disiplini ve bilinciyle hareket eden ordu tarafından gerçekleştirildiği için “hükümet darbesi”, risk barındıran ihtilalden daha tercih edilir bir yöntemdi. “Hükümet darbesi”ni güvenlik ve asayişin korunması, devlet işleyişinin sürdürülmesi bakımından avantajlı buluyordu. İhtilali ise genellikle köktenci bir ideolojiden aldığı ilhamla mevcut düzeni yıkarak yeni bir düzen hedeflediği, “çok kere anarşiye götürdüğü ve doğurduğu kargaşalıklar seneler sürdüğü” gerekçesiyle sakıncalı sayıyor, darbeyi “ihtilali” önlediği için de desteklenmeye değer buluyordu. Silahlı Kuvvetlerin hareketi sayesinde olası “başıbozuk ihtilal” önlediği için “Türk milleti”nin “sevinmesi” gerektiğini belirtiyordu. Ona göre koşullar ülkeyi “bir ihtilal fırtınası” ile karşı karşıya bırakmıştı. Kendi ifadesiyle: “Son aylarda memleket ufuklarında beliren kara bulutlar bu korkuyu vermekte idi. Ordunun öne atılmasıyla bu korku silinmiş ve yüreklere su serpilmişti. (...) Hareketin gayesi, suistimal ve idare suçlularını cezalandırmak ve devlet hayatımızda bir daha kötülöklere meydan vermeyecek müeyyideler koymaktı.”

Başgil yalnızca kuramsal düzlemde değil, halk nezdinde de darbenin meşru görüldüğünü gayet iddialı ifadelerle dile getirmiş, 27 Mayıs’ın halk tarafından desteklendiğinden emin değerlendirmeler yapmıştır. 23 Haziran 1960 tarihli yazısında, darbe gerçekleştiği “sabahtan itibaren umumi efkârın tasvibini kazanmış ve memlekette bütünlüğü ile hakim olmuştur” ifadelerini kullanmıştır

(Başgil, 1960c: 3). 4 Ağustos 1960 tarihli yazısında aynı hususun üzerinde durmuş, ülkenin dört bir yanındaki okuyucularından gelen “yüzlerce” mektubu hatırlatarak halkın darbeye desteğini vurgulamıştır (Başgil, 1960h: 3):

Bugüne kadar, okuyucularımdan yüzlerce mektup aldım. Memleketin hemen her tarafından gelen bu mektuplarda, Mili Birlik Hükümetine karşı tam bir gönül ve güven birliği müşahede ettim. Tereddütsüz diyebilirim ki, bugün, topyekün Türk milleti, Silahlı Kuvvetler iktidarımızın, siyasi teşekkül ve cereyanlar üstü bir hükümet olduğuna samimiyetle inanmakta: Hudutlarını emanet ettiği bu temiz kuvvete, siyasi kaderini de emanet etmiş bulunmaktadır. Bu itibarla, Milli Birlik Hükümeti, milli tarihin en büyük şansına ve şerefine mazhar olmuş, memleket mukadderatını en hayırlı bir istikamete yöneltecek bir kuvvet olmak bahıyarlığına ermiştir.

Yazdıkları hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak kesinlikte ortaya koymaktadır ki Başgil 27 Mayıs darbesini meşru bir hareket olarak görmüş, ülkenin sürüklenmekte olduğu kötü gidişatı durduran, tersine çeviren bir adım saymıştır. Darbecilerin kötü gidişatın sorumlularını açığa çıkaracağını, cezalandıracağını, alacağı önlemlerle bir daha aynı duruma fırsat tanımayacağını umut etmiştir.

27 Mayıs darbesini “direnme hakkının” bir parçası sayan, darbenin vatandaş nezdinde geniş kabul gördüğü hususunda tereddütsüz ifadeler kullanan Başgil, ülkenin önündeki kritik meselelerin ancak asker tarafından çözüleceğine dair güçlü bir inanç beslemekteydi. MBK hükümetini “siyaset üstü” duruşu ve gördüğü destek itibarıyla “milli tarihin” en şanslısı sayan Başgil, bu hükümetin önündeki “iki büyük tarihi vazifeyi”, devrik iktidar sahiplerinin muhasebesini yapmak ve anayasayı değiştirmek olarak belirtmiş; “bu iki vazifeyi başarıp bitirmeden, Milli Birlik Hükümeti(nin), 27 Mayıs hareketiyle eline aldığı milli vediaı kimseye, hiçbir partiye devredemeyeceğini”, devretmemesi gerektiğini savunmuştur. Başgil’e göre devrilen DP hükümetinin muhasebesini, “Milli Birlik Hükümeti gibi, memleketin en tarafsız ve temiz olduğu kadar umumi efkârın tam güvenini kazanmış bir kuvvetten başka bir kuvvet yapamazdı.” O’na göre, “demokrasilerdeki milli irade ve hâkimiyet fikri, sadece milletlerin mantık ihtiyacının tatminine yarayan” bir olguydu ve fiili sonucu bir parti ya da partiler iktidarından ibaret kalmaktaydı. Bu sebeple adaletten ziyade, “arkasındaki seçmen kütlesinin psikolojik baskısı altında” yolunu çizen bir hükümetin yerine, “ordu gibi tarafsız ve politika entrikalardan uzak kalmış bir kuvveti temsil etmesi itibarıyla, ancak Milli Birlik Hükümeti” devrik iktidarı adaletli bir yargılamanın konusu yapabilirdi.

MBK’dan çözüm beklediği diğer konu anayasa idi. CHP ve DP’yi 1946’dan itibaren anayasayı değiştirerek eksikliklerini gidereceklerine dair “bol bol”

vaatte bulunmalarına rağmen adım atmamakla suçlayan Başgil'e göre, CHP "anayasayı kendi eseri ve öz evladı bildiği" için, DP de iktidara geldikten sonra "kendisinden evvelki iktidarın yürüdüğü tepilmiş yoldan gitmeyi (cehdi ekal) kanununa daha uygun bulduğu" için vaatlerini unutmuş, "baskı rejimi için biçilmiş kaftan" olan yapıyı korumayı tercih etmişlerdi. Bununla birlikte partiler eliyle anayasanın değiştirilmemesini yine de "hayırlı" bir durum saymıştır. Ona göre, parti tekelinde yapılacak değişiklik ülke menfaatinden ziyade parti menfaatini esas alacaktı. Milli Birlik Hükümeti ise partizanlığın önüne geçecek bir güvenceydi (Başgil, 1960f: 3).

4 Ağustos 1960 tarihli yazısında, ülkenin Milli Birlik Hükümeti'nden beklediği "iki muazzam hizmet"i, "biri, geçmişin tasfiyesi, diğeri de geleceğin teminatı" olarak belirten Başgil, "arkalarındaki seçmen kütlelerinin arzu ve temayüllerinin hatta menfaatlerinin tesiri altında" hareket eden parti hükümetlerinin bunu başaramayacağına dair kanaatini bir kez daha vurgulamıştır. Bu düşüncesinin "iktidar için sabırsızlanan bazı parti adamlarının hoşuna gitmeyeceğinin", kendisini "demokratik rejim aleyhtarı göstermek için yardımcılarını yeniden (tef) çaldıraraklarının" farkında olduğunu belirttikten sonra şu ifadeleri kullanmıştır (Başgil, 1960h: 3): "Ben onlara şunu derim: insanlar rejim için değildir; fakat rejim insanlar içindir. Bugün bu memleket insanları, kendi hayır ve menfaatlerini, ordumuz gibi tarafsız ve temiz kalmış bir kuvvetin hakem olmasında görmekte-dirler."

Sonraki süreçte Anayasayı yapmak için toplanacak Kurucu Meclis'in yapısına dair eleştirel tavır takındığında, partilere daha fazla alan açılmasını önermiş ancak MBK'nın meşruiyetini tartışma dışı bırakan tutumunu sürdürmüştür. Anayasa yapımına DP tabanını da katmak gerektiğini savunmuş, eski DP'lilerin çoğunluk kazanması ihtimalini dillendirenlere, çoğunluğun dahi MBK'ya "itaat etmekle mükellef" bulunduğu cevabını vermiştir. Böylece MBK'ya serbest seçimle ortaya çıkmış çoğunluğun ötesinde bir meşruiyet atfetmiş, gönüllü itaatten kaçınanları devletin zor kuvvetlerine havale eden bir seçenek önermiştir. Başgil'e göre, eski DP'lilerin galip çıkacağı gerekçesiyle serbest seçimlere karşı çıkmak "bir vehim mahsulü ve 27 Mayıs hareketiyle kurulan Milli Birlik Hükümetinin meşruiyetinden şüpheye düşmek" idi. MBK hükümetinin "tamamıyla meşru", "memleketin umumi tasvibini kazanmış ve efkârın iltihakına mazhar" olmuş, "hukuk prensipleri üzerinde" yürüyen bir hükümet olduğunu belirttikten sonra şu ifadeleri kullanmıştır: "Böyle bir hükümete herkes ve her teşekkül itaat etmekle mükelleftir. Etmezse, Devletin icbar kuvvetleriyle itaat ettirilir. (...) Kurucu Meclis'te ekseriyet kimde olursa olsun, ortadaki meşru hükümete itaatle mükelleftir" (Başgil, 1960m: 3).



Tablonun bütününe bakıldığında Başgil, 27 Mayıs darbesine karşı çıkmak bir yana darbeyi “isyan hakkı”, “zulme karşı direniş hakkı” gibi argümanlarla gerekçelendirmiş, halk nezdinde meşruiyetine tanıklık etmiş ve ülkenin önündeki kritik sorunların aşılması noktasında MBK hükümetine hayati bir misyon biçmiştir. Şu aşamada netleştirilmesi gereken husus, Başgil’in 27 Mayıs değerlendirmeleriyle geçmişten gelen demokrasi anlayışı arasında bir ilişki kurulup kurulamayacağıdır.

### **Darbeye Karşı Tutumunun Kökenleri: “Hakikat Rey Sayısında Değildir”**

Başgil’in demokrasi anlayışı, darbe karşısındaki tutumunu açıklamak bakımından bazı ipuçları verecek niteliktedir. Liberal demokrasinin savunucusu olarak öne çıktığı yıllarda, oy sayısı ile hakikat karşılaştırması üzerinden yaptığı demokrasi değerlendirmesi dikkate değerdir. 1948 yılında, Eminönü Halkevi’nde verdiği konferansta “hakkı ve hürriyeti ekseriyet denilen anonim ve gayri mesul bir kitlenin reyine ve kararına bağlama(yı), hakkaniyeti sırf rey sayısında görmek ve hürriyeti teminatsız bırakmak” olarak değerlendirmiş, “hakikat rey sayısında değildir. Bir şey hakikat ise, yüz bin kişinin batıldır demesiyle hakkiyet zail olmaz” ifadelerini kullanmıştır (Başgil, 1961a: 109). Bu bakımdan hürriyetin garanti altına alınabilmesi için, “demokrasinin fiiliyatına hâkim olan ekseriyetin azıp gemi aزیya almasını, iktidar hırsıyla fenalık yapmasını ve en açık hakikatleri inkârâ gitmesini önleyecek tedbirlere” başvurmak gerektiğini savunmuştur (Başgil, 1961a: 110). 1949 yılında *Hür Fikirler Mecmuası*’nda yayınlanan bir yazısında ise, “diktatörün istibdatı ile”, demokratik süreçlerde şekillenmiş “ekseriyetin istibdatı” arasında nitelik farkı bulunmadığını, hatta “ekseriyetin”, temsiline soyunduğu milli iradenin kutsallığına yaslanarak, baskıda “en zalim diktatörlere bile rahmet okuta(bileceğini)” savunmuştur (Başgil, 1961a: 122).

1924 Anayasasının denge ve fren mekanizmalarından yoksun yapısı (Özbudun, 2012: 7), çoğunlukçu istibdat yönelimini gündemde tutan bir zemin sunmuştur. Anayasa çoğunluğunun keyfi tutumlarını önleyebilecek bir mekanizma öngörmemiştir. Anayasal yargının bulunmaması, anayasanın normlar hiyerarşisindeki üstünlüğünü ancak meclis çoğunluğunun iyi niyetine bırakmış, bu ise sık sık anayasaya aykırı kanunların yapıldığına dair şikâyetlere yol açmıştır. Çok partili hayata geçiş, tek parti dönemindeki yönetim mekanizmasını değiştirmemiş DP, sefeli CHP’nin iktidar yürüttüğü mekanizmayı aynen devralmıştır. Bu yapı, Başgil’in yürürlükteki demokrasiye ilişkin tereddütlerini besleyecek bir nitelik arz etmiştir.

Kayda değer husus Başgil’in 27 Mayıs’tan sonra da aynı doğrultuda değerlendirmelerini sürdürmüş olmasıdır. Partilerin “arkalarındaki seçmen

kütlelerinin arzu ve temayüllerinin hatta menfaatlerinin tesiri altında” hareket ettiği gerekçesiyle, ordunun “tarafsız ve temiz kalmış” “hakemliğini” savunmuştur (Başgil, 1960h: 3) 13 Temmuz 1960 tarihinde ‘Yeni Sabah’ gazetesinde yayınlanan yazısında, temsili demokrasideki arızaların yaygınlığını vurgulamıştır. Varsayılanın aksine devlet yönetimine bilgi ve ahlak bakımından “güvenilir”, “en seçkin” insanların gelmediğini, mecliste bazı seçkin kimseler yer alsa da ekseriyetin çoğu zaman “muhteris ve düşük kaliteli insanlar”dan teşekkül ettiğini belirtmiş ve partilere derin bir şüpheyle yaklaşmıştır. “Demokrasinin her şeklinde, adeta tahammülü zaruri bir fenalık” olarak gördüğü partilerin “bilhassa temsili rejimde, hele cemiyet terbiyesi ve ahlak seviyesi düşük ise, fenalığı son haddine” vardırıldığını ifade etmiştir. Temsili demokrasideki “parti ihtiraslarına kapılmamak için, Anglo – Sakson terbiyesi ve ahlaki seciyyesi” gerektiğini söyleyen Başgil’in, Türkiye’yi de hatırlatarak “cahil kütlelerin” demokraside oynadığı role ilişkin değerlendirmesi ilginçtir (Başgil, 1960g: 3):

... Hele seçmenlerinin ekseriyetini cahil kütleler teşkil eden memleketlerde, reyler propaganda ve reklam kuvvetine, daha fecii menfaat pazarlığına tabi kalıyor. Bu neticede tesviyeci bir müsavat fikrinden hareket edilerek demokrasi hudutlarının vaktinden evvel genişletilmiş olmasının da rolü vardır. Seçmenlerde manevi ehliyet şartı aranmaması, seçim ehliyeti yaşının çocukluğa kadar düşürülmesi, kadınlara vakitsiz seçim hakkı tanınması bu cümledendir.

Başgil bu noktada, okur-yazar oranı henüz “yüzde otuzu” bulmamışken Türkiye’nin 1946 yılında iki dereceli seçim sisteminden tek dereceli seçim sistemine<sup>5</sup> geçmiş olmasını eleştirmiştir. Okuma-yazma bilmeden, parmak basmak suretiyle oy kullananların devlet yönetimine karar vermesini, “küçük çocukların sahici tabanca ile oynamaları kadar” milletin geleceği bakımından tehlikeli saymıştır (Başgil, 1960g: 3). Okuma-yazma bilmeyen insanların oy kullanarak devlet yönetimini yönlendirmesini, küçük çocuk – gerçek tabanca alegorisyle değerlendirmesi Türkiye’deki demokratik deneyimin alt yapısına ilişkin duyduğu güvensizliğin derinliğini göstermektedir. Bu güvensizliğin sandık demokrasisine yönelik şüpheyi canlı tutacak bir zemin yaratması doğaldır. Darbeyi “isyan hakkı” kapsamında demokrasi hukukunun meşru bir parçası sayması bu yaklaşımdan bağımsız olmasa gerektir.

Başgil ne zamanki muhalif tutumu belirginlik kazanmıştır, halkın cehaleti üzerinden oy hakkına şüpheyle yaklaşanları eleştirmiş, okur – yazarlığı değil “irfan”ı öne çıkaran bir değerlendirmeye yönelmiştir:

Ekseriya sanıldığı gibi asıl (cahil) okur yazar olmayan değildir; okur yazar olup da hakikatleri görmeyen irfansız bakar körlerdir. Gerçi insan için okuma yazma öğrenmek bir vazifedir ve aklın hakkıdır. Fakat (kültür) yani irfan yaratmayan

okuma yazma insanı cahil olmaktan kurtarmaz. Bilakis tabii akli-selimini de kaybettirir. Unutmamalıdır ki, cahil bir insana sırf okuma yazma öğretilseniz, alacağınız netice, okuma yazma bilen cahil bir insandır (Başgil, 1960k: 3).

Bir süre sonra korporatist yaklaşıma karşı çıkarak Kurucu Meclis'in halk tarafından seçilmesi gerektiğini savunduğunda, 1946'dan beri yaşanan demokrasi deneyimi çerçevesinde "en ücra köylere varıncaya kadar vatandaşlar, kaderlerini kendi serbest reyleriyle tayin etme zevk ve şuurunu elde etmişlerdir" ifadelerini kullanacaktı (Başgil, 1960n: 3). Bu noktada, "şuurlu halkın" belirlediği iktidarı deviren askerî darbeyi "demokrasi hukukunun" meşru parçası sayması Başgil'in paradoksu olarak kalmıştır. Şu hâlde akla gelebilecek soru, darbeye karşı olumsuz bir tutum takınmadığı halde Başgil'in 27 Mayıs'ın muhalifi olarak sivrilmesine yol açan faktörlerin ne olduğudur.

### **Darbeyi Meşru Görmesine Rağmen Neden Hedef Oldu?**

Darbenin meşruiyetine ilişkin şüphe taşımayan Başgil'in muhalif bir aktör olarak sivrilmesi daha ziyade darbe sonrası izlenecek politikalarla ilgilidir. Laiklik ve yeni anayasanın yapımına dair yaklaşımları kendisini yönetim erkiyle karşı karşıya bırakacak atmosferi şekillendirmiştir. Takındığı tutum, DP tabanını toparlayacak bir isim olarak görülmesine yol açmış ve kendisini yönetimle karşı karşıya bırakmıştır.

Başgil'in laiklik konusundaki eleştirel tutumu öteden beri biliniyordu. Buna dair yazılarını 1950'li yılların başında önce gazetelerde ardından kitap halinde neşretmişti. 27 Mayıs darbesinden sonra MBK hükümetinin gücü ve meşruiyetine duyduğu güven bağlamında, meselenin halli için konuya yeniden eğilmiştir. "Türkiye'de(ki) din ve vicdan hürriyeti davası(nın), bilhassa son otuz beş senelik devrin şah damarını teşkil eden memleketşümül bir dava" olduğunu savunmuş ve bu hususta yapılan "tarihi hatayı düzeltmeyi" ordunun "ifa edeceği büyük hizmetlerden biri" saymıştır (Başgil, 1960d: 3). 1928 yılında anayasadan "devletin dini islamdır" ibaresinin çıkarılmasıyla Türkiye'nin "modern manasıyla laikleştiğini", böylece devletin dine karışması ya da dinin devlete yol gösterici bir rol oynamasına dayanan eski usulün terkedildiğini belirten Başgil, ilerleyen süreçte meselenin farklı boyutlara taşındığı düşüncesindeydi. Ona göre laiklik, din ve devlet işlerinin ayrılması esasına dayanmasına rağmen Türkiye bu "saf laiklikle" yetinmemiş, aşırılığa sapmıştı. CHP programında yer alan laiklik ilkesinin tanımlanmadan, çerçevesi belirlenmeden 1937'de Anayasa'ya konulmasını bu aşırılığın bir tezahürü olarak değerlendirmiştir (Başgil, 1960e: 3).

Başgil meseledeki hassasiyetin farkındaydı. "Bu mevzu ile müzmin bir çıbanbaşına parmak bastığımı da biliyorum" ifadeleri bu farkındalığın sonucuydu. Laiklik ilkesinin, "efsanelerdeki kendi sağrısını kemiren canavar gibi dönüp memleket

ekseriyetini ısırdığı”, insanların “senelerce ibadet yerine girmek için bile endişeli bir gözle etrafını süzmek” zorunda bırakıldığı iddiasındaydı (Başgil, 1960ç: 3). İktidardan uzaklaştırılan DP’nin laiklikten ödün verdiği ithamıyla karşı karşıya bulunduğu bir atmosferde, laiklik hususundaki eleştirel tutumu Başgil’e yönelik şüpheleri arttıran bir faktördü. Yazdıklarının etkisini anlamak bakımından ‘Akis’ dergisinin İstanbul Üniversitesi’nde okuyan DP’li gençliğin tutumunu aktarırken kullandığı ifadeler açıklayıcıdır. ‘Akis’in iddiasına göre, ‘Yeni Sabah’ın dine bulanmış yayınları büyük bir hayranlıkla izleniyor, Başgil’in yazıları “adeta emiliyordu” (Akis, 1960b: 8).

Bu tarz söylem, öteden beri Başgil’e şüpheyle yaklaşan kesimlerin tepkisini tetiklemiştir. Hatta İstanbul Üniversitesi öğrencileri tarafından üniversiteden atılması için imza toplanmış, ancak Hukuk Fakültesi Profesörler Kurulu Başgil’in ifade hürriyetini kullandığını belirterek bu talebi oybirliğiyle reddetmiştir. Nadir Nadi’nin bu vesileyle yazdığı gibi, Başgil’e yönelen tepki yalnızca bu yazdıklarından kaynaklanmıyordu. “Belki hiçbir zaman aklından geçirmediği birtakım düşünceler de kendisine mal edilmişti” diyen Nadi, Başgil’in DP iktidarına karşı somut bir tutum takınmamasını, “susmasını”, tepkinin asıl nedeni olarak göstermiştir (Nadi, 1960: 1,3).

Ahmet Emin Yalman 6 Temmuz 1961 tarihli ‘Hür Vatan’ gazetesinde yayınladığı açık mektupla Başgil’in duruşunu değerlendirmiştir. Yalman, Başgil’in 1947 yılında beraber kurdukları Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti’ndeki rolünü övmüş, dini bilgiyle modern hukuk yaklaşımı ve pozitif bilgiyi birleştiren şahsiyetiyle laiklik hususundaki eksiklikleri gidermeye katkı sunacak bir rol yüklediğini, İslam’ın “yüksek ve ruhuna uygun bir din anlayışının öncüleri” arasında yer alabileceği umudu uyandırdığını belirtmiş, ancak sonradan tutum değiştirerek 1950’li yıllarda bambaşka bir kimliğe büründüğünü iddia etmiştir. Yalman’a göre, “aydın cepheye” karşı bir irtica hareketi başlatılmak istendiği anda Başgil, “Atatürk ve rejim düşmanı sıfatiyle irtica bayrağı açmış, hilafetin ve saltanatın geri gelmesine dair bir beyanname neşretmek gibi bir tarihi günah işlemiştir.” Atatürk döneminde, Başgil’in dine ilişkin yazdıklarını hatırlatarak 1950’li yıllardaki bu tutumunu “samimi kanaatinin” ürünü olmaktan ziyade “her devrin havasına” uyma zaafına bağlamıştı (Yalman, 1961: 1)<sup>6</sup>.

Bu değerlendirmelerin ortak noktası Başgil’in geçmişteki tutumuna odaklanmalarıdır. Başgil’in darbeden sonra yazdıkları, geçmişteki duruşundan çıkarılan algı çerçevesinden yorumlanmıştır. Bu algının önemli bir parçasını DP oluşturmaktaydı ki, darbe ortamında ne derece riskli bir suçlamaya karşılık geldiğini tahmin etmek zor değildir.

Esasen Başgil'in DP iktidarına yaklaşımını ikirciksiz bir destek sınıfına sokmanın yanlışlığı, DP'ye zaman zaman yönelttiği eleştirilerden anlaşılabilecek bir husustur. Örneğin 9 Mayıs 1956 tarihinde İzmir'de "Vatandaş hak ve hürriyetleri bakımından Anayasamızın eksiklikleri" konusunda verdiği konferansta, "vatandaş hak ve hürriyetlerinin teminat altında bulunmadığını, Anayasamızın kısır ve sakat olduğunu" belirterek anayasanın değiştirilmesi gerektiğini ifade ederken, bir yönüyle DP iktidarının dayandığı netameli çerçeveyi hedeflemiştir. Nitekim 'Cumhuriyet' gazetesindeki ilgili haberin başlığına, onun ağzından yerleştirilen "Yarımdan emin değilim" ifadesi eleştirel bakışını yansıtıyordu (*Cumhuriyet*, 1956: 1,5). Yine 1956 yılında yayınlanmış "Vatandaş hak ve hürriyetlerinin korunması meselesi ve Anayasamız" başlıklı broşürde de, anayasanın hak ve hürriyetler bakımından içerdiği sıkıntılara değinmiş, tek parti dönemindeki anayasal mekanizmanın aynen korunmuş olmasını eleştirmiştir. 1924 Anayasasını tek parti dönemindeki baskı rejiminin DP döneminde de sürmesinin nedeni olarak değerlendirmiştir (Başgil, 1956: 11): "Anayasamız otoriter bir devlet teşkilatı karşısında nesli ve vatandaşı korumak için tehizatlanmış ve müesseseler kurmuş bir kanun değildir. Bu memlekette seneler boyunca ağır bir baskı rejimi yaşadık ve hala yaşıyorsak, bunun başlıca mesul Anayasamızın bu eksik ve aksak sistemidir."

Başgil'in darbeden evvelki gidişat hususunda duyduğu kayđı, 27 Mayıs darbesini müteakip 5 ve 9 Haziran günlerinde Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan iki yazısında izlenebilmektedir. Söz konusu yazılar İstanbul niversitesi'nde 27 – 28 Nisan 1960 tarihlerinde yaşanan ğrenci olayları ardından, Cumhurbաřkanı Celal Bayar ile Başbakan Adnan Menderes'le görüşmesine ilişkindir. Başbakan Menderes'in daveti zerine Ankara'ya giderek 30 Nisan'da Bayar ve Menderes'le görüşmüştür. Bu görüşmede Tahkikat Komisyonu kanununun<sup>7</sup> bazı yönlerden anayasaya aykırılıklar içerdiğini dile getirmiş, anayasaya aykırı söz konusu kısımların uygulanmaması, siyasetin yumuşatılması yönünde tavsiyelerde bulunmuştur. Bayar bu tavsiyelere sıcak bakmamış, "beş on tahrikçinin eseri" olarak grdğu olayların "şiddetle" bastırılması yönünde bir tutum takınmıştır. Olaylar esnasında öğrencilerle askerler arasındaki kucaklaşmaya dair enstantaneyi, durumun tasavvur edilenden vahim olduğunu örneklemek üzere aktaran Başgil, şiddetle bastırma tutumunu uygun bulmamıştır (Başgil, 1960a: 1,3).

O'na göre, "Demokrat iktidar sayı kuvvetine dayandığını tahmin ederek memleketin fikir, kalem ve asker gibi canlı ve aktif kuvvetlerini boş yere kaybetmişti." Bir niversite hocasının "serbestçe düşünmek, yazmak ve bundan dolayı töhmet altında bırakılmamak" beklentisini dahi karşılamamış, bu kuvvetlerden hiç birisinin desteğini kazanamamıştı. En sağlıklı chzm,

hükümetin istifası ve “muhalafetten de birkaç vekil” ile “Demokrat Partinin mutedil erkânından mürekkep” bir “Milli Birlik Hükümeti” kurulmasında görüyordu. Bu hükümet, Tahkikat Komisyonu Kanunu ve Anayasaya aykırı diğer kanunları yeniden meclise sevk ederek gerekli değişiklikleri yapacak, ülkedeki gerginliği azaltacaktı. Başgil’in önerisi Bayar’ı sınırlendirmiş, böyle bir hareketin zaaf doğuracağını “tenkilden başka çare olmadığını” tekrarlamıştı. Menderes “daha anlayışlı” bir tutum takınmış, ancak istifanın meseleyi çözebileceğine ihtimal vermemişti. Görüşme Bayar’ın İstanbul’a gitmek için ayrılmasıyla son bulmuştu. Görüşmede dile getirmemişse de Başgil bu öneriyi muhalafetin de sıcak bakabileceği bir çıkış olarak gündeme getirmişti. Görüşmeden önce kaldığı otelin salonunda tesadüfen karşılaştığı CHP’li Turhan Feyzioğlu’na bir hükümet değişikliğinin muhalafet cephesinde nasıl karşılanacağını sormuş, “çok iyi karşılanacağı ve bundan başka çıkar yol olmadığı” cevabını almıştı (Başgil, 1960b: 5).

Başgil, Bayar’ın sinirlenmesi nedeniyle ifade edemediği önerisinin devamını söylemek için ertesi gün Milli Eğitim Bakanı’na başvurmuş ve kendisini Menderes ile görüştürmesini istemiştir. Amacı önerdiği hükümet formülünün muhalafet tarafından nasıl karşılanacağını bizzat CHP Genel Başkanı İnönü nezdinde sormak için Menderes’in olurluğunu almaktır. Ancak Milli Eğitim Bakanı, Başbakan’ın İstanbul’da bulunan Cumhurbaşkanının giyabında böyle bir teşebbüse muvafakat vermeyeceğini belirtmekle yetinmiştir. Başgil konunun Menderes’e iletilmesi, talep halinde yeniden gelebileceğini belirterek Ankara’dan ayrılmıştır (Başgil, 1960b: 5). Başgil sürecin devamını 1962 yılında İsviçre’den yazdığı hatıratında yazmıştır. Buna göre bir süre sonra yeniden telefonla Milli Eğitim Bakanı Benderlioğlu’na ulaşmış ancak müspet bir cevap alamamıştı. Ardından CHP’nin hükümete katılımı ya da hiç değilse Menderes hükümetinin çekilmesini sağlamak üzere Ali Fuat Cebesoy’dan bir girişimde bulunmasını istemişti. Başgil’in başbakanlık için “en münasip” aday olarak gördüğü Cebesoy da hükümetin çekilmesi gerektiği fikrindeydi. Fakat Cebesoy bu yönde bir girişimde bulunmaktan imtina etmiştir (Başgil, 2012: 137-138).

Bunlar Başgil’in DP’nin şartsız destekçisi sayılamayacağını gösteren örneklerdir. Bununla birlikte 1950’li yıllardaki DP iktidarına yönelttiği itirazlarla, 1950’li yıllara gidiş sürecinde CHP iktidarına karşı sergilediği yüksek profilli muhalafetin boyutlarını karşılaştırmak mümkün değildir. CHP’ye karşı yürüttüğü keskin muhalafet Başgil algısını belirlemiş, DP dönemindeki eleştireliliği bunu değiştirecek boyuta ulaşamamıştır. Toplamına bakıldığında karşıtları nezdinde Başgil DP politikalarına paralel tutum takınmış bir kişiydi. 1950’li yıllardaki bazı itirazları bu tabloyu değiştirmeye yetmemiştir.

Darbeyi meşru görse de, anayasa ve laiklik gibi konularda yazdıkları, geçmişten beri yerleşmiş algıyla birleşmiş ve DP tabanında ilgi görmüş, DP tabanını toparlayıcı bir figür olarak görülmesine yol açmıştır (Yalman, 1961: 1). 'Akis' dergisi de O'nu bir cephenin lideri olarak değerlendirmiştir. Dergi, CHP'ye avantaj sağlayacağı gerekçesiyle derhal seçime karşı çıkması, DP tabanının teşkilatlanması gerektiğini savunması, laikliğin tanımlanarak anayasa konulması gibi çıkışları üzerinden Başgil'i eleştiriyordu (Akis, 1960a: 8-10). Başgil'in "çıkışları(nı), bir Yeni Cephenin kurulması yolundaki hesaplı çalışmalar" olarak değerlendiriyordu (Akis, 1960b: 11) 'Akis'e göre, "süper mürşit" Necip Fazıl Kısakürek "bütün itibarını kaybetmiş", Kısakürek'ten doğan "manevi lider" ihtiyacını giderecek şahıs olarak Başgil öne çıkmıştı. "Başgil Kısakürek'in tabii halefiydi" (Akis, 1960b:9). 'Akis'in şu değerlendirmesi, Başgil'in konumlandırıldığı bağlamı anlamak bakımından açıklayıcıdır:

Bayar-Menderes rejiminin bilhassa son devresinde iktidarın tam ve açık desteğine kavuşan gericiler 27 Mayıs'tan sonra aynı serbestlik için at oynatamayacaklarını pek ala biliyorlardı. Yüzlerine bir maske lazımdı. Bu maskeyi Milliyetçilikte arama yoluna saptılar. Bayar- Menderes rejimi yıllarında organize olmuş bulduklarından 'araziye uymak' için gerekli tadilleri hem maharetle, hem süratle başardılar. Süpermürşitleri manen iflas etmiş vaziyetteydi. Onu tekrar sahneye çıkarmak imkansızdı. Fakat Kısakürek'in yerine öyle biri bulunmalıydı ki, gerici gençler arasında itibar ve otorite sahibi olsun. Böyle biri hazırды: Ord. Prof. Ali Fuat Başgil. Başgil suyun yüzü durulur durulmaz faaliyete geçti ve sadece fikren değil, şeklen ve tarz itibarıyla de selevinin yazılarını hatırlatan cinsten makaleleri Yeni Sabahta yayınlamaya başladı (Akis, 1960b: 11).

Başgil'in 27 Mayıs'la ayrıştığı bir diğer konu anayasanın nasıl yapılacağı hususuydu. 'Yeni Sabah'ta 13 Kasım – 18 Kasım 1960 tarihleri arasında anayasa yapımı ve Kurucu Meclis'e dair yazdığı dört yazıdan sonra 20 Kasım 1960 tarihinde yaklaşımını toparlayan bir yazı yazmıştır. Demokratik usullerle anayasanın, referandum ya da serbest oy ile teşekkül etmiş bir Kurucu Meclis yoluyla yapılabileceğini belirten Başgil, Türkiye için öngörülen Kurucu Meclis'in korporatif niteliğini eleştirmiş, serbest seçimle belirlenmesi gerektiğini savunmuştur. Serbest seçimin ise ancak ülkedeki seçmenin "yarısını yahut yarısına yakın" kısmını oluşturuyor dediği eski DP'lilerin partileşmesine olanak tanınmasıyla mümkün olabileceğini, bu tabanı dışlayan bir anayasanın "bir zümre kanunu olmaktan ileri gidemeyeceği ve yaşayamayacağını" ifade etmiştir (Başgil, 1960n: 3).

Başgil anayasa yapımının genel oyla seçilmiş bir meclise bırakılmasını savunurken MBK'nın anayasa yapımındaki rolünü yalnızca kendisine dair düzenlemelerle sınırlandırmıştır (Başgil, 1960ö: 3). Bu aşamada darbeden sonra MBK'nın

tarafsızlığına, parti siyasetinin sakıncalarına dair vurgusu artık değişmiş haldedir. Kısa bir süre önce anayasanın mutlaka MBK tarafından yapılması gerektiğini savunmuşken, şimdi geniş inisiyatif partilere veren bir noktadaydı. Fakat bu inisiyatif, MBK'ya bir zırh giydirmek suretiyle tanınmış bir inisiyatifti. Üye ve faaliyetleriyle MBK'yı sorgulama dışı tutmuş, MBK'ya yukarıda da bahsi geçtiği üzere serbest seçimle belirlenmiş çoğunluğun da üzerinde bir meşruiyet izafe etmiştir (Başgil, 1960m: 3).

Toparlarsak, 27 Mayıs'tan sonra laikliğe ilişkin öteden beri savunduğu düşünceleri yeniden gündeme getirmesi, yeni anayasayı yapma yöntemine ilişkin yaklaşımı, DP tabanını sürece katma kapsamında dile getirdiği öneriler çerçevesinde şekillenen tutumu, Başgil'i 27 Mayıs'tan sonraki hâkim anlayış nezdinde sakıncalı pozisyona itmiştir. Ocak 1961'de tutuklanmadan hemen evvel çağrıldığı Örfi İdare'de Sıkıyönetim Komutanı Cemal Tural'ın, yazdıkları üzerinden kendisini uyarması manidardır (Başgil: 2012: 39). Nitekim tutuklanması için gösterilen gerekçe Kurucu Meclis'in yapısına ilişkin eleştiriler içeren yazısı olacaktı (Başgil: 2012: 46 vd.).

## **Sonuç**

Cumhuriyet tarihinde doğrudan askerî müdahale sürecini başlatan 27 Mayıs 1960 darbesi, Sol'la birlikte anılması bakımından sonraki 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 müdahalelerinden farklılaşır. Sağ siyasi kulvardaki baskın eğilim 27 Mayıs darbesini Sol'la ilişkilendirmektedir. Sol siyasi kulvarda da 27 Mayıs'ı diğer darbelerden farklı bir kategoriye koyan yaklaşım öne çıkmıştır.

Bu çalışma Ali Fuat Başgil'in 27 Mayıs darbesine ilişkin tutumuna odaklanmıştır. Kendisini konumlandığı ideolojik çerçeve bakımından 27 Mayıs'a atfedilen platformun dışında kalan Başgil, aynı zamanda muhafazakâr kesimde darbe karşıtlığının prototipi olarak anılan bir kişidir. Yaygın algı böyle ise de Başgil'in tutumu bambaşkadır. 27 Mayıs darbesini John Locke, Amerikan Bağımsızlık Bildirisi ve 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ne atfla "direnme hakkı" kapsamında yorumlamış, "demokrasi hukukunun" meşru gördüğü bir hareket olarak değerlendirmiştir. Başgil, darbenin halk nezdinde geniş destek gördüğüne dair tespitler yapmış, darbeyle yönetimi devralan Millî Birlik Komitesi ve hükümetini ülkenin temel problemlerini çözecek en uygun aktör sayan bir yaklaşım sergilemiştir. Bu kapsamda yeni bir anayasanın yapılması ve DP iktidarının muhasebesinin sağlıklı şekilde sonuçlandırılması bakımından bu yönetime hayati rol biçmiş, bu adımları atmadan yönetimin sivillere devredilmesine karşı çıkmıştır.



Çalışmada, demokrasinin oy sayısına indirgenmemesi gerektiği düşüncesinden hareket eden Başgil'in, seçim sandığında teşekkül eden çoğunluğa yönelik ciddi tereddütler taşıdığına dair örnekler sunulmuştur. 1948 yılında verdiği konferansta, hakikatin rey sayısına indirgenemeyeceğini belirterek egemen çoğunluğun "iktidar hırsıyla fenalık yapmasını" engellemek gerektiğini belirtmiştir. 1949 yılında yayımlanan bir yazısında, "diktatörün istibdatı" ile, demokratik süreçlerle belirlenmiş olsa dahi "ekseriyetin istibdatı" arasında nitelik farkı bulunmadığı, hatta temsiline soyunduğu milli iradenin kutsallığına yaslanacak ekseriyetin "en zalim diktatörlere bile rahmet okutabileceğini" savunmuştur. 27 Mayıs darbesinden sonra temsili demokrasinin arızalarına değinirken, varsayılanın aksine Meclisteki ekseriyetin çoğu zaman "muhteris ve düşük kaliteli insanlardan" teşekkül ettiğini söyleyerek partilere derin bir şüpheyle yaklaşması, görüşlerindeki sürekliliği izlemek bakımından dikkat çekmiştir. Kadınlara seçim hakkının erken tanındığına dair ifadeler kullanan Başgil, 1946'da okur-yazar oranı henüz "yüzde otuza" varmamışken iki dereceli seçim sisteminden tek dereceli seçim sistemine geçişi eleştirmiş, okuma yazma bilmeyen insanların oyla devlete yön vermelerini, küçük çocukların gerçek tabancayla oynaması kadar milletin geleceği bakımından tehlikeli saymıştır.

Çalışmada Başgil'e dair mevcut popüler algının gerçekliği bu gibi örnekler üzerinden değerlendirilmiş, 27 Mayıs darbesini meşru gören tutumuyla, bu örneklerden yansıyan demokrasi anlayışı arasındaki bağa dikkat çekilmiştir. Böylece Başgil hakkında inşa edilmiş, saf darbe karşıtı - koşulsuz bir milli irade savunucusu şablonundaki açmaz göz önüne getirilmiştir.

Darbenin meşruiyetine ilişkin şüphe taşımayan Başgil'in, muhalif bir aktör olarak sivrilmesi daha ziyade darbe sonrası takip edilen politikalara ilişkin yaklaşımından kaynaklanmıştır. Laiklik ve yeni anayasanın yapılmasına ilişkin duruşu bu yaklaşımının çerçevesini belirlemiştir. Çok partili hayata geçiş sürecinden itibaren sergilediği tutum, darbe sonrasındaki söyleminin anlaşılması ve algılanmasında bir arka plan sunmuştur. Çok partili hayata geçiş sürecinde CHP iktidarına karşı yürüttüğü keskin muhalefet, DP'nin şartsız destekçisi değilse de DP dönemindeki ılımlı tutumu, 27 Mayıs döneminde O'na dair algıyı etkilemiştir. Karşıtları nezdinde Başgil, DP politikalarına paralel tutum benimsemiş bir kişiydi. Darbe sorasındaki bazı politikalara dair eleştirel tutumu, DP'lilerin geri çekildiği bir ortamda, O'na bazı siyasi misyonlar atfedilmesine yol açmış ve yönetenler nezdinde O'nu sakıncalı bir pozisyona itmiştir.

Başgil'in 27 Mayıs darbesi karşısında takındığı tavrı netleştirmek iki açıdan önem arz eder; birincisi 1930'lardan 1960'lara kadar akademiya da yer almış bir aydının portresini, konjonktürel siyasetin manipülatif etkisinden arındırmak

ve böylece O'nu kendi gerçekliği içerisinde değerlendirmeye imkân sağlamaktır. Ancak böyle yapıldığı takdirde Başgil'in 27 Mayıs dönemindeki eleştirel tutumu ve değeri ortaya çıkabilir. İkincisi, Türkiye'deki asker-siyaset ilişkisine dair şablonların ötesini görmek bakımındandır. "Meslek ve meşrebini" merak edenlere "ben milliyetçi, maneviyatçı, hürriyetçi, terakkici muhafazakârım" cevabını veren Başgil'in, çoğu kez Sol'la ilişkilendirilen 27 Mayıs darbesini meşru gören yaklaşımı, Türkiye'de askerın siyasal platformdaki rolüne verilen desteğin derinliğini göstermesi bakımından dikkate değer bir örnektir.

## Sonnotlar

<sup>1</sup> Türk milliyetçiliği vesilesiyle kullandığı şu ifadeler Atatürk'e biçtiği role örnektir: "(Türk milliyetçiliği) mahiyeti, planı, gayesi ve neticeleri itibarıyla bir şef, bir yüksek şahsiyet eseridir. Bu şahsiyet yine ırkın en seçme seciyelerinin benliğinde zübdeliyen ve bu sayede kolektif tahtesşuuru temsil eden kuvvetli bir zeka ve iradededir. Bu zekâ ve bu iradedir ki, harekete manasını, gayesini ve planını verir ve onu bir Devlet nizamı haline koyar. Türk milli hareketinin ve Türk milliyetçiliğinin bu üstün zekâsı ve iradesi Atatürk olmuştur. 1919'u takib eden yılların felâketleri içinde milli benliğe inan ve güven veren, gayesini ve ülküsünü gösteren, hulâsa milli şuardan tarihe yeni bir Devlet çıkaran Atatürktür" (Başgil, 1942: 214).

<sup>2</sup> Tanıl Bora'nın şu ifadeleri Başgil'in 1930'lu yıllardaki duruşunu açıklar niteliktedir: "On yıl geçmeden liberal (muhafazakâr) fikriyatın âlimi olacak olan Ali Fuat Başgil, o sıralar 'Hep devlet içinde, hiçbir şey devlete karşı, hiçbir şey devlet dışında' sloganının müellifiydi. Fertçi, egoist, kozmopolit, teşkilatsız ekonomi sistemine, mutlak hürriyetçiliğe, 'çekingeni' devlet rejimine 'Devlet mazbutlaştırılmaz' lakonizmiyle itiraz ediyordu." (Bora, 2017: 137)

<sup>3</sup> Başgil'i Atatürk döneminden 1960'lı yıllara yaşadığı dönüşümü dikkate alarak değerlendiren bir çalışma için bkz. Önder, 2013: 291-301.

<sup>4</sup> Benzer başka yaklaşımlardan da bahsetmek mümkündür. Örneğin akademik hayatının ardından uzun yıllar Ak Parti'de milletvekilliği yapmış Nevzat Yalçıntaş, "zamanın en karanlıklarından birisi" diye nitelediği 27 Mayıs dönemini değerlendirirken Başgil'in o "yılginlık" ortamında, "münevver ihanetinin" arasından "bir ışık" gibi ortaya çıktığını vurgular (Yalçıntaş, 2016: 35). Anayasa Hukukçusu Prof. Dr. Servet Armağan'a göre Başgil "Cumhurbaşkanı olsaydı veya en azında Cumhuriyet Senatosu üyesi olarak kalsaydı", Türkiye bambaşka bir noktaya varacak ve şunlar gerçekleşecekti; Gerçek bir laiklik hayata geçecek, tabii senatörlüğün 1961 Anayasası'nda yer almasına izin verilmeyecek, Türkiye Avrupa Birliği'ne önceden girecek, istikrarlı bir parlamenter hayat tesis edilecek ve koalisyon hükümetlerine mecbur kalınmayacaktı (Armağan, 2017: 243-244).

<sup>5</sup> Osmanlı İmparatorluğu'nda 1876 Anayasası'yla kabul edilen iki dereceli seçim sistemi, 1946'yılına kadar Cumhuriyet döneminde de uygulanmıştır. Bu sistemde ilk aşamada sandığa giden halk doğrudan vekilleri değil, vekilleri seçecek ikinci seçmenleri belirliyordu. Vekiller, bu ikinci seçmenler tarafından sonraki aşamada seçiliyordu. DP kurulduktan sonra, Nisan 1946'da toplanan CHP Olağanüstü Kurultayı'nda alınan karar doğrultusunda iki dereceli seçimden tek dereceli seçime geçilmiştir. Böylece 1946 seçimlerinden itibaren, halk seçimlerin ilk aşamasında doğrudan vekilleri belirlemeye başlamıştır. İki dereceli seçimden tek dereceli seçime geçiş, Terakkiper Cumhuriyet Fırkası ile Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın yanı sıra DP programında da yer almış bir talepti.

<sup>6</sup> Başgil, Yalman'ın kendisi hakkındaki iddialarını 10 Temmuz ve 12 Temmuz 1961 tarihli 'Son Havadis' gazetesinde sert ifadelerle cevaplamıştır; "Bana yaptığınız hücum ve isnatların en müthişi, hilafet ve saltanatın geri gelmesini istemem. (...) Eğer saman çöpü varlığı kadar bir şeref ve haysiyetiniz varsa, hilafet ve saltanatın geri gelmesini ne zaman, hangi gazete, mecmua veya beyannamede istediğimi göstermeniz, aksi halde benden alenen özür dilemeniz lazımdır" (Başgil, 1961b: 1)

<sup>7</sup> Bütün üyeleri DP milletvekillerinden oluşan Komisyona olağanüstü yetkiler veren ve 27 Nisan 1960 tarihinde kabul edilen Türkiye Büyük Millet Meclisi Tahkikat Encümenlerinin vazife ve salâhiyetleri hakkında Kanun için bkz. *Resmi Gazete*, 1960: 1241.

## Kaynakça

Akis (1960a). *Demokrasi*. 18 (309): 8-10.

Akis (1960b). *Yurtta Olup Bitenler*. 18 (311): 6-13.

Akyol T (2010). Ali Fuat Başgil. *Milliyet*, <http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/taha-akyol/ali-fuat-basgil-1226828/>. Son erişim:19.10.2020.

Akyol T (2018). Hocam Ali Fuat Başgil. *Hürriyet*, <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/taha-akyol/hocam-ali-fuat-basgil-40826573>, Son erişim: 08.09.2020.

Alatlı A (Der.) (2010a). *Batı'ya Yön Veren Metinler -II- Rönesans / Protestan Reformu/ Erken Modern Dönem / Bilim Çağı (1350-1650)*. İlke Eğitim ve Sağlık Vakfı Kapadokya MYO.

Alatlı A (Der.) (2010b). *Batı'ya Yön Veren Metinler -III- Aydınlanma / Burjuvazi Yüzyılı / Bilim Çağının Zaferi (1650-1800)*, İlke Eğitim ve Sağlık Vakfı Kapadokya MYO.

Armağan S (2017). Hocam Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil, *Muhafazakâr Düşünce*, 52: 221-233.

Başgil A F (1942). *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri Cilt: II Demokrasi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti Yayınları.

Başgil A F (1956). *Vatandaş Hak ve Hürriyetlerinin Korunması Meselesi ve Anayasamız*, (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Devletler Hususi Hukuku Ord. Profesörü Muammer Raşit Seviğ'e Armağandan ayrı baskı). İstanbul: Akgün Matbaası.

Başgil A F (1960a). Demokrat İktidarın Son Günlerine Ait İfşaat. *Cumhuriyet*, 5 Haziran, 1,3. 1960a: 1,3.

Başgil A F (1960b). Demokrat İktidarın Son Günleri. *Cumhuriyet*, 9 Haziran, 5.

Başgil A F (1960c). 27 Mayıs Hareketi ve Millî Birlik Komitesi. *Yeni Sabah*, 23 Haziran, 3.

Başgil A F (1960ç). Türkiye'de Din ve Vicdan Hürriyeti ve Laiklik Prensibi. *Yeni Sabah*, 4 Temmuz, 3.

Başgil A F (1960d). Bizde 'Din ve Vicdan Hürriyeti' Bahsinde Düşülen Hatanın Sebebi. *Yeni Sabah*, 6 Temmuz, 3.

Başgil A F (1960e). Laiklik Anayasa'ya Tarif Olarak Girmelidir. *Yeni Sabah*, 9 Temmuz, 3.

Başgil A F (1960f). Millî Birlik Hükümetinin İki Büyük Tarihi Vazifesi. *Yeni Sabah*, 11 Temmuz, 3.

Başgil A F (1960g). Referandum mu, Kurucu Meclis mi, Yahut İki Birden mi?. *Yeni Sabah*, 13 Temmuz, 3.

Başgil A F (1960h). Millî Birlik Hükümetinin Siyasi İçtimai Durumu. *Yeni Sabah*, 4 Ağustos, 3.

Başgil A F (1960i). Meslek ve Meşrebim. *Yeni Sabah*, 19 Ağustos, 3.

Başgil A F (1960k). Anayasa Kimin Tarafından ve Nasıl Yapılır. *Yeni Sabah*, 3 Kasım, 3.

Başgil A F (1960m). Yine Kurucu Meclis Bahsi. *Yeni Sabah*, 18 Kasım, 3.

Başgil A F (1960n). Kurucu Meclis Hakkındaki Düşüncelerimin Hulasası. *Yeni Sabah*, 20 Kasım, 3.

Başgil A F (1960ö). Kurucu Meclis Hakkında Geçici Anayasaya İlavesi Lüzumlu Ek Maddeler. *Yeni Sabah*, 22 Kasım, 3.

Başgil A F (1961a). *Demokrasi Yolunda*. İstanbul: Yağmur Yayınları.

Başgil A F (1961b). Başmuharrir Ahmet Emin Yalman'a: Açık Cevap. *Son Havadis*, 10 Temmuz ve 12 Temmuz, 1.

Başgil A F (1990). *Ali Fuat Başgil'in Hatıraları*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Başgil A F (2012). *Yakın Maziden Hatıra Kırıntıları*. İstanbul: Yağmur Yayınları.

- Bora T (2017). *Cereyanlar Türkiye’de Siyasi İdeolojiler*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Birinci K (2017). Terakkici Muhafazakâr Bir Mütefekkirin Sivil Toplum Tecrübesi: Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti. *Muhafazakâr Düşünce*, 52: 177-199.
- Cinisi R (2016). Gerçek Bir Osmanlı Münevveri, Hocam; Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil. İçinde: C Yılmaz (Ed.), *Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil*, Samsun: Çarşamba Belediye Kültür Yayınları, 45-54.
- Cumhuriyet* (1956). Yarından Emin Değilim, 9 Mayıs, 1,5.
- Demirci H A (2017). Bir Biyografinin İzinde: Ali Fuad Başgil’in Hayatından ve Mücadelesinden Bazı Kesitler. *Muhafazakâr Düşünce*, 52: 27-40.
- Dursun D (2017). Ali Fuad Başgil’in Hür Fikirler Mecmuası. *Muhafazakâr Düşünce*, 52: 221-233.
- Kahraman Kurban F (2019). *Ali Fuad Başgil Liberal? Muhafazakar? Liberal Muhafazakar?*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- Kahraman İ (2016). Namuslu ve Dürüst Bir Türk Aydını; Ali Fuad Başgil. İçinde Cevdet Yılmaz (Ed.), *Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil*, Samsun: Çarşamba Belediye Kültür Yayınları, 55-60.
- Karakurt G (2017). Ali Fuat Başgil’in liberalizm anlayışı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- Kavuncuoğlu S (2017). Türk Muhafakâr – Liberal Siyasi Düşüncesi ve Ali Fuad Başgil (1899-1967), *Muhafazakâr Düşünce*, 52: 141-160.
- Kurşunoğlu M S (2017). Fransız Devriminden Türk İnkılâbına: Muhafazakâr Liberal Bir Aydın Olarak Ali Fuad Başgil’in Eleştirileri. *Muhafazakâr Düşünce*, 52: 49-86.
- Kurtulmuş N (2017). Vefatının 50. Yılında Ali Fuad Başgil Sempozyumu, <https://basin.ktb.gov.tr/TR-196405/vefatinin-50-yilinda-ali-fuad-basgil-sempozyumu.html>, Son erişim: 6 Eylül 2020.
- Locke J (2011). *Hükümet Üstüne İkinci Tez*. Çev. Aysel Doğan, İzmir: İlyaz İzmir Yayınevi.
- Nadir N (1960). Onlar da Haklı Değil mi?. *Cumhuriyet*, 21 Ağustos, 1,3.
- Önder T (2013). Ali Fuad Başgil. İçinde: T Bora ve M Gültekin (Ed.) *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özbudun E (2012). Türkiye’de Anayasa Yargısının Doğuşu: 1961 Anayasası Üzerindeki Kurucu Meclis Görüşmeleri Tarihsel Arka Plan. *Liberal Düşünce*, 68: 5-18.

*Resmi Gazete* (28/4/1960). Türkiye Büyük Millet Meclisi Tahkikat Encümenlerinin vazife ve salâhiyetleri hakkında Kanun. 1241

Soysüren A H (2014). *12 Mart Döneminde Nihat Erim Hükümetleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Şahbaz Y (2017). Maneviyatçılık ve Din ve Vicdan Hürriyeti Bağlamında Ali Fuad Başgil'de Laiklik Anlayışı. *Muhafazakar Düşünce*, 52: 101-117.

Tanör B (2008). *Anayasal Gelişme Tezleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ulusal Tez Merkezi (2020). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> Son Erişim: 31.08.2020.

Woolhouse R (2011). *John Locke*. Çev. Akın Terzi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yalçın A (2017). Ali Fuad Başgil Sempozyumu Açılış Konuşması. [https://www.youtube.com/watch?v=p9uCe\\_wXEVo](https://www.youtube.com/watch?v=p9uCe_wXEVo), Son erişim: 31 Ağustos 2020.

Yalçıntaş N (2016). Hukuk, Adalet, Cesaret, İlim ve İman Adamı Ali Fuad Başgil. İçinde: Cevdet Yılmaz (Ed.), *Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil*, Samsun: Çarşamba Belediye Kültür Yayınları, 31-36.

Yalman A E (1961). Açık Mektup: Muhataplar: Başgil, Bölükbaşı, Erim, Gökay. *Hür Vatan*, 6 Temmuz, 1.



## Sombart ve *Kadro* ‘Yeniden’

**Mesut Sert**, Hakkâri Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü, ORCID: 0000-0003-2915-4815, e-posta: mesutsert@hakkari.edu.tr.

### Özet

Türk siyasal yaşamında 1930’lı yıllarda önemli etkisi olan *Kadro* dergisi, bu önemine binaen günümüze değin çok sayıda çalışmanın konusu olmuştur. Çoğunlukla derginin ideolojisinin değerlendirilmesi üzerine olan bu çalışmalar, yazar(lar)ının siyasal veya ideolojik tercih(ler)ine göre *Kadro*’yu konumlandırma çabaları olarak da okunabilir. Bu çabanın, dergiye baştan atfettikleri ideolojiyi, farklı ideolojik çerçevelere göre değerlendirme şeklinde kendini göstermesi yanı sıra kimi zaman da belli bir siyasal görüşe yakınlık veya uzaklıktan hareketle bir yargılama halini aldığı söylenebilir. Dergiyi çıkaran ekibin özellikle Şevket Süreyya, Vedat Nedim ve İsmail Hüsrev’in Türkiye Komünist Partisi (TKP) ile ilişkisinden hareketle kimileri *Kadro* dergisini sosyalist bir dergi olarak nitelerken; kimileri de yine aynı ilişkiden hareketle ancak bu kez bu isimleri dönem, hain olarak niteleyerek dergiyi Kemalist ideolojiyi yerleştirmenin bir aracı olarak görürler. Bu değerlendirmelerin tamamının ortak özelliğinin, dergi veya yazarlarına ilişkin belirli bir ön varsayımdan hareket etme olduğu söylenebilir. Söz konusu ön varsayımların geçerli olmaması durumunda değerlendirmelerin hatalı olacağı açıktır. Örneğin, Şevket Süreyya ve Vedat Nedim’in TKP ile ilişkileri açık olmakla birlikte, bu ilişkinin niteliğine yakından bakıldığında onların başından beri TKP içinde farklı bir anlayışı temsil ettikleri ve bu açıdan *Kadro*’nun sosyalist olarak nitelenemeyeceğini söylemek de mümkündür. Bu örneğin farklı bir boyutu bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. *Kadro* dergisini konu edinen çalışmalardan ikisi Naci Bostancı ve Mustafa Türkeş’in çalışması Werner Sombart’a ilişkin ön varsayımları ve bunun beraberinde getirdiği dergiyi konumlandırma biçimleri açısından incelenecektir. Bu çerçevede, ele alınan çalışmaların *Kadro* dergisi ile Werner Sombart arasındaki ilişkiyi *Kadro* dergisine baştan atfettikleri ideolojinin veya niteliğin bir kanıtı olarak ele aldıkları ileri sürülecektir. Bu ele alış biçiminin her iki yazarın Werner Sombart’a ilişkin sahip oldukları ön kabullerden kaynaklı olarak sınırlılıklar taşıdığı vurgulanacaktır. Werner Sombart’ın düşünsel serüvenine ilişkin açıklamalardan hareketle Naci Bostancı’nın Kadrocuların Sombart’ı bilmedikleri, Mustafa Türkeş’in ise Marksizmden etkilendikleri ve komünizm propagandası yaptıklarına yönelik suçlamalara karşı Sombart’a başvurdukları yönündeki iddialarının geçerliliği tartışılacaktır. Bu tartışma sonucunda Kadrocuların Werner Sombart’la olan ilişkilerinin Sombart’ın Marksizm anlayışının ulusal karakteri göz önüne alındığında iddia edilen aksine yoğun olduğu ve ilişkinin niteliği açısından da bir pragmatizmin söz konusu olduğu ileri sürülecektir.

**Anahtar Sözcükler:** Werner Sombart, *Kapitalizmin Geleceği*, *Kadro* dergisi, 1930’lar, Türk Siyasal Yaşamı.



## Sombart and *Kadro* 'Once Again'

### Abstract

*Kadro* journal, which influenced Turkish political life deeply in the 1930s, has been discussed in a number of studies until today. These studies mostly on the assessment of the ideology of journal could also be read as an effort to locate *Kadro* as regards the political or ideological preference(s) of writer(s). It could be said that this effort become a judgement and sometimes an accusation with reference to closeness or distantness of specific political view. Some people characterise *Kadro* journal as a socialist journal with reference to the relation between Turkish Communist Party (TCP) and founders of journal like Şevket Süreyya, Vedat Nedim and İsmail Hüsrev but some others characterise the *Kadro* Journal as an instrument of Kemalist ideology with reference to same relation but this time by accusing them as a betrayer. It could be said that the common trait of all these assessments are having a specific presupposition about journal and its writer(s). It is obvious that these assessments are wrong when these presuppositions are not valid. For example, although the relation of Şevket Süreyya and Vedat Nedim with TCP are known, it could be possibly said that *Kadro* was not a socialist journal with close look of the quality of this relation which has a different character. The subject of this paper is another aspect of this example. Among two of mentioned studies, Naci Bostancı's and Mustafa Türkeş's works are examined with regards to presupposition about Werner Sombart and positioning of the *Kadro* journal. In this context, one will argue that both Bostancı and Türkeş depart from the ideology or quality they attributed to the Journal when they discuss the relationship between the *Kadro* and Sombart. One can also argue that they do not comprehend fully Sombart because of their preliminary acceptance of him or their prejudice of him. Based on the explanations regarding the intellectual development of Sombart, this paper questions the validity of Bostancı's claim that the *Kadro* were not aware of Sombart and the argument that Türkeş says that the *Kadro* turned towards Sombart to deny the accusations of Marxism and propagating communism. As a result of this discussion, it will be argued that this relationship is intense when the national character of Sombart's Marxism is considered, and that this relationship had a pragmatic character could be mentioned.

**Keywords:** Werner Sombart, *The Future of Capitalism*, *Kadro* Journal, 1930s, Turkish Political Life.

### Giriş<sup>1</sup>

Sombart ve *Kadro* arasındaki ilişki gibi spesifik bir konuyu incelemenin, hem de hali hazırda bu ilişkiyi belirli bir düzeyde de olsa ele almış çalışmalar mevcutken beyhude bir çaba olduğu düşünülebilir. Ancak iki nedenden dolayı böylesine bir inceleme anlamlı görünmektedir. İlk olarak gerek Sombart'ın gerekse *Kadro* dergisinin önemi dikkate alındığında her ikisinin de böylesine

'özel' bir incelemeyi hak ettiği söylenebilir. İkinci olarak ise mevcut çalışmalar bir yandan *Kadro* dergisini bir bütün olarak incelediklerinden Sombart'la ilişkisini 'sınırlı' bir şekilde ele alırken; diğer yandan çoğunlukla derginin ideolojisinin değerlendirilmesi üzerine olduklarından Sombart'la derginin ilişkisini *Kadro* dergisine atfettikleri ideolojinin veya dergiyi konumlandırma biçimlerinin adeta bir kanıtı olarak kullanmışlardır.

*Kadro* dergisinin önemi, 1930'lu yıllar Türkiye'sini ele alan çalışmaların hemen tamamında *Kadro* dergisine verilen referanslardan açıkça görülebilir. Bir başka ifadeyle *Kadro*'ya referans vermeksizin Türkiye'nin 1930'lu yıllar siyasi ve iktisadi tarihini yazmanın güç, hatta olanaksız olduğu söylenebilir. Üzerine çok sayıda çalışma yapılmış olması ve sıklıkla referans verilmesi ölçütleri açısından bakıldığında benzer şeylerin Sombart için söylenmesi güç görünmekle birlikte; Sombart'ın önemi, bugün "herkesin kullandığı bir kavram olarak kapitalizm" (Rüstow, 1941: 88) diye bir şeyden bahsediyorsak bunun başkaları yanı sıra ve özellikle Sombart sayesinde olmasında gizlidir.<sup>2</sup> Buna karşın Sombart'ın sadece Türkiye'de değil, Batı literatüründe de çok teveccüh gördüğü söylenemez. İktisadi düşünce tarihi literatüründe pek de iyi olmayan bir kişisel ve akademik şöhrete sahip olan Sombart, *magnum opus*'u sayılabilecek *Modern Kapitalizm*'den (Sombart, 1902) ziyade Yahudiler üzerine yazdıkları ve Nasyonal Sosyalizmle olan 'yakın' ilişkisi ile hatırlanır.

*Kadro* dergisi, yukarıda bahsedilen önemine uygun şekilde, günümüze değin çok sayıda çalışmanın konusu olmuştur.<sup>3</sup> Büyük bir çoğunluğu derginin ideolojisinin değerlendirilmesi üzerine olan bu çalışmalar, yazar/yazarlarının kendi siyasal/ideolojik tercihlerine göre *Kadro*'yu konumlandırma çabaları olarak da okunabilir.<sup>4</sup> Bu çabanın, dergiye baştan atfettikleri ideolojiyi, farklı ideolojik çerçevelere göre değerlendirme şeklinde kendini göstermesi yanı sıra kimi zaman "... belli bir siyasal görüşe yakınlığı veya uzaklığından hareketle [yargılama]" (Ertan, 1994: xiv) halini aldığı da söylenebilir. Kadrocuları "... **soğukkanlı empatik bir anlama**"<sup>5</sup> çabasında olan Tekeli ve İlkin'in (2003: xi) belirttiği gibi *Kadro* dergisinin

... siyasal mücadele içinde olanlara kendi ideolojilerini sergileyebilmek ve kendi konumlarına açıklık kazandırmak için iyi bir mihenk taşı oluşturduğu söylenebilir. Örneğin, bir araştırmacı Kadrocuların sosyalist hareketten saptığı ve dönelerden oluştuğunu söyleyerek kendisinin sosyalist harekete inancı konusunda işaretler verebileceği gibi, bir başka araştırmacı da Kadro'nun otoriter yaklaşımlarını ve devletçiliğe inancını eleştirerek kendi liberalist inancını da sergileyebilecektir (Tekeli ve İlkin, 1984: ix).

Tekeli ve İlkin'in bu değerlendirmelerini *Kadro* dergisi üzerine yapılan geçmiş tarihli bazı çalışmalarda somutlaştırmak mümkündür. Bu çerçevede örneğin

Darendelioğlu (1979)<sup>6</sup> *Kadro* dergisini çıkararak ekip içinde yer alan Şevket Sureyya ve Vedat Nedim'in geçmiŐte Türkiye Komünist Partisi (TKP) ile ilişkisinden hareketle dergiyi sosyalist/komünist nitelikli bir dergi olarak değerlendirirken<sup>7</sup>; aralarında Yalçın Küçük'n (1981; 1989) de yer aldığı kimileri ise<sup>8</sup> yine aynı ilişkiden hareketle ancak bu kez bu isimleri 'dnek', 'hain' olarak niteleyerek, dergiyi Kemalist ideolojinin yerleŐtirilmesinin bir aracı olarak görür.<sup>9</sup> Dergide referans verilen yazarlardan hareket eden kimilerine göre ise<sup>10</sup> *Kadro* dergisi, faŐizmden etkilenmiş ve rejimin otoriter karakterine uygun bir yayın çizgisi izlemiŐtir.

Dergiyi konumlandırđıkları yerler farklı olmakla birlikte, bu sınıflandırma biçimlerinin tamamının gerek dergi gerekse yazarlarına ilişkin belirli bir n varsayımdan hareket ettikleri ve bunu nihai değerlendirmelerinin birer kanıtı olarak sundukları veya kullandıkları söylenebilir. Söz konusu n varsayımların 'geçerli' olmamasının ulaşılan sonucu yani dergiyi konumlandırma biçimlerini de etkileyeceği açıktır. Örneğin, Şevket Sureyya ve Vedat Nedim'in TKP ile ilişkileri açık olmakla birlikte, bu ilişkinin niteliğine yakından bakıldığında onların TKP içinde 'farklı' bir anlayışı temsil ettikleri ve bu açıdan *Kadro*'nun 'sosyalist' olarak nitelenemeyeceğini söylemek de mümkündür.<sup>11</sup>

Bu rneğin farklı bir boyutu bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. *Kadro* dergisine ilişkin geçmiş tarihli çalışmalardan ikisi, Naci Bostancı (1990) ve Mustafa Türkeş'in (1999) alıŐması, Sombart'a ilişkin n varsayımları ve bunun beraberinde getirdiği dergiyi konumlandırma biçimleri açısından incelenecektir. Bunun için öncelikle Sombart'ı yerli yerine oturtma çabası olarak da değerlendirilebilecek ilk bölümde; Sombart'ın genel düşünsel serüveni üzerinde durulup, *Kadro*'da da referans verilen *Kapitalizmin Geleceği* (Sombart, 1932) zelinde değerlendirmeler yapılacaktır. Sombart'ı Türk okuyucuya, sınırlı da olsa, tanıtma amacı olan bu bölümü Sombart'ın *Kadro*'da ele alınıŐ biçimleri üzerine olan ikinci bölüm izleyecektir. Sonuç bölümünde ise yazının baŐlıęında da belirtilen Sombart ve *Kadro* arasındaki ilişkiye yönelik 'yeni' görüşler sunulacaktır.

### **Sombart: 'Marksizm'den Nasyonal Sosyalizme'<sup>12</sup>**

İktisadi düşünce tarihi içinde pek de iyi olmayan bir kişisel ve akademik Őhrete sahip olan Sombart, *magnum opus*'u sayılabilecek *Modern Kapitalizm*'den<sup>13</sup> ziyade Yahudiler zerine yazdıkları ve Nasyonal Sosyalizmle olan 'yakın' ilişkisi ile hatırlanır. Literatürde gerek kendisi gerekse yazdıklarının göz ardı edilmesinde etkili olmuş görünen bu unsura düşüncesindeki 'hızlı' değişim nedeniyle değerlendirilmesindeki güçlüğü de eklemek gerekmektedir. Bütün bunlara

karşın Kuczynski (1968: 59)'nin değerlendirmesiyle o, "Almanya'nın 1890'dan 1930'lara kadar ürettiği en renkli, bukalemuna benzer ve ilginç bir akademik [kişilik]" olarak karşımıza çıkar. Öğrencilerinin aktardığına göre olağanüstü ders performansı yanı sıra yazdıklarının anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla ilginç tarihsel örnekler ve yoğun metaforlara yer veren Sombart, yazı üslubu itibariyle de dikkat çeker (Epstein, 1941: 526; Sarç, 1941: 62).

Varlıklı orta sınıf bir ailenin oğlu olarak 1863'te Ermsleben'de dünyaya gelen Sombart, deniz subayı olmayı isterken yaşadığı göz problemi yanı sıra tüberküloz bulguları nedeniyle bu idealinden vazgeçip Pisa'da ekonomi politik okumaya başlar. Bir yıllık eğitiminin ardından buradan da ayrılıp hukuk okumak üzere Berlin'e giden Sombart'ın Berlin günleri entelektüel gelişiminde önemli bir rol oynamış görünmektedir. Formel eğitiminin gereği olarak takip ettiği iktisat, siyaset bilimi, tarih ve felsefe gibi dersler yanı sıra bu dönemde bilimsel ilgilerini şekillendirmesi ve düşüncesinin oluşumunda büyük etki yaratacak olan, Schmoller ve dönemin ünlü kürsü sosyalisti Adolph Wagner'in seminerlerine de katılır (Kuczynski, 1968: 57).

Doktoraderecesini Berlin Üniversitesi'nde 1888'de Schmoller'in danışmanlığında yazdığı Roma Campagna'sı<sup>14</sup> üzerine tezi (Sombart, 1888a; 1888b) ile almıştır. Sombart'ın bu tezi kimilerine göre "bilimsel olarak muhtemelen yazdıklarının en iyisi" (aktaran: vom Brocke, 1996: 23) olarak değerlendirilir. Tezinde Roma Campagna'sının toprak ve iklim koşulları yanı sıra üretim tekniği ve toplumsal ilişkilerini, Roma Devlet arşivinden elde ettiği birincil kaynakları sistematik ve tarihsel bir şekilde kullanarak incelemiştir. Adolph Wagner tarafından "etkileyici" olarak övülen tezi, ulaştığı sonuç açısından da önemli görünmektedir. Sombart'a göre, kırsal kesimde var olan yoksulluk doğal olmaktan ziyade siyasal olarak değiştirilebilir bir olgu olarak kabul edilmelidir. Kırsal proletaryanın aristokrat toprak sahipleri tarafından sömürsünü "kanayan bir yara" olarak gören Sombart, bunun çaresinin verili mülkiyet yapısını değiştirmeye yönelik devlet politikaları olduğunu ileri sürer (vom Brocke, 1996: 24).

Tezindeki bu değerlendirmeler Sombart'ın o dönemde Marksist olarak "damgalanmasına" neden olmuş görünmektedir. Aynı zamanda "akademik ilerlemesinin sürüncemede kalmasına da neden olan" (Sutton, 1948: 317) bu damgalanma, 1897 ile 1907 yılları arasında üniversite profesörlüğü için yaptığı altı başvurunun da Baden Grandükü tarafından, bu nedene dayalı olarak, geri çevrilmesinde açıkça görülmektedir<sup>15</sup>. Grandük Friedrich, Başbakanı ve Adalet, Kültür ve Eğitim Bakanı Wilhelm Nokk'a yazdığı ve Sosyal Demokrasi 'tehlikesine' vurgu yaptığı mektubunda ret gerekçesini açıkça belirtir. Buna göre;

Sombart ne Yüksekokul [Hochschule] öğrencilerini ne de diğer öğrencileri eğitmede yeterli değildir, çünkü o kendisini yeterli düzeyde eğitmemiştir. Sosyal Demokrasiye karşı mücadele okulda, ve yüksek okullarda başlamalıdır, Sosyal Demokrasi tehlikesine karşı savaş okullarda öğretilmelidir. Bu nedenle bir başka hoca daha uygun olacaktır. (Aktaran: vom Brocke, 1996: 40).

Roma *Campagna*'sında yazdıklarından hareketle Marksist olarak niteleyebileceğimiz Sombart söz konusu olduğunda böylesine bir sonuca ulaşmak için henüz erken olduğu söylenmelidir. Gerçekte Sombart'ın Marksizm ve Nasyonal Sosyalizm ile ilişkisi üzerine hala devam eden, sonlanmamış bir tartışma olduğu görülmektedir.<sup>16</sup> Tartışmanın taraflarının üzerinde uzlaştıkları nokta ise onun fikirlerini çok sık değiştirmiş olmasıdır. Bu değişimin yönü konusunda ise çoğu araştırmacı onun "başlangıçta iktisadi ve sosyal meselelere Marksist bir bakış açısıyla yaklaştığını [ancak] giderek daha muhafazakâr bir konuma yöneldiği" (Kuczynski, 1968: 58) görüşüne katılır.

Onun bu düşünsel serüveninde *Campagna* çalışmasının ilk aşamayı temsil ettiği kuşku yoktur. Fakat aynı zamanda bu çalışma onun Marksizme yöneliminden ziyade gelecekteki çalışmalarında, bu çerçevede özellikle *Kapitalizmin Geleceği*'nde ileri süreceği fikirlerin temel noktalarını ilk olarak ortaya koyduğu bir metin olarak da görülebilir. Marx'la ilişkisi açısından bakıldığında *Campagna*'da Sombart, Marx ve Engels'e referans vermez, "Marx'tan ziyade Zola'nın yazıkları genç Sombart'ın sosyalizmle ilişkisini [kurmuş görünür]" (vom Brocke, 1996: 26). Bunun yanı sıra toplumsal çıkar grupları çerçevesinde kurduğu sınıflandırma Marksist bir sınıflandırma da değildir; çünkü "Sombart örneğin kiliseyi bir çıkar grubu olarak ele almış ve sınıf kategorilerini dikey kesen küçük ve sermaye yoğun büyük kiracı ve çiftçilerin önemini vurgulamıştır" (Peukert, 2012: 531). İlaveten, büyük çiftliklerin kamusallaştırılıp toprakların mirasa bağlı olarak küçük köylüler arasında yeniden dağıtılması şeklindeki önerisi onun o dönemde damgalandığı gibi Marksist ya da sosyal demokrat olması anlamına gelmeyip sadece onun "serbest piyasa mekanizmasının iflah olmaz bir muhalifi"<sup>17</sup> olmasını gösterir. Bu sonuç aynı zamanda *Kapitalizmin Geleceği*'nde, özü değişmemekle birlikte farklı bir şekilde sunduğu düşüncesinin erken biçimini de gösterir niteliktedir.

19 yy. sonlarında Marksist olarak damgalanmasına neden olacak bir başka çalışması ise Marx üzerine olan ve *Kapital*'in üçüncü cildinin yayınlanmasının hemen ardından yayınlanan makalesidir. *Marx'ın İktisadi Sisteminin Eleştirisi Üzerine* başlıklı bu makalenin (Sombart, 1894) önemi, Alman iktisatçılar arasında Marks üzerine tartışmayı başlatmış olmasıdır. Sombart, Bernstein, Tönnies vd.'den çok daha önce bunu yapan ilk bilim adamıdır ve onun bu

makalesi diğerleri için bir model haline gelmiştir. Rosa Luxemburg ve George Lukacs'ın yorumları ile birlikte bu makale, Almandada Marx üzerine yazılmış makalelerin en iyisi olarak kabul edilir (vom Brocke, 1996: 27-28).

Bu makalede Sombart *Kapital*'in üçüncü cildinin yayınlanmasını, Engels tarafından kötü bir şekilde düzenlenmiş olmasına rağmen, entelektüel bir olay olarak görür ve makalenin özellikle değer ve artı-değer üzerine olan ikinci bölümünde zekice ve ustaca bir Marx yorumu sunar (vom Brocke, 1996: 27-28). Ona göre, değer sadece zihni bir olgudur ve gerçek eğilimler ve güdülerle uyumlu olmak zorunda değildir ve dönüşüm probleminin gerçek bir problem olmaması da bundan dolayıdır (Peukert, 2012: 535).

Makale aynı zamanda Engels'in ölümünden birkaç ay önce, 1895'te, yazdığı mektup nedeniyle de dikkat çekicidir. Övgü dolu mektubunda Engels "...Alman bir profesörün onun yazdıklarından hareketle Marx'ın gerçekte ne söylediğini anlama ve Marks'ın sisteminin eleştirisinin onu reddetmeden [ziyade] daha detaylandırmaya katkı sağlayacağını açıklama çabası [olması bakımından] bir ilktir" (aktaran: vom Brocke, 1996: 28) der.

Bu satırların Sombart'ı Marksist olarak nitelemeye yeterli olup olmadığı açık olmamakla birlikte; bu, onu muhtemelen Marx'ın çalışmasını 'tamamlamaya' teşvik etmiş olabilir. Mektubunda Engels ayrıca *Kapital*'in, kapitalizmin kökeninin gerçek tarihsel anlatımı yoluyla tamamlanması ihtiyacını belirtmesi yanı sıra Sombart'ın dikkatini, Marx'ın fikirlerinin bir doktrin olarak yorumlanmayıp bir yöntem olarak yorumlanması gerektiği gerçeğine çeker. Onların belirli dogmalardan ziyade daha ileri araştırmalar için bir yöntem yanı sıra işaretler de sağladığını söyler (vom Brocke, 1996: 28).

Takip eden yıllarda Sombart'ın çabası, temel ve öncelikli olarak, "Marx'ın çalışmalarını doğrulama, tamamlama, düzeltme, devam ettirme ve sonunda bitirme" (vom Brocke, 1996: 29) olarak görülebilir. Onun Marksist yöneliminin olduğunu göstermek için sıklıkla referans verilen *Modern Kapitalizm*'in Üçüncü cildinin önsözündeki satırların önemi de bununla ilişkilidir. 1927'de yapılan üçüncü baskıda Sombart şöyle der:

Bu çalışma Marks'ın çalışmasının devamı, ve bir anlamda, tamamlanması [dışında] hiçbir şey olma niyetinde değildir...Çalışmamdaki iyi olan herhangi bir şey [için] Marks'ın aklına borçluyum. Marx, kapitalizm hakkında ilk görkemli sözleri söyledi. Bu çalışmada, bu ekonomik sistemle ilgili son mütevazı söz söylenecektir (aktaran: vom Brocke, 1996: 61).

Bu satırlar dikkate alındığında Sombart'ın felsefi yolculuğunun başlarında Marksist olduğu söylenebilir. Fakat bu yolculuğa pek çok değişikliğin eşlik ettiği

de belirtilmelidir. Söz konusu değişikliği onun üç kitabında somut olarak izlemek mümkündür.

Sombart'ın Sosyalizm ile doğrudan ilişkili ilk çalışması, *19. yy'da Sosyalizm ve Toplumsal Hareketler*, 1896'da yayınlanır (Sombart, 1896). İsviçre Sosyal Demokrasininin lideri Otto Lang tarafından organize edilen Zürih Derslerinin sonucu olarak yayınlanan bu kitap, ilk baskıda 130 sayfalık bir kitapçık şeklindedir. Birçok baskısı yapılan ve ayrıca çeşitli dillere çevrilen<sup>18</sup> kitap her baskıda hacim olarak genişlemesi<sup>19</sup> yanı sıra içerik değişimine de uğrar (Sutton, 1948: 316; Kuczynski, 1968: 58). Genel olarak "ilk dokuz baskının Sosyalist harekete sempati besleyen" (Epstein, 1941: 525) bir nitelikte olduğu kabul edilmekle birlikte onun sosyalizm algısının başlangıçtan itibaren Marx'inkinden farklı olduğu da görülür. Bu farklılığı otobiyografisinde "...benim Sosyalizmin bilimsel bir temele dayanmakla birlikte...kavgacı bir [niteliktedir]...Marx'a evet derdim, fakat onun doktrininden proletaryanın ulusal topluluğa eklenmesinin mümkün olduğu gibi bir sonuç çıkarmıştım." (Aktaran: von Brocke, 1996: 38) şeklinde ifade eden Sombart, *Sosyalizm ve Toplumsal Hareketler*'in ilk baskısında bile Marx'ı ulus gibi toplulukların varlığını tanınamakla eleştirir ve ulusal farklılıkların önemine dikkat çeker. Ona göre "Sosyalist hareket, ulusal çatışmaların güçlü bir şekilde ortaya çıktığı anlarda durdurulabilir. Ardından toplumsal çatışma sessizliğe gömülmelidir, çünkü çatışan her iki tarafın varlığı tehdit altındadır... Toplumun kendine, dış düşman tehlikesine karşı bütün içsel çatışmalar artık anlamsızdır dediği bir an gelebilir" (aktaran: vom Brocke, 1996: 31).

Esas olarak ulusal nitelikleri ön plana çıkarma şeklinde özetleyebileceğimiz bu farklılıklara rağmen hala Marksist olarak düşünülse bile *Sosyalizm ve Toplumsal Hareketler*'in daha sonraki baskılarında, özellikle 1905'teki beşinci baskısında Marx'tan gözle görünür şekilde uzaklaştığı söylenebilir. Bu baskıda kapitalist gelişmenin bütünlüklü Marksist teorisini boş bir kabuk haline getiren Marksizm'in sermaye birikimi ve toplumsal yokluk teorisi [social hardship theory], iflas teorisi [the crash theory] ve yoğunlaşma teorisi gibi temel teorilerini açık bir şekilde reddetmiştir (vom Brocke, 1996: 33). Proletaryanın yaşam koşullarını tasvir ettiği 1906 tarihli bir başka çalışmasında da ulusal farklılıklara yaptığı vurgu bir kez daha görülür. Bu çalışmasında Sombart (1906) maddi koşullar yanı sıra bütün eski ideallerin yıkıldığını ve insanın yalnızlaştığını belirtir. Sosyalist gruplaşmalarda insanın aslında bu yalnızlığını giderecek topluluklar aradığını vurgulayan Sombart bu çerçevede her biri kendi ulusal mantıklarına bağlı İngiliz, Fransız ve Alman tipi sosyalizmler üzerinde durur (Peukert, 2012: 536).

1924'teki 10. Baskıda kitap iki ciltten oluşması yanı sıra başlığı da *Proletarya Sosyalizmi* (Sombart, 1924) olarak değişmiştir. Başlığından da anlaşıldığı gibi Sovyetler Birliği deneyiminin eleştirisi üzerine olan bu kitap "iğneleyici bir dile" (Epstein, 1941: 525) sahip olması yanı sıra, "genel olarak kuvvetli derecede antisosyalist, özel olarak ise anti-Marksist" (Kuczynski, 1968: 58) bir nitelik taşımaktadır. Analizinin ayırıcı yönü olarak görebileceğimiz ulusal farklılıklara yaptığı vurgu bu kitapta da izlenebilmektedir. Bu çerçevede Sombart, tarihi belirleyen iki güçten, sosyalizm ve ulusalcılık, bahisle "bir yanda besin kaynaklarının dağılımı üzerine mücadele yer alırken diğer yanda dünyada beslenme yerleri üzerine mücadele yer alır" (aktaran: vom Brocke, 1996: 32) der.

Kitabın son baskısı 1934'te *Alman Sosyalizmi* (Sombart, 1934) başlığıyla çıkar. Sombart'ın tamamen fikir değiştirmesinin ve 'karşı cepheye geçişinin' bir kanıtı olarak görülen bu kitabın onun bunaklığının bir sonucu olup olmadığı konusunda kesin bir şey söylemek mümkün olmamakla birlikte "Nazi siyasal sisteminin bir savunusu" (Epstein, 1941: 525) olduğu söylenebilir. Kendisinin de açık bir şekilde belirttiği gibi "akademik değil, siyasal" (vom Brocke, 1996: 75) bir çalışma olan *Alman Sosyalizmi*'nde yapmaya çalıştığı şeyi "bilimsel bilginin, politika için de nasıl kullanışlı olduğunu" (aktaran: vom Brocke, 1996: 75) göstermek şeklinde özetler.

*Alman Sosyalizmi*'nde "lider ilkesi'ni [Führerprinzip] açıkça itiraf [ederek]" (vom Brocke, 1996: 77) Nasyonal Sosyalist bir yönelimi olduğunu belirtse de kitabın birçok bölümünde çelişkiler olduğu da görülür. Kitapta ileri sürüldüğü şekliyle bir lider gereklidir ancak bu bir liderlik grubu da olabilir; ayrıca etnik ayrımcılık reddedilmekle birlikte Yahudiler yüksek profesyonellik gerektiren işlerle uğraşmamalıdır ve son olarak; ekonomi planlanmalı fakat üretim araçları üzerindeki özel mülkiyet devam etmelidir şeklindeki görüşler kitapta eş anlı olarak yer almaktadır (Peukert, 2012: 537). Nasyonal Sosyalizmin yükseldiği bir dönemde Nazi siyasetinin bir parçası olmayı uman Sombart, belki de bu çelişkili ifadeler nedeniyle, Nasyonal Sosyalistlerden beklediği teveccühü görememiştir. Lider ilkesini vurgulamış olmasına karşın Nasyonal Sosyalistler Sombart'ı kendi sözcüleri olarak hiçbir zaman kabul etmemişlerdir. Resmi yayın organlarında açık ve vurgulu bir şekilde "sadece bir yol vardır o da liderimiz Adolf Hitlerin yoludur, Bay Profesör Sombart'ın ikinci yolu değil" (aktaran: vom Brocke, 1996: 78) diyerek ona düşlediği payeyi vermedikleri görülür.

Sombart'ın *Kadro* dergisinde de doğrudan referans verilen 'tek' çalışması *Kapitalizmin Geleceği* de bu dönemin bir ürünüdür ve *Alman Sosyalizmi*'nde ileri sürülen fikirlerle büyük ölçüde paralellik gösterir. 150 yıllık eski ekonomik



döneme karşı olmak ve iktisadın önceliği şeklinde özetlenebilecek temel çizgi her iki kitapta da benzer olması yanı sıra daha da önemlisi Sombart'ın, her iki çalışmasında da iradeli bir liderliği göreve çağırdığı görülmektedir.

İlk olarak *Para ve Kredi Ekonomisi Topluluğu'nda*<sup>20</sup> 29 Şubat 1932'de, Büyük Buhran'ın en dip noktasında, bir ders olarak sunulan ve ardından *Kapitalizmin Geleceği* başlığıyla yayınlanan bu metin, Sombart'ın Nasyonal Sosyalizmle ilişkisini göstermesi yanı sıra düşüncelerinin bir özetini de sunar niteliktedir. Kitap, *Kadro* dergisinde de ele alındığı şekliyle, planlı ekonomiye yönelik önerisi yanı sıra, belki de daha da önemlisi, iradeli liderliği göreve çağırma şeklindeki sonucu ile dikkat çekmektedir.<sup>21</sup>

Sombart kitabına; “ekonomi bizim ‘yazgımız’ değildir”, “ekonominin özerkliği yoktur” ve “ihtiyaçların egemenliğinden özgürlüklerinkine geçmek için” komünizmi beklememize *gerek yoktur*” (1932: 5)<sup>22</sup> diyerek başlar. Bu cümleler kitabın devamında ileri sürülecek düşüncelerin de temel dayanağını oluşturmaktadır. Devamında ekonominin doğal bir süreç olmadığını “... insanlığın kültürel kurumlarının özgür kararları tarafından biçimleneceğini” (Sombart, 1932: 5) belirten Sombart, kitabın da başlığını oluşturan Kapitalizmin Geleceğine karar verecek olanın, “özgür iradeli/kararlı [wollender] bir insan”<sup>23</sup> olduğunu ve “...ekonominin veya belirli bir ekonomik sistemin geleceğinin [bu insan/insanların] takdirine [bağlı]” (Sombart, 1932: 5) olduğunu söyler.

Ona göre “ekonominin gelecek biçimi öncelikli olarak bir bilgi [Wissen] değil irade problemidir [Willensproblem]” (Sombart, 1932: 5). Sorun bu şekilde yani bilgiden ziyade irade problemi olarak ortaya konulduğunda bilimsel olarak yapılacak hiçbir şey olmadığı gibi bir sonucun ortaya çıkma olasılığına karşı Sombart, bilim adamlarının “seçenekler [Möglichkeiten], gereklilikler [Notwendigkeiten] ve olasılıklar [Wahrscheinlichkeiten]” (1932: 6) hakkında bilgi sahibi olma şeklinde yapabileceği üç şey olduğunu belirtir. Kapitalizmin mevcut durumunun tespitini yaptığı birinci bölümde esas olarak yapmaya çalıştığı da budur. Ona göre kapitalizm, iktisadi zihniyette [Wirtschaftsgesinnung], düzende [Ordnung] ve teknikte [Technik] meydana gelen değişiklikler nedeniyle yeni bir döneme girmiştir.<sup>24</sup>

Kapitalizmin bu yeni dönemini daha önceki dönemselleştirme analizine referansla<sup>25</sup> “geç kapitalizm [Spätkapitalismus]” (Sombart, 1932: 11) olarak adlandıran Sombart, planlı ekonomi ile ilgili açıklamalarının da yer aldığı ikinci bölümde, “ulusal ekonomilerdeki gelecekle ilgili dönüşümler” (Sombart, 1932: 12) üzerinde durur. Bu çerçevede ulusal ekonomilerin “gelecek kurulumu ile ilgili ilgili [olası] üç bakış açısından” (Sombart, 1932: 12) – tutucu [konservativen],

gerici [reaktionären] ve devrimci-reformist [reformerisch- revolutionären] – bahseder. Ona göre “*İlk olasılık* her şeyin aynı kalması ve mevcut durumun korunması” (Sombart, 1932: 12) şeklinde iken; özellikle iş çevreleri tarafından dillendirilen ikinci olasılık ise *gerici* bakış açısıdır. Bu seçenekte esas olarak “film başa sarılır [ve] sözde serbest piyasa ekonomisinin masumiyetine geri [dönüş]” (Sombart, 1932: 13) amaçlanır.<sup>26</sup>

Bu iki seçeneğin ardından ekonominin geleceğine ilişkin Sombart’ın önerisi *reformist veya devrimci* olan son seçenektir. Ona göre “gelecek, sadece ekonominin planlı bir şekilde dizayn edilmesiyle karakterize edilebilir” (Sombart, 1932: 18). “Geleceğin temel fikri” (Sombart, 1932: 18) olarak ele aldığı *Planlı ekonomi* kavramı ile ilgili açıklamaları kitabın takip eden alt bölümünde yapar. *Kadro* dergisinde de referans verilen bu bölümde Sombart, planlı ekonomiyi “vahşi, kaotik, düzensiz, plansız ve anlamsız ekonomi” (Sombart, 1932: 19) ile karşıtlığı içinde ele alır. Bu çerçevede Planlı ekonomi kavramı ile “mutlaka ilişkili” (Sombart, 1932: 19) üç özelliği vurgular. Bunlar; “kapsayıcılık [Umfassendheit], değişmezlik/istikrar [Einheitlichkeit] ve çeşitlilik[tir] [Mannigfaltigkeit]” (Sombart, 1932: 20).

*Kapsayıcılık* veya *bütünlük* açısından Sombart, ekonominin üretim, dolaşım, dağıtım ve tüketim olarak ayrıştığı için “planlama[nın] *bütün* bu alanları, özellikle tüketimi [kapsaması]” (Sombart, 1932: 20) gerektiğini ileri sürer. Fakat bunun, “yediğimiz her bir kaşık çorbanın bize planlı bir şekilde dağıtılması” (Sombart, 1932: 21) anlamına gelmediğini, “her bütünlüklü planlamada, özellikle tüketim alanında [kişilerin] ne istiyorlarsa yapabilecekleri serbest alanlar [olduğunu]” (Sombart, 1932: 21) vurgular.

Mükemmel bir planlı ekonominin sahip olması gereken bir diğer özellik olan “*değişmezliğin/istikrarın...planlamanın bir yerden başlaması*” (Sombart, 1932: 21) anlamına geldiğini belirten Sombart bu çerçevede planlama açısından planı yapan otoritenin önemi üzerinde durur. Ulusal ve uluslararası kurumlar arasında ayırım yapan Sombart, ulusal kurumlara özel bir önem verir. Ona göre o dönem Milletler Cemiyetinin yapısı ve doğası gereği “planlama açıkça uluslararası kurumlarca yapılmamalı[dır]” (Sombart, 1932: 21) ve planlamanın başlayacağı yerin ulusal olması gerekir. Onun sözcükleriyle “... planlı ekonominin ulusal ekonomi olması gerektiği gibi ulusal ekonomi mutlaka planlı ekonomidir” (Sombart, 1932: 22). Bu kapsamda ayrıca planlamanın ekonomik hayatı düzenleme yoluyla hem üretici hem de tüketiciler açısından bireysel özgürlüğü ortadan kaldıracağı şeklindeki bir yanlış anlaşılmanın da altını çizen Sombart, gerçekte “ne üreticiler ne de tüketiciler[in] günümüzde bütünüyle özgür [olmadıklarını], bir yandan ‘piyasanın’ diğer yandan rekabetin

gereklere tarafından [sınırlandıklarını]” (Sombart, 1932: 22) belirtir. Eğer “devlet düzenleme amacıyla müdahale etmezse...sadece kar için üretilen şeyler[in] piyasaya [geleceğini]” (Sombart, 1932: 22) vurgular.

Planlı ekonominin üçüncü önemli özelliği olan *çeşitlilik* konusunda Sombart esas olarak planın ülkelerin özgül koşullarını dikkate alması gerekliliği üzerinde durur. Bu çerçevede Sombart “bütün ekonomiler için müşterek bir plan geliştirmeye [çalışmanın] apaçık çılgınlık” (Sombart, 1932: 23) olduğunu belirtir. Ona göre plan, “ekonomilerin mutlak ve göreceli *boyutlarını*” (Sombart, 1932: 24), “ülkelerin farklı *toplumsal yapılarını*” (Sombart, 1932: 24) ve son olarak “...ülkelerin *ulusal karakterlerini, kültürel seviyelerini ve bütün tarihlerini*” (Sombart, 1932: 25) dikkate alınmalıdır.

Sombart’ın planlı ekonomisinde özel ve kamu kesimi bir arada uyum içinde yer alır. Ona göre “hiçbir şey planlı ekonomiyi, örneğin kamu ekonomisi [öffentlicher Wirtschaft], kamu girişimciliği [Gemeinwirtschaft], devlet kapitalizmi [Staatskapitalismus] veya kolektivizm [Kollektivismus] ile eş [görmekten] daha yanlış değildir” (Sombart, 1932: 25). Kendi önerisi ile Sovyet tarzı planlama arasında kesin bir ayırım çizen Sombart “...her mükemmel planlı ekonomi[nin]... çeşitli ekonomik biçimlerin ve sistemlerin bir arada bulunması ve kenetlenmesi” (Sombart, 1932: 27) gerektirdiğini ileri sürer. Öngördüğü planlı ekonomide “özel mülkiyet ve piyasa ekonomisi...kooperatif ve kamu veya devlet sektörü[nün]” (Sombart, 1932: 28) de bulunacağını ve “iktisadi hayat içinde her zaman kapitalist biçim içinde en iyi şekilde çözülebilecek birçok [sorun] olduğundan geniş ölçüde kendine yeterli kapitalist girişimin [Unternehmung] de ihmal edilemeyeceğini” (Sombart, 1932: 28) vurgular.

Planlama ile ilgili olarak Sombart’ın vurguladığı son bir nokta ise kendisinin “*tam/bütünlüklü plan* [Gesamtplan]” (Sombart, 1932: 32) olarak adlandırdığı ve esas olarak “kamu otoritelerinin *otoriter müdahaleleri[ni]*” (Sombart, 1932: 30) içeren doğrudan veya dolaylı düzenlemeler sayesinde dev kapitalist firmaların oluşmasının engellenebileceğidir. Bu çerçevede Sombart, doğrudan düzenlemelerin “en radikal ve kimi durumlarda kaçınılmaz olanı[nın] ekonominin bütün sektörlerinin devletleştirilmesi [Verstaatlichung]” (Sombart, 1932: 30) olduğunu belirtirken; daha az şiddetlisinin bazı ekonomik faaliyetlerin tekelleşmesi, kontrolü ve lisansa bağlanması, en hafifinin ise üretimin belirli bir kolunun sübvansede edilmesi olduğunu söyler. Dolaylı müdahaleler kapsamında ise akılcı vergi politikaları, amaca uygun ticaret politikaları, zeki parasal politikaları gibi politikaları sayar (Sombart, 1932: 30-31).

Ülkeler arası iktisadi ilişkileri ele aldığı üçüncü bölümdeki temel düşüncesi ise “Dünya savaşı öncesinin diğer güzel şeyleri gibi ‘beyaz ırkın [Rasse] dünya

üzerindeki kuralları[nın]' [tıpkı] 'serbest ticaret' gibi en nihayetinde sona [erdiği]" (Sombart, 1932: 39) şeklinde özetlenebilir. Bunun kaçınılmaz olarak "dönemin moda sözcüklerinden olan *otarşi*[yi]" (Sombart, 1932: 39) beraberinde getirdiğini söyleyen Sombart otarşinin "bütün uluslararası ilişkilerden mahrum olmak anlamına gelmek zorunda [olmayıp]...herkes için daha az otonomi anlamına [geldiğini]" (Sombart, 1932: 40) söyler. Özellikle "benzer ekonomik koşullara sahip küçük ekonomilerin iktisadi bloklar şeklinde birleşmeleri [olasılığının]" (Sombart, 1932: 40) her zaman var olduğunu belirten Sombart; Almanya somutunda ise mevcut durumun otarşinin çok uzağında olduğunu söyler. Almanya için yüzyıl öncesinde olduğu gibi kendi kendine yeter bir halde olmanın güç olması nedeniyle "ulusal bağımsızlık amacını gerçekleştirmenin yolu olarak *yeniden tarımsallaşma*'yı" (Sombart, 1932: 44) önerir. Kendi sözcükleriyle bu "bizim [Alman] ekonomimizin yurtiçi inşasında hayati derecede rol oynar görünmektedir" (Sombart, 1932: 44).

*Kapitalizmin Geleceği*'ni aşağıdaki *Kadro* dergisi değerlendirmemiz açısından önemli kılan asıl nokta Sombart'ın kitabın son bölümünde yer alan açıklamalarıdır. Bu bölümde Sombart çabasını "genelde iktisadi hayatın özelde ise kapitalizmin gelecek biçimine [yönelik] imkânlar, gereklilikler ve olasılıklar" (Sombart, 1932: 44) hakkında bilgi vermek olarak özetler. Bu gelecek biçime şeklini verecek olanın "iktisadi veya başka rasyolar[dan ziyade] temelde kendi geleceklerine karar verecek kişilerin irrasyonel *ideolojik tutumları [weltanschaulichen Einstellung]*" (Sombart, 1932: 44-45) olduğunu belirtir. Sombart'a göre bu süreçte önemli olan tek şey insanların özgür kararları ve onların iradeleridir. Kendi ifadesiyle; "İktisadi hayatı yeniden düzenlemek için kararlı iradenin hamili [Träger] farklı olabilir: Lenin, Kemal Paşa, Mussolini örneklerinde olduğu gibi bireysel bir irade olarak ortaya [çıkabileceği gibi]; kolektif bir irade de olabilir....türü ne olursa olsun bu irade *güçlü [stark]*, *tek tip-azimli [einheitlich-zielbewusst]* ve *ileri görüşlü [klarsichtig]* olmalıdır" (Sombart, 1932: 45). Bir vatandaş olarak ülkesinin "böyle bir iradenin lütfuna mazhar olmasını dilediğini" belirten Sombart (1932: 45), "çünkü biliyoruz ki o olmaksızın kaosa düşeriz" der.

### ***Kadro*'da Sombart'ın Ele Alınışı: Bir Değerlendirme**

1930'lı yıllar Türkiye'sinin siyasi ve iktisadi tarihini ele alan çalışmaların hemen hemen tamamının temel başvuru kaynaklarından olan *Kadro* dergisinin basit bir matbuat faaliyeti olmanın çok ötesinde bir anlamı olduğu tartışmasıdır. Derginin günümüze değin çok sayıda çalışmanın konusu olması da bu görüşü doğrular niteliktedir. Çoğunlukla derginin ideolojisinin değerlendirmesi üzerine olan bu çalışmalardan ikisi, Naci Bostancı ve Mustafa Türkeş'in çalışması<sup>27</sup>, *Kadro* ile Sombart arasındaki ilişkiyi 'sınırlı' da olsa ele alan çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu iki çalışmaya genel olarak bakıldığında; Sombart ve *Kadro* arasındaki ilişkiyi belirlerken Sombart'ı *Kadro* dergisini konumlandırma çabalarının bir kanıtı olarak kullandıkları söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında Bostancı'nın, *Kadro* dergisini Marksist alt yapı-üst yapı analizine bağlı olmaları nedeniyle Marksist olarak niteleyip bunun eleştirisinde Sombart ismini zikrederken; Türkeş'in, *Kadro* ideolojisinin eklektik bir yapıda olduğunu kanıtlama çabasının bir uzantısı olarak Sombart'a başvurduğu görülmektedir.

*Kadro* dergisi ve Kadrocuları, fikirlerinin eleştirilebilmesine rağmen; “son dönem fikir tarihimizin mühim zenginliklerinden” biri olarak gören Bostancı (1990: iii), *Kadro*'yu 1929 Buhranı sonrasında bütün dünyada gözlenen devletin ekonomiye artan müdahalesi ve bu çerçevede İtalya ve Almanya örneklerinde olduğu gibi ülkelerin otoriter idarelere doğru yöneldiği bir bağlama yerleştirir. Kadrocuların “bazı aydınlar arasında müdahaleci, totaliter ve kolektivist sistemlere eğilimler[in] [yaygınlaştığı]” (Bostancı, 1990: 3) bir dönemde ortaya çıktığını söylerken; aynı zamanda bu aydınların kadrocular olduğunu açıkça belirterek, onları bu sıfatlarla niteler. “Elitist düşüncelerin bir ürünü” olan *Kadro* ve Kadrocular onun değerlendirmesine göre; “cemiyet yapısında zora dayalı hızlı bir değişmeyi [öngörmesi]” yanı sıra “halkı cahil bir kütle” olarak görür (Bostancı, 1990: 12-13). Bostancı'nın *Kadro* eleştirisini esas olarak bu zemin üzerine kurduğu söylenebilir.

Eleştirisinin temel hareket noktası ise Kadrocuların “Marksist düşüncenin eğitiminden geçmiş kişiler” (Bostancı, 1990: 15) olmasıdır. Bostancı'nın, Kadrocuların Marksist geçmişlerinin iki noktada etkili olduğunu düşündüğü söylenebilir. İlk olarak bu geçmişlerinin onları “tezlerini bir ‘ideoloji’ haline getirme gibi bir zaafa...” (Bostancı, 1990: 5) sürüklediğini ileri sürer. Bunun bir zaaf olmasını, “Kadrocuların kendileri dışında ileri sürülen fikirlere...karşı katı bir aydın bağınazlığı” (Bostancı, 1990: 17) içinde olmaları ile ilişkilendirir. Bu bağınazlık onların “kendi kıymet hükümlerinden örülü bir ideoloji peşinde koşmaları” (Bostancı, 1990: 42) sonucunu getirmiştir ki Bostancı açısından Kadrocuların iki temel yanlışından birisi budur. Diğeri ise yine bununla ilişkili olarak, Kadrocuların siyaseten “azlık bir kadroya dayanmak isteyişleri[dir]” (Bostancı, 1990: 42). Ne adına olursa olsun yönetimin azlık bir kadronun eline bırakılamayacağını belirten Bostancı, “azlık kadroların her zaman için bir diktatoryaya dönüşmesi ihtimali[nin] mevcut” (Bostancı, 1990: 41) olduğunun altını çizer.

Kadrocuların Marksist geçmişlerinin etkili olduğunu düşündüğü ikinci nokta ise, kendisi açık bir şekilde belirtmese de Marksizmin ekonomik belirlenimcilikle malul olması ile ilgilidir. Bostancı'ya göre; “Kadrocular inkılapların sosyo-

kültürel boyutlarından ziyade ekonomik boyutu üzerinde durmuşlar... [daha da önemlisi] bütün konular[ı] ekonomik ağırlıklı olarak ele almışlardır” (Bostancı, 1990: 42). Oysa ona göre “[m]esele sadece bir ‘iktisat ideolojisi’ oluşturmak olsa bile, iktisadi olmayan unsurlarla bağlantılarının en azından belirtilmesi gerekirdi. Çünkü iktisadi gelişme bütün toplumlarda iktisadi olmayan unsurlarla iç içedir ve birbirini etkiler. Dini, estetik, kültürel, sosyal kıymetler, iktisadın soyut rakamları üzerinde onların kıymetlerini değiştirecek etkiler yapar” (Bostancı, 1990: 43).

Bostancı, bu değerlendirmesini başkaları yanı sıra Sombart’a dayandırır ve Sombart ismini bu noktada zikrederek; “İktisadi hayatı belirleyen unsurların sadece iktisadi unsurlar olmadığı, sadece ‘üretim unsurları ve biçimleri’ ile iktisadi hayatın açıklanamayacağı gerçeği kadrocular zamanında da biliniyordu. İddialı bir ideoloji vazetmeye çalışanların sahalardaki literatürü de – mesela Maks Weber, Werner Sombart – iyi bilmeleri [gerektiğini]” (1990: 43) ileri sürer.

Bostancı’nın, Kadrocuların Sombart’ı bilmemelerinden hareketle – ki bilmeleri gerekirdi – kendilerini iyi hazırlamadıkları yönündeki bu iddiası ilk olarak Mustafa Türkeş tarafından da eleştirilir<sup>28</sup>. Türkeş’e göre “Bostancı’nın Kadrocuların Werner Sombart’ı bilmeleri gerektiği iddiası...gariptir” (1999: 51). Yakup Kadri<sup>29</sup> hariç *Kadro* yazarlarının hepsinin Sombart’ın çalışmalarından haberdar olduğunu kanıtları ile birlikte sunan Türkeş (1999: 51), “Bostancı’nın savının tutarlı [olmadığını,]...ileri sürdüğü bu iddia ile kendisinin *Kadro* dergilerini ayrıntılı bir şekilde okumadığını [gösterdiğini]” belirtir.

Mustafa Türkeş’in Bostancı’ya ilişkin bu değerlendirmeleri, özellikle Bostancı’nın *Kadro* dergisini ayrıntılı bir şekilde okumadığı iddiası geçerli görünmektir. Dergi sayfalarında yer alan dolaylı referanslar<sup>30</sup> bir yana sıradan bir okuma ile 1932 tarihli 5. sayıda Sombart’a verilen doğrudan referansının (Tör, 1932) görülmemesi imkânsızdır. Sombart’ın *Kapitalizmin Geleceği* başlıklı çalışmasının *Kadro*’nun görüşlerini doğrulayan niteliğinin ön plana çıkarıldığı bu yazıyı görmeyen Bostancı’nın, Kadrocuların ekonomik hayat üzerine görüşlerini incelerken kullandığı bazı argümanların Sombart’ın bahsi geçen kitabında ileri sürdüğü görüşlerle paralellliğini fark etmemesi doğaldır. Örneğin Kadrocuların ferdi teşebbüs ile ilgili “...ferdi teşebbüsün hakim olduğu bir yerde sermaye belirli ellerde birikirken cemiyetin geri kalan kısmı[nın] koyu bir yoksulluğa terk [edileceği]...özel sektör[ün] bu sermayeyi ülke yararına değil, kendi yararına [kullanacağı]” (Bostancı, 1990: 73) şeklindeki itirazları Sombart’tan etkiler taşımaktadır.<sup>31</sup> Ayrıca ferdiyetçiliğe karşı batı cemiyetlerinin sosyalizm şeklindeki tepkilerinin tersine “kadrocular[ın] kendi devletçiliklerinin böyle bir tepkiden doğmadığı kanaatinde” oldukları ve “kadrocu devletçiliğin ana prensipleri[nin]

Türk cemiyetinin ihtiyaçlarından ve şartlarından [çıkarılacağına]" (Bostancı, 1990: 74) yönelik fikirleri Sombart'ın planlamaya ilişkin görüşlerini Sovyet tarzı plandan ısrarla ayırması ve onun çeşitlilik olarak belirttiği planlı ekonominin ülke özelliklerini dikkate alması gerektiği yönündeki görüşlerinin bir tekrarı niteliğindedir.

Bostancı'nın *Kadro* dergisini ayrıntılı bir şekilde incelemeye kadar geçerli bir diğer nokta ise *Kadro* dergisine yönelik Weber ve Sombart'ı bilmedikleri eleştirisini Ülgener (2006) ve Eröz (1983)'den yaptığı alıntılara dayandırmasından da görülebileceği gibi, Sombart konusundaki bilgisinin 'dolaylı' olduğudur. Ülgener'in iktisadi kategorilerin mekanik bir düzlemde ziyade merkezinde 'yaşayan insan'ın olduğu bir çerçevede ele alınması gerektiğine yönelik görüşleri ile Eröz'ün Marksizmin klasik alt yapı-üst yapı analizlerinin hukuk, siyaset ve özellikle din gibi üstyapı kurumlarına atfettikleri cılız tesire yönelik eleştirilerinde Sombart'a yaptıkları atıflarla yetinen Bostancı aslında literatürde yaygın olan yüzeysel bir okuma ile Sombart isminin Weber ile birlikte adeta otomatik olarak anılması eğilimini devam ettirmiş görünmektedir.

Buna karşın Türkiye muhafazakâr ve liberal geleneğinde yaygın olarak başvurulan, Weber'in *Protestan Ahlakı*'nda (Weber, 2002) ileri sürdüğü tezlere dayalı Marksizm eleştirisini *Kadro* eleştirisinin dayanağı olarak kullanan Bostancı'nın 'dolaylı' olan Sombart bilgisinin, kullandığı bağlam itibarıyla 'yanlış olmadığı' söylenebilir. Sombart'ın düşünce ve yöntemini Türkiye'de ilk ve layıkıyla kullanan kişi olarak Ülgener'in zihniyet dünyasına yönelik araştırmaları Marksizmin iktisadi belirlenimciliği karşısında güçlü alternatif açıklama biçimlerinden biri olması açısından değerlidir<sup>32</sup>. Bu kıymetin farkında görünen Bostancı'nın Ülgener'in bu alandaki temel eseri olan "İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri"nden (Ülgener, 1951) ziyade "Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler"'e (Ülgener, 2006) referans vermesi belki de kitabın başlığının Ülgener'in bu konumunu daha açık bir şekilde ima etmesi ile ilişkilidir<sup>33</sup>.

Mustafa Türkeş'in *Kadro*'da Sombart'ın ele alınışına ilişkin kendi değerlendirmesi ise Kadro Hareketinin ideolojisinin eklektik olduğu iddiası ile ilişkili görünmektedir. *Kadro* yazarlarının "farklı kaynaklardan gelen fikirlerden [etkilendiklerini]" belirten Türkeş (1999: 99) bu farklı kaynaklardan biri olarak Sombart'a başvurur.<sup>34</sup> Ona göre "Kadrocular için, Sombart'ın çalışmalarının referans verilebilecek 'en iyi' kaynaklardan birisi olduğunu ileri sürmek mümkündür" (Türkeş, 1999: 119). Bu iddiasını ise "Kadro yazarlarının komünizm propagandası yaptıklarına yönelik suçlamalara karşı kendilerini [koruyabilme] ve Marksizmle özdeşleştirilmelerini [önleme]" (Türkeş, 1999: 119) ihtiyaçlarına dayandırır.

Türkeş'in değerlendirmesine göre (1999: 119); "...Sombart *erken dönem çalışmalarında* Marksizm'den etkilenmiş olmakla birlikte, sonraki çalışmalarında *anti-Marksist* fakat Marksist görüşleri ciddi düzeyde eleştiren bir akademisyen olarak ortaya çıkmıştır".<sup>35</sup> Sombart'a ilişkin bu değerlendirmenin, Sombart hakkında ayrıntılı bir bilgi gerektirmeksizin basit bir okumayla bile, 'sorunlu' olduğu söylenebilir. Cümle aslında Türkçe anlam açısından biri açık, diğeri biraz muğlak iki şeyi ima etmektedir. Açık olan, Sombart'ın erken dönem çalışmalarında Marksizmden etkilenmesine rağmen sonraki çalışmalarında anti-Marksist olduğu iken; muğlak olan anti-Marksist bir kişinin Marksist görüşleri ciddi düzeyde eleştirmesini beklemekten daha doğal bir şey olmayacağına göre neden iki cümlenin fakat ile bağlandığıdır. Anlamayı güçleştiren bu sorun Türkeş'in bir başka çalışmasına referansla çözülebilir. Buna göre Türkeş'in söylemeye çalıştığıın "...Sombart hem Marksist hem de Marksist olmayanlar [non-Marxist] tarafından Marksist olmayan, fakat Marx'ın saygı duyulan bir eleştirmeni olarak görülür" (1998b: 101) şeklinde olduğu söylenebilir.<sup>36</sup> Bu iki çalışması bir arada ele alındığında Sombart'la ilgili bir önceki bölümdeki açıklamalarımız ışığında, Türkeş'in erken tarihli çalışmasındaki Sombart'la ilgili değerlendirmelerinin daha 'kabul edilebilir' olduğu söylenebilir.<sup>37</sup>

Türkeş'in Sombart'la ilgili yukarıdaki değerlendirmesinde 'sorunlu' olan ve Sombart'la ilgili bir tartışmayı gerektiren diğer nokta ise Sombart'ın "*erken dönem çalışmalarında* Marksizmden etkilenmiş [olması]" iddiasıdır. Türkeş'in "Kadro yazarlarının komünizm propagandası yaptıkları yönündeki suçlamalara karşı kendilerini koruyabilmek ve Marksizmle özdeşleştirilmelerini önlemek için, Sombart'ın *bu çerçeveye uyan erken dönem çalışmalarına büyük ilgi göstermiş oldukları anlaşılmaktadır*"<sup>38</sup> (1999: 119) şeklindeki değerlendirmesinden hareketle bu iddiayı *Kadro* ile Sombart arasında kurduğu ilişkinin temeli olarak ele aldığını söyleyebiliriz.

Sombart'ın erken dönem çalışmalarında Marksizmden etkilendiği konusunda gerek bir önceki bölümde Sombart'la ilgili açıklamalardan gerekse Türkeş'in bu çerçevede başvurduğu kaynaklardan<sup>39</sup> da görüleceği gibi hiçbir kuşku yoktur. Sorun, erken dönemin hangi zaman dilimini kapsadığı ve bu dönemin eserlerinin neler olduğu yanı sıra *Kadro*'da doğrudan referans verilen tek eser olan *Kapitalizmin Geleceği*'ni bu çerçevede nereye yerleştireceğimiz ile ilgilidir.

Bu açıdan bakıldığında, Türkeş'in net bir erken dönem tanımlamasında bulunduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Türkeş'in açıklamalarından erken dönemden kastının I. Dünya Savaşı öncesinde yazdıkları olabileceği gibi, *Alman Sosyalizmi*'nden [1934] önceki dönem yazıları olabileceği de söylenebilir. Bu durum yukarıda Türkeş'ten yapılan iki alıntının aslında birbiri



ile çelişmesinden de görülebilir. Türkeş'in bu yazdıklarından hareket ettiğimizde Sombart "erken dönem çalışmalarında Marksizmden etkilenmiş" ise Kadro "Marksizmle özdeşleştirilmelerini önlemek için Sombart'ın bu çerçeveye uyan erken dönem çalışmalarına [neden] ilgi [göstersin?]" sorusu yanıtız kalmaktadır.

Çalışmanın bütününe bakıldığında, gerçekte Türkeş'in farklı bağlamlarda kullandığı iki erken dönemden bahsettiği söylenebilir. İlk bağlam olarak Türkeş, *Kadro* dergisi ve yazarlarının Marksist olarak damgalanmalarını önleme önceliklerinden hareket etmiş görünmektedir. Bu çerçevede, her ne kadar hangi zaman dilimini kapsadığını belirtmese de Sombart'ın Marksizmden etkilendiği dönemi erken dönem olarak ele alıp dergide referans verdikleri *Kapitalizmin Geleceği*'ni sonraki dönem, yani anti-Marksist döneminin bir ürünü olarak gördüğü düşünülebilir. Böylesine bir değerlendirme, önceki bölümde Sombart'la ilgili yapılan açıklamalarla da tutarlıdır. Sombart'ın Marksizmle ilişkisi ve fikirlerinin değişimini somut olarak izleyebileceğimiz 19. yy'da *Sosyalizm ve Toplumsal Hareketler*'in geçirdiği dönüşümden hareketle, her ne kadar başlangıçtan itibaren farklı olsa da 1924 tarihli 10. baskıdan itibaren – ki başlık *Proletarya Sosyalizmi* halini almıştır – Marksizm anlayışında bir dönüşüm olduğu ve anti-Marksist bir konuma yerleştiği söylenebilir. Bu açıdan, *Kapitalizmin Geleceği* metni bu dönemin, yani erken olmaktan ziyade geç dönemin, bir ürünü olarak görülebilir.

İkinci bağlam olarak ise Türkeş *Kadro* dergisinin Nasyonal Sosyalizmle muhtemel ilişkisinden hareket etmiş, böyle bir ilişkinin geçerli olamayacağını göstermeye çalışmış görünmektedir. Bu çerçevede ise *Alman Sosyalizmi*'nin yayınlanmasını milat olarak bundan önceki dönemi erken dönem olarak belirlediği söylenebilir. Türkeş'in devamındaki açıklamalarından hareketle bu bağlamın onun açısından 'daha geçerli' olduğu ileri sürülebilir. Türkeş'e göre; "*Kadro* yazarları, Sombart'ın Hitler'e ideoloji üretmeye kalkıştığını tesbit etmiş olmaları halinde, kuvvetle muhtemeldir ki, kendilerini Sombart'tan uzaklaştıracak ifadeler kullanırlardı... Bu durumda, *Kadro* yazarlarının Sombart'ın erken dönem çalışmalarını dikkate aldıklarını fakat son dönem çalışmalarını dikkatle izlemediklerini ileri sürmek mümkündür"<sup>40</sup> (1999: 120-121). Bu değerlendirmeden hareket edildiğinde ise *Kapitalizmin Geleceği*'nin bu kez erken dönemin ürünü haline geldiği görülmektedir.

Türkeş'in *Alman Sosyalizmi*'ni milat olarak alıp Sombart'ın 1934'ten önceki bütün çalışmalarını erken dönem olarak değerlendirmiş olmasını doğrulayan bir başka ifadesi ise "Sombart'ın faşist düşüncelerini sergileyen *A New Social Philosophy* [ki *Alman Sosyalizmi*'nin İngilizce çevirisinin başlığıdır] adlı kitabının Almanca ilk baskısının Temmuz 1934'te yayınlanmasından yaklaşık altı ay

sonra [Aralık-Ocak 1934] *Kadro* dergisinin yayınının durdurulması ve Kadro yazarlarının bu konuya sonraki yıllarda değinmemelerinden dolayı, Sombart'ın son dönem çalışmalarına ne tür bir tepki gösterdiklerini analiz [etmenin mümkün olmayacağı]"<sup>41</sup> (1999: 121) şeklindedir.

Buiddiayıgeçersizkılmapotansiyeliolan,Alman*Sosyalizmi'*ninyayınlanmasından kısa bir süre sonra Ekim 1934'te Şevket Süreyya'nın, İsmail Hüsrev'in *Türkiye Köy İktisadiyatı* kitabı ile ilgili kaleme aldığı değerlendirme yazısında Sombart'a verdiği referans konusunda ise Türkeş, genel geçer açıklamalarda bulunmuş görünmektedir. Aydemir'in bu yazısında "...Tökin'in metodolojik yaklaşımının Sombart'ınkiyle benzerlikler gösterdiğini ve her ikisinin de istatistiklere dayalı analizler yaptığını [belirttiğini]" (Türkeş, 1999: 120) söylemekle yetinen Türkeş, Tökin somutunda aslında *Kadro*'nun Sombart'ın erken dönem çalışmalarına referans verdiği iddiasını, açıkça belirtmese de bir kez daha tekrarlamış olmaktadır.

Ancak, söz konusu değerlendirmesine yakından bakıldığında Aydemir, Türkeş'in de ileri sürdüğü gibi İsmail Hüsrev ile Sombart arasında yöntemsel bir paralellik olduğunu belirtmekle birlikte; bunu "istatistiklere dayalı analizler yapma"nın ötesinde<sup>42</sup> ve daha da önemlisi her ikisinin de "zihniyet" üzerinde durmuş olmalarına dayandırır. Türkeş'in de referans verdiği yazısında Aydemir açıkça şöyle der:

İsmail Hüsrev Bey diyalektik- materyalist bir telâkki tarzı ile mevzuunu tetkik ve terkip etmiştir. Buna saf ve tam marksist diyemiyoruz, çünkü İsmail Hüsrev Beyin marksizmi üstünde muasır Alman usucülüğüne, bilhassa Zombart'ın metot ve teknik bakımından büyük ve bariz tesirleri vardır. Zombart'ta ise içtimai zihniyet fikri ve bu fikrin bilmukabele istihsal tekniğine ve nizamına olan tesiri marka nazaran daha hâkim bir rol oynar. Bu telâkki İsmail Hüsrev Beyde de bir metot unsuru olarak alınmıştır (1934: 37).<sup>43</sup>

Diğer yandan Türkeş'in de 'biraz eksik olmakla birlikte' referans verdiği Aydemir'in Tökin'in kitabı üzerine bu değerlendirmesinin Tökin'in kendisi tarafından pek de paylaşılmadığı söylenebilir. Tökin, kendi yaklaşımının Sombart'tan etkilenmekle birlikte iktisadi zihniyet ile teknik arasındaki ilişkinin yönü açısından aralarında farklılıklar olduğunu vurgular. Tökin'e göre;

Bizi bu tarifimizle 'W. Sombart'tan ayıran nokta, istinat ettiğimiz hareket noktasıdır. 'Sombart' sistemde ilk ve ana unsur olarak İktisadî zihniyeti almaktadır. Bütün tekniği, bütün içtimaî nizamı, 'İktisadî zihniyetin' 'İktisadî ruhun' (Wirtschaftsgeist), bir eseri telâkki etmektedir. Kanaatınca, İktisadî ruh, gayesine varmak için muayyen bir teknik kullanmakta ve muayyen bir nizam kurmaktadır. Halbuki biz burada ilk olarak insanın tabiatla münasebetini ve ana unsur olarak ta bu münasebette mutavassıt rolü oynayan tekniği alıyoruz. İçtimaî

münasebetlerin heyeti mecmuası olan nizamı ve devrin ruhunu, sistemin maddî münasebetlerinin bir neticesi telâkki ediyoruz. ‘Sombart’, sistemden diğer bir sisteme intikalın sebeplerini İktisadî ruhun dialektik yani mütezat inkişafında ayırıyor. Halbuki devrin ruhu, zihniyeti, ideolojisi, maddî maişetimizi istihsal etme faaliyetlerimizin bir fonksiyonudur” (1990: 18).<sup>44</sup>

Tökin’in bu ifadelerinin, yayınlandığı tarih dikkate alındığında, Türkeş’in (1999: 120) “*Kadro* yazarları[nın], Sombart’ın Hitler’e ideoloji üretmeye kalkıştığını tesbit etmiş olmaları halinde... kendilerini Sombart’tan uzaklaştıracak ifadeler kullanırlardı” iddiasını geçersiz kılma potansiyelinin çok yüksek olmadığı açıktır.<sup>45</sup> Ancak bu ifadeler, Türkeş’in bir başka iddiası açısından anlamlı görünmektedir. Türkeş, yukarıda da belirttiğimiz gibi *Kadro* yazarlarının “komünizm propagandası yaptıkları yönündeki suçlamalara karşı kendilerini koruyabilmek ve Marksizmle özdeşleştirilmelerini önlemek için Sombart’ın bu çerçeveye uyan erken dönem çalışmalarına büyük ilgi göstermiş oldukları anlaşılmaktadır” (1999: 119) iddiasında da bulunur. *Kadro*’nun önemli yazarları arasında yer alan Tökin’in aktarılan görüşlerinin Türkeş’in bu iddiası ile çeliştiği söylenebilir. Tökin (1990: 18), Sombart’tan, özellikle onun iktisadi zihniyet ile ilgili açıklamalarından etkilendiğini belirtmekle birlikte; zihniyetin “maddî maişetimizi istihsal etme [faaliyetinin] bir fonksiyonu” olduğunu belirterek aslında klasik Marksist altyapı üstyapı analizlerine bağlı olduğunu göstermektedir.

Dolaylı olarak bununla ilgili bir başka iddiası ise “Sombart’ın Kadrocular üzerinde bıraktığı etkiyi daha çok *Kadro* yazarlarının yaptığı iktisat tarihi analizlerinde yakalama[nın] [mümkün olduğu]...iktisat tarihi alanında açık referans vermeseler de Kadrocuların Sombart’ın çalışmalarına sıkça başvurdukları[nın] [anlaşıldığı]” (Türkeş, 1999: 121) şeklinde olan Türkeş, özellikle “Kapitalizmin doğuşu ve yükselişine ilişkin yapılan betimlemelere bakıldığında *Kadro*’da yapılanlar ile Sombart’ınkiler arasında birçok benzerlik bulma[nın] [mümkün]” (1999: 121-122) olduğunu söyler. Kadrocuların Sombart’ın *Modern Kapitalizm*’de geliştirdiği erken kapitalizm, yüksek kapitalizm ve geç kapitalizm şeklindeki dönemselleştirmesini takip ettikleri iddiası geçerli olmakla birlikte; Tökin, yine aynı kitabında bu iddiayı da eleştirir. Tökin’e göre; “Sombart’ın bu tasnifinde bizi tatmin etmeyen cihet, her safhanın sınıfı karakterinin tebarüz ettirilmemiş ve sistemeleştirilen kıymetli tarihî vakîâlar içinde bu vakîâların sınıfı motiflerinin bulunup gösterilmemiş olmasıdır. Bunun içindir ki ‘Sombart’, bir çok hadiselerin âmillerini bir takım ruhî mebdelere irca etmiştir” (Tökin, 1990: 85).<sup>46</sup> Bu eleştirisinde de Tökin’in bir kez daha Marksist analizlere bağlı kaldığı söylenebilir.

Sombart’ın kapitalizmin dönemselleştirilmesi analizindeki sorunu başka bir bağlamda Türkeş de vurgular. Ona göre ise “Sombart emperyalizm konusu

üzerinde neredeyse hiç durmazken, Kadrocular geç kapitalist dönemin temel özelliğinin emperyalist güçler arasındaki rekabet olduğunu ileri sürmektedirler” (Türkeş, 1999: 122). Emperyalizm analizinin açık bir şekilde Lenin’e ait olduğunu söyleyen Türkeş bundan hareketle Kadrocuların, bu kez Leninizm olmakla birlikte genel olarak Marksizmle özdeşleştirilmelerini önleme amaçları için Sombart’a başvurdukları iddiasına bir başka dayanak daha sağlamış görünmektedir.<sup>47</sup>

Türkeş’in Sombart ve *Kadro* arasındaki ilişkiye yönelik olarak üzerinde durulacak son nokta ise onun *Kapitalizmin Geleceği*’ne “büyük bir şevkle atıfta bulunulması[na]...rağmen Sombart’ın planlama konusunda Kadrocular üzerinde etkili olduğunu ileri sürme[nin] yanlış [olacağı]...Kadrocular[ın] planlama konusunda asıl Sovyet deneyiminden etkilenmiş [olduklarına]” (Türkeş, 1999: 121) yönelik görüşleridir. Bununla Türkeş aslında Kadrocuların Marksizmle özdeşleştirilmelerini önleme amaçları için Sombart’a başvurdukları yanı sıra Kadrocuların Sombart’ın Nasyonal Sosyalizm ile olan yaklaşımından ‘haberdar’ olmadıkları iddiasını da desteklemiş olmaktadır.

*Kadro* dergisinin planlamaya bakışı ve Nasyonal Sosyalizmle ilişkisi tartışmaları bu çalışmanın sınırları dışında olmakla birlikte *Kapitalizmin Geleceği* somutunda bakıldığında ilk olarak Sombart’ın bu çalışmasının, yukarıda yapılan açıklamalar ışığında Sovyet tarzı planlamanın karşısında olduğundan hiç kuşku bulunmamaktadır. Eseri coşkuyla karşılayan Vedat Nedim’in Sombart ve onun yazdıkları hakkındaki bilgisi de dikkate alındığında bu noktanın farkına varmaması mümkün görünmemektedir. Sombart’ın bu eserinin “(Kadro)yu teyid eden bir eser” olarak sunmasının bir nedeni de bu olabilir<sup>48</sup>. Yazısında *Kapitalizmin Geleceği*’nin planlama ile ilgili olan bölümlerinin ‘iyi’ bir özeti sunan Vedat Nedim, Sombart’ın bir planda bulunması gereken üç özelliği “kavrayıcılık/bütünlük...vahdet...ve tenevvü [çeşitlilik]” (Tör, 1932: 37-38) şeklinde sunduğunu belirttiikten sonra özellikle “tenevvü” üzerinde ‘önemle’ durarak “...her milletin kendisine göre bir iktisat planı olacaktır” (Tör, 1932: 38) der. Sombart’ın bu eserini okuduktan sonra çıkardığı sonuçları sıralarken de “Her milletin kendi bünyesine göre bir iktisat siyaseti, kendi şartlarına göre bir iktisat nizamı olacaktır. Siyaset sahasında yabancılardan öğrenebileceğimiz hiçbir şey yoktur. Siyaset öğrenilemez yapılır” (Tör, 1932: 38) diyerek bu noktanın altını bir kez daha çizer. Bununla da yetinmeyip Almanya’da kendisi ile yaptığı görüşmede Sombart’ın görüşlerini daha da açıkladığı ve *Kadro* için yazdığı bir mektup olduğunu ve “yakında neşredileceğini” (Tör, 1932: 38) de ekler. *Kadro*’nun takip eden sayılarında böyle bir mektubun yayınlanmamış olması *Kadro*’nun yayın hayatını sonlandırmış olması ile ilgili olabileceği gibi Kadrocuların Sombart’ın Nasyonal Sosyalizmle ilişkisinin ‘farkına varmış olmaları’ ile de ilişkili görülebilir.

*Kapitalizmin Geleceği* somutunda bakıldığında ikinci olarak metnin *Alman Sosyalizmi*'ni öncelediği söylenebilir. Sombart'la ilgili açıklamalarda da görüleceği üzere metin, *Kadro*'da referans verildiği şekliyle plan düşüncesini ön plana çıkarmış olmakla birlikte, belki de daha da önemlisi "iradeli liderliği" göreve çağıran sonucu ile de dikkat çekicidir. Hitler'in ayak seslerinin duyulduğu bir döneme denk gelen metnin bu bağlamından, gerek Sombart gerekse Almanya'daki gelişmeleri yakından takip ettiği görülen başta Vedat Nedim ve onun dolayısıyla Kadrocuların haberdar olmamaları olasılığı düşük görünmektedir. Bunu bir ihtimal olmaktan çıkararak kanıtı *Kadro* sayfalarında da bulabilmek mümkündür. 1932 tarihli 5. Sayının, imza olmamakla birlikte Şevket Süreyya tarafından yazıldığı tahmin edilen başyazısında; "En son eserinde [bahsedilen eser *Kapitalizmin Geleceği*'dir] Werner Sombart Almanya'nın Gazi, Lenin, Mussolini çapında bir 'irade adamı'na muhtaç olduğunu, aksi takdirde kaos'a doğru yuvarlanacağını söylüyor" (Aydemir, 1932: 3) şeklinde yer alan satırlar Kadrocuların *Kapitalizmin Geleceği*'nin bu yönünün de farkında olduklarını göstermektedir. Bunu ön plana çıkarıp fazla vurgulamamış olmalarının nedeni onların aşağıda sonuç bölümünde açıklanacak olan Sombart'ı ele alış biçimleriyle ilişkili görünmektedir.

### **Sonuç ya da Sombart ve *Kadro* 'Yeniden'**

*Kadro* dergisinde Sombart'ın ele alınışına ilişkin incelediğimiz her iki çalışma hakkında ulaşılabilecek ilk sonuç; *Kadro* ve Sombart arasındaki ilişkiyi 'sınırlı' bir şekilde ele almış olmalarıdır. Münhasıran bu konu üzerinde olmamaları nedeniyle makul karşılanabilecek bu sınırlılık aynı zamanda Sombart hakkındaki bilgileriyle ilgili olmaları ölçüsünde bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Sombart'la ilgili referansları sadece Ülgener ve Eröz'ün aktarımlarına dayanan Bostancı somutunda 'dolaylı' olmanın eşlik ettiği Sombart bilgisinin Türkes'e gelindiğinde, Sombart'ın İngilizceye çevrilmiş çalışmalarına da dayanması anlamında doğrudan ve ayrıca 'daha derinlikli' olduğu görülmektedir.

Bostancı'nın Sombart bilgisinin 'dolaylı' olması ayrıca onun *Kadro* dergisini ayrıntılı bir şekilde incelemediğine de kanıt sağlarken; Türkes'in 'daha derinlikli' olan Sombart bilgisinin ise yer yer *Kadro*'yu konumlandırma biçimine feda edildiği ve bu nedenle kimi çelişkiler barındırdığı söylenebilir. Bu, her iki çalışma ile ilgili ulaşılan Sombart'ı ele alış biçimlerindeki 'amaca uygunluk' şeklindeki ikinci sonuçla da yakından ilgilidir. Çalışmalarda Sombart, birbirinden farklı olmakla birlikte, kendi yaklaşım veya ideolojik tercihlerine uygun olarak *Kadro*'ya baştan belirledikleri konumu doğrulamak şeklindeki 'ortak amacın' bir aracı haline gelmiş görünmektedir. Bu açıdan bakıldığında; Bostancı, *Kadro*'nun, yazarlarının Marksist geçmişlerinden hareketle, otoriter

eğilimler taşıyan bir ideoloji vazetme şeklindeki tek ve açık bir amacın peşinde iken; Türkeş *Kadro* ideolojisinin çeşitli kaynaklardan etkilenen eklektik yapısını kanıtlama aracı olarak Sombart'a başvurursa da *Kadro* dergisinin, biri Marksizmle özdeşleştirilmeleri engellemek, diğeri ise derginin Nasyonal Sosyalizmle ilişkisi olmadığını gösterme şeklinde iki amacı takip ettiği söylenebilir.

Farklı amaçlara sahip olmakla birlikte her iki çalışma Sombart'ı ele alış biçimleri açısından da bir ortaklığı paylaşır görünmektedirler. Üçüncü sonuç olarak ele alabileceğimiz bu ortaklık, Bostancı'nın açık, Türkeş'in ise kimi zaman açık olmakla birlikte çoğu zaman örtük bir biçimde Sombart'ı anti-Marksist olarak nitelemesi ile ilgilidir.

Sombart'a yönelik bu niteleme genel hatlarıyla geçerli görünmektedir. Düşünsel serüveni açısından, dönemler konusundaki çelişik ifadeleri bir yana bırakıldığında Türkeş'in de tespit ettiği gibi, Sombart'ın erken dönemlerde Marksizmden etkilenmiş olmakla birlikte daha sonra anti-Marksist ve giderek Nasyonal Sosyalist bir konuma ulaştığı söylenebilir. Ancak aynı ölçüde geçerli bir diğer gerçek ise onun Marksizm anlayışının taşıdığı ulusal vurgudan hareketle başından itibaren farklı olduğudur. İncelediğimiz geçmiş çalışmaların hiçbirinde dikkate alınmayan bu nokta, *Kadro* ve Sombart arasındaki ilişkiyi "yeniden" tanımlamak için bir başlangıç sağlayabilir.

İlk olarak Vedat Nedim başta olmak üzere *Kadro* yazarlarının Sombart'ın Nasyonal Sosyalizmle sonuçlanan bu düşünsel serüveninden haberdar olmamalarının pek mümkün olmamasından hareketle *Kadro*'nun Sombart'a başvurma nedeninin, Türkeş'ten biraz farklı olarak bir 'pragmatizm' ile ilişkili olduğunu ileri sürmek mümkündür. Aydemir'in Tökin'in kitabına ilişkin yazısını, onun gerçekte Sombart ile farklılığını ortaya koyan yönlerini dikkate almaksızın sunmuş olması, çok iyi bildikleri Sombart'ın *Kapitalizmin Geleceği*'nde vurguladığı "iradeli liderliği" kısa geçip, metni planlama ile ilgili bölümünü dikkate alarak öne çıkarmış olmaları örneklerinde görüldüğü gibi *Kadro*'nun Sombart'ın yazdıklarını ve görüşlerini 'işlerine geldiği bir şekilde' kullandıkları söylenebilir.

İkinci olarak ise Türkeş'in Sombart'ın görüşlerinin *Kadro* için en iyi kaynak olarak görmesine benzer şekilde, Sombart'ın Marksizmle ilişkisinin başlangıcından itibaren ulusal karakteri göz önüne alındığında ve bunu *Kadro*'yu çıkaran ekibin TKP'den kopma nedenleri ile birlikte değerlendirdiğimizde bu görüşün Kadrocular açısından da genel olarak paylaşılan bir görüş olduğu ve bu anlamda Sombart'ın, Türkeş'in iddiasının aksine, Kadrocular üzerindeki etkisinin bu anlamda, "fazla etkili olmamaktan" ziyade yoğun olduğu sonucuna varılabilir.

## Sonnotlar

<sup>1</sup> Bu çalışma temel olarak Sombart'ın Osmanlı-Türk Düşüncesine Etkileri üzerine Erfurt Üniversitesinde yürüttüğüm ve TÜBİTAK tarafından desteklenen doktora sonrası çalışmama dayanmaktadır.

<sup>2</sup> Bununla Kapitalizmin teorisini 'ilk olarak' Sombart'ın geliştirdiğinden ziyade sözcüğün yaygın kullanımına yaptığı katkı kastedilmektedir.

<sup>3</sup> Bu çerçevede bu çalışmada (Bostancı, 1990; Ertan, 1994; Halifeoğlu ve Kuzgun, 2016; Tekeli ve İlkin, 1984; Tekeli ve İlkin, 2003; Türkeş, 1999; Türkeş, 1998a; Türkeş, 1998b; Sunar, 2004; ve (Yanardağ, 2018) incelenmiştir.

<sup>4</sup> Tekeli ve İlkin "...altı kişilik bir grup tarafından geliştirilmiş, üç yıl gibi kısa bir süre varlığını sürdürmüş, geniş kitlelere yönelmemiş, var olan iktidarı ancak dolaylı yolla etkilemeye çalışmış ve iktidardan gelen ilk işaretle faaliyetlerine son vermiş...[üstelik] cumhuriyetin şekillenme çizgisinde doğrudan bir değişim yaptığı da [söylenemeyen]" (2003: ix) bir derginin bu kadar ilgi görmesinin gerisindeki nedenlerden birinin de yazarların bu siyasal/ideolojik tercihleri olduğunu belirtirler.

<sup>5</sup> Vurgular orijinalinde var.

<sup>6</sup> Türkeş (1999: 49)'e göre, Fethi Tevetoğlu ve Aclan Sayılğan da bu kapsamda değerlendirilebilir.

<sup>7</sup> 1910-1925 dönemi "Solcu ve Komünistler" başlığı altında Şevket Süreyya ve Vedat Nedim'i de sayan Darendelioğlu, onların içinde yer aldığı *Kadro* dergisini "...Devlet Kapitalizmini yani Sosyalizmi müdâfaa [eden]... marksist bir dergi " (1979: 156, 164) olarak niteleyerek Kadro hareketini bütün olarak "...açıkça bugünkü manada bir SOSYALİST [hareket]" (1979: 207) şeklinde tanımlar. Vurgular orijinalinde var.

<sup>8</sup> Türkeş (1999: 52) bu kapsamda değerlendirilecek diğer örnekler olarak Dimitir Şismanov, Merdan Yanardağ ve Rasih Nuri İleri'yi sayar.

<sup>9</sup> Küçük, Vedat Nedim'i "Türkiye Komünist Partisi'nin eski kâtib-i umumisi ve 1930'lu yıllarda Kemalizmin ideolojisini üstlenen" (1981: 92) şeklinde tanımlarken; Kadro ideolojisinin "sınıfların ve sınıf mücadelesinin yokluğu [ve] Türkiye gibi ülkeleri anlamada marksizmin yetersizliği" (1989: 148) şeklinde iki temel dayanağı olduğunu ve *Kadro* dergisinin "ister görevlendirilmiş olsun ister kendiliğinden misyon edinmiş olsun, Kemalizmin ideolojisini çizme işini üstlenmiş" (1981: 94) olduklarını ileri sürer.

<sup>10</sup> Türkeş (1999: 53) hiçbir Kadro'nun faşizmi savunduğunu açıkça söylememekle birlikte Çağlar Keyder, Feroz Ahmad ve Giacomo Carretto'yu bu çerçevede örnek olarak verir.

<sup>11</sup> Bu çalışmanın kapsamı dışında olmakla birlikte burada kast edilen 'farklılık', TKP içinde Şefik Hüsnü'nün temsil ettiği ve proletarya diktatörlüğü için savaşılmaması gerektiğini düşünen sol kanat ile daha 'milliyetçi' bir tavırla, Komintern kararlarına rağmen Ankara'daki Kemalist

iktidarın desteklenmesi gerektiğini ileri süren sağ kanat arasında var olan ‘farklılıktır’. Şevket Süreyya’nın parti içinde en aktif olduğu dönemde, 1924’te Sadrettin Celal ile birlikte kaleme aldıkları *Lenin ve Leninizm* başlıklı kitapta dile getirdiği; “[m]emleketin zengin, sermayeli, ileri bir hale gelmesi şimdi günün tarihi bir vazifesidir. Bu vazife ise, disiplinli ve müteşekkil bir Cumhuriyet partisine düşer” (Aydemir, 2019: 340) şeklindeki görüşünde somut ifadesini bulan bu ‘farklılık’ giderek partiden kopuşla sonuçlanacaktır. Bu konuda ayrıntılı açıklamalar için (Yanardağ, 2018:104; Aydemir, 2019; Tekeli ve İlkin, 2003: 66-70)’e bakılabilir.

<sup>12</sup> Bu bölümdeki açıklamalar daha önce yayınlanan çalışmada (Sert, 2018) dayanmakta ve yer yer oradaki açıklamalarla paralellikler göstermektedir.

<sup>13</sup> İlk baskısı 1902’de iki cilt olarak yayınlanan bu eserin Üçüncü Cildi 1927’de çıkmıştır. Günümüze değin gerek İngilizce gerekse Türkçe çevirisi bulunmamaktadır.

<sup>14</sup> Campagna Türkçe’ye ova olarak çevrilebileceği gibi, köy anlamına da gelebilmektedir. Sombart’ın tezinin bütünü açısından bakıldığında bu adlandırmaların her birinin eksik kalacağı düşünüldüğünden orijinal haliyle kullanılması tercih edilmiştir.

<sup>15</sup> Peukert’a göre (2012: 528), bu vetonun gerisindeki nedeni, onun Marksist ya da Sosyal Demokrat olmasından ziyade burjuvaların ayağını kaydırmaya [epater le bourgeois] çalışması olarak görmek gerekir.

<sup>16</sup> Bu çerçevede Töttö (1996), Lindenlaub’un (1967) öne sürdüğü; *Modern Kapitalizm*’in 1902 tarihli birinci baskısı ile 1916 tarihli ikinci baskısı arasında, Marksist temelli nesnel çözümlenmeden ruh bilim (Geisteswissenschaft) temelli öznel bir çözümlenmeye yönelmesi anlamında yönetsel bir U dönüşü olduğu ve bunda Weber’in etkili olduğu şeklindeki düşüncesini eleştirir ve böyle bir U dönüşün Sombart açısından söz konusu olmadığını, Sombart’ın başından itibaren ruh bilimleri yönteminin farkında ve ayırımında olduğunu ileri sürer. Peukert (2012) da Sombart’ın düşüncesinde bir kopuştan ziyade süreklilik olduğunu belirtir. Tartışmanın farklı yönleri için ayrıca (Blum, 1996) ve (Peukert, 2012)’ye de bakılabilir.

<sup>17</sup> Peukert’a göre (2012: 528), onun bu yönü yani başından beri liberalizm ve kapitalizme karşıtlığı ondan hoşlanılmamasının ve ihmal edilmesinin nedenlerinden biridir.

<sup>18</sup> İlk İngilizce çevirisi A.P. Atterbury tarafından birinci Almanca baskının hemen ardından (1898)’de yayınlanmış; Almanca Altıncı baskıdan M. Epstein tarafından yapılan bir başka çeviri ise (1909)’da yayınlanmıştır.

<sup>19</sup> 1905 tarihli 5. Baskı 329 sayfaya ulaşmış, 6. Baskı (1908) 395 sayfadan oluşmaktadır (Epstein, 1941: 524-525).

<sup>20</sup> Kasım 1931’de Lübeck sanayicilerinden Dr. Heinrich Dräger ve arkadaşları tarafından kurulan bu topluluk sanayiciler, bankerler, ekonomi muhabirleri ve Sombart gibi bir kaç üniversite profesöründen oluşmaktaydı (vom Brocke, 1996: 65-66).



<sup>21</sup> Dönemin, ağır sanayi kesimine yakınlığı ile bilinen gazetesi Deutsche Allgemeine Zeitung Ocak 1933'te Sombart'ın "planlı ekonomi şeklinde ilham verici" bir görüş ileri sürdüğünü ve gelecek yıllarda onun "Nasyonal Sosyalizmin entelektüel kurucularından" olan bir bilim adamı olarak onurlandırılacağını belirtir (vom Brocke, 1996: 68).

<sup>22</sup> Sombart'ın *Kapitalizmin Geleceği*'nden (Sombart, 1932) yapılan bu ve devamındaki bütün alıntılarda kullanılan italikler ve tırnak işaretleri metnin orijinalinde de yer almaktadır. Ayrıca anlam üzerinde etkili olabileceği düşünülen durumlarda bazı kavramların orijinal karşılıkları da köşeli parantez içinde verilmiştir.

<sup>23</sup> Bu 'kararlı/iradeli insan' Sombart'ın, metodoloji ile ilgili tek çalışması olan *Üç İktisat İlmi*'nde (Sombart, 1930) geliştirdiği metodolojik analizinin en önemli parçasıdır. Anlamaya dayalı metodolojisinde Sombart üç tür anlama arasında ayırım yapar; birincisi anlamı anlamak [Sinnverstehen], ikincisi bağlamı anlamak [Sachverstehen] ve üçüncüsü ise biçimi anlamaktır [Stilverstehen]. Son kategori aynı zamanda bireysel güdüleri anlamakla da ilişkilidir ve Sombart tarafından Seelenverstehen olarak adlandırılır ki anlamı, "bütün eylemler insanın iradeli/kasıtlı güdülerine indirgenebilir" (Peukert, 2012: 541).

<sup>24</sup> İktisadi zihniyet açısından bakıldığında ona göre "...gerçek kapitalist ruh artık tam olarak rasyonelleşmiş bir akıl değildir" (Sombart, 1932: 8). Düzenle ilgili olarak ise "Kapitalist ekonomik sisteme uygun düzen serbest veya bireysel bir düzen iken bürokratikleşme, kartelleşme gibi yıldan yıla artan engellemelerle karşı karşıya [kaldığını]" (Sombart, 1932: 9) belirtir. Sombart'a göre son, belki de en önemlisi ekonominin tekniği temel olarak değişmiştir; "arz ve talebe dayalı ve otomatik olarak işleyen eski piyasa mekanizması artık kapanmış bunun yerine fiyatlar [eğer] devlet değilse karteller tarafından keyfi olarak kontrol edilen, ücretler [ise] piyasa koşulları dışında sendikalar tarafından [belirlenir]" (1932: 10-11) bir hal almıştır.

<sup>25</sup> İlk olarak *Modern Kapitalizm*'de ortaya koyduğu dönemselleştirmeye göre Sombart kapitalizmin gelişmesini üç aşamaya ayırır. Sanayi devrimi öncesinde sonlanan Erken kapitalizm [Frühkapitalismus], 1760'larda başlayan Yüksek Kapitalizm [Hochkapitalismus] ve I. Dünya Savaşıyla başlayan Geç Kapitalizm [Spätkapitalismus].

<sup>26</sup> Bu seçeneğin geçersizliğini açıklayabilmek için Sombart serbest ticaretin ortaya çıkış koşullarına ilişkin açıklamalarda bulunur. Bu çerçevede ilk olarak "'serbest ticaretin' bir yanlış anlaşılmaya dayandığını" (Sombart, 1932: 14), Newton'un yıldızların hareketine ilişkin yasasının sosyal bilimlere uygulanmasının bir sonucu olduğunu ileri sürer. Ona göre "gökyüzündeki uyum 'çıklarların uyumunu' [getirmiştir]" (Sombart, 1932: 14). İkinci olarak ise bu fikrin "tarihsel olarak belirlenmiş özel koşulların bir sonucu" (Sombart, 1932: 15) olduğunu da vurgular.

<sup>27</sup> Kadro ile olan ilgisi Doktora tezine dayanan Mustafa Türkeş'in bu konu ile ilgili olarak aslında üç çalışması bulunmaktadır. Türkçe olarak yayınlanan kitabı (Türkeş, 1999) yanı sıra İngilizce kaleme alınan iki makalesi (Türkeş, 1998a; 1998b) bulunan

Mustafa Türkeş'e ilişkin değerlendirmelerimiz esas olarak kitabına dayanmakla birlikte yeri geldiğinde makalelerine de başvurulacaktır.

<sup>28</sup> Mustafa Türkeş'in Sombart'la ilgili kendi değerlendirmeleri aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

<sup>29</sup> Yakup Kadri'nin Kadro Dergisindeki rolünün Kadrocular ile Çankaya arasındaki ilişkileri koordine etmek olduğu bilinir (Bostancı, 1990: 9; Ertan, 1994: 39).

<sup>30</sup> Bu çerçevede 5. sayının giriş yazısı yanı sıra Şevket Süreyya'nın aynı sayıda yayınlanan yazısı (Aydemir, 1932) ile İsmail Hüsrev'in *Türkiye Köy İktisadı* başlıklı eserini incelediği ve İsmail Hüsrev'in Sombart'tan etkilendiğini ileri sürdüğü yazısı (Aydemir, 1934) ile İsmail Hüsrev'in Milli İktisat Tetkikleri üst başlıklı çalışması (Tökin, 1932) sayılabilir.

<sup>31</sup> Kadro'nun bu görüşleri ile Sombart'ın *Kapitalizmin Geleceği*'nde belirttiği "[eğer] devlet düzenleme amacıyla müdahale etmezse...sadece kar için üretilen şeyler[in] piyasaya geleceği[ne]" (1932: 22) yönelik görüşü arasındaki paralellik açıktır.

<sup>32</sup> Ülgener üzerindeki Sombart etkisi ile ilgili ayrıntılı bilgi için (Sert, 2021)'e bakılabilir.

<sup>33</sup> İhtimal dâhilinde olan bir diğer iddia Eröz'e verdiği referans için de ileri sürülebilir. Buna göre Kadroya ilişkin değerlendirmelerini kitabının "Türklüğün Karşı Karşıya Olduğu Meseleler" başlıklı alt bölümünde ele almasından da görüleceği üzere Eröz (1983: 300-332), Bostancı açısından Marksizm eleştirisinde başvurulacak bir diğer önemli isim olarak görülmektedir.

<sup>34</sup> Türkeş'e göre Kadro yazarlarının etkilendiği diğer kaynaklar İttihatçılar, Lenin, Sultan Galiyev, Sovyet deneyimi, NEP ve planlı iktisadi gelişme modelidir (1999: 99).

<sup>35</sup> Vurgular bana ait.

<sup>36</sup> Bu çerçevede Türkçe yazılan kitaptaki anti-Marksist nitelemesi ile İngilizce makaledeki non-Marxist nitelemesi arasındaki fark önemlidir ve Türkeş'in ilk çalışmasında Sombart'a yönelik non-Markxist sıfatını kullanırken; sonraki çalışmasında anti-Marksist'i tercih etmesinin kendisi açısından bir anlamı olup olmadığını eldeki bilgiler ışığında tespit edebilmek mümkün olmamıştır.

<sup>37</sup> Bu noktada bir başka 'soruna' daha değinmek gerekirse; Türkeş gerek Türkçe kitabında gerekse İngilizce kaleme alınan makalesindeki değerlendirmelerini; "Aydemir'in de farkına vardığı gibi" (1999: 119), "Aydemir'in de belirttiği gibi" (1998b: 101) ifadeleriyle Şevket Süreyya'ya dayandırmaktadır. Şevket Süreyya'nın bahsi geçen çalışmasındaki ifadesinin "Almanya'da Werner Sombart, hem kapitalist, hem sosyalist âleminde otorite olarak tanınmış yegâne iktisatçıdır denilebilir. Sombart'ın son eseri 'plan' mefhumunun mütaleasına tahsis edilmiştir" (Aydemir, 1932: 8) şeklinde olduğu göz önüne alındığında Türkeş'in ulaştığı sonuca ulaşmanın güç olduğu söylenebilir.

<sup>38</sup> Vurgular bana ait.

<sup>39</sup> Türkes'in Sombart'la ilgili bilgisinin temel olarak Kuczynski'ye dayandığı söylenebilir. Sombart'ın düşünsel gelişiminin başlangıcında Marksizm'den etkilendiği iddiası Kuczynski (1968: 58) yanı sıra Türkes'in diğer kaynakları arasında yer alan Epstein (1909: vi) ve Siegelman (1967: viii) tarafından da doğrulanır.

<sup>40</sup> Vurgular ve yazım yanlışları orijinalinde var.

<sup>41</sup> Vurgular orijinalinde var.

<sup>42</sup> Aydemir'in bahsi geçen yazısının bütününden 'dolaylı' olarak çıkarabileceğimiz bu değerlendirmenin 'yanlış' olmadığı belirtilmelidir.

<sup>43</sup> Yazım yanlışları orijinalinde var.

<sup>44</sup> Vurgular orijinalinde var.

<sup>45</sup> Türkes'in Kadro ve Nasyonal Sosyalizm arasındaki ilişkinin geçerli olmadığı yönündeki bu iddiasına ilişkin açıklamalar aşağıda sunulacaktır.

<sup>46</sup> Vurgular ve yazım yanlışları orijinalinde var.

<sup>47</sup> Türkes'in Kadrocuların dönemselleştirme analizinin gerçekte Lenin'e ait olmakla bunu açıkça dile getirmedikleri tespit ve iddiasının aşağıda sonuç bölümünde, başka bir bağlamda geçerli olduğu vurgulanacaktır.

<sup>48</sup> Planlama konusunda Kadro Dergisinin Sovyet tarzı planın karşısında olduğu iddiası Yalçın Küçük tarafından da paylaşılır. Bu konuda şöyle der; "Kadro Dergisi, Türkiye'de planlama kavramını sosyalist boyutundan soyutlama işini üzerine aldı. Etkinlikle yapmaya çalıştı" (Küçük, 1981: 97).

## **Kaynakça**

Aydemir Ş S (1932). Plan Mefhumu Hakkında. *Kadro*, 5, 5-12.

Aydemir Ş S (1934). Bir İlk Eser: Türkiye Köy İktisadiyatı. *Kadro*, 34, 34-39.

Aydemir Ş S (2019). *Suyu Arayan Adam*. 39. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Blum M E (1996). Breaks or Continuity in Sombart's Work: A Linguistic Analysis. İçinde: J Backhaus (der), *Werner Sombart (1863-1941) Social Scientist Volume III: Then and Now*, Marburg: Metropolis, 11-109.

Bostancı N (1990). *Kadrocular ve Sosyo-ekonomik Görüşleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Darendeliolu İ (1979). *Türkiye'de Komünist Hareketleri*. İstanbul: Toker Yayınları.

Epstein M (1909). Translator's Introduction. In *Socialism and the Social Movement*, Trans. M. Epstein, London and New York: J.M. Dent and E.P. Dutton, v-ix.

- Epstein M (1941). Obituary Werner Sombart. *The Economic Journal*, 51, 523-526.
- Eröz M (1983). Kadro Hareketi ve Kadrocular. İçinde: M Eröz (der), *Milli Kültürümüz ve Meselelerimiz*, İstanbul: Doğuş Yayınları, 300-332.
- Ertan T F (1994). *Kadrocular ve Kadro Hareketi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Halifeoğlu M ve Kuzgun M (2016). Kadro Hareketinin Organik Aydın Yaratma 'Ülküsü'. *Amme İdaresi Dergisi*, 49 (4), 65-84.
- Kuczynski J (1968). Werner Sombart. İçinde: D L Sills (der), *International Encyclopedia of the Social Sciences Vol.15*, USA: The Macmillian Company& The Free Press, 57-59.
- Küçük Y (1981). Türkiye'de Planlama Kavramının Gelişimi Üzerine. *ODTÜ Gelişme*, 79-115.
- Küçük Y (1989). *Türkiye Üzerine Tezler 1908- 1938*, Cilt 1. 5. Baskı, İstanbul: Tekin Yayınları.
- Lindenlaub D (1967). *Richtungskämpfe im Verein für Sozialpolitik. Wissenschaft und Sozialpolitik im Kaiserreich vornehmlich vom Beginn des „Neuen Kurses“ bis zum Ausbruch des ersten Weltkrieges (1890-1914)*. Wiesbaden: F. Steiner.
- Peukert H (2012). Werner Sombart. İçinde: J Backhaus (der), *Handbook of the History of Economic Thought: Insight on the Founders of Modern Economics*, New York: Springer, 527-564.
- Rüstow A. (1941). Sombart'ın Kapitalizm Telakkisi ve Tarihçi Mektebin İlmî Hedefleri. *İÜİFM*, 3 (1-2), 79-94.
- Siegelman P (1967). Introduction. İçinde: W Sombart (der), *Luxury and Capitalism*, Trans. W R Dittmar, Michigan: University of Michigan Press, v-xxix.
- Sarç C Ö (1941). Werner Sombart. *İÜİFM*, 3 (1-2), 60-63.
- Sert M (2018). Werner Sombart and His Analysis of "The Future of Capitalism. İçinde: E Wirth et.al (der), *Economic and Management Issues in Retrospect and Prospect*, London: IJOPEC Publication, 9-22.
- Sert M (2021). Sombart in the Turkish Mirror: A Case of Sabri F. Ülgener. *Fiscaoeconomia*, 5(1), 38-55.
- Sombart W (1888a). *Über Pacht-und Lohnverhältnisse in der römischen Campagna*. Diss. Phil. Berlin.
- Sombart W (1888b). Die römische Campagna. Eine sozialökonomischen Studie. İçinde: G Schmoller (der), *Staats un Socialwissenschaftliche Forsshungen (Vol. 8/3)*, Leipzig: Duncker&Humblot.
- Sert M (2021). Sombart ve Kadro 'Yeniden'. *Mülkiye Dergisi*, 45 (3), 667-697.

Sombart W (1894). Zur Kritik des ökonomischen System von Karl Marx. *Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik*, 7, 555-594.

Sombart W (1896). *Sozialismus und soziale Bewegung in 19. Jahrhundert*. Jena: Gustav Fischer.

Sombart W (1898). *Socialism and the Social Movement in the 19th Century*. Trans. A Atterbury, London and New York: G.P. Putnam's Sons.

Sombart W (1902). *Der Moderne Kapitalismus: Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftsleben von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*, 3 vols. Munich und Leipzig: Duncker&Humblot.

Sombart W (1906). *Warum gibt es in den Vereinigten Staaten keinen Sozialismus*. Tübingen: J.C.B. Mohr.

Sombart W (1909). *Socialism and the Social Movement*. Trans. M. Epstein, London and New York: J.M.Dent&Co, E.P.Dutton&Co.

Sombart W (1924). *Der Proletarische Sozialismus ("Marxismus")*. Jena: G. Fisher.

Sombart W (1930). *Die Drei Nationalökonomien. Geschichte und System der Lehre von der Wirtschaft*. Leipzig und Munich: Duncker&Humblot.

Sombart W (1932). *Die Zukunft des Kapitalismus*. Berlin-Charlottenburg: Buchholz&Weisswange.

Sombart W (1934). *Deutscher Sozialismus*. Berlin-Charlottenburg: Buchholz&Weisswange.

Sunar L (2004). Kadro Dergisi/Hareketi ve Etkileri: Türk Devlet İdeolojisi ve Sol Kemalizmin Oluşumu Bağlamında Bir Analiz. *TALİD*, 2 (1), 511-526.

Sutton F (1948). The Social and Economic Philosophy of Werner Sombart: The Sociology of Capitalism. İçinde: H. Banes (der.), *An Introduction to the History of Sociology*, Chicago: Chicago University Press, 316-331.

Tekeli İ ve İlkin S (1984). Türkiye'de Bir Aydın Hareketi: Kadro. *Toplum ve Bilim*, 24, 35-97.

Tekeli İ ve İlkin S (2003). *Bir Cumhuriyet Öyküsü: Kadrocuları ve Kadro'yu Anlamak*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tökin İ H (1932). Şark Vilayetlerinde Derebeylik I. *Kadro*, 11, 22-29.

Tökin İ H (1990). *Türkiye Köy İktisadı*. 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Tör V N (1932). Kadro'yu Teyit Eden Bir Eser: Die Zukunft des Kapitalismus. *Kadro*, 5, 37-38.

- Töttö P (1996). In Search of the U-turn: A Critique of Dieter Lindenlaub's Interpretation of Werner Sombart's Methodological Development, içinde: J Backhaus (der), *Werner Sombart (1863-1941) Social Scientist Vol. I: His Life and Work*, Marburg: Metropolis, 227-239.
- Türkeş M (1998a). Critique of Studies of the Kadro (Cadre) Movement. *METU Studies in Development*, 25 (4), 663-678.
- Türkeş M (1998b). The Ideology of Kadro [Cadre] Movement: A Patriotic Leftist Movement in Turkey. *Middle Eastern Studies*, 34 (4), 92-119.
- Türkeş M (1999). *Kadro Hareketi: Ulusçu Sol Bir Akım*. Ankara: İmge Yayınları.
- Ülgener S F (1951). *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları No:55.
- Ülgener S F (2006). *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*. Derin Yayınları, İstanbul.
- vom Brocke B (1996). Werner Sombart 1863-1941 Capitalism-Socialism His Life, Works and Influence. içinde: J Backhaus (der.), *Werner Sombart (1863-1941) Social Scientist Vol.1: His Life and Work*, Marburg: Metropolis, 19-102.
- Weber M (2002). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. Çev Z. Gürata, Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Yanardağ M (2018). *Kadro Hareketi: Dünya'da ve Türkiye'de Ulusçu Sol ve Üçüncü Yol Arayışının İdeolojik Kaynakları*. 5. Baskı, İstanbul: Destek Yayınları.



## **Theda Skocpol'ün Sosyal Teoriye Bütüncül Katkısı: Devletler, Devrimler ve Uluslararası Bağlam**

**Deniz Dinç**, Bağımsız Araştırmacı, ORCID: 0000-0001-7894-0439,  
e-posta: denizyeniden@gmail.com

### **Özet**

Bu makale Skocpol'ün sosyal teorisini onun çığır açıcı çalışmaları 'Devletler ve Toplumsal Devrimler' ve 'Devleti Geri Getirmek'i temel alarak incelemektedir. Skocpol'ün karşılaştırmalı devrim çalışması devletlerin askeri yenilgi sonucu azalan kapasitelerini analiz eder. Geleneksel iç ve dış politika ayrımını ortadan kaldırmaya çalışan çalışmasıyla Skocpol, disiplinler arası bütüncül bir sosyal teorinin doğuşuna katkı sağlar. Bu çalışma Skocpol'ün teorisini aşırı yapısal deterministliğin ve de neorealizmin etkisinde kaldığı için eleştirmektedir. Her ne kadar Skocpol'ün yaklaşımının sorunlu yanları olsa da Skocpol, devlet teorisini bütüncül yapısal bir hatla kurduğu için uluslararası ilişkilerin tarihsel sosyolojisinin gelişimine katkı sağlamıştır. Beş bölüme ayrılmış bu makalede sırasıyla Skocpol'ün devrim anlayışı, Skocpol'ün karşılaştırmalı Yapısalcı analiz metodu, Skocpol'de Devletin Özerkliği ve Sınırları, Skocpol'ün teorisinin Uluslararası bağlamı ve sınırları ve Skocpol'e Yöneltilen eleştiriler incelenmiştir. İlk iki bölümde Skocpol'ün tarihsel sosyoloji anlayışı açıklanmıştır. Üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümlerde Skocpol'ün düşüncelerinin değerlendirilmesi eleştirel bir bağlamda devam etmektedir. Birinci bölümde, Skocpol'ün devrim anlayışındaki savaşların rolü devlet kapasitesini düşürmesi açısından incelenmiştir. Bu süreci Skocpol devrimleri tetikleyen önemli bir faktör olarak inceler. Skocpol'ün devlete verdiği özerk bakış açısı Skocpol'ü Weberci tarihsel sosyoloji kategorisine eklemiştir. Bu çalışmada, Skocpol'ün özerk devlet teorisinin sınıfsal boyutları da vurgulanmıştır. İkinci Bölümde, örnek devrimlerle Skocpol'ün yapısal analizinin ana hatları ifade edilmiştir. Fransa, Rusya ve Çin devrimleri analizinin önemli hatları ve karşılaştırmalı sosyal teorinin yapısal açıklayıcı ilkeleri belirtilmiştir. Son üç bölümde, Skocpol'ün aşırı yapısal analiz, siyasi ideolojileri, iradeyi, devrimci örgüt ve liderleri dışlaması açısından eleştirilmiştir. Bu çalışmada Skocpol'ün devrimci öznellik meselesi açısından köylülüğe yaptığı aşırı vurgu sorunlu bulunmuştur. Skocpol'ün evrensel bir devrim, evrensel bir toplum ve politika bağlantısı üzerinden şekillenmiş argümanlarının tarihsel sosyolojinin ilkeleriyle çeliştiği işaret edilmiştir. Uluslararası ilişkiler açısından Skocpol'ün iç ve dış politika ayrımına dayanan realizmi aşma çabası bu çalışmada değerli bir çaba olarak değerlendirilmiştir. Fakat, Skocpol'ün savaş kavramını sosyal teoriye katması bu makalede sorunlu bulunmuştur. Bu çalışma Skocpol ve Gilpin'in neorealizmi arasında teorik düzeyde şartıcı benzerlikler bulunduğunu iddia etmektedir. Bir başka deyişle, Skocpol'ün analizi de kronolojik fetişçi ve zaman merkezci hatalara düşmektedir. Skocpol'ün neorealist anarşi çerçevesini dolaylı olarak kabul etmesi kronolojik fetişçilik eleştirisini üstüne çekmesine yetmektedir. Her ne kadar yapısal bir benzerlik olsa da Skocpol'ün üç



devrim kıyası zamanmerkezcilik sorunlarını açıkça barındırmaktadır. Üç devrim de farklı tarihsel ve sosyal hatlar üzerinden oluşmuştur. Yapısal analizi doğrulamak için tarihi zorlamak elbette zamanmerkezcilik olarak değerlendirilecektir. Skocpol'ün aktörleri dışlayan yapısalcı analizi tüm eksiklerine rağmen önemli bir tartışma platformu misyonu yürütmüştür. Skocpol, sosyal teorinin bütüncül bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayan öncü düşünürlerden biridir. Bu bağlamda, pozitivistimin yarattığı disiplin farklılıklarına da interdisiplinerlik nosyonu açısından Skocpol'ün sosyal teorisi bir meydan okumadır. Her ne kadar Skocpol'ün analizinde geline son nokta devlet teorisi olmayan bir devlet merkezlik olsa da Skocpol devletin kara kutusunu açmıştır.

**Anahtar Sözcükler:** Theda Skocpol, Karşılaştırmalı Siyaset, Devrimler, Devletler, Uluslararası Tarihsel Sosyoloji

## **Theda Skocpol's Holistic Contribution to Social Theory: States, Revolutions and International Context**

### **Abstract**

This article examines the social theory of Skocpol based on her groundbreaking work 'States and Social Revolutions' and 'Bringing the State Back In'. The comparative revolution study of Skocpol analyzes diminishing state capacities as a result of military breakdown. Skocpol contributes to the emergence of an interdisciplinary holistic social theory through her study, which attempts to abolish traditional domestic and foreign policy divisions. This study criticizes Skocpol's theory for its structural overdeterminism as well as for remaining under the influence of neorealism. Although there are problematic aspects of the approach of Skocpol, by constituting a state theory through a holistic structural pattern, she contributes to the development of the historical sociology of international relations. In this article, which is divided into five sections, Skocpol's understanding of revolution, Skocpol's comparative Structural analysis method, State Autonomy and Its limits in Skocpol's theory, international context and boundaries of Skocpol's theory, and Criticisms towards Skocpol are examined. In the first two sections, the historical sociological thoughts of Skocpol have been evaluated in a descriptive way for the reader. In the third, fourth and fifth chapters, the evaluation of Skocpol's thoughts continues in a critical context. In the first section, the role of the wars in Skocpol's revolution understanding has been examined in terms of reducing the state capacity. Skocpol examines this process as an important factor that triggers the revolutions. Skocpol's autonomous viewpoint to the state added Skocpol to the Weberian category of historical sociology. In this study, the class dimensions of Skocpol's autonomous state theory are also emphasized. In the second section, the outline of Skocpol's structuralist analysis with the examples of revolutions is mentioned. Important lines of the analysis of the revolutions of France, Russia, and China and the structural explanatory principles of comparative social theory are indicated. In the last two sections, Skocpol's overstructuralist analysis has been criticized for excluding political ideologies, willpower, revolutionary organizations and leaders. In this study,

Skocpol's excessive emphasis on the peasantry in terms of revolutionary subjectivity was also found problematic. It has been pointed out that Skocpol's arguments formed in connection with a universal revolution, a universal society and politics linkage contradict the principles of historical sociology. In terms of international relations, Skocpol's effort to overcome realism based on the internal and the external policy distinction has been evaluated as a valuable effort in this study. However, Skocpol's inclusion of the concept of war into social theory has been found problematic in this article. This study claims that there are surprising similarities between Skocpol and Gilpin's neorealism at the theoretical level. In other words, Skocpol's analysis also falls into chronological-fetishist and time-centric errors. Skocpol's indirect acceptance of the neorealist anarchy framework is sufficient to draw criticism of chronological fetishism. Although it focuses on structural similarities, Skocpol's three revolution comparisons clearly contain time-centrism problems. All three revolutions have occurred through different historical and social lines. Of course, forcing history to verify structural analysis is considered as time-centrism. Despite all of its shortcomings, Skocpol's structuralist analysis that excludes actors has carried out an important discussion platform mission. Skocpol is one of the leading thinkers who emphasizes that social theory should be evaluated in a holistic way. In this context, Skocpol's social theory is a challenge in terms of the notions of interdisciplinarity against disciplinary differences created by positivism. Although the final point reached in the analysis of Skocpol in this study is a state centrism without a state theory, Skocpol opened the black box of the state.

**Keywords:** Theda Skocpol, Comparative Politics, Revolutions, States, International Historical Sociology

## Giriş

Ana akım uluslararası ilişkiler teorilerinin ortak özelliği, uluslararası aktörlerin birbirleri arasındaki etkileşimlerini, hareket biçimlerini ve bunun olanaklarını sistemli bir biçimde açıklamaya çalışmaktır. Temel aktör olan devletin hangi değişkenler temelinde hareket ettiği ve etkileşim kurduğu sorusuna ise baskın kuram olan neorealizmin cevabı 'güç düzeyi' biçiminde olmuştur. Dolayısıyla devlet, ulus ve toplum, aynı kümenin birbirine eş, sabit ve etkisiz elemanları olarak ele alınırken; değişen ve değiştiren temel faktörün 'güç düzeyi' olduğu görüşü uzunca bir süre disipline hâkim bakış açısı olmuştur. Böylelikle disiplin, iç dinamikten bağımsız düşünülen, güç temelli bir dış dinamiğin araştırılmasına yönelmiştir. Bu durumun temel nedeni ise bahsi geçen devleti, statik ve izole düşünme biçimidir. Bir başka deyişle, uluslararası ilişkiler açısından devlet, sosyolojik bir kurum olarak değil; statik ve kendinden menkul; tarihi ve öznesi sorgulanmamış; dâhili hareket alanı çerçevesinde kadiri mutlak, asosyal bir yapı olarak ele alınmıştır. Oysa bu bakış açısı, uluslararası ilişkilerin değişim

sorununa yeterince cevap verememekte ve modern ulus devletinin kuruluşu ile onun dünya genelinde sistematik bir kurum olarak yaygınlaşmasını yeterince açıklayamamaktadır. 1970'li yıllarla birlikte giderek daha fazla merak uyandıran bu eksik analiz düzeyini, çok boyutlu bir sosyal düzlemde ele alarak, modern devletler sisteminin şekillenmesine neden olan temel sorunları inceleyen alana tarihsel sosyoloji adı verilmektedir. Ancak, esas itibarıyla geçmiş daha eskiye dayanan ve konu dağarcığı devletle sınırlı olmayan tarihsel sosyoloji ile, bu makalede ele alınan uluslararası ilişkilerin tarihsel sosyolojisi birbirine karıştırılmamalıdır. Genel olarak tarihsel sosyolojiyi tanımlayan, modernitenin kuruluşunun ve dönüşümünün incelenmesidir (Delanty ve Işın, 2003: 1). Örneğin kapitalizmin, ulus devletlerin kökenleri ve gelişimi, dinlerin ve ideolojilerin dünyaya yayılması, devrimlerin sebepleri ve sonuçları gibi geniş ölçekli mevzuları tarihsel sosyologlar makro bir bakış açısıyla inceler. Tüm bunları incelerken geçmiş sosyal kalıpların (*patterns*) ve yörüngelerin (*trajectories*) güncel seçimleri ne derecede etkilediği veya toplumsal güncel seçimlerle ne derece ilgili, bağlantılı, ilgisiz olduğunu anlamaya çalışır (Skocpol, 1984: 5). Uluslararası ilişkilerin tarihsel sosyolojisini tanımlayan genel karakteristikse, modern devletler sisteminin oluşumu ve dönüşümü ile ilgilidir. Buna göre uluslararası ilişkilerin tarihsel sosyolojisi, üç soru ile karakterize edilebilir: Bir: Uluslararası ilişkiler anlamında modern devlet nedir ve nasıl kurulmuştur? İki: Modern devletlerarası sistemde devletin görevlerini, hareket tarzını ve değişimini belirleyen faktörler nelerdir? Üç: Ulusal ve uluslararası düzlemde devletin sosyal konumu ve değişimdeki yeri nedir?

Bu anlamda elinizdeki makale, Theda Skocpol'un devlet teorisine ve bu teorisinin uluslararası tarihsel sosyolojiye katkısına ayrılmıştır. Skocpol'e göre devletin hem ulusa hem de uluslararasına karşı görev ve sorumlulukları bulunmakta, mevcut iç-dış politika ilişkisi de bu yüzden birbirinden ayrı tutulmamalıdır. Ulusal ve uluslararası alanda devletin hareket yapısı, olanakları ve görevlerini bu eleştiri üzerinden yeniden tanımlayan Theda Skocpol, 1979 yılında doktora tezine dayanarak yayımladığı 'Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin'in Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi' adlı çalışmasıyla yaygın ölçüde tanınırlığa sahip olmuştur. Son dönemde Amerikan toplumundaki refah devleti ve toplumsal adalet mevzularına odaklansa da devlet ve toplumsal devrimler üzerine olan çalışması, kullandığı özgün argümanı ve karşılaştırmalı analiz yöntemiyle, Skocpol'un en önemli çalışması olarak hala güncelliğini ve önemini korumaktadır. 1970'li ve 1980'li yılların ardından sosyolojinin uluslararası çalışmalardaki etkisi giderek artmaya başlamış ve uluslararası ilişkiler ile sosyoloji arasındaki dışlayıcılık, bir nebze de olsa yumuşama göstermiştir (Hobson vd., 2010: 1). Bu anlamda, Skocpol'un çalışmaları uluslararası ilişkiler için önemli bir misyon taşımış ve iç-dış politika ayrımına

dayanan geleneksel uluslararası ilişkiler kuramlarına ciddi bir meydan okuma olarak ortaya çıkmıştır. Her ne kadar Skocpol'ün kullandığı karşılaştırmalı ve yapısalcı yöntemeye dayanan devrim sosyolojisi çalışması ciddi eleştiriler olsa da toplumsal teorinin disiplinleri aşan bütünselliğini göstermesi açısından başarılıdır. Charles Tilly'nin 'Devletler ve Toplumsal Devrimler' isimli çalışmayı yorumlarken ifade ettiği gibi, "çalışmaya, test etmeye, ayrıntılarına inmeye ve taklit etmeye değen bu kitaba, bu makalede eleştirel boyutlarını da göz önüne alarak odaklanmaya çalışacağım."<sup>1</sup> Skocpol'ün 'Devletler ve Sosyal Devrimler' dışındaki kanımca ikinci en önemli çalışması devlet teorisini esas alan *Bringing the State Back In* isimli derleme kitapta yazdığı aynı isimde makalesidir. Yine adı geçen derleme kitapta Weberci tarihsel sosyolojinin önemli isimlerinin devlet çalışmalarına vurgu yaptığı ve Skocpol'ün de bazılarında ortak yazar olarak içinde bulunduğu diğer makaleler, devlet teorisi çalışmalarına önemli kuramsal katkılar sağlamıştır. 'Bringing the State Back In' makalesi, devletin potansiyel olarak otonom mu yoksa sınıf mücadelesine bağlı olarak görel bir otonom hareket alanına mı sahip olduğu soruları üzerinden neo-Marksist gelenek ile Weberci tarihsel sosyologlar arasında önemli bir tartışma zemini sunmaktadır. Skocpol'ün devrim anlayışı da Weberci kurumsalcı gelenekten özgün olduğu kadar tartışmalı önermeler de içermektedir.

Beş bölüme ayrılmış olan elinizdeki makalenin ilk iki bölümü sırasıyla Skocpol'ün devrim anlayışına ve örnek olaylara dayanarak incelenen Skocpol'ün karşılaştırmalı yapısalcı analiz metoduna ayrılmıştır. Üçüncü bölümden başlayarak Skocpol'ün teorisinin eksik yanlarına da değinen bu çalışma, üçüncü bölümde Skocpol'ün Devlet teorisini ve Skocpol'deki devlet özerkliği (otonomisi) kavramlarını incelemektedir. Dördüncü bölüm Skocpol'ün uluslararası bağlamı ve bu bağlamın sınırlarını değerlendirecektir. Beşinci bölüm olan son bölümde ise Skocpol'ün yapısalcı yaklaşımına yöneltelen eleştiriler ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

### **Skocpol'ün Devrim Anlayışı**

Skocpol'ün devrim anlayışını daha iyi anlayabilmek için öncelikle devrim sözcüğünün kavramsallaştırılmasına genel olarak değinmeye çalışacağım. Türkçe'deki 'devrim' kelimesinin batı dillerindeki karşılığı olan '*revolution*', devir hareketini anlatan astronomi kökenli bir sözcüktür. Hatta 1543 tarihli Copernicus'un eserinin adı, *De Revolutionibus Orbium Coelestium* (Göksel Kürelerin Dönüşleri Üzerine) ismini taşımaktadır. Dolayısıyla devrim bir deviri, devri daimi ifade etmektedir (Türk, 2018: 203). Yeni bir düzen yaratma ve tarihsel akışa bilinçli yön verme anlamında kullanılan devrim kavramı ise onsekizinci yüzyıl Fransız ve Amerikan devrimleri bağlamında ortaya çıkmıştır.

Modern anlamda devrimin kavramsallaştırılması birçok yirminci ve yirmibirinci yüzyıl düşünürü tarafından farklı şekilde yapılsa da devrimi tanımlayan şiddet, iç savaş, büyük dönüşüm bağlamları onsekizinci yüzyıldan beri birbirine benzer ve fakat farklılıkları da olan çeşitli tanımlamalarla devam etmektedir. Örneğin, Rosenau'ya göre devrim, yönetici elitin şiddetle yer değiştirmesi olan darbeden farklı olarak, farklı sosyal boyutları olan bir tür iç savaştır (Rosenau, 1964: 45-91). Hegel'de devrim dünya ruhunun kendisini gerçekleştirme için durmaksızın çabaladığı önlenemez bir değişimdir. Yine Marx'a göre devrim tarihsel güçlerin mücadelesinin bir ürünü olarak, burjuva ve proletarya ilişkisinde olduğu gibi ortaya çıkan, önlenemez bir dönüşümdür. Arendt'te ise despot hükümetler tarafından el konulmuş olan özgürlük ve imtiyazın restorasyonudur (Coccia, 2019: 1-2).

Devrimin bu şekilde modern kavramsallaştırılması Reinhart Koselleck'in Heiner Schultz'dan alıntılanarak incelediği kavramların ve durumların karşılıklı değişimini gösteren dört temel mantıksal sonuçtan üçüncüsüne tekabül etmektedir. Yani bir sözcüğün anlamı değişir, fakat değişim öncesinde eşleştiği anlam gerçekliği aynı kalır. Dolayısıyla değişen semantiğin (anlamın) realiteye uygun olması için dilsel olarak yeni ifade formlarının oluşma ihtiyacı ortaya çıkar (Koselleck, 2020: 61-62). Devrim kavramının ilk astrolojik anlamının değişmesiyle birlikte 18. yüzyılın ortalarına kadar devrim ve iç savaş birbiriyle iç içe geçmiş bir durum halini aldı. Her düzen değişikliğinde bir devir sona eriyor ve yeni bir devir başlıyor ama devrimle iç içe giren iç savaş sürekli bir döngü gibi kendini yeniliyordu. Aydınlanma ve Fransız Devrimi'nden bu yana 'devrim' kavramı halkların şiddetin azalacağı bir ortamda barışçıl bir şekilde kendi kendilerini yöneteceği yepyeni bir sürece açılan benzersiz bir geleceğe atıfta bulunmaya başladı. Ancak bu yeni devrim kavramı ilerici devrimlerin de barışı getirmek için iç savaşa yol açmak zorunda olduğunu sürekli göz ardı etti ve hatta baskılandırdı. Ütopikleşen devrim kavramı kavramsal olarak iç savaşa yer vermemesine rağmen iç savaş ve şiddet paradoksal olarak daha fazla tetiklendi. Dolayısıyla 18. Yüzyıldan itibaren kavram değişirken içeriğindeki ölüm, savaş ve şiddet sarmalı ironik şekilde devam ediyordu (Koselleck, 2020: 63).

Arendt devrimsel kavrayışta şiddetin rolünü talileştirmek ve Fransız devriminden günümüze uzanan devrim süreçlerini değerlendirirken, aydınlanma mirasının mutlaklaştırıcı yönüne vurgular yapmaktadır. Arendt'e göre özgürleşme meselesinde karşılaştırıldığında Amerikan devrimi, Fransız Devrimi'nden çok daha "özgürleştirici ve devrimci" bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Arendt'in önermesinde sosyal adaletin eşitlikçi evrenselci dinamiğini yansıtmak için ortaya çıkan devrimler yenilik getirememekte, doldurduğu eski düzenin boşluğunda eskiyi bir şekilde yeniden üretmektedir. Bu bağlamda Arendt

Amerikan devriminin sosyal adaleti izole eden kuruluş dinamiğinde kuvvetler ayrılığı prensibini öne çıkararak gerçek dönüştürücü, özgürleştirici potansiyel bulmaktadır (Türk 2020, 190-196). Arendt egemenlik üreten mutlaklaştırıcı olarak değerlendirdiği Aydınlanma mirasının şiddet bağlamında yarattığı hayal kırıklığından etkilenmiş gözükmektedir. Şiddet ve savaş mefhumu devrim kuramsallaştırması ve kavramsallaştırması yapan diğer 21. yüzyıl düşünürlerini de etkiler. Örneğin, Deutsch devrimin oluşmasında dört özelliğin olduğunu vurgular. Bunlar: kitlesel katılım düzeyi, süre, devrim sırasında ölen/öldürülen insan sayısı, isyancıların amaçları ve devrimin sonuçları şeklinde sıralanmaktadır. Yine Deutsch'a göre devrimin iki temel belirleyicisi bulunmaktadır. Birincisi, uzun süreli toplumda oluşan hoşnutsuzluk ve ikincisi, devrime sebep olacak ani, olaysal, durumlardır (Deutsch, 1964: 102-104 aktaran Coccia, 2019: 2). Bütün bu kavramlara ek olarak Rosenau (1964: 63-64) devrimleri, kendi tabiriyle iç savaşı, üçe ayırarak incelemektedir. Kişisel Savaş, Otorite Savaşları ve Yapısal Savaşlar, Rosenau'ya göre adı geçen üç tarz devrimi açıklamaktadır. Kişisel Savaş siyasi yapıdaki rol değişikliklerini simgelemektedir. Otorite savaşları siyasal alandaki rekabete, diktatörlükten demokrasiye geçiş gibi örneklerle desteklenen siyasal yapıdaki alt üst oluşu açıklar. Yapısal savaşlar ise toplumdaki sosyo-ekonomik değişimi simgeler. Bu anlamda, otorite ve kişisel savaş boyutunu da içinde barındırır (Coccia, 2019: 4). Devrim sözcüğünün doğuşuna ve kavramsallaştırmasına genel bir bakıştan sonra Skocpol'ün karşılaştırmalı tarihsel sosyolojik devrim kavramsallaştırmasını yakından inceleyip Markist devrim anlayışlarıyla ilişkisini kurabiliriz.

Skocpol'ün devrim anlayışı devletlerin içinde bulunduğu askeri ve siyasal krize büyük önem verir. Devletle egemen sınıf arasındaki güç ittifakı işte bu kriz dönemlerinde bozulur. Kriz anlarında üreticilerin devlete karşı muhalefeti, egemen sınıfların da devlete sırt dönmesiyle devlet acz içine düşer. Uluslararası sistemin dayattığı politikaları üretemez ve toplumsal devrimlerle yüzleşir. Mesela Fransa örneğinde mutlakiyetçi devlet toprak aristokrasisi ile kurduğu ittifakla ayakta duruyordu. Dolayısıyla, köylülüğe ve yeni gelişen burjuvaziye karşı Bourbon Fransa'sı olumsuz bir siyasi konumlanış içerisindeydi. İngiltere ile uluslararası arenada girilen rekabet sonucu bozulan ekonomiyi düzeltmek için arttırılan vergiler, aristokrasinin de devlete sırt çevirmesine sebep oldu. Bu noktadan sonra toplumsal devrimler kaçınılmazdı (Vergin, 2003: 206). Skocpol'e göre, devrimler uluslararası devletler sisteminin dayattığı rekabet üzerinden şekillenmektedir. Bu rekabetin yol açtığı krizleri dindirmekte yeterli devlet kapasitesine sahip olmayan devletler köylülüğün belirleyici olduğu toplumsal bir ayaklanmayla devrilir. Bir başka deyişle, devrimci kriz ortamlarında savaş ve savaşın yarattığı baskılar devrimci krizin derinleşmesinde çok etkilidir:

Uluslararası devletler sistemindeki gelişmeler (özellikle savaşlardaki yenilgiler ya da işgal tehdidi) ve sömürgeci denetim üzerindeki mücadele neredeyse tüm devrimci krizlerin patlak vermesine doğrudan katkıda bulunur. Çünkü bu tür gelişmeler kurulu siyasal otoritelerin ve devlet denetimlerinin temelini oyulmasına yardım eder; böylece de temel çatışmaların ve yapısal dönüşümlerin önünü açar. Bundan başka, uluslararası askeri dengeler ve çatışmalar, toplumsal devrimlerin tamamlanması ve siyasal olarak pekiştirilmesi için gerekli 'Alanı' sağlar (Skocpol, 2004: 61).

Skocpol'un devrim anlayışının ikinci en önemli hipotezi devrimlerin sonuçlarıyla ilgilidir. Skocpol'e göre toplumsal veya sosyal devrimlerin sonucunda eski devlet rejimine göre çok daha rasyonel, merkezîyetçi ve güçlü devlet yapılarına ulaşılır. Aslında bu durum çok da devrimcilerin talepleriyle örtüşen sonuçlar değildir. İşte bu amaç ve sonuçlar arasındaki tutarsızlık sosyal yapının bir ölçüde zorla dayattığı durumdur. Dolayısıyla Skocpol yapısal analize aşırı önem verirken, iradi devrim açıklamalarını da bir o kadar bastırır. Devrimlerin yapısal sonucunda mesela Rusya ve Çin örneğinde devletlerin sönmümlenmesi gerekirken; ki bu Marksist devrimcilerin ortak beklentisidir; çok daha güçlenmiş ve otoriterleşmiş devlet yapılarına ulaşılır. Fransız Devrimi ise özgürlüğü dışlayan bir Jakobenizme dönüşür. Devrimin idealleri eşitlik, özgürlük ve kardeşlik, devrim sonucunda bir ulusun ihyasına dayanan milliyetçiliğin Fransız Devrimi dolayısıyla yayılmasına dönüşmüştür (Vergin, 2003: 208). Bu ideoloji ve sonuç arasındaki fark Skocpol'e göre bireylerin ve/veya grupların bilinçlerinin, düşüncelerinin, iradelerinin ötesinde sosyal yapının zorunluluğu göz önüne alınarak anlaşılabilir. Skocpol, 'Devletler ve Toplumsal Devrimler'den dokuz yıl sonra yazdığı çalışmasında büyük güçlerin müdahaleleri karşısında güncel devrimlerin nasıl başarı kazandığını inceler. Meksika, Küba, Bolivya, Nikaragua, Vietnam ve İran devrimlerinde sadece bürokratik devlet kurumları güçlenmemiş, aynı zamanda bu ülkelerin orduları da güçlenmiştir. Bu gelişmeler Skocpol'e göre daha sistemli ve kesin sonuçlar sunan karşılaştırmalı araştırmaları gerektirir (Skocpol, 1988: 168). Carter, Bernhard ve Palmer devletlerin askeri kapasitelerine odaklanarak devlet kapasitesinin devrim sonrası devletlerde artışına ilişkin tarihsel sosyolojik bir argüman ileri sürmüştür. Bu yazarlara göre, devrim sonrasında devrimci devletler devrim yapmayan devletlere göre daha büyük ordu yapıları oluştururlar. Devrim sonrası devrimci devletler ordularına daha çok kaynak aktarır. Son olarak, devrim sonrası dönemde devrim yapmış devletler uluslararası savaşları, devrim geçirmemiş devletlere göre daha çok kazanma eğilimindedirler (Carter vd., 2012: 441-444). Bütün bu hipotezlere baktığımızda, Skocpol'un Fransa, Rusya ve Çin örneklerinde de karşılığının olduğunu görmekteyiz. Birinci Dünya savaşı sırasında Çarlık Rusya'sının Alman orduları karşısındaki ağır yenilgilerine nazaran, Sovyet ordusunun Nazi Almanyası gibi devasa güçte bir orduyu

yenilgiye uğratması devrim sonrası modernizasyon, bürokratikleşme ve askeri kapasitesinin artmasını doğrulamaktadır. Aynı şekilde Napolyon Fransa'sı Rusya içine kadar giden zaferler silsilesi yakalamış ve Çin ordusunun devrim öncesi 1930'larda Japonlara karşı Kuzey Çin'de aldığı yenilgilere nazaran devrim sonrası Çin'in kazandığı muazzam güç yazarların ve Skocpol'ün argümanlarını doğrulamaktadır.

Skocpol devrimlerin sebeplerini ve sonuçlarını incelerken iki genel devrim modelinden bahseder. Birincisi politik devrim modeli olarak adlandırdığı siyasal alanda, yani genel olarak devletin bürokratik yapısında oluşan değişikliklerdir. İkincisi sosyal devrimler ise devlet ve sınıf yapısının hızlı ve radikal bir şekilde dönüşümüdür. Skocpol'a göre toplumsal değişim, sınıf ayaklanmalarıyla çakışır ve/veya sınıf ayaklanmaları yoluyla ileriye taşınır. Devlet ve sınıf ilişkilerinde derin ve hızlı yapısal değişiklikler yaşanır (Skocpol, 2004: 25). Aslında görüldüğü gibi Skocpol'de ciddi bir sınıf vurgulu toplumsal değişim analizi vardır. Skocpol devrim tanımlaması yaparken 'şiddet' (*violence*) yerine 'ayaklanma veya isyan' (*revolt*) sözcüklerini kullanmayı tercih eder. Skocpol'ün ifadesiyle devrim "toplumdaki sınıf ve devlet yapısında oluşan hızlı ve temel bir dönüşümdür. Bu dönüşüme aşağıdan sınıf temelli isyanların eşlik etmesiyle varılır." Skocpol kullandığı sınıf ve isyan kelimeleriyle liberal bir devrim tanımlanmasından çok sol ve sınıfsal bağlamda bir devrim tanımlaması yapmaktadır. Örneğin Huntington devrim tanımlamasında şiddet kelimesini seçer (Huntington, 1968). Ama bütün bunlar Skocpol'ün Weberci bir devlet anlayışına sahip olduğunu maskeleyememlidir. Skocpol'e göre devlet sınıflardan bağımsız kamuyönetmelidir (*administrative*) ve şiddet aygıtına sahip otonom bir yapıdır. Skocpol'ün deyişiyle: "Devlet yönetici bir otorite tarafından aşağı yukarı iyi bir şekilde koordine edilen, idari, denetleyici ve askeri organizasyonlar bütünüdür" (Skocpol, 2004: 72). Marksist devlet kuramları ise çeşitli derecelerde devleti sınıf çelişkisinin bir yansıması şeklinde algılar. Ortodoks Marksist temelde devlet sınıf çelişkisinin arenası, başka bir tariflendirmeye sınıf çelişkisinin momentidir (Wood, 1997: 17). Poulantzasçı devletin görece özerkliği bakımında dahi son tahlilde devlet üretim ilişkileri ve sınıf mücadelesinden görece ayrılarak sermayenin genel çıkarını savunur (Poulantzas, 2000: 25-27). Aslında Poulantzas'ın devletin görece özerkliği tezi Miliband tarafından aşırı yapısalcı bulunarak eleştirilmiştir. Aktörlerin Poulantzas'ın analizinde ortadan kaldırdığından cihetle devlet "hangi aktöre?, neye göre?, ne zamanda özerk?" soruları Poulantzas'a sorulmuştur. Poulantzas'ın cevabı ise devletin görece özerkliği tezini kurmada iki temele dayandığı şeklindedir. Birincisi, Poulantzas kapitalist devletteki ekonomi ve politika ayırımından hareket eder. Yine bu bağlamda kapitalizmdeki üretim, tüketim ve dağıtım üçlüsünün devletten ayrışması, düşünür tarafından vurgulanmaktadır. İkinci olarak, Poulantzas sınıfların inşasına, kapitalist üretim



biçimi içinde sınıf mücadelelerinin oluşumuna dikkat çeker. Nihayetinde kapitalist devletin uzun vadede hâkim sınıf veya sınıfların politik çıkarına hizmet ettiği argümanı ortaya çıkar. Bu argüman ortaya koyulurken “neye göre?, kime göre?” gibi soruların cevabı Poulantzas’a göre, her devlet yapısının kendi özgün sınıf formasyonunda, iktidar bloku içindeki hegemonik ilişkilerin derecelerinde, özetle sınıf mücadelesinin konjonktüründe aranmalıdır (Poulantzas, 1976: 71-72). Skocpol’ü devlet kuramı bağlamında değerlendirdiğimizde ise, Skocpol’ün devleti potansiyel otonom görmesinin onu tarihsel sosyolojinin Weberci kanadında sınıf tınılı bir konuma taşıdığını söyleyebiliriz. Ama hiç kuşkusuz Marksistlerin yapısalcı kanadıyla Skocpol’ün toplumsal devrim kuramının en önemli kesişim noktası yapısalcı analiz temelidir.<sup>2</sup> Yapısalcılık Skocpol’ün karşılaştırmalı analiz metodunun amalgamı gibidir.

Tiruneh (2014: 4-6) devrimleri kendiliğinden gelişen (spontane) ve planlı devrimler olarak iki gruba ayırır. Planlı devrimler özellikle ideolojik ve örgütsel düzeyde devlet gücünün askeri olarak kırılması sonucunda ortaya çıkan devrimlerdir. Birçok Latin Amerika merkezli gerilla hareketleri ve bunun sonucunda Nikaragua ve Küba’da sonuçlanan devrimler planlı devrimlere örnektir. Planlı devrimlerde asıl belirleyici etken ordunun devrimci güçler karşısında yenilmesi veya parçalanarak devrimci güçleri desteklemesidir. Örneğin El Salvador ve Guatemala’daki devrim hareketlerinin başarısız olması devrimci hareketlerin orduya belirleyici bir çöküş yenilgisi tattıramamasıdır. Skocpol’ün incelediği üç devrim modeli ise daha çok kendiliğindenci devrim modelleri altında değerlendirilmektedir. Kendiliğindenci derken, elbette tartışmalı da olsa, Tiruneh’in kastettiği ince bir şekilde planlanmayan, hızlı toplumsal dönüşümlerdir. Tiruneh devrimlerin oluşumunu ekonomik gelişme, rejim tipi ve devlet etkinliği-kapasitesi bağlamında inceler. İç ekonomik gerilemiş ve dış faktörler devrimi tetikleyen değişkenler olarak yer alır. Planlı devrimlerde ise ideolojinin ve devrimci örgütün gücüne asli bir önem atfedilir (Tiruneh, 2014: 4-6). Skocpol’de ise uluslararası rekabet, yani dış faktörler devrimlerin oluşumunu açıklayan esas değişkenler arasındadır. Skocpol’ün devrim kuramına makalenin son bölümünde de değindiğim üzere gelen iki temel eleştiri Skocpol’ün üçlü devrim karşılaştırmasının tüm devrim analizlerine uygulanabilecek bir teoriye bürünmesidir. İkinci temel eleştiri noktası da Skocpol’ün aşırı yapısalcılık içinde devrimci siyasi ideolojilere yer vermemesidir (Sewell, 1985: 60-64). Mekândan ve zamandan ve dahası ideolojilerden ayrılmış, Skocpol’ün Fransa, Rusya ve Çin devrimleri analizi, eleştirel bir biçimde sorgulandığında hiç kuşkusuz tarihsel sosyolojinin kavramlarıyla çelişkiler barındırmaktadır.

## Skocpol'ün Karşılaştırmalı Yapısalci Analiz Metodu

Skocpol tarihsel sosyolojideki araştırma stratejilerini üç bölüme ayırmaktadır. Bunlar yapısal-işlevselci hattın tarihsel olayları açıklamak için kavramlardan, teorilerden genelleme modelleri uyguladığı birinci hat. Bu hattın eksiklerini Skocpol kaleme aldığı makalelerde her fırsatta vurgulamaktadır. Bir diğeri anlamlı tarihsel bir yoruma ulaşmak için kavramlardan ve teorilerden yararlanan ikinci hat. Bu hat Skocpol'e göre karşılaştırmalı analizlere açık da olsa yapısal devamlılıklar bağlamında açıklayıcılığı zayıf bir bakış açısı olduğu için daha çok tikel, izole kalmış bir konseptin veya argümanın geçerliliği üzerinde dönüp dolaşan bir bakış açısı sunmaktadır. Skocpol'ün öne çıkardığı üçüncü araştırma stratejisini ise 'analitik tarihsel sosyoloji' olarak adlandırmıştır. Bu yeni hatta, tarih içindeki nedensel dizilerin (*causal regularities*) bir yapısal analiz içinde anlamlandırılmaya çalışılması hedeflenir (Skocpol, 1984: 363-375). Skocpol yorumlamacı tarihsellik olarak adlandırdığı ikinci hat ve genellemeci yapısalci-işlevselcilik olarak adlandırdığı birinci hattaki sosyolojik araştırma stratejilerine göre, üçüncü hattın 'Nerede, Nasıl, Niçin' sorularının sorulup tikel örneklerden yapısal bir genelleme modelleri üretmekteki başarısından dolayı, çok daha verimli bir araştırma stratejisi olduğunu belirtmektedir. Dahası bu üçüncü analitik tarihsel sosyolojik hattın karşılaştırmalı analizlerle sosyal gerçekliği çok daha iyi anlamlandırdığını belirtmektedir (Skocpol, 1984: 374-375).

Skocpol'ün karşılaştırmalı analizinde ortaya atılan tarihsel sosyolojik bakış, Fransa, Rusya ve Çin Devrimi gibi ideolojik olarak farklı bağlamları olan devrimleri benzer bir şekilde incelenmektedir. Yazarın 'Devletler ve Toplumsal Devrimler'deki yapısalci analizinin genel argümanı bu üç devrimin köylü ayaklanmaları sonucunda ortaya çıkması üzerine kuruludur. Skocpol'e göre devrimci kişi ve grupların, ideolojilerin bir önemi yoktur; çünkü belli bir tarihsel bağlamda belli bir toplumsal yapı içerisinde devrimler yapılmamış fakat oluşmuştur. Dahası, mevcut toplumsal yapı devrimlerin sonuçlarını derinden etkiler. Daha önce değinildiği gibi Fransız, Rus ve Çin Devrimleri'nin sonunda devrimcilerin beklentilerinin aksine çok daha bürokratik, merkeziyetçi, rasyonel, güçlü devlet aygıtları oluşmuştur (Skocpol, 2004: 329-550). Skocpol'ün yapısal analizi, bu bağlamda üç aşamadan oluşmaktadır: Eski rejimlerin çöküşü, köylülüğün kitlesel mobilizasyonu ve sınıf ayaklanması ve devlet aygıtının yeniden güçlenmesi (Himmelstein ve Kimmel, 1981: 1145-1154). Eski rejimlerin krize girmesi Skocpol'ün uluslararası bağlamı devreye sokmasını sağlar. Skocpol'a göre kapitalist dünya ekonomisinin eşitsiz gelişimi ve uluslararası devletler sistemindeki rekabet eski rejimlerde ciddi sosyo-ekonomik baskılar yaratır. Özellikle uluslararası rekabetin savaş alanına sığmaması, rekabet açısından geride olan eski devlet rejimlerinde toplumsal desteğin yitirilmesine

sebepler olur. Savaşlardaki yenilgiler veya askeri rekabet için harcanan savaş harcamaları, Rusya ve Fransa örneklerinde olduğu gibi toplumsal devrimlerin zeminini hazırlar. Böylelikle Skocpol, Weberci devlet anlayışıyla oluşturduğu yapısalcı argümanını karşılaştırmalı çalışma metoduyla birleştirir.

Karşılaştırmalı analiz metodu toplumsal bilimlerde en az üç farklı mantık ile uygulanabilir. Birincisi, teorinin paralel örnekleme, ikincisi bağlamın zıtlığı ve sonuncusu makro nedensel analizdir.<sup>3</sup> Bu üç ana karşılaştırmalı analiz metodunun kendi içinde avantajları ve dezavantajları da bulunmaktadır. Bunun da ötesinde, bu üç karşılaştırmalı ana yöntemi, bir üçgenin üç köşesi olarak düşünürsek üçgenin kenarlarına yansıyan melez karşılaştırmalı analiz yöntemleri bulunabilir. Teorinin paralel örnekleme, temel olarak bir teorik çerçeve etrafında, o teorinin doğruluğunu göstermek için benzer olayların yan yana sıralanmasıdır. Teorinin paralel örnekleminde yeni bir teoriye ulaşılmaz. Bilakis örneklerin gösterimi ile teorinin güçlendirilmesi hedeflenir. Bağlamın zıtlığının karşılaştırmalı yönteminde ise amaç belli bir teorinin sınırlarının gösterilmesidir. Bağlamın zıtlığı, teorinin paralel örnekleminin aksine teoriye sınırlar sağlamaya yardımcı olur. Aslında negatif bir şekilde halihazırdaki teorinin güçlendirildiği sonucuna varmak çok da iddialı olmamalıdır. Çünkü bağlamın zıtlığı teorinin dogmatikleşmesine karşı aynı zamanda bir özdenetimdir. Bu makro-nedensel analiz sayesinde, yukarıda bahsedilen iki yöntemin aksine yeni bir teorik çerçeve ortaya çıkar. Halihazırda verili temaların örnekler yardımıyla sınırlandırılması veya güçlendirilmesinin aksine, yeni temalar, yeni hipotezler öne sürer (Skocpol ve Somers, 1980: 175).

Makro-nedensel analiz kendi özgün teoremini John Stuart Mill'in uzlaşma metodu (*method of agreement*) ve farklılık metodu (*method of difference*) ile ilgili olaylarda inceler (Mill, 1970: 206 aktaran Skocpol ve Somers, 1980: 183). Aslında uzlaşma ve farklılık metodları yukarıda bahsettiğimiz iki ana karşılaştırmalı tarih analizinin bir yansıması gibidir. Makro nedensel analiz karşılaştırma ve zıtlığı araçsal olarak kullanır. Bazı durumlarda farklılık metodu ve uzlaşma metodu aynı anda da kullanılabilir. Skocpol'ün 'Devletler ve Toplumsal Devrimler'inin yanısıra Barrington Moore'un 'Demokrasi ve Diktatörlüğün Toplumsal Kökenleri' adlı çalışmasında da farklılık ve uzlaşma metodlu makro nedensel analiz birlikte kullanılmıştır (Moore, 2010; Skocpol ve Somers, 1980: 181).

Skocpol 18. Yüzyıl Bourbon Fransası'nı, 1911 öncesi Geç Emperyal Çin'i ve Mart 1917 öncesi Çarlık Rusyası'nı incelerken toplumsal devrimlerin benzer analitik sebeplerden oluştuğunu iddia etmektedir. Skocpol bu argümanı uzlaşma metodunu kullanırken, bir diğer taraftan; İngiltere, Almanya (Prusya) ve Japonya'da toplumsal devrimlerin olmamasını da farklılık metoduyla açıklamaktadır:

Fransa, Rusya ve Çin başarılı toplumsal devrimlerin üç pozitif örneği olarak iş görecektir ve bu örneklerin birçok farklılığına rağmen, benzer nedensel örüntüleri ortaya koyduklarını ileri süreceğim. Bununla birlikte, nedensel önermelerin çeşitli özgül kısımlarını geçerli kılmak amacıyla negatif örneklere başvuracağım. Bunu yaparken de negatif örneklerin pozitif örnekler ile benzerliklerini olabildiğince çoğaltmak için karşılaştırmanın geçerli olduğu varsayılan ardışıklık dışında görünüşte ilgili olan her açıdan karşılaştırmalar kuracağım (Skocpol, 2004: 57).

Skocpol'ün yukarıdaki sözlerini daha belirgin bir şekilde açarsak, Skocpol üç öbekte Fransa, Çin ve Rusya'daki toplumsal devrimleri açıklamaya çalışırken, diğer üç öbekte toplumsal devrimlerin niçin ortaya çıkmadığını açıklamaya çalışmaktadır. Toplumsal devrimlerin olduğu pozitif olaylar, yani Fransa, Çin, Rusya vakaları, ayrıntılı bir şekilde incelenirken; toplumsal devrimlerin oluşmadığı negatif vakalar, İngiltere, Almanya ve Japonya; pozitif vakalara bağımlı şekilde incelenmektedir (Skocpol ve Somers, 1980: 184-185). Skocpol'ün üç devrim kıyaslamasını Fransa, Rusya ve Çin örneklerinde sırasıyla açarak yazarın yapısalcı analizinin dinamiklerini kavrayabiliriz.

### *Fransa, Rusya ve Çin Örnekleri*

Fransa Devrimi'nden başlarsak, Skocpol temel olarak Fransa'nın İngiltere ile girdiği ekonomik ve stratejik rekabete vurgu yapmaktadır. Genel olarak Fransa bu iki açıdan İngiltere'ye göre dezavantajlı konumdadır (Skocpol, 1999: 54-56). 18. yüzyıl boyunca endüstriyel üretim göz önüne alındığında, Fransa İngiltere'ye göre sürekli geri kalmaktadır. Fransa'nın görece geri tarımsal yapısı aynı zamanda endüstrileşmenin önünde engel teşkil etmektedir. Skocpol'e göre egemen sınıflar açısından bakıldığında 18. yüzyıl ortalarındaki Fransa'ya siyasal ve hukuksal anlamda feodal demek zordu. Aynı şekilde Fransa'da egemen sınıf artı değere el koyma, üretim ve sanayi ilişkilerini genişletme ve yatırımcılık bağlamındaki Marksist anlamda bir kapitalist sınıf da değildi. Fransa'daki egemen sınıf kompozisyonu daha çok köylülerin yaptığı tarımdan oluşan artı değere doğrudan veya dolaylı el koyan monarşist devletin kalkanı altındaki aristokrasi, monarşi, memurluğun satın alınması ve ticaret kanalları üzerinden yükselen bir burjuvaziden oluşmaktaydı. Dolayısıyla Köylünün ürettiği tarım ürününe el koyan, az çok birliğini sağlamış, hibrid egemen sınıfsal bir yapı 18. Yüzyıl Fransa'sında bulunmaktaydı (Skocpol, 2004: 118-119). Coğrafi açıdan bakıldığında ise Fransa, stratejik konumlanma bağlamında dezavantajlı konumdaydı. Fransa, İngiltere gibi bir ada devleti olmadığı için güçlü bir kara ordusuna ihtiyacı vardı. Aynı şekilde Fransa, Prusya veya Avusturya gibi denizle bağlantısı olmayan bir devlet de değildi. Sonunda, Fransa'nın hem kara hem

donanma gücüne ihtiyaç duyması uluslararası askeri rekabette maliyetleri arttırır ve onu dezavantajlı konuma iter (Skocpol, 2004: 125). Bu bağlamda Fransa'nın Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na katılımı, gösterdiği başarılarla rağmen Fransız mali sistemine getirdiği yoğun yük nedeniyle devrimin fitilini ateşlemiştir.

Devrimci siyasal krizin başlangıcı ironik bir biçimde, Fransa'nın kesin olarak kazandığı bir onsekizinci yüzyıl savaşının ardından geldi. Kitada karışıklıklardan kaçınan Fransa, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda İngiliz donanmasını şaşırtmıştı. Ama Amerikan bağımsızlığı için ödenmesi gereken bedel bir Fransız Devrimi oldu (Skocpol, 2004: 129).

Bourbon rejiminin savaş düşkünlüğü neticesinde oluşan mali kriz, sonunda monarşiyi egemen sınıfla karşı karşıya getirmiş ve nihayetinde ortaya çıkan isyanlar da genellikle köylü nüfus tarafından şekillenmiştir (Skocpol, 2004: 131). Devrimin 1789-1791 arasındaki liberal döneminden sonra Avusturya ile savaşa girilmesi ve bunu takip eden karşı devrim savaşları da Fransız devletinin merkezileşmesine yol açmıştır (Skocpol, 2004: 350).

İmparatorluk Rusyası, Bourbon Fransası ve Mançu Çini'ne göre çok daha askerleşmiş ve bürokratlaşmış bir otokrasidir. Dolayısıyla, Fransız ve Çinli egemen sınıflarla karşılaştırıldığında toprak sahibi Rus soyluları ekonomik açıdan zayıf, siyasal açıdan da Çarlık bürokrasisine doğrudan bağımlıydılar (Skocpol 2004: 172). Güçlü Çarlık otoritesi ve zayıf Rus egemen sınıfları sebebiyle barış zamanında Rusya'da devrimci bir atılım yaşanmamıştır. Devrimci dönüşümün başlaması için savaşların doğrudan etkisinin beklenmesi gerekmektedir. Kırım Savaşı'nın aşağılayıcı yenilgisi sanayileşme politikalarını hızlandırmış; fakat 1890'daki Avrupa'daki malî dar boğaz, Japon savaşıyla birleşince 1905 Devrimi'nin patlak vermesine sebep olmuştur. Ancak 1905 burjuva devrimi çok uzun sürmemiştir. Bunun nedeni ise son derece basittir: Kısa sürede alınan yenilgi ve devrim tehdidi karşısında rejim Japonya ile savaşa hızla son vermiştir (Hobden 1998: 86). Hobden'in (1998: 86) belirttiği gibi, "eğer Rusya Japonya ile savaşta çok fazla başarı elde edemedi şeklinde değerlendirilirse; Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'ya karşı performansı daha da vahimdi." Rusya'nın Almanya'ya göre geri olan sanayi alt yapısı yenilginin en önemli sebeplerinden biri olmuştur. Zamanla Çarlık otoritesi ordudaki kontrolünü de kaybetti ve ordudaki asker kaçakları devrimci başkaldırıya katıldılar. "Petrogradlı işçiler ve askerler Şubat 1917'de, kötü hava koşulları kentin yiyecek gereksiniminin karşılanmasındaki gecikmeleri daha da arttırdığında, ölüm döşegindeki otokrasiyi devirdiler" (Skocpol, 2004: 195).

1917 Mart (Şubat)'ındaki Romanov otokrasisinin yıkılışı, tüm zamanların en lidersiz, kendiliğinden ve otonom devrimiydi. Devrimci liderler arasında bile,

hiç kimse 8 Mart'ta Petrograd'da patlak veren grevlerin ve ekmek istenen ayaklanmaların, garnizonlardaki isyanlarla en yüksek noktaya ulaşmış dört gün sonra hükümeti yıkacağını kavrayamamıştı (Chamberlin, 1987: 73).

Bolşevikler'in Ekim 1917'de Kerensky hükümetini devirmesiyle beraber Rusya'daki devrim yeni bir yola girdi. Bolşevikler Birinci Dünya Savaşı'ndan çekildiler. Fakat eski rejime bağlı Beyaz Ordu'yla savaşmak durumunda kaldılar. Skocpol'e göre bu tehdidi alt etmek için ağırlığını köylülerin oluşturduğu merkezi bir ordu seferber edildi. Kızıl ordunun zaferiyle sonuçlanan savaş sonunda hem karşı devrimci gücü alt ettiler, hem de komünist yönetim için güvenli bir temel inşa ettiler. Sonucunda ise eski rejimden çok daha güçlü, bürokratik ve merkeziyetçi bir devlete ulaşıldı.

Çin örneğinde de toplumsal devrimlere giden süreç alışılmamış dış baskılar ve özgül iç yapıların birleşimiyle oluşmaktaydı (Skocpol, 2004: 139). Britanya'nın Çin'e karşı serbest ticaret rejimini dayatması sonucunda patlak veren Afyon Savaşları'nda Çin ağır yenilgiler aldı. Çok geçmeden Çin'in geri bir toplum olarak gördüğü Japonlara yenilmesi; bunun da ötesinde Japonların Rusları da yenilgiye uğratması Çin'de ciddi modernizasyon hamlelerine yol açtı (Skocpol, 2004: 87). Fakat Rus örneğinde de gözlemlendiği gibi, modernizasyon süreci beklenenin aksine eski rejimin altını oymayı hızlandırdı ve modernizasyon sürecinin sonunda oluşan bölgesel milliyetçilik Mançu Hanedanlığı'nın yıkılmasında rol oynadı.

Reform reformcu hükümeti yıktı. Çünkü yeni önlemler, zaten zayıf olan merkezi iktidarı daha da baltaladı ve Gentry ile Mançu otokrasisi arasındaki gerilimi arttırdı. Ayaklanmalar sırasında ve sonrasında yaşanan gelişmelerin arka planına ters düşen reform önlemleri bölgesel güçlerin merkez karşısında güçlenmesinden başka şeye hizmet etmedi. Modern eğitilmiş öğrenciler ve subaylar, yerel bağımlılıklarını yabancı Mançu hanedanına karşı kinleri ile birleştirerek radikal milliyetçi görüşler geliştirdiler (Skocpol, 2004: 158).

Skocpol'e göre Çin Devrimi sonucunda, Fransa ve Rusya'daki gibi karşı devrimci bir grupla savaşma durumu olmadı. Yıllar içinde Çin'in nükleer silahlara sahip olmasıyla beraber, Çin iki kutuplu dünyanın dışında üçüncü bir kutup gibi konumlandı (Hobden, 1998: 87). Sonuçta, Çin Komünist Partisi ve köylülük ittifakı devlet yapısını güçlendirdi; merkeziyetçi ve güçlü bir devletin oluşumunu sağladı.

Özetlenen bu üç karşılaştırmalı örnek olayın gösterdiği gibi siyasal krizler, köylü ayaklanmalarının ağırlıklı etkisiyle radikal toplumsal dönüşümlere yol açmıştır. Skocpol çalışmasında Almanya, Japonya ve İngiltere'de iç ve dış krizlerin toplumsal devrime neden olacak gerilimler üretmediğini farklılık metodu ile

göstermektedir. Skocpol'e göre iç ve dış gerilimler belli bir momentte bahsi geçen devletlerde siyasal devrimlere neden olmuştur. Bu ülkelerde var olan iç ve dış gerilim toplumsal bir devrime neden olacak derecede güçlü değildir. Bir anlamda bu devletler, siyasal reformları uygulayabildikleri sürece bürokratik alanda kendilerini dönüştürebilmişlerdir.

### **Skocpol'de Devletin Özerkliği ve Sınırları**

Skocpol'ün Devlet teorisine en önemli katkılarını *Bringing the State Back In* kitabında aynı ismi taşıyan makalesinde gözlemleyebiliriz (Skocpol, 1985: 3-37). Yine derlenmiş kitabın son makalesi 'On the Road More Adequate Understanding of the State' de Weberci devlet teorisi tartışmalarının Marksist ve neo-Marksist devlet teorileri içinde konumlanışı bakımından önemli bir yere sahiptir (Evans vd., 1985: 347-367).<sup>4</sup> Skocpol'e göre Amerikan akademisi 1950'li ve 1960'lı yılların toplum merkezli kuramlarının etkisi altında devlet odaklı çalışmalarını kenara itmiştir. Devlete olan ilgi ancak 1970'li yılların ortalarından itibaren gün yüzüne çıkabilmiştir. 50'li ve 60'lı yılların Çoğulcu (*pluralist*), Yapısalcı-İşlevselci (*structure-functionalist*) perspektifleri Skocpol'e göre devlet çalışmalarını modası geçmiş, her ulusun kendine özgün anayasal prensiplerini yasal formlar içinde can sıkıcı şekilde inceleyen bir bakış açısından algıladılar ve devlete özel bir önem atfetmediler (Skocpol, 1985: 4). Yine toplum merkezli devleti dışlayan bu sosyolojik gelenek devleti bağımsız bir aktör olarak almadan, devleti ekonomik çıkar gruplarının, sosyal hareketlerin, politik kararları etkilemek için birbirleriyle mücadele içinde olduğu bir arena olarak değerlendirdi. Devlet mekanizmalarının özgünlükleri ve işleyişleri karşılaştırmalı bir perspektiften ele alınmadığından dolayı toplum merkezli kuramlar devlet üzerine bilimsel genellemeler yapmaktan geri kalmadı (Skocpol, 1985: 4). Bütün bunlara karşı Skocpol analitik karşılaştırmalı bir yöntemle farklı devlet yapıları üzerinden bir devlet teorisine ulaşma yolunu tercih etmiştir. Skocpol ilginç bir şekilde Klasik Marksist ve Liberal ideolojileri de toplum merkezli ideolojiler olarak görüp, buna karşın yapısalcı neo-Marksist düşünceleri birbirinden ayırmaktadır. Skocpol'e göre sınıflara odaklanan Karl Marx devleti görmezden gelir (Skocpol, 1985: 6-8).

Herbert Spencer ve (Londra, Highgate Mezarlığı'nda Spencer'ın yattığı yerin karşısındaki yolun hemen yakınında birbirlerine zıt gözükmeyecek şekilde yatan) Karl Marx gibi politik olarak karşıt teorilerin kurucuları, endüstriyel kapitalizmin devletlerin militarizmi ve bölgesel rekabetine karşı zafer kazandığını kabul etti. Bu teorisyenlerin her ikisi için de on dokuzuncu yüzyıl İngiliz sosyoekonomik gelişmeleri, tüm dünya için tüm ülkeler için geleceği müjdeledi (Skocpol, 1985: 6).

Görüldüğü üzere Skocpol Klasik Marksizm’le Liberalizmi aynı kümede toplum merkezli düşünceler olarak görmektedir. Fakat, neo-Marksizm’e özel önem atfetmekte, devletin özerkliği (otonomisi) tartışmalarını ise neo-Marksistlerle sürdürmektedir. Skocpol ‘eleştirel düşünen’ neo-Marksistler hitabını sık sık kullanarak Klasik Marksizm ve neo-Marksizm arasında uzlaşmaz bir çelişki yaratmaya çalışmaktadır. Elbette Klasik Marksizmin devleti burjuvazinin bir aracı olarak kurgulaması ve Marx’ın düşüncelerinin kapsamlı bir devlet teorisi üretmediği doğrudur. Yalnız burada sorunlu olan nokta Skocpol’ün Klasik Marksizm ve neo-Marksizm arasına bir kama sokma ihtiyacıdır. Klasik Marksist fikirlerle neo-Marksizmi apayrı şeyler gibi göstermek Skocpol’ün çarpıtması gibi gözükmemektedir. Bu çarpıtmaya başvurulmasının sebebi ise devlet ve toplumu Skocpol’ün birbirinden izole edilmiş karşıtlıklar şeklinde göstermeye çalışmasıdır. Bu da son kertede aslında sınıfların ve sınıf mücadelesinin devletten arındırılma çabasıdır ve Skocpol’ün devlet kuramının en zayıf noktasıdır (Cammack, 1989: 265-266).

Skocpol neo-Marksistlerle devletin otonomisi üzerinden yoğun polemiklere girmiştir. Neo-Marksistlere göre devletin görece otonom bir hareket alanı olsa da devlet uzun vadede kapitalist bir devlet olduğu için sermayenin çıkarına hizmet eder. Yani zaman zaman devlet bazı sermaye sınıflarının aleyhine kararlar verebilir ama uzun vadede sermayenin çıkarını her zaman gözetir. Çünkü neo-Marksistlere göre devlet sınıf mücadelesinin arenasıdır. Belli bir zaman ve mekânda oluşa gelen sınıflar arası mücadelenin yansımasıdır. Yani neo-Marksistlerde, Skocpol’ün görüşlerinin aksine devlet toplumdan bağımsız değil toplumla iç içe geçen bir kavramdır. Skocpol’ün devlet ve toplumu polar zıtlık olarak algılaması, sosyal sınıfları dışlaması, geliştirdiği devlet kuramının incelediği teorik ve ampirik olguları açıklayamamasının en temel nedenidir (Cammack, 1989: 264). Skocpol örtülü bir biçimde devletin sosyal sınıflardan çeşitli derecelerde etkilendiği ve aynı zamanda üretim biçimini korumak ve genişletmek, sermaye birikimini sağlamak, dünya kapitalist sisteminde bir pozisyon tutmak, gibi neo-Marksist prensiplerden oluşan sınıfsal bakış açılı bir devlet kuramını reddetmektedir (Skocpol, 1985: 5; Cammack, 1989: 267-268).

Skocpol’ün neo-Marksistlerle polemiginde bir diğer önemli mevzu ise devletin zaman zaman mı özerk hareket ettiği yoksa her zaman mı özerk hareket ettiği mevzusudur. Zaman zaman özerk (otonom), yani bağımsız hareket etme zayıf devlet otonomisi, sürekli otonom hareket etme ise güçlü devlet otonomisi olarak formüle edilir. Skocpol’ün bu iki formülasyondan hangisine inandığı muğlaktır. Skocpol’ün karşılaştırmalı örneklemelerinde verdikleri örnekler devletin sürekli otonom olduğunu desteklememektedir. Eğer böyle bir genelleme olmuyorsa, bu sefer Skocpol’ün devletin neo-Marksistlerin görece otonom olması



argümanlarına karşı bir argüman çıkaramıyor olduğu anlamına gelir. Devletin her zaman otonom hareket ettiği veya zaman zaman otonom hareket ettiği meselesi, Skocpol'ün makalelerinden verdiği karşılaştırmalı örnekler yapı-bozuma uğratarak açıklanmaya çalışılabilir. Skocpol Krasner'in çalışması üzerinden devletin Weberci potansiyel otonom boyutunu destekleyen ilginç örnekler verir (Skocpol, 1985, 12-17). Yine Krasner çalışmasına yapılan vurgulardan bir diğeri, Skocpol'ün Kenneth Finegold ile birlikte kaleme aldığı ABD'deki New Deal tarım politikalarındaki devlet müdahalesi üzerinedir. Finegold ve Skocpol Birinci Dünya Savaşı'ndaki Amerikan Tarım Bölümü'nü (Departman) bir 'zayıflık' okyanusunda bir 'güç' adası olarak tanımlar. Yani bürokratik açıdan çok gelişmiş bu departman güçlü çıkar gruplarının çıkarlarının tersine tarıma müdahalelerde bulunmuştur. Amerikan Tarım Büro Federasyonu New Deal politikalarının devlet müdahaleleri sonucu kasıtsız bir şekilde güçlenmiştir. Amerikan Tarım Bürosu, ticari tarım politikalarının ancak 1936 sonrası dönemde devreye girmesini New Deal politikalarını budayıp, yok ederek, sağlayabilmiştir. Sonuçta ticari tarım hegemonyası devletçi tarım politikalarının rastlantısal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Skocpol'ün buradan çıkardığı devlet ve otonomi ilişkilerinin Neo-Marksistler'in anlattığı gibi kalıcı değil, giden ve geri gelen, esnek bir biçim olduğu yönündedir (Skocpol, 1985: 14).

Yine benzer şekilde Latin Amerika'daki ve Vietnam'daki ABD dış müdahalelerinin başarısız olması üzerinden Skocpol örnekler sunmaktadır. Skocpol'e göre Vietnam ve diğer Latin Amerika ülkelerine müdahalelerde Amerikan devletinin bir çıkarı yoktur. Aksine Vietnam savaşı dolayısıyla ABD içinde iç çalkantılar, huzursuzluklar meydana gelmiştir. Yani devlet egemen sınıfların çıkarlarının aksine potansiyel otonom düzeyde birçok örnekte görüldüğü üzere müdahalelerde bulunmuştur (Skocpol, 1985: 18-20). ABD'deki 19. yüzyılın sonundaki iç savaş gazilerine uygulanan geniş düzeyli emeklilik hakları Skocpol'e göre küçülmüş devletin tüm dünyada revaçta olduğu bir dönemde akıntının tersine giden uygulamalardan bir diğeri. İç savaş gazilerine verilen haklar Skocpol'e göre ABD'nin ilk sosyal güvence sisteminin liberal ideolojinin en güçlü olduğu bir dönemde kurulmasını sağlamıştır (Skocpol, 1993: 115-116; Skocpol, 1998: 73-101). Bütün bu örneklerde eksik olan mesele, Skocpol'ün devleti potansiyel otonom göstermek üzerine kendi teorisini kanıtlamak için sosyal gerçekliği zorlaması olmuştur. Devletin egemen çıkar gruplarının ve sınıfların çıkarları lehine müdahaleler yaptığı birçok örnek de gösterilebilir. Örneğin, ABD'de savaş zamanında petrol tedarikinin güvenceye alınması Harold Ickes (Savaş Durumu Ticaret ve Petrol Sekreteri) tarafından korumacı bir devlet müdahalesi planıyla ortaya konur. Bu plana Ordu ve Deniz kuvvetleri generalleri de destek verir. Ancak bütün bunlara rağmen petrol şirketlerinin yoğun lobisi

bu planın uygulanmasını engeller (Cammack, 1989: 272). Skocpol'ün devleti potansiyel özerk gören fikirleri bu tip örneklerde zorlanmaktadır. Yine aynı şekilde Skocpol Sovyetler Birliği ve ABD arasındaki ideolojik soğuk savaşı görmezden gelerek ABD dış politikalarının irrasyonelitesini vurgulamaktadır. Sosyalist blokun genişlemesini engellemek, ABD'nin egemen sınıflarının çıkarına aykırı bir görüş değildir. Bu bakımdan devlet bütçesini zorlayıcı veya ülke içindeki iç barışı dikkate almadan Amerikan devleti dış müdahale tercihlerinde bulunabilir. Son tahlilde bu müdahaleler kapitalizmin ve egemen sınıfların çıkarının uzun vadede desteklenmesine hizmet eder. Dolayısıyla, ABD açısından yanlış veya irrasyonel bir tercih olarak değerlendirilmemelidir.

### **Skocpol'ün Uluslararası Bağlamı ve Sınırları**

Skocpol uluslararası ilişkiler boyutunu yapısalcı karşılaştırmalı analizine katarak zenginleştirmiştir ve bu noktada, Barrington Moore'u uluslararası bağlamı ihmal etmekle eleştirmektedir. Moore tarihsel sosyoloji açısından önemli olan çalışması 'Demokrasi ve Diktatörlüğün Toplumsal Kökenleri' adlı eserinde toplumların tarım yapılarının çeşitliliğini ve sınıf yapılarını vurgulayarak, iç politika analizleriyle siyasi çatışmaları ve toplumların dönüşümünü anlamaya çalışmaktadır (Moore, 2010). Skocpol'ün Moore'a yaptığı en önemli eleştiri ulusal modernizasyonun devletlerin rekabetinden de kaynaklanabileceğini görememesi üzerinedir (Hobden, 1998: 80-81). Bir diğer yandan Skocpol, Wallerstein'i ekonomik indirgemecilikle suçlamaktadır. Skocpol'e göre Wallerstein kapitalist dünya ekonomisine belirleyici bir önem atfetmekle politik bağlamı dışlamaktadır. Skocpol'ün Wallerstein'a yaptığı ikinci önemli eleştiri ise, Wallerstein'ın devletin rolünü hâkim sınıfın çıkarlarına indirgemesidir. Özetle, Moore dış politikayı eksik bırakırken, Wallerstein ise ekonominin dünya siyaseti üzerindeki belirleyici rolüne aşırı saplanmaktadır (Hobden 1998: 81-82). Görüldüğü üzere Skocpol, uluslararası bağlama yapısalcı analizinde özel önem vermektedir. Ancak Wallerstein'ın yapısalcı dünya teorisi her ne kadar takdir edilse de birçok yönden de eleştiri almıştır. Wallerstein'ın teorisi sınıfları, devletleri ve farklı biçimlerdeki politik öznellikleri küresel yapının edilgen bir ifade biçimine indirger (Rupert, 2010: 165).

Skocpol'ün görüşleri uluslararası bağlamda üç önemli unsurdan oluşmaktadır: Dünya kapitalist ekonomisi, uluslararası devletler sistemi ve dünya zamanı (Skocpol 2004: 60). Uluslararası devletler sistemi ve kapitalist dünya ekonomisi birbirlerini tamamlayan olgulardır. Kapitalist üretim tarzının ortaya çıkışıyla devletler bu üretim tarzına adapte olacak şekilde modernleşme süreci altında ulus devletlere dönüşmüşlerdir. Skocpol şimdiye kadar modernleşme literatürünün ağırlıklı olarak devlet içi ilişkilere odaklandığını vurgulamaktadır.

Ancak Skocpol'e göre önemli olan iç politika ve dış politika ayrımının aşılması olarak gözükmektedir. Skocpol'ün ifade edişiyile: 'Başlangıçtan bu yana uluslararası ilişkiler, önceden var olan sınıflar ve siyasal yapılarla çeşitli ülkelerdeki farklı olduğu kadar benzer de olan değişimleri teşvik etmek ve biçimlendirmek için kesişmektedir.' Kapitalist dünya ekonomisinin yayılcı dinamiği devletleri askeri ve ekonomik rekabete itmştir. Toplumsal devrimler kapitalist ekonomik ilişkilerin eşitsiz yapısı altında askeri ve ekonomik açıdan zayıf düşen ülkelerde patlak verme potansiyeline ulaşmıştır.

Tarihsel olarak, denk olmayan, rekabete dayalı ulusaşırı ilişkiler, belli bir ülkenin devlet ve sınıf yapılarının biçimlenmesine yardım eder; böylece devrimlerin meydana çıktıkları (ya da çıkmadıkları) 'iç' bağlamı etkiler (Skocpol, 2004: 61).

Skocpol'ün 'dünya zamanı' (*world time*) kavramı tarihin devrimci süreçleri sınırlaması veya desteklemesi şeklinde algılanabilir. Belli bir ülkedeki bir devrim örneği başka bir ülke için yeni doğacak bir devrimin şekillenmesinde önemli etkilerde bulunur. Örneğin, Çin devrimcileri Rus Devrimi'nden etkilendiler ve onları taklit ettiler. Dolayısıyla sonraki devrimin faileri önceki devrimin gösterdiği gelişmelerden doğrudan etkilenir (Skocpol, 2004: 62). Dünya zamanı nosyonu, bu anlamda Skocpol'ün yapısalcı bakış açısının ulus-aşırı boyutunun önemli bir parçasıdır.

Skocpol tarihsel sosyolojiye uluslararası bağlamı sistematik şekilde ekleyen en önemli figürlerden biri olsa da aslında Skocpol'un uluslararası bağlamı içinde bir dizi de sorun barındırmaktadır. Öncelikle Skocpol'un uluslararası ilişkileri ele alış dönemin (neo)realizm teorisi merkezli uluslararası ilişkiler kuramının hegemonyasından yoğun şekilde etkilendiğini göstermektedir. Skocpol'de uluslararası ilişkiler devletler arası mücadele ve savaş bağlamına sıkıştırılmıştır. Bu boyutuyla savaşı merkeze alan indirgenmiş uluslararası bağlam yapısalcı analize tutarsızlıklar taşımıştır (Hobden, 1998: 169). Bu tutarsızlığın en önemli kanıtı bütüncül bir açıklayıcı teorinin tekçil örneklerle desteklenmesi durumudur. Yani Skocpol ana akım realist teorinin tarihsel sosyolojiye eklenmesini yaparken yapısalcı bir uluslararası sistem teorisi de geliştirememiştir. Bütüncül açıklayıcı bir teorik çabanın tekçil ve değişken, teorileştirilememiş, sadece savaş bağlamında nedenselliğe sıkıştırılmış bir alana hapsedilmesi metodolojik tutarsızlıklar ortaya çıkarmıştır. Sanki uluslararası ilişkiler bağlamında Skocpol'un yardımına hali hazırda devletler arası rekabet ve savaş bağlamları koşuyor gibi bir algı oluşturulmuştur. Skocpol tez danışmanı Barrington Moore'un tarihsel sosyolojinin temel eserlerinden biri olan yapıtını eleştirirken iç politik analize dış politika ekleme çabası, sistemik bir teori yaratmaktan uzak kalmıştır

(Moore, 2010). Hobden'in (1998, 92) belirttiği üzere, Skocpol uluslararası sisteme bağlamak yerine devrimlerin ortaya çıkışını devletlerinin uluslararası zora/savaşa katılmasına bağlamıştır. 'Devletler ve Toplumsal Devrimleri'in ilk bölümünde ortaya çıkan uluslararası teori oluşturma çabası diğer bölümlerde tiksel ele alınan savaş analizine indirgenmiştir.

### **Skocpol'e Yönelik Diğer Eleştiriler: Yapı, Devrimci Öznellik ve Uluslararası Sistem**

Devlet ve uluslararası bağlam merkezinde Skocpol'ün görüşlerini eleştirel bir boyutta inceledikten sonra, bu bölümde Skocpol'e özellikle üç temel alanda gelen eleştirileri belirtip, Skocpol'ün kavramlarını bir tartışma zeminine çekmeye çalışacağım. Skocpol'e yöneltilen en temel eleştiri yapısal yaklaşımının aşırı belirlenimci (*deterministic*) olduğu noktasındadır. Aslında yapısalcı aktör (*agent*) merkezli tartışmalar çözümlenmesi kolay konular olmamasına rağmen, Skocpol'ün yapısalcılıkta çok ileriye gittiği birçok düşünür tarafından yapılmış ortak eleştiridir. Ekim Devrimi ile ilgili altmış sayfalık bölümde Skocpol, Troçki'den sadece iki defa söz etmiştir. Liderleri, stratejileri, ya da diğer uzlaşma, şans gibi etmenleri dışlayan Skocpol tutarlı bir devrim hikayesi ortaya koymaya çalışırken argümanları kendi içinde çelişkiler barındırmaktadır (Laitin ve Warner, 1992: 147-148). Yapının tıkanıp noktalarında da Skocpol kurtarıcı olarak ironiye sarılır. Mesela, Rusya Devrimi sonucunda Sovyet Devleti'nde tarımsal alanda ekonomik merkeziyetleşme ve rasyonelleşme beklenir. Ama NEP döneminin tarımı adem-i merkeziyetleştirmesi ve erken Sovyet dönemi kolhozlardaki verimsizlik ironi şeklinde yorumlanır. Yine aynı şekilde Fransız Devrimi'nin başarılı savaşlar sonucunda patlak vermesi de ironiyle açıklanmaktadır (Laitin ve Warner, 1992: 149). Her ne kadar Skocpol devrimlerin nedenlerini başarıyla ortaya koysa da devrimlerin sonuçlarını açıklamakta başarısız olmuştur. Skocpol'ün devrimler sonrası devlet bürokrasisinin güçlenmesi olarak oluşturduğu devrim sonucuna ilişkin iddiaları da tartışmalıdır (Lehmann 1980: 624 aktaran Hobden, 1998: 76). Çünkü, yeni devrimci elitler eski rejimin yöneticilerinden daha kötü bir ortamda kendilerini bulurlar. Savaş ve kıtlık altında devletlerin güçlenmesi çelişkili gibi görülür. Rusya örneğini ele aldığımızda 1917 Ekim Devrimi sonrasında Bolşevikler Çarlık yanlısı ve Batı destekli Beyaz Ordu ile devrimin hemen ertesinde iç savaşa girmiş ve tarım ürünlerine zorla el koymayı öneren 'Savaş Komünizmi' ekonomik politikalarını uygulamaya sürüklenmişlerdir. Başka bir ifadeyle, Bolşevikler'in Rusya'da hakimiyeti ancak 1920'li yılların başlarında kazanılabilemiştir.

Skocpol'ün ideolojiyi yapısal analizin içine almaması yapısal analizinin bir diğer önemli eksiğidir (Sewell, 1985: 57-85). İdeolojinin yapısal içine

eklemlenememesi ciddi sorunlar yaratır. Çünkü ideolojiler devlet gücünün bir meşrulaştırma aracıdır. Skocpol'ün sosyal yapısı o kadar belirleyicidir ki bu deterministlik devrimci liderliği, partileri ve örgütleri yok sayma noktasına kadar ulaşmıştır. Skocpol'e göre ister Marksist ister liberal olsun devrimlerin sonucunda zaten ideolojiler yoğun merkezîyetçi devlet kurumsallığı içinde tahribata uğrar. Ancak Skocpol ideolojileri önemsememesinden dolayı devrimcilerin devrim öncesi hedefleri ve devrim sonucu başarısızlıkları ve de merkezîyetleşme yoluyla bürokrasinin tahribatı dışında kayda değer bir analiz yapmamıştır. Skocpol'ün tam karşıtı bir tez ise sadece aktörlerin fikirlerine odaklanarak 1789 ve 1917'yi açıklamaya çalışan Furet ve Schama'dan gelir (Furet, 1995; Schama, 1990). Furet ve Schama fikirleri üreten yapıyı göz ardı ederek karşıt bir uçtan hatalı bir analiz yapmaktadır (Halliday, 2002: 254). İdeoloji meselesindeki bir diğer önemli mevzu da Skocpol'ün Çin örneğinde yapısal karşılaştırmalı analizinde Çin Komünist Partisi'nin (ÇKP) iradi müdahalesine yaptığı muazzam vurgudur (Skocpol, 2004: 465-505). ÇKP tam da Skocpol'ün yapısal analizinde yok sayılan ideoloji ve örgütün bir birleşimiyle Çinli köylüleri örgütleyerek elverişsiz şartlarda bir ayaklanma ve devrim yarattı. Bu durum ironik bir şekilde irade karşıtı Skocpol'ü Çin örneğinde birdenbire iradeci kılmıştır (Gürel, 2018: 116; Himmelstein ve Kimmel, 1981: 1154).

Skocpol yapısal kavramların tanımlanması noktasında da eleştirilmiştir. Esasında Skocpol'ün açıkladığı üç devrim arasında çok da fazla benzerlik yoktur. Fakat Skocpol'ün kavramları tanımlarken seçtiği yollar onu kendi istediği sonuca götürür. Badie'nin (1992: 323) ifade edişiyile bu üçlü bir şekilde tarihsel sosyolojinin prensiplerinin inkarıdır. Skocpol evrensel bir devlet tanımlaması, evrensel bir tarım eliti tanımlaması ve evrensel bir siyaset-toplum ilişkisi düşüncesiyle, tarihsel sosyolojinin ilkelerinden uzaklaşır. Bu eleştiriyle paralel olarak aslında birçok ortak noktası olan Rusya ve Almanya örneklerini Skocpol devlet kapasitesi bağlamında iki zıt kutupta değerlendirir. Skocpol'e göre, Rusya devlet kapasitesi olarak zayıf, Almanya ise güçlüdür. Alman devleti bu gücünden dolayı devrimci dönüşümün önüne geçebilmiştir. Skocpol'ün bu tezi de birçok problem içermektedir. İlk olarak Skocpol'ün 'devlet kapasitesi' kavramını teorileştirmesi ve ölçme metotları çok yetersiz ve belirsizdir. Örneğin devlet kapasitesi meselesiyle ilgili olarak, hızlı ve başarılı bir sanayi hamlesi gösteren 1917 öncesi Çarlık Rusya'sı köylülüğü ve proletaryayı da devletten tamamen izole etmesi bağlamında zayıf değil, bilakis güçlü bir devlettir (Davidheiser, 1992: 467-468). Skocpol'ün zayıf Rusya önermesi sanki kendi nedensel değişkenlikçi yapısal analizini doğrulamak için yaratılmış gibidir. İlginç bir şekilde Rusya'daki Şubat 1917 Devrimi ile Almanya'daki Kasım 1918 ayaklanması birbirine ciddi şekilde benzemektedir. Her iki devrim de savaş yenilgileri üzerinden gelişerek eski düzeni yıkmaktadır. Dahası Almanya'daki sosyalist alternatif 1923'lere kadar

sürmüştür (Gürel, 2018: 114). Bu bağlamda Laclau, Alman sosyalist devriminin yenilgisini Alman Komünistlerinin ortodoks Marksist anlayışına bağlamaktadır. Yani Alman komünistleri aşırı sınıf indirgemeci bir hatta ilerlemesinden ötürü popüler-demokratik adlandırmalar üzerinden siyaset yapamamış ve Lenin'den farklı olarak sol popülizm ve ittifaklar siyaseti uygulayamayan bu ortodoks Marksist hat, 1930'larda popüler demokratik adlandırmalar üzerinden sağ popülist siyaset yapan Nazizm'e karşı yenilmiştir. Bir başka deyişle Laclau, Alman devriminin iki tarihsel dönemde de doğmamasını Alman komünistlerinin Lenin gibi heterodoks siyasete açık bir parti liderine sahip olmamasına ve bu politikaları uygulayan bir partinin eksikliğine bağlamıştır (Laclau, 1979: 125-132). Bu iradi analiz dolaylı olarak Laclau'nun Rusya ve Almanya örneklerinde yapısal benzerlikleri kabul ettiğini göstermektedir.<sup>5</sup>

Skocpol'e yöneltilen bir diğer eleştiri noktası da 'devrimci özne' meselesiyle ilgilidir. Skocpol'ün analizindeki köylülük ele alan devrimci öznellik ve ideolojik yoksunluk İran Devrimi'ni açıklayamamaktadır. Yine Skocpol'ün 'Devletler ve Toplumsal Devrimler'in Rusya örneğinde işçi sınıfı ve köylülük meselesi Skocpol'ün köylülük indirgemeciliğinden çok daha karmaşıktır. İran Devrimi'yle ilgili olarak Skocpol'ün çalışmasını bitirdiği dönemde İran Devrimi'nin patlak vermesi, İran Devrimi'nin Skocpol'ün teorik modeline uyup uymaması noktasında ilgiyi arttırmıştır. Öncelikle İran Devrimi bir köylü devrimi değil, kent odaklı bir devrimdir. O dönemdeki devlet yönetimine ait bir zayıflık da mevcut değildir. Hatta aksine iyi organize olmuş bir devlet mekanizması mevcuttur. En önemlisi ise devrimde ideolojinin iradenin rolü ön plandadır ve kriz ortamını oluşturacak askeri bir yenilgi olmadan gerçekleşmiştir.<sup>6</sup> Rusya örneğinde ise gerek 1905 gerekse 1917 Şubat ve Ekim Devrimleri'nde Skocpol Rusya'nın hızlı sanayileşme hamlesi sonucu oluşan kentli işçi sınıfını ve onun köylülükle birleşen dönüştürücü gücünü görmezden gelmektedir. Troçki'ye göre 1917 eski bir aktör olan köylülükle yeni bir devrimci aktör olan proletaryanın yan yana gelip birleşik bir mücadelede iç içe geçmesinden kaynaklıdır (Trotsky, 2008: 38 aktaran Gürel, 2018: 113). Dolayısıyla 1917 köylü ve işçi dinamiklerinin birleşik bir üründür (Gürel, 2018: 113). Bu değerlendirmelere ek olarak, Ekim Devrimi'nin devrimci dinamiği aslında Lenin'in hegemonik siyasetinin işçileri, askerleri ve köylüleri bir hegemonik halkada birleştirme kapasitesinde yatmakta olduğu düşünülebilir (Alavi, 1965: 245).

Son olarak Skocpol'ün uluslararası sistem kavramsallaştırmasına değinmek gerekir. Skocpol'ün uluslararası bağlamında da değindiğim üzere Skocpol'ün kavramsallaştırmaya çalıştığı uluslararası sistem (neo)realist uluslararası teorinin önemli etkisi altındadır. Bunun yanında savaş merkezli bir analiz yaptığı için tutarlılık sorunları barındırmaktadır. Karşılaştırmalı devrim analizi ise daha

önce de belirttiğim üzere Skocpol'ün aşırı determinist bakış açısı yüzünden tutarsızlıklar içermektedir (Hobden, 1998: 173-175). Ancak Skocpol'ün realizmden etkilenecek uluslararası sistem kavramsallaştırma çabası içine girmesinin realizmi güçlendirdiği savına da ulaşmak çok güçtür. Her şeyden önce Skocpol realizmin iç ve dış politika sınırlarını yıkmaktadır. Skocpol realizmin hazır verili tarihsellikten arındırılmış devlet kuramı yerine tarihsel sosyolojik hatlar üzerinden giden bir devlet teorisi ortaya koymaya çalışmaktadır. Dolayısıyla sosyal teorinin bütünsel düşünülmesi gerekliliğini Skocpol yapısal analizinin tüm eksikliklerine rağmen başarılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Tarihsel sosyolojik analizin uluslararası sistem kavramsallaştırmasını realist uluslararası teoriyi eklektik şekilde eklemeyerek yapma hatası sadece Skocpol'e özgü bir hata değildir. Realizm etkisi Micheal Mann'ın (1986) *The Sources of Social Power* ve Charles Tilly'nin (1990) *Coercion, Capital and European States* gibi Weberci düşünürlerin temel eserlerine de getirilen bir eleştiridir (Hobden, 1998: 185). Weberci tarihsel sosyolojiyi uluslararası ilişkiler bağlamında Hobson iki dalgada analiz eder (Hobson, 2002: 70-78). Hobson, Skocpol'ün de içinde bulunduğu ilk dalgayı neorealizmin modifiye edilmiş bir versiyonu olarak görür. İkinci dalga ile ilgili olarak ise Hobson daha çok kendi kuramı üzerinden değerlendirmelerde bulunur. Hobson analizine sadece devletler sistemini değil, dünya ekonomisini, toplumsal sınıfları ve devletin bu sınıflarla ilişkisini de ekler (Yalvaç, 2013: 9). Hobson, Skocpol ve Gilpin'in kuramları arasında şaşırtıcı benzerlikler ortaya koymaktadır (Hobson, 2002: 67-73). Skocpol ve Gilpin Waltz'un neorealist kuramının birinci ve üçüncü katmanı olan 'uluslararası anarşi' ve 'gücün eşitsiz dağılımı' önermelerini örtülü olarak kabul etmiştir. Waltzcu neorealizm ile asıl ayrışma ikinci katman olan 'birimlerin karakteri' savında oluşan uzlaşmazlıktır. Waltz'a göre bütün devletler fonksiyonel olarak birbirlerine benzer. Çünkü bütün devletler uluslararası sistem içinde sosyalleşir ve birbirlerini taklit eder. Taklit etmedeki başarısız olan devletler diğerleri karşısında kırılğan ve güçsüz hale gelirler. Bu sorunu çözmek isteyen güçsüz devletler güçlü devletleri taklit ederler. Sonuç olarak Waltz'a göre devletler fonksiyonel olarak aynı şekilde hareket ederler ve bağımsız değişkenler üretmezler (Waltz, 1979: 92, 118, 128). Bu analizin sonunda gelinen son nokta Hobson'un (2002: 68) deyişle devlet teorisi olmayan bir devlet merkezciliktir ve bu teorizsizliği besleyen iç etkenlerin uluslararası sistem üzerinde hiçbir etki oluşturamamasıdır. Hobson'a göre, Skocpol ve Gilpin devletin kara kutusunu açmış olsa da tarihsel sosyolojik, realizmden uzak bir teoriyi geliştirememiş ve nihayetinde realizmi yeniden üretmişlerdir (Hobson, 2002: 68, 68-71).<sup>7</sup> Skocpol'de Gilpin'deki gibi iç güçler belirleyici veya otonom bir değişken olarak değil uluslararası anarşiye müdahale edici bir değişken, Türkçe yaygınlaşan ismiyle 'ara değişken' (*intervening variable*) olarak tasarlanmıştır; ki bu müdahalecilik neorealist anarşinin

determinizmini ortadan kaldırmaz, sadece modifiye eder. Dolayısıyla Skocpol sosyal güçlere dayanan kompleks bir devlet-toplum ilişkisi ve nihayetinde devlet kuramı geliştirmek isterken aslında gayri ihtiyari olarak neorealizme yaslandığı ölçüde devlet kuramını analizinden dışlar (Hobson, 2002: 73). Hobson ana akım uluslararası ilişkiler teorilerini eleştirirken iki temel kavram kullanır: Kronolojikfetişçilik (*Chronofetishism*) ve zamanmerkezcilik (*Tempocentrism*) (Hobson, 2002: 5-13). Anadilinde *Chronofetishism* ve *Tempocentrism* olarak Hobson tarafından literatüre sunulan iki kavram uluslararası ilişkilerin tarihsel sosyolojisinin en önemli kavramlarının arasında gösterilebilir. Bu iki kavramı Türkçe'ye 'Kronolojikfetişçilik' ve 'Zamanmerkezcilik' olarak çevirmeyi bu çalışmanın yazarı uygun bulmaktadır. *Chronofetishism* temel olarak şimdiki tarihsel bağlamından çıkararak şimdiki yani şimdiki zamana sonsuzluk ve tüm otonomi kazandırma. Bir başka ifadeyle, şimdiki tarihsel olarak şekillenen bir süreç olarak değil, donuk ve fetişleşmiş bir şimdi olarak değerlendirmektir. Fetişleşmiş şimdi sosyal değişimin de olmayacağı anlamına gelmektedir. Fukayama'nın tarihin sonu tezi ve Waltz'un sonsuzlaşmış anarşi miti *Chronofetism* sayılabilecek başlıca örneklerdir. *Tempocentrism* ise geçmişe kronolojikfetişçi gözlüklerle bakmaktır. Yani patika bağıllığı (*path dependency*) kavramının Hobson'a göre tersine çevrilmiş bir bakışıdır. Böylece geçmiş olaylar şimdiki doğrulamaya yarayacak araca dönüşmektedir. Tarihin araçsallaştırılmış bu biçimi tarihsel sosyolojinin temel ilkelerine aykırıdır. Sparta ve Atina arasındaki rekabeti neorealistlerin Sovyetler Birliği ve ABD arasındaki rekabete benzeterek açıklamaya çalışmasını Hobson zamanmerkezci (*Tempocentric*) olarak değerlendirir (Hobson, 2002: 3-20). Skocpol'ün analizi de kronolojikfetişçi ve zamanmerkezci hatalara düşmektedir. Skocpol'ün neorealist anarşi çerçevesini dolaylı olarak kabul etmesi kronolojikfetişçilik eleştirisini üstüne çekmesine yetmektedir. Her ne kadar yapısal bir benzerlik olsa da Skocpol'ün üç devrim kıyası zamanmerkezcilik sorunlarını açıkça barındırmaktadır. Üç devrim de farklı tarihsel ve sosyal hatlar üzerinden oluşmuştur. Yapısal analizi doğrulamak için tarihi zorlamak elbette zamanmerkezcilik olarak değerlendirilecektir (Hobson, 2002: 72).

## Sonuç

Theda Skocpol ilk bakışta birbirine uyumsuz gibi görünen üç devrime, makro nedensel bir karşılaştırmalı analiz yöntemiyle kendi paradigması içinde tutarlı bir şekilde ışık tutmuştur. Elbette kullandığı aşırı yapısalcı analiz kendi içinde birçok sorun barındırmaktadır. İradenin, ideolojilerin, devrimci grupların ve liderlerin ortadan kalkmış olması Skocpol'ün yapısalcı analizinin en önemli sorunudur. Skocpol'ün çalışmasını bitirdiği dönemde İran Devrimi'nin patlak vermesi, İran Devrimi'nin Skocpol'ün teorik modeline uyup uymaması



noktasında birçok eleştiriye neden olmuştur. Ancak bütün bunların ötesinde, Skocpol çalışmasında yaptığı vurgularla farklı siyasal yaklaşımları derinden etkilemektedir. Bu anlamda, 'Devletler ve Toplumsal Devrimler' ciddi bir tartışma platformu olmuştur. Skocpol'ün katkılarında biri de devlete özerk bir konum vererek, devlet tartışmalarını tekrar literatürün gündemine sokmasıdır. Her ne kadar Skocpol devleti potansiyel özerk bir şekilde değerlendirse de sınıflardan tamamen izole bir devlet anlayışını benimsememektedir. Toplumların sınıfsal yapısı, sınıf ittifakları, egemen sınıfın devrimci kriz anında yönetici devlet elitlerine sırt çevirmesi, Skocpol'ü sınıf tınılı bir Weberci devlet anlayışına sürüklemiş görünmektedir. Skocpol Weberci tarihsel sosyolojik çalışma alanının güçlenmesinde muazzam katkılar yapmıştır. Skocpol'e göre tarihsel sosyolojinin önemi, büyük ölçekli sosyal yapıların kendi doğasının ve etkilerinin ve de toplumdaki temel değişim dinamiklerinin açıklanmasını incelediği ölçüde daha iyi anlaşılabilir (Skocpol, 1984: 4). Değişimi inceleyen makro ölçekli tarihsel olarak temellenmiş sorular yine Skocpol'e göre sosyolojinin klasik düşünürleri Marx, Tocqueville, Durkheim ve Weber'in 1950'li ve 1960'lı yıllarda ABD'de unutulmuş miraslarının tekrar gün yüzüne çıkmasıyla tarihsel sosyolojik bir bakış açısıyla cevaplanabilir (Skocpol, 1984: 1-5).

Skocpol'ün bir diğer önemli katkısı da uluslararası ilişkileri tarihsel sosyolojiyle bütünleştirmesidir. Skocpol'un 'Devletler ve Toplumsal Devrimler' çalışmasına kadar Tarihsel Sosyoloji, iç politika mevzularına odaklandırılmış ve uluslararası ilişkilerden yalıtılmış bir şekilde değerlendirilmekteydi. Skocpol devletlerarası rekabetin, savaşların toplumsal devrimlerdeki belirleyici yönünü vurgulayarak bir anlamda Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler'in bir bütün halinde incelenmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Disiplinler arası çalışmanın çok yoğun bir eğilim taşıdığı bu günlerde disiplinler bütünleşme çok yeni bir şey olarak düşünülmemelidir. Yine de Skocpol bu bütünleşmenin önemini kırk yılı aşkın bir süre önce vurgulamıştır. Her ne kadar Skocpol'ün uluslararası bağlamda kullandığı argümanlar neorealist yaklaşımlara benzer gözükse ve bu anlamda ciddi sorunlar barındırsa da; suni iç ve dış politika ayırımına Skocpol'ün meydan okuması, belki de bu anlamda bir ilk olması açısından önemlidir. Neorealist anarşi perspektifinin dışına çıkamasa da Skocpol devletin kara kutusunu açmıştır. Uluslararası ilişkileri sosyolojik bir bakış açısıyla inceleyip devlet teorisi tartışmalarını uluslararası ilişkiler disiplinine kazandıran öncülerden birisidir. Sonuç olarak Skocpol bize toplumsal teorinin gerçekliğin farklı boyutlarının bir etkileşimi olduğunu hatırlatmakta ve tarihsel sosyoloji ile uluslararası ilişkilerin bütünleşmesine katkı sağlamaktadır. Bu açıdan fikirleri daha yıllar boyunca güncelliğini yitirmeyecek gibi görünmektedir.

## Sonnotlar

- <sup>1</sup> Charles Tilly'nin eleştirisi kitabın 1999 tarihli orijinal baskısında kapak notu olarak belirtilmiştir. Bkz. (Skocpol, 1999).
- <sup>2</sup> Yapısalcı Marksizm ve Neorealizmin eleştirisi üzerine, bkz. (Ashley, 1984: 225-286).
- <sup>3</sup> Üç karşılaştırmalı yöntemin ve bu yöntemler arasındaki melez örneklerin ayrıntılı bir incelemesi için, bkz. (Skocpol ve Somers, 1980: 174-197).
- <sup>4</sup> P. Evans, D. Rueschemeyer ve T. Skocpol'ün editörlüğünde (New York and Cambridge: Cambridge University Press, 1985) ortaya çıkan kitap 'toplum' merkezli teorilere karşı 'devleti', devletin toplumu dönüştürücü rolünü ve tarihsel toplumsal yapıların devlet üzerine etkilerini inceleyen bir dizi makaleden oluşmaktadır. 1982 yılındaki Mount Kisco, New York'daki devlet teorileriyle ilgili bir konferansın devamı olan kitap projesi, 1983 Nisan'ında P. Evans, A. Hirsman, P. Katzenstein, I. Katznelson, S. Krasner, D. Rueschemeyer, T. Skocpol, C. Tilly'den oluşan bir akademisyen araştırma grubuyla 'Research Planning Committee on States and Social Structures' isminde bir araştırma önerisi olarak diğer başka akademisyenlerin de katılımıyla devlet ve sosyal yapıları inceleyen derleme bir kitap olarak ilk baskı 1985 yılında yapılmıştır.
- <sup>5</sup> Ortodoks Marksizm kavramı tartışmalı bir kavramdır. Marks'ın kavramlarına sadakat olarak değerlendirebilecek bir yorum da mevcuttur. Ama yine de bu makalede Laclau'nun tanımlamasıyla devam etmeyi uygun buldum. Alternatif bir tanımlama için. Bkz. <https://mronline.org/2020/07/21/emancipation-and-science-ernest-mandel-25-years-later/>
- <sup>6</sup> Skocpol İran Devrimi'nin ertesinde yazdığı makalesinde İran Devrimi'nin 'Devletler ve Toplumsal Devrimler'deki oluşturduğu devrim kuramıyla çelişkilerine yönelik özeleştireli de kapsayan bir değerlendirme yapmaktadır. Ancak Skocpol belirtmektedir ki: 'Devletler ve Toplumsal Devrimler'de oluşturulan kuramın her zaman ve mekânda geçerli nedensel bir sonuç üretmediğini kitabın içinde de açıkça vurgulamıştır. Skocpol'e göre utanılacak bir durum yoktur. Çünkü Skocpol yapısalcı bir yöntemin diğer devrimleri anlamaya yarayacağını belirtmiştir. Yani Devletler ve toplumsal devrimlerde ortaya çıkan nedensel konfigürasyonların her devrimde kullanılmasını önermemiştir (Skocpol, 1982: 268). Zaten zamandan ve mekândan soyutlanmış nedensel totalite konfigürasyonları oluşturmak tarihsel sosyolojinin de ilkelerine aykırıdır. Skocpol'ün İran Devrimi'ni yapısalcı bir metotla incelediği makalesi, kendisinin de kabullendiği üzere Skocpol'ü daha önce yapısal analizinde ihmal ettiği 'fikirlerin ve kültürün' etkisini de içine alarak, özeleştirel önemli bir çalışma olmuştur. Bkz. (Skocpol, 1982: 265-283).
- <sup>7</sup> Gilpin'in Waltzcu neorealist fikirleri revizyon dahilinde yeniden üretmesi yazarın iki temel eserinden takip edilebilir: 'American Gücü ve Çokuluslu Şirket' (*U.S. Power and Multinational Corporation*) ve 'Dünya Politikası'nda Savaş ve Değişim' (*War and Change in World Politics*). Gilpin temel olarak adapte olmaya yatkın devletlerin

(Uluslararası ekonomik ve politik sisteme adaptasyon) yani lider devletleri taklit etmede başarılı devletlerin uluslararası sistemde yükseleceğini ve tam adapte olamayanların ise düşeceklerini iddia etmektedir. Gilpin'in büyük güçlerin yükselişi ve düşüşü argümanı ise devletlerin diğer devletlere karşı sürekli güçlerini genişletme çabası içinde olduklarını vurgular. Bu güç geliştirme çabası iç engeller tarafından (*domestic fetters*) meydan okumaya tutuluncaya kadar devam eder. İç engelleri veya iç muhalefeti ekonomik, teknolojik yenilenmeyle aşan devletler özne devlet gücü yüksek devletler olarak tanımlanır. İç engellerin basıncına dayanamayan devletler uluslararası anarşik devletler arası rekabet ortamında pozisyonlarını kaybederler (Gilpin, 1981: 160-162). Gilpin iç politikayı da eklektik biçimde neorealist argümanı ile birleştirerek, 1873 yılından başlayarak İngiliz hegemonyasının düşüşünü ve 1973 yılından başlayarak Amerikan hegemonyasının düşüşünü incelemektedir (Gilpin, 1975).

## Kaynakça

- Alavi H (1965). Peasants and Revolution. *Socialist Register*, 1(2), 241-277.
- Ashley R (1984). The Poverty of Neorealism. *International Organization*, 38(2), 225-286.
- Badie B (1992). Comparative Analysis and Historical Sociology. *International Social Science Journal*, 44(3), 319-327.
- Cammack P (1989). Bringing the State Back in? *British Journal of Political Science*, 19(2), 261-290.
- Carter J, M Bernhard ve G Palmer (2012). Social Revolution, the State, and War: How Revolutions Affect War-Making Capacity and Interstate War Outcomes. *The Journal of Conflict Resolution*, 56(3), 439-466.
- Chamberlein W H (1935). *The Russian Revolution 1917-1918, Vol. 1: From the Overthrow of the Tsar to the Assumption of Power by the Bolsheviks*. Princeton: Princeton University Press.
- Coccia M (2019). Theories of Revolution. İçinde: A Farazmand (der) *Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy, and Governance*. Springer, Cham. [https://doi.org/10.1007/978-3-319-31816-5\\_3707-1](https://doi.org/10.1007/978-3-319-31816-5_3707-1). Son erişim tarihi, 23.02.2021.
- Davidheiser E B (1992). Strong states, weak states: the role of the state in revolution. *Comparative Politics*, 24(4), 463-475.
- De Jong A (2020). Emancipation and science: Ernest Mandel 25 Years Later. *Monthly Review Online*, 21 July. Son erişim tarihi, 11/05/2021.
- Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.
- Delanty G ve E F Isin (2003). Introduction: Reorienting Historical Sociology. İçinde: G Delanty ve E F Isin (der), *Handbook of Historical Sociology*, London: Sage Press.
- 726 Dinç D (2021) Theda Skocpol'un Sosyal Teoriye Bütüncül Katkısı: Devletler, Devrimler ve Uluslararası Bağlam, *Mülkiye Dergisi*, 45(3), 699-729.

Evans P, Rueschemeyer D & T Skocpol (1985). On the Road Toward a More Adequate Understanding of the State. İçinde: P Evans, D Rueschemeyer & T Skocpol (der) *Bringing the State Back In*, Cambridge: Cambridge University Press, 347-367.

Furet F (1995). *Le Passe d'une Illusion*. Paris: Laffont.

Gilpin R (1975). *U.S. Power and the Multinational Corporation*. New York: Basic Books.

Gilpin R (1981). *War and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gürel B (2018). Theda Skocpol'un Devrim Kuramının Eleştirel Bir Analizi. İçinde: F. Yalvaç (der), *Tarihsel Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler*, Ankara: Nika Yayınevi.

Halliday F (2002). For an international sociology. İçinde: S. Hobden and J. M. Hobson (der), *Historical Sociology of International Relations*, Cambridge: Cambridge University Press.

Himmelstein J L ve M. S. Kimmel (1981). Review Essay: States and Social Revolutions: The Implications and Limits of Skocpol's Structural Model. *American Journal of Sociology*, 86(5), 1145-1154.

Hobden S (1998). *International Relations and Historical Sociology: Breaking Down Boundaries*. New York: Routledge.

Hobson J M (2002). The two waves of Weberian historical sociology in international relations. İçinde: S. Hobden and J. M. Hobson (der), *Historical Sociology of International Relations*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hobson J M (2002). What's at stake in 'bringing historical sociology back into international relations'? Transcending 'chronofetishism' and 'tempocentrism' in international relations. İçinde: S. Hobden and J. M. Hobson (der), *Historical Sociology of International Relations*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hobson J G Lawson & J Rosenberg (2010). Historical Sociology. İçinde: R. A. Denemark (der), *The International Studies Encyclopedia*, London: Wiley-Blackwell.

Huntington S P (1968). *Political order in changing societies*. New Haven, CT: Yale University Press.

Koselleck R (2020). *Kavramlar Tarihi: Politik ve Sosyal Dilin Semantiği ve Pragmatiği Üzerine Araştırmalar*. Çev. A. Dirim, İstanbul: İletişim.

Laclau E (1979). *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism, Fascism, Populism*. London: Verso.

Laitin D D ve C M Warner (1992). Structure and Irony in Social Revolutions. *Political Theory*, 20(1), 147-151.

Diñç D (2021) Theda Skocpol'un Sosyal Teoriye Bütüncül Katkısı: Devletler, Devrimler ve Uluslararası Bağlam, *Mülkiye Dergisi*, 45(3), 699-729. 727

Mann M (1986). *The Sources of Social Power, Volume I: A History of Power from the Beginning to AD 1760*. Cambridge: Polity Press.

Mill J S (1970). Two Methods of Comparison. İçinde: A Etzioni ve F L Du Bow (der), *Comparative Perspectives: Theories and Methods*. Boston: Little Brown, 210-213.

Moore B (2010). *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston: Beacon Press.

Poulantzas N (1976). The Capitalist State: A Reply to Miliband and Laclau. *New Left Review*, 95(1), 63-83.

Poulantzas N (2000). *State, Power, Socialism*, London: Verso.

Rosenau J N (1964). Internal war as an international event. İçinde: J N Rosenau (der), *International aspects of civil strife*, Princeton: Princeton University Press, 45-91.

Rupert M (2010). Marxism and Critical Theory. *International Relations Theories: Discipline and Diversity*. İçinde: T Dunne, M Kurki ve S Smith (der), Oxford: Oxford University Press.

Schama S (1990). *Citizens: A Chronicle of the French Revolution*. New York: Vintage Books.

Sewell W H (1985). Ideologies and Social Revolutions: reflections on the French case. *The Journal of Modern History*, 57(1), 57-85.

Skocpol T (1977). Wallerstein's World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique. *American Journal of Sociology*, 82(5), 1075-1090.

Skocpol T (1982). Rentier State and Shi'a Islam in the Iranian Revolution. *Theory and Society*, 11(3), 255-283.

Skocpol T (1984). Emerging Agendas and Recurrent Strategies in Historical Sociology. İçinde: T Skocpol (der), *Vision and Method in Historical Sociology*, Cambridge: Cambridge University Press, 356-392.

Skocpol T (1984). Sociology's Historical Imagination. İçinde: T Skocpol (der), *Vision and Method in Historical Sociology*, Cambridge: Cambridge University Press, 1-22.

Skocpol T (1985). Bringing the State Back. İçinde: P Evans, D Rueschemeyer & T Skocpol (der) *Bringing the State Back In*, Cambridge: Cambridge University Press, 3-44.

Skocpol T (1988). Social Revolutions and Mass Military Mobilization. *World Politics*, 40(2), 147-168.

Skocpol T (1993). America's First Social Security System: The Expansion of Benefits for Civil War Veterans. *Political Science Quarterly*, 108(1), 85-116.

Skocpol T (1998). Did the Civil War Further American Democracy? A Reflection on the Expansion of Benefits for Union Veterans. İçinde: T Skocpol, G Ross, T Smith & J E Vichniac (der), *Democracy, Revolution and History*, Ithaca&London: Cornell University Press, 73-101.

Skocpol T (1999). *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*. Cambridge: Cambridge University Press.

Skocpol T (2004). *Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin'in Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi*. Çev. S Erdem Türközü, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Skocpol T ve M Somers (1980). The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry. *Comparative Studies in Society and History*, 22(5), 174-197.

Tilly C (1990). *Coercion, Capital and European States, AD 990-1992*. Oxford: Blackwell.

Vergin N (2003). *Siyasetin Sosyolojisi: Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar*. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Wallerstein I (1974). *The Modern World System; Capitalist Agriculture and the Origins of the World Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.

Waltz K (1979). *Theory of International Politics*. New York: McGraw-Hill.

Wood E M (1997). Labor, the State and Class Struggle, *Monthly Review*, 49(3), 1-17.

Tiruneh G (2014). Social Revolutions: Their Causes, Patterns, and Phases, *SageOpen*, 4(3), 1-12.

Türk D (2018). Arendt, Devrim ve Egemenlik: "Başlangıçta Söz Vardı". *Mülkiye Dergisi*, 42(2), 183-207.

Yalvaç F (2013). Tarihsel Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler: Jeopolitik, Kapitalizm ve Devletler Sistemi. *Uluslararası İlişkiler*, 10(38), 3-28.



# Sermaye Birikim Sürecinin Aktörü Olarak Yerel Yönetimler: Türkiye'deki Büyükşehir Belediyelerinin Bütçe Gelirleri ve Giderleri İçin Kümeleme Analizi (2009-2018)

**Esra Doğan**, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, ORCID:0000-0002-9886-4186, e-posta: edogan82@hotmail.com

**Cem Akın**, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, ORCID:0000-0002-2247-9409, e-posta: jemakn@gmail.com

## Özet

Toplumsal değişim ve ekonomik gelişme sürecinde sermaye kesiminin devlet aygıtı ile kurduğu ilişki, kapitalist üretimin ve yeniden üretimin merkezi yönetim ve yerel yönetimler aracılığıyla sağlanması şeklinde gerçekleşmektedir. Buna bağlı olarak sermaye birikim sürecinin yerel düzeyde aktörü niteliğine sahip olan yerel yönetimlerdeki sürekliliğinin temini, yapılan idari-mali düzenlemeler ile de desteklenmektedir. Bu durum Türkiye'deki kamu mali yönetimi açısından ele alındığında temelleri 1980 sonrası ekonomik gelişme stratejisine dayanmakla birlikte, özellikle 2000'li yıllardan itibaren yerel yönetimlere ilişkin düzenlemelerin bulunduğu görülmektedir. Bu gelişmeler çerçevesinde bölgesel ölçekli büyükşehir belediyeleri, 2014 yılı itibarıyla 30 kente kadar ulaşmıştır. Böyle bir süreçte farklı idari-mali düzenlemeler ile büyükşehir belediyesi niteliği kazandırılan kentlerin dönüştürülmesindeki ortak amaç kamusal hizmetlerin stratejik planlara dayalı olarak programlı ve uyumlu şekilde yürütülmesini sağlamaktır. Kamu yönetimindeki etkinlik, ekonomiklik ve verimlilik kaygılarının büyükşehir belediyesine yansması ise yerel yönetimler maliyesinin sermaye birikim sürecinin işlevi olma niteliği bakımından idari-mali yapıda karşımıza çıkmaktadır. Sermaye birikiminde yerel yönetimlerin sahip olduğu bu nitelik, bütçeleri aracılığıyla da açığa çıkmaktadır. Bununla birlikte belediye bütçeleri farklı sınıflandırmalar dahilinde ele alınabilmektedir. Özellikle büyükşehir belediyelerinin kuruluş amaçları olan kamusal hizmet sunumunun göz ardı edilmemesi için, hizmet sunumu ve yönetsel gider ayrımının ele alınabilmesine imkan veren ekonomik sınıflandırma aracılığıyla, sermaye birikim sürecinde büyükşehir belediyelerinin rolü ortaya koyulabilmektedir. Bu çalışmada da büyükşehir belediyeleri aracılığıyla yerel yönetimlerin yeniden üretim sürecinde hızlanan ve artan rolü ampirik olarak ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda 30 büyükşehir belediyesinin gelir ve gider bütçeleri, bu süreçte çıkarılan yasal düzenlemelerin etkilerini incelemeye olanak verecek şekilde 2009-2013 ve 2014-2018 dönemleri bazında kümeleme analizi ile incelenmiştir. Yapılan analiz ve değerlendirme ile kentlerin sermaye birikimi ile kurdukları ilişkinin temel belirleyen olmakla birlikte, büyükşehir belediyelerin de bu ilişki de destekleyen yerel birim olarak buldukları sonucuna ulaşılmıştır. Sonuç olarak, kentlerin sermaye kesimi ile kurdukları ilişkinin ötesinde 30 büyükşehir belediyesinin

Doğan E ve Akın C (2021). Sermaye Birikim Sürecinin Aktörü Olarak Yerel Yönetimler: Türkiye'deki Büyükşehir Belediyelerinin Bütçe Gelirleri ve Giderleri İçin Kümeleme Analizi 731 (2009-2018). *Mülkiye Dergisi*, 45(3),731-769.



tamamının bütçesinde, sermaye birikiminin kısa ya da uzun vadeli olarak desteklendiği açıkça ortaya koyulmuştur.

**Anahtar Sözcükler:** Sermaye Birikimi, Yerel Yönetimler, İdari-Mali Yapı, Mekansal Biçim, Büyükşehir Belediyeleri Bütçe Gelirleri/Giderleri.

## **Local Governments as Actors of Capital Accumulation Processes: Cluster Analysis of Revenues and Expenditures Budget for the Metropolitan Municipality in Turkey (2009-2018)**

### **Abstract**

In the process of social change and economic development, the relationship established by the capital sector with the state apparatus is through the provision of capitalist production and reproduction through central government and local governments. Accordingly, ensuring the continuity of the local governments, which are the actors of the capital accumulation process at the local level, is also supported by the administrative-financial regulations. Although this strategy after 1980 on the basis of economic development when taken in terms of public financial management in Turkey, especially where regulations are seen on local government since the 2000s. Within the framework of these developments, regional-scale metropolitan municipalities reached up to 30 cities as of 2014. In such a process, the common purpose of transforming the cities, which have become metropolitan municipalities with different administrative-financial regulations, is to ensure that public services are carried out in a programmed and harmonious manner based on strategic plans. The reflection of efficiency, economy and productivity concerns in the public administration to the metropolitan municipality appears in the administrative-financial structure in terms of the function of the capital accumulation process of local governments finances. This characteristic of local governments in capital accumulation is also revealed through their budgets. However, municipal budgets can be handled within different classifications. The role of metropolitan municipalities in the capital accumulation process can be demonstrated through economic classification, which allows the separation of service provision and administrative expenditure to be addressed, especially in order not to ignore the public service provision, which is the establishment purpose of metropolitan municipalities. In this study, it has been tried to reveal empirically the accelerating and increasing role of local governments in the reproduction process through metropolitan municipalities. In this context, the income and expenditure budgets of 30 metropolitan municipalities have been analyzed with cluster analysis on the basis of the 2009-2013 and 2014-2018 periods, in a way that allows to examine the effects of the legal regulations issued in this process. With the analysis and evaluation, it has been concluded that the relationship between the capital accumulation and the capital accumulation of the cities is the main determinant, but the metropolitan municipalities are also the local units that support this relationship. As a result, it has been clearly demonstrated that

capital accumulation is supported in the short or long term in the budgets of all 30 metropolitan municipalities, beyond the relationship they establish with the capital sector of the cities.

**Keywords:** Capital Accumulation, Local Governments, Administrative-Financial Structure, Spatial Form, Metropolitan Municipalities Budget Revenues / Expenditures.

## Giriş

Türkiye'deki kamu yönetimi örgütlenmesi hem Osmanlı Devletinden aldığı iktisadi geçmişin etkisi, hem de geç ulus devletleşmenin oluşturduğu siyasal gelişmelerle merkezîyetçi bir yapılanma üzerinden oluşmuştur. Bu doğrultuda, toplumsal değişim sürecinde ekonomik gelişme stratejileriyle birlikte idari-mali dönüşüme uğramış olsa da, merkezîyetçi örgütlenme günümüze kadar kendini korumuştur. Buna karşın Türkiye'deki kamu kesimi, merkezî yönetim - yerel yönetimler gerilimi üzerine kurulmuştur. Tarihsel bağlam içinde ve coğrafi koşullar çerçevesinde, merkezî yönetim - yerel yönetimler arasındaki iktisadi işbölümü bu gerilimin niteliğine göre dengelenmiştir. Kamu kesiminin idari-mali yapısı, merkezî yönetimden yanadır ve merkezî yönetimin görevleri yerel yönetimlere göre daha fazladır. Bu idari-mali yapının, kamusal hizmetlerin yürütülmesinde; aksaklıklara neden olduğu, gerekli esnekliği sağlayamadığı, tasarruf-verimlilik-etkinlik ilkelerine uygun olmadığı ve bürokrasiye neden olduğu öne sürülmektedir. İşte bu nedenlerle, merkezî yönetim ve yerel yönetimlerde yapısal reformlar yapılması, kimi yetkilerin ve sorumlulukların merkezî yönetimden yerel yönetimlere devredilmesi ve merkez-taşra dengesinin yeniden oluşturulması gereği yaygın biçimde tartışılmaktadır (DPT, 2001: 18).

Kamu mali yönetiminin temel konusu olarak hizmet sunumu, kamu harcaması yapmayı gerektirmektedir. Nitekim yerel yönetimler maliyesinin nispi önemi, kamusal hizmetlerinin merkezî yönetim ve yerel yönetimler arasında paylaşımına ve yerel yönetimlere ayrılan kaynakların genişliğine bağlıdır. İdari-mali yönden yerinden yönetimin uygulandığı ülkelerde yerel yönetimlere geniş yetki ve sorumluluklar verildiğinden yerel yönetimler maliyesinin nispi önemi büyük olmaktadır. Merkezîyetçi ülkelerde ise, yerel yönetimler maliyesine dar bir faaliyet alanı ayrılmaktadır (Sakal, 2009: 344). Ayrıca merkezî yönetim ve yerel yönetimler arasındaki ilişki çerçevesinde yerel düzeye devlet müdahale biçimleri farklı olmaktadır. Böyle bir devlet müdahalesinin, bölgesel ölçekte ve kentsel seviyede üç farklı biçimi vardır; doğrudan müdahale, destekleme ve düzenlemedir. Aslında yerel yönetimlerin kullandığı devlet müdahalesi, bu üç farklı biçiminin belli bir bileşimi olmaktadır (Şengül, 2003: 187).

Sermaye birikimi ile ilişkili olarak yeni mekânsal biçimin bileşenleri ise, yerel düzeyde farklılaşma (değişim) ve eşitlenme (süreklilik) eğilimlerini çelişkili olarak izlemektedir. Burada birbirine bağlı üç toplumsal süreç ortaya çıkmaktadır. İlki, sermayenin avantajlı konum arayarak bir yerden başka yere salınma eğilimi; ikincisi, sermayenin belirli pazarlara, hammadde/enerji kaynaklarına, bölgesel/kentsel alanlara ve vasıflı işgücü kaynaklarına bağımlılığını azaltarak mekânsal açıdan kayıtsız olma eğilimi; Üçüncüsü ise, işgücünün belirli özelliklerinin fiziksel üretim araçlarına benzemeyen şekilde, kapitalist olarak üretilememesi nedeniyle önemdeki artma eğilimidir (Urry, 2018: 110-111). Diğer taraftan, Merkezi yönetim ve yerel yönetimlerin doğrudan müdahale, destekleme ve düzenleme biçimindeki yerel düzeylerde yaptığı müdahalelerle, bölgesel ölçekte ve kentsel seviyede üç temel işlev yerine getirilmektedir. Birincisi, üretimin ve sermaye birikimin sürmesine yönelik işlevlerdir (üretim için gerekli bölgesel ve kentsel altyapının sağlanması, üretimin organizasyon ve yeniden yapılandırılmasına yönelik hizmetlerin sağlanması, beşeri sermayeye yatırım yapılarak üretimdeki vasıflı işgücünün sağlanması ve talebin yönlendirilmesine yönelik işlevlerin sağlanması); ikincisi, emek gücünün kolektif tüketim araçları aracılığı ile sağlanmasına yönelik işlevlerdir; ve Üçüncüsü, toplumsal düzen ve kamusal kontrolün sağlanmasına yönelik işlevlerdir (Şengül, 2003: 188-189).

Çalışma kapsamında; merkezi yönetim tarafından yerel düzeyde yapılan devlet müdahalesinin sermaye birikim sürecine yönelik işlevi kapsamında, büyükşehir belediye bütçeleri esas alınarak ampirik temelli bir değerlendirme yapılması amaçlanmaktadır. Böylelikle literatüre sağlanacak iki temel katkının, çalışmanın özgün değerini oluşturduğu düşünülmektedir. İlk olarak, literatürde ağırlıklı olarak teorik değerlendirme ve mevzuat incelemesi kapsamında ele alınan konu; istatistiki veriler kullanılarak yapılan nicel analiz yöntemi olan kümeleme analizi ile zamansal ve mekânsal bağlamda karşılaştırmalı olgusal durum değerlendirmesi imkanı sunmaktadır. İkinci olarak ise, literatürde idari boyutu ağırlıklı olarak ele alınan konunun; olgusal durumu da kapsayacak şekilde mali boyut temelli incelemesi ve değerlendirilmesi yapılmaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın temel kısıtını kullanılan yöntemin zamansal boyutu oluşturmakla birlikte, mevzuat değişikliklerini içererek düzenlemelerin etkisini yansıtacak şekilde, dönemselsel ayrıma uygun zamansal veriye ulaşılmıştır. Bu kapsamda ilk olarak yerel yönetimler ile sermaye birikimi arasındaki dinamik ilişki ekonomik gelişme sürecinde ortaya konulmakta, sonrasında bu ilişki Türkiye'deki kamu kesimi özelinde yerel yönetimlerin idari-mali yapısındaki dönüşüm bağlamında değerlendirilmektedir. Bu değerlendirmelerden hareketle, 2000'li yıllarda Türkiye'deki büyükşehir belediyelerinin sermaye birikim süreciyle olan ilişkisini anlayabilmek için 2009-2018 dönemine ait büyükşehir belediyelerinin gelir ve gider bütçeleri ampirik olarak incelenmektedir.

## Sermaye Birikiminin Aktörü Yerel Yönetimler: Bölgesel Gelişme ve Kentsel Büyüme Süreci

Dünya ekonomisinin 1980 sonrası girdiği küreselleşme evresinde, bölgeselleşme ve kentleşme yoluyla birikim olarak tarif edilebilecek süreç tüm ülkelerde yerel düzeylerde belirgin eğilim haline gelmiştir. Bu çerçevede yerel düzeyde sermaye birikimi süreci, hem toplumsal değişim sürecin bir özgünlüğü hem de ekonomik gelişme stratejisinin önemli bir dinamiği olarak ortaya çıkmıştır. Sermaye birikimini merkeze koyan çerçeve, yerelleşme ile beraber yerel yönetim anlayışıyla bölgesel ölçeğin ve kentsel seviyenin kazandığı önemi açıklamakta faydalı bir giriş noktası oluşturmaktadır. Çünkü yerel düzeylerin iş yapma pratikleri, tabii olduğu düzenleyici mekanizmalar ve onların idari-mali dönüşümü, bu süreçte kamu yönetimi örgütlenmesinin değişen rolü ve büyük ölçekli toplumsal aktörler, süreçlerin bir araya geçtiği ve sermaye birikim sürecinin işlevsel ihtiyaçlarındaki bir karmaşıklıkla ürünüdürler. Öte yandan, saf anlamıyla sermaye birikim süreci iktisadi kalkınmanın tarihsel dinamiklerini açıklayan biricik dinamik değildir. Çünkü doğası gereği karmaşık bir süreç olan sermaye birikimi, ancak sermaye kesiminin mantığına dışsal faktörlerin varlığında gerçekleşmektedir. Sermaye birikim süreci, bu nedenle sermaye kesimi mantığıyla ilişkili ancak ona indirgenemeyecek birçok küresel-ulus üstü, ulusal ve ulus altı-yerel düzeyi de barındıran çok katmanlı bir süreç olarak görülmelidir (Yeşilbağ, 2016: 606-607).

Sermaye birikim süreci ve bunun her aşaması mekansal biçimde iş bölümünün varlığına yol açmaktadır. Kapitalist piyasa ilişkilerinin temel işleyiş mekanizması olan sermaye birikimi, tarihsel süreçte toplumsal değişim ve ekonomik gelişme dinamikleri dolayında biçimlenmektedir. Sermaye birikim sürecinin zamandaki ve mekandaki işleyişinin bir analizi için, birikim sürecinin genel işleyişi ile bunun dönüştürdüğü toplumsal süreç ve mekansal biçimin özelliklerinin dikkate alınması gerekmektedir. Toplumsal süreçteki değişim ile mekansal biçimdeki değişim birbirine içkin oldukları oranda idari-mali yapıların yerel düzeyde biçimlenmesi aynı zamanda sınıfsal ilişkilerin bölgesel/kentsel alanlardaki işleyişini açığa çıkarmaktadır. Bu çerçevede bölgesel/kentsel analiz için gerekenler; sermaye birikim süreci ve bunun için mekanizmalar, zaman faktörü, mekan kavramı ve toplumsal süreç ile mekansal biçim kavramlarını anlamlı kılan toplumsal aktörlerdir (Ercan, 2005: 46-47). Yani, yerel düzeyin analizi için toplumsal süreçlerin yapısal ve konjonktürel özelliklerinin mekansal biçimlenmesi gerekmektedir. Pratikte de ekonomik gelişme, sermaye birikim sürecinde ve bunun mekansal biçimdeki bağlantıları dolayımında ortaya çıkmaktadır. Çünkü sermaye birikimi dinamik bir süreçtir ve sermaye birikimiyle birlikte; aşırı birikime bağlı olarak sermaye grupları için bölgesel/kentsel alanda

yeni faaliyetlere yönelme önem kazanmaktadır. Fakat mal ve hizmetlerin serbestçe bölgeler arası dolaşımı, tüketime yönelik kentlerin aynışması yönünde bir eğilimin varlığına neden olmaktadır. Bu doğrultuda, sermaye birikim sürecinin mekansal biçimle ilişkisi de dinamik olmakta, bu birikim sürecinde ekonomik büyüme eğilimlerinin mekânsal biçim üzerindeki etkileri de önemli olmaktadır (Ercan, 2005: 49-50).

1980 sonrası dönemde kapitalist piyasa ilişkileri içinde mekansal biçimdeki değişimleri çözümlmek için sermaye birikim sürecinin özellikleri ele alınmalıdır. Çünkü sermaye birikim süreci ile mekânsal biçim arasındaki ilişki, sermaye gruplarının içsel bileşenleri arasındaki hiyerarşik ilişkilerin yerel düzeyde yansımalarının bulunması nedeniyle oluşmaktadır. Sermaye birikimindeki değişim süreci, yatırımların ve istihdamın ülkenin belirli bölgesel/kentsel alanlarda yoğunlaşması ile sermaye kesimleri arasındaki ilişkilerin bölgesel ölçek ve kentsel seviye arasındaki hiyerarşiyi yeniden yapılandırması biçiminde kendisini göstermektedir. Böylece, toplumsal süreç içindeki ekonomik gelişme stratejileri, mekânsal biçimdeki değişimde de belirleyici olmaktadır (Ataay, 2001: 54). Kapitalist piyasa ekonomisinin hakim olduğu oranda, farklı mekânsal biçimlere için dinamikler, sermaye birikim sürecinin yapısal özellikleri çerçevesinde yeniden üretilmektedir. Bu yeniden üretim aynı zamanda sürece etki eden mekansal biçimin farklılaşmasına da neden olmaktadır. Çünkü yerel düzeyde sermaye birikiminin yoğunlaşması ve yeniden yoğunlaşması, aynı zamanda eşitsizliğin farklı bölgesel/kentsel alanlar arasında artmasıdır. Sermaye birikim sürecinin farklılıklar üzerinden geliştiği her aşamada, mevcut konjonktürle birlikte yerel düzeydeki özellikler yapısal özellikleri gizleyecek bir özellik kazanmaktadır (Ercan, 2005: 58-60).

Türkiye ekonomisinde 1980 sonrasında, sermaye gruplarının içsel bileşenlerindeki değişim çerçevesinde sektörel açıdan ticaret ile finans, tarım ile sanayi aleyhine bir ağırlık kazanmıştır. Ancak bu durum büyük sermaye grupları için geçerli değildir. Büyük sermayeli holdingler, 1980 sonrasında tekeli fiyatlandırma sayesinde kar oranlarını artırmıştır. Sanayi sektörünün finans ve ticaret sektörleri karşısında gerilemesi daha çok küçük ve orta büyüklükteki sermaye için geçerli olmaktadır. Dolayısıyla ekonomik yapıda asıl değişim, büyük ölçekli sermaye ile küçük ölçekli sermaye kesimleri arasında yaşanmıştır. Bir başka boyut ise, sermaye gruplarının finans, turizm, inşaat, ticaret gibi hizmet sektörlerine yöneliminde önemli bir artış olmasıdır. Bu gelişme, büyük sermaye gruplarının dışa dönük büyüme modelinde ancak sınırlı bir başarı sağlayabilmesi nedeniyle hizmet sektörlerine yönelmesinin sonucu olmuştur. Bunun yanında, Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisi ile bütünleşme biçiminde yaşanan gelişmelere bağlı olarak hammadde (tekstil-gıda) yoğun sektörlerde yoğunlaşan,

dış pazarlara dönük üretim yapan, küçük ve orta ölçekli bir sanayi sermayesi de gelişmiştir. Bu gruplar da, kamu kesiminin mali teşvik ve desteklerinden sürekli bir şekilde yararlanmıştır (Ataay, 2001: 71-72).

1980 sonrası ekonomik yapıdaki değişimlerin önemli etkilerinden biri, sanayi sektöründeki gelişmeyi çoğunlukla İstanbul merkezli büyük ölçekli sermaye gruplarının sürüklemesidir. Dolayısıyla büyük sermayeli holdinglerin yatırım yeri seçimleri, sanayileşen kentlerin belirlenmesinde önemli etmendir. İkinci olarak, Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisi ile bütünleşme biçimi küçük ve orta ölçekli sermaye ile kurulabilen, dış pazarlara dönük üretim yapıları ile hammadde yoğun sektörlere belli bir gelişme olanağı sağlamıştır. Bu sektörlerde sağlanan gelişme, işgücünün büyük kentlere oranla daha ucuz olduğu kentlerdeki yatırımlarda etkili olmuştur. Bu kategoriye giren sermaye gruplarının bir bölümü İstanbul, İzmir gibi kentlerdeki orta ölçekli sayılabilecek kesimlerden, diğer bölümü de Anadolu kentlerinin yerel sermaye kesimlerinden oluşmuştur. Buradaki kentler, ucuz işgücü imkanı, hammaddeye yakınlık ve belli bir sermaye tabanına sahip olunması ve de kamu kesiminin destek ve teşviklerinden yararlanma sayesinde ekonomik gelişme olanakları gösterebilmiştir. Üçüncü olarak kamu kesiminin imalat sanayiindeki payının gerileyişi ve özelleştirilen KİT'lerin kapatılması sanayinin mekansal olarak yayılımına etki yapan bir gelişmedir. Sahip olduğu sanayileşme büyük oranda merkezi yönetime dayanan, yerel yönetimlerin dinamikleriyle sanayileşemeyen, büyük sermaye grupları tarafından da yatırım yeri olarak cazip bulunmayan kentler ekonomik gerileme içine girmiştir. Buna ek olarak, ülkenin doğu coğrafyasına gidildikçe kamu kesiminin mekânsal ağırlığı ülke ortalamasının üzerine çıkmış, buna karşın özel sektörün payı ise daha da azalmıştır (Ataay, 2001: 74-76).

Küreselleşme sürecinde 1980 sonrasında bölgesel/kentsel avantajların öne çıkması, yerel kalkınmada büyük bir değişim talebinin varlığını açığa çıkarmaktadır. Değişim talebinin temel belirleyeni artık bölgesel yarışabilirlik ve kentsel rekabettir. Bu doğrultuda öncelikle bölgenin sahip olduğu kaynakların açığa çıkarılması ve daha sonra kaynakların kentler de etkin, ekonomik ve verimli kullanımının sağlanması gerekmektedir. Böyle bir süreçte yerel düzeyde kaynakların mobilize edilmesi için; birinci olarak yerel kaynakların bilgisine ulaşılmalı, ikinci olarak bu kaynakları harekete geçirecek yerel aktörler tanımlanmalı, üçüncü olarak yerel aktörleri de içine alan idari-mali yapılar yeniden oluşturulmalı ve son olarak mali kaynakların tanımlanması gerekmektedir. Böylece bölgesel gelişmeye ve kentsel büyümeye ilişkin yerel düzeydeki kaynakların bilgisinin önemli kılınması, yerel yönetimlerin mevcut idari-mali yapısının dönüşmesine de neden olmaktadır (Ercan, 2005: 81-82). Süreçle birlikte yerel yönetimler kamusal hizmetlerin sunumundan ziyade,

sermaye kesimlerinin taleplerine duyarlı mekânsal biçim haline gelmektedir. Yerel yönetimler, piyasa temelli ilişkilerinin gelişimi çerçevesinde sermaye birikimiyle bağlantılı bir işlev görmektedir. Bu doğrultuda yerel yönetimler, sermaye birikim sürecini destekleyerek birikimi yeniden üreten kamu yönetimi örgütlenmesinin yerel düzeydeki temsilcidir. Böylece de yerel yönetimler maliyesinin işlevi için, ulusal ekonominin ve merkezi yönetimin sınırlarını çizdiği alan içinde hareket edilmektedir. Çünkü hem merkezi yönetimin ve ulusal sermaye kesiminin, hem de yerel düzeydeki sermaye gruplarının talepleri yönünde davranılmaktadır. Böyle bir bağlamda uluslararası işbölümü içinde ulusal düzeydeki sosyoekonomik ilişkiler, yerel yönetimlerin idari-mali yapısı ile kamu gelirlerinin ve giderlerinin kompozisyonunu belirlemektedir (Nacar, 2005: 219).

Türkiye ekonomisinde 1980 sonrası süreçte, dışa dönük sanayileşme stratejisinin ilk aşamalarından öteye geçilememiş, sanayi sektörü çoğunlukla iç pazara dönük olma özelliğini korumuştur. Bu durum, sermaye gruplarının içsel yapılanmasındaki tekelci kesimlerin ağırlığının artışı ile birleşince, sanayinin coğrafi yayılımındaki bölgesel dengesizliği daha da artmıştır. Kamu kesiminin bölgesel gelişme farklarını dengelemede işlevsiz kalmasıyla birlikte, sınırlı sayıda gelişen bölge ve büyüyen kente karşılık olarak yerel düzeyde ekonomik gerileme sürecine girilmiştir. Büyük sermaye grupları yatırımlarını belli bölgelerde yoğunlaştırmaya devam etmiş, yerel sermaye gruplarının atılım yapabildiği yerler sınırlı kalmıştır. Ancak, yeni sanayi bölgeleri olarak gelişen kentlerin ekonomik büyümesi, geleneksel sanayi kentleri aleyhine olmamıştır. Geleneksel sanayi kentlerinin yakın çevresindeki kentlerin büyümeleri, büyük ve orta ölçekli sermaye kesiminin yeni yatırım arayışları ile gerçekleşmiştir. Yeni sanayi kentlerinin büyümeleri ise holding biçimine dönüşen yerel sermaye gruplarının düşük katma değerli küçük ölçekli yatırımları ile mümkün olmuştur (Ataay, 2001: 83). Türkiye’de 1980 sonrası dönemdeki iktisadi politikalar çerçevesinde eşitsiz de olsa, artık yerel sermaye birikimi gerçekleşmiştir. Ancak sermayenin ülkede eşitsiz mekansal biçim üretmesi, farklı donanımlara sahip yerel düzeylerin var olmasına neden olmuştur. Bu nedenle, kentsel seviyeler arasında farklılığın artması ile bölgesel ölçekteki dengesizlik de zamanla yapılaşmaktadır (Ercan, 2005: 48).<sup>1</sup>

Sermaye birikim süreci ilişkiye taraf olanlar arasında ekonomik eşitsizliği içerdiği için, aynı zamanda mekansal biçimdeki eşitsizlikleri de içermiştir. Normal olarak süreç içinde piyasaya duyulan ihtiyaç ve bu ihtiyaca paralel olarak gelişen fırsatlar, bölgesel gelişmeye ters yönde işleyen bir kentsel büyüme sürecini başlatmıştır. Bu süreçte sektörel gelişmeler bakımından ise, hizmetler kesimi sanayi ve tarım aleyhine büyük bir ağırlık kazanmıştır. Tarımdaki gerilemeye paralel olarak kırsal

kesime dönük kentsel hizmet sektörleri azalırken, özellikle büyükşehirlerdeki hizmet sektörleri büyük oranlarda büyümüştür. Büyük sermaye gruplarının hizmetler sektörlerine yönelişi, sermaye birikiminde kentlerin önemini artırmıştır. Kent seviyesindeki büyüme, küçük ölçekli sermaye kesimlerinin damgasını vurduğu kentlerde büyük değişim doğurmuş ve büyük ölçekli sermayelerin yatırım stratejilerinin açık izlerini taşımıştır. Yine de dışa dönük ekonomik büyüme modelinde yükselen cari açıkların karşılanması konusunda turizm sektörü öne çıkmış, bu da Ege ve Akdeniz bölgesindeki kıyı kentlerine yönelik sermaye akımını arttırmıştır (Ataay, 2001: 84). Bunlara ek olarak, kentsel büyüme süreci devam etmiş ve gerek altyapı alanında gerek inşaat sektöründe önemli yatırım alanları açılarak bölgesel gelişme gösterilmiştir. Altyapıya yönelik yatırımlarla ilgili kamu ihaleleri ile inşaat sektöründe kamu kesimi ve özel sektör ortaklıklarında, piyasa temelli ilişkilerinin derinleşmesine yönelik olarak yerel yönetimler büyük bir aktör olarak kalmıştır. Yani, devletin piyasa ekonomisi oluşturucu rolünün niteliği, ekonomik gelişme ve toplumsal değişimin tarihsel bağlamı içinde biçimlenmektedir.<sup>2</sup> Buna karşın yerel yönetimlerin idari-mali yapısı, merkezi yönetimin piyasa ekonomisi oluşturmadaki rolüne duyarlı olmaktadır. Bu rolün çerçevesinde şu önemli nokta öne çıkmakta; kamu kesimi, piyasayı oluşturmakla kalmamakta, ama aynı zamanda toplumsal aktörleri siyaseten desteklenen sermaye birikimi ve iş olanakları yaratma süreçleri üzerinden şekillendirmektedir (Buğra ve Savaşkan, 2015: 244-245).

Dış pazar genişlemesine dönük ihracatı teşvik eden sermaye birikim süreci, büyük ölçekli holding sermayesiyle - küçük ölçekli yerel sermayeler arasında toplumsal ittifak için temel işlevi görmektedir. Bu ittifakla beraber sermaye kesimi, bölgesel ölçekteki ve kentsel seviyedeki rant alanlarına yönünü dönmektedir. 1980 sonrası dönemde yerel yönetimlere yönelik yasal düzenlemelerle ortaya çıkan idari-mali yeniden yapılanma, belediyeler üzerinden yerel sermaye kesimlerini güçlendiren gelişmelerle şekillenmektedir (Doğan, 2005: 85). Ayrıca iktisadi sorunlara daha bütünsel ve mevcut gerçekliğe uzun erimli mesafeden yaklaşan yerel kalkınma stratejileri yerini, kentlerin nasıl büyüyeceği gibi kısa erimli bölgesel gelişme modellerine bırakmaktadır. Bu çerçevedeki idari-mali dönüşüm ise, bölgesel ölçekte ve kentsel seviyede devlet müdahalelerini gerekli kılmaktadır. Böylece temel yönelim de, bölgesel/kentsel ekonominin ayakta kalması ve bölgenin/kentin iktisadi güç kazanmasının mali kaynaklarını açığa çıkarmak olmaktadır. Bu eğilimin ilk yoğunlaşacağı alan; bölgelerin/kentlerin sahip olduğu avantajları açığa çıkarmaktır. Fakat burada belirli potansiyellere sahip olmak yetmemekte, güç kazanmak için kaynakların etkin, ekonomik ve verimli kullanılması gündeme gelmektedir. Bu zorunluluk yeni bölgesel gelişme ve kentsel büyüme analizlerinin önemli boyutunu açığa çıkarmaktadır: Yerel



yönetimlerin kendi içinde dayanışma sergileyerek bölgesel/kentsel alanda bütünleşme gerekliliği (Ercan, 2005: 63-64). Kısacası, bu süreç aslında yerel sermaye kesimlerinin gücünün artması anlamına gelmektedir. Aslında bölgesel dengesizliği gidermeye yönelik kamu kesimi merkezli yerel kalkınma yerini hızla özel sektör öncülüğünde bölgesel gelişme ve kentsel büyüme sürecine bırakmaktadır.

Yerel aktörler arasındaki ilişkilerin doğası, sermaye birikim sürecini etkilemekte, buna karşın merkezi yönetimin müdahalesi hala yerel düzeydeki iktisadi başarıda önemli belirleyici olmaktadır. Yani kamu kesimi, idari-mali yeniden yapılanmada ve mekânsal biçimi ölçeklendirmede hala büyük bir önemdedir (Buğra ve Savaşkan, 2015: 224). Burada sermaye birikim sürecinde yerel yönetimlerin idari-mali yapısındaki dönüşüm, mekânsal biçimdeki değişim çerçevesinde ekonomik yapıdaki eğilimleri anlamak için anahtar rolündedir. Özetle idari-mali yeniden yapılanmanın oluşturduğu mekansal biçimi ölçeklendirme; Türkiye ekonomisinin uluslararası iktisadi işbölümü içinde bütünleşme biçimi, sermaye kesimleri arasındaki dinamik ilişkiler ve kamu kesiminin ekonomik yapıdaki rolü olarak üç başlık altında gelişmektedir (Ataay, 2001: 55). Aslında yerel yönetimlerin idari-mali yapılarını etkileyen dönüşümler, farklı ölçeklerde hareket eden toplumsal aktörlerin bölgesel/kentsel alana ilgilerini artırmaktadır. Sermaye gruplarının yerel olana ilgisinin artması ile birlikte, mekânsal biçim yani bölgesel ölçek ve kentsel seviye değişmektedir (Ercan, 2005: 66). Kısacası temel paradigma ise, yerel yönetimlerin sürekli değişen teknolojik gelişmelerin ve büyüyen finansal sermaye hareketliliğinin yaşandığı ortamda, kendine özgü bir ekonomik gelişme stratejisini nasıl çizeceği olmaktadır.

### **Türkiye’de Yerel Yönetimlerin İdari-Mali Yeniden Yapılanması: Ekonomik Büyüme ve Yönetişim**

Küreselleşmeyle birlikte; uluslararasından yerele ve yerelden uluslararasına yönelik çoğul dinamiklerin varlığı, sermaye birikimi sürecindeki bağlantıları farklı mekansal biçimler arasında artırmaktadır. Aynı zamanda bölgesel gelişme ve kentsel büyüme dinamikleri için sermaye birikiminin zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Buradaki temel unsur da, yerel düzeyde kaynakların harekete geçirilmesi olmaktadır. Kaynakların harekete geçirilmesi için yerel aktörlerin bu işlevleri üstlenmesi gerekmektedir. Yerel düzeydeki girişimciler, yatırımcılar ve şirketler yani sermayenin farklı işlevlerini üstlenen sermaye kesimleri sürecin temel aktörleri olmaktadır. Türkiye ekonomisinde sermaye birikim süreci sonucunda bölgesel/kentsel alanda özne konumuna geçen yerel sermaye kesimidir. 1980 sonrası süreçteki dönüşümlerin temel yönelimi; etkinlik, ekonomiklik ve verimlilik ile rekabete ve büyümeye dayalı mekanizmalarla yerel

düzyede sermaye birikiminin koşullarını yaratmaktır. Bu koşullar uluslararası piyasalara açılan tüm sermaye kesimleri için gerekli iken, aynı zamanda mali kaynak arayışında olan devlet için de idari-mali yapıda rasyonel bir dönüşüm anlamına gelmektedir (Ercan, 2005: 72-73). Böyle bir çerçevede Türkiye'deki yerel yönetimler, kendi tarihsel bağlamları içinde ekonomik gelişme ve toplumsal değişim süreçleriyle, gelişmiş ülkelerinkine benzer bir idari-mali yapıdaki dönüşüme yönelmişlerdir. Sermaye gruplarının öncelikleri ile piyasa ekonomisi temelli ve uygun siyasal mantığı içselleştirmeye başlayan yerel yönetim maliyesi anlayışı öne çıkmaktadır (Şengül, 2003: 2002).

Türkiye'de yerel yönetimlerin idari-mali yeniden yapılanması ve mekânsal biçim ölçeklendirmesi, merkezi yönetim tarafından siyasal olarak alınan kararlarla şekillendirilmektedir. Gelişmekte olan ekonomilerde yerelleşme dinamiklerini, ekonomik büyüme ve yönetim modeli yanında merkezi yönetimi yönlendiren siyasal güdüler de yönlendirmektedir. Siyasetin şekillendirdiği tercihler, merkezi yönetimin yanı sıra ekonomik ve toplumsal yapıları da içeren yerel siyaset arasındaki iktisadi güç dengesini yansıtmaktadır. Yerel düzey, toplumsal aktörler arasındaki ekonomik çatışmalar ve siyasal ittifakların yanı sıra, merkezi yönetime bunların eklenmesiyle şekillenmektedir. Bu gelişmeler, merkez-taşra dengesinin niteliğini değiştirmiş olsa da, merkezi yönetim bölgesel gelişmenin ve kentsel büyümenin inşasında hala başrolü oynamaktadır. Bu yüzden, kamu kesiminin yerel düzeyde mekânsal biçim ölçeklendirmesinin ekonomik büyüme ile net bir ilişkisi yoktur. Siyasal kaygılar idari-mali yeniden yapılandırılmanın ve mekânsal biçiminin ölçeklendirilmesinin sınırlarını çizmiş ve merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki ilişkilerin pratiklerini belirlemiştir. Ayrıca, yerel yönetimlerin mali kaynak ve yatırımlarından, sermaye birikim sürecinde sadece yerel sermaye grupları yararlanmamıştır. Büyük ölçekli sermayenin faaliyetleri de yerel düzeyde devam etmiş ve yerel yönetimler ile ilişkileri iktisadi fırsatları değerlendirmede önemini korumuştur (Buğra ve Savaşkan, 2015: 140-142). Bu çerçevede 2000'li yıllarda yerel yönetimler için idari-mali yapıda hızlı dönüşüm sürecine girilmiştir. Türkiye'deki yerelleşme sürecinin önemli ayaklarından biri, yerel yönetimlerin idari-mali yeniden yapılanması olmuştur. Böylece İl Özel İdare Kanunu, Büyükşehir Belediye Kanunu ve Belediye Kanunu değiştirilmiştir. Daha sonra merkezi yönetim kaynaklarından pay verilmesi için kanun çıkarılmış, bu çerçevede ikincil idari-mali mevzuat hazırlanmış ve özellikle personel, gelir, gider, bütçe, borçlanma ve denetim konularında düzenlemeler yapılmıştır (Sakal, 2009: 342).

1980 sonrası küreselleşme sürecinde ihracata yönelik ekonomik büyüme modeli çerçevesinde, yerel düzeye olan devlet müdahalesine ilişkin olarak üç temel politika değişikliği ön plana çıkmıştır. Birincisi, merkezi yönetim

kentsel seviyede hizmetlerin sağlanmasından çekilmiştir. Altyapı ve temel hizmetlerin sağlanmasından kamu kesimi kademeli olarak çekilmiş, çekilmediği alanlarda da kamusal hizmetin sağlanması ihale ve benzeri yöntemlerle özel sektöre bırakılmıştır. İkincisi, bölgeler/kentler kolektif tüketimin yanında ekonomik büyümenin de odakları haline gelmiştir. Sermayenin hareketliliği ve devletlerin daha az müdahaleci hale gelmeleri sonrasında, yerel sermaye gruplarının liderliğinde yerel yönetimler etkin hale getirilerek uluslararası işbölümü içinde daha iyi bir mekansal biçim için yarışmaya itilmiştir (Şengül, 2003: 194). Üçüncüsü, yerel düzeyde kamu kesimi üretim alanından özelleştirme ve serbestleşme ile dışa dönük sanayileşme stratejisiyle çekilmiş, sermaye kesimleri merkezli ekonomik büyüme modeline yönelmiştir. Kamu kesiminin elindeki kaynaklar özellikle bölgesel/kentsel alanlardaki altyapının iyileştirmesine yönelik yatırımlara yönlendirilmiştir. Sermaye kesimine yönelik iktisat politikaları da, endüstriyel büyümeyi hedefleyen sermayenin sınırlılığı nedeniyle yerel kalkınma yerine, rant merkezli bir bölgesel gelişme ve kentsel büyüme anlayışını güçlendirmiştir (Şengül, 2003: 195). Böylece, merkezi yönetimin uzantısı niteliğindeki yetkisiz ve kaynaklı bir yerinden yönetimden, yerelleşme anlayışı ile birlikte güçlü bir yerel yönetimlere geçilmesi gerekmiştir (Göymen, 2010: 85).

Yerel yönetimler aynı anda merkezi yönetimin yerel düzeydeki temsilcisi olarak yukarıdan empoze edilen politikaların uygulanmasına aracılık etmekte, ama aynı zamanda da yerel kesimlerin kendi çıkarlarını savundukları araç konumuna gelmektedir. Bu gerilim, merkezi yönetim ve yerel yönetimler çelişkinin gerisinde kendisini hissettirmektedir. Böylece, yerel yönetimler; merkezi yönetimin yerel düzeydeki temsilcisi olarak ulusal bütünlüğün kurulmasını sağlarken, yerel kesimlerin temsilcisi olarak da bölgesel/kentsel alandaki görece özerk idari-mali yapının oluşturulmasına katkıda bulunmaktadır. Böyle bir ortamda, bölgesel ölçekte ve kentsel seviyedeki iktisadi ilişkilerde kilit konumdaki sermaye grupları, yerele mali kaynak aktarımı yapıldığı durumlarda faydalanan kesim olmaktadır. Fakat bu tür kaynak aktarımları iktisadi olarak güçlü olan kesimleri daha da güçlü konuma getirmektedir (Şengül, 2003: 186-187). Ayrıca yerel düzeyde, sermaye kesimlerini desteklemeye yönelik iktisat politikalarına geçilirken, yerel yönetimlerin idari-mali yapısı da dönüşüme uğramaktadır. Bu değişim yerinden yönetim örgütlenmesinden yerel yönetişime geçiş olarak adlandırılmaktadır. Kamu kesimi ile özel sektör arasındaki ayrışmanın azaldığı bir dönemde, yerel yönetimlerin idari-mali yapısı da belirginliğini yitirmekte, kurumsal sınırları daha az belirgin yönetim yapıları ortaya çıkmaktadır. Böylece, yerel yönetimler; bir yandan daha geniş bir içerik kazanıp kamu yönetimi örgütlenmesinin dışına taşarken, diğer yandan da enformel ve esnek bir yapı kazanmaktadır (Şengül, 2003: 196).

Yerel düzeydeki değişimin temel özelliklerinden biri yerel yönetimlerin ulusal düzeyle olan ilişkisindeki dönüşümdür. 1980 sonrası dönemde birbirini tamamlayan bir iş bölümü çerçevesinde ulusal düzeyin tamamlayıcıları olan bir yerinden yönetim modelinden, giderek ulusal düzeyle daha esnek ilişkiye giren bir yerelleşme modeline geçilmiştir. Bu çerçevede, ulusal sınırlar içindeki ve uluslararası alandaki yerel yönetimlerle yarışmaya zorlanan bir yerelleşme anlayışına geçiş, merkezi yönetim tarafından yerel yönetimlere yönetim modeli ile dayatılmıştır. Bu sürecin yerel yönetimler açısından sonuçlarından biri merkezi yönetimin, yerel yönetimlerin üstlenmiş oldukları yetki ve sorumlulukları yerine getirecek mali kaynakları tahsis etmedeki isteksizliğidir (Şengül, 2009: 84-85). 2000’lerde yürürlüğe giren yasalarda yetki aktarımı anlayışıyla kaynak tahsisine yönelik tercihleri arasında tutarsızlık vardır. Belediyelere büyük ölçekli harcamalar gerektiren kamusal hizmetler aktarılırken, belediyelerin mali kaynakla desteklenen yetki ve sorumluluklarında sınırlı bir artış görülmektedir (Şengül, 2009: 91-92). Yerel yönetimlerin, yetki ve sorumluluğunun yeniden düzenlenmesi ile yerel gelirler artışıyla güçlendirilmesi, yapısal uyum için kapasite kazandırılması ve ekonomik rekabet ortamının sağlanması doğrudur.<sup>3</sup> Yani yerelleşme sürecinin temel noktası mali hükümlerdedir. Yerel yönetimlere iktisadi güç aktarımı yapılmadığı, buna karşın sermaye kesiminin talepleri doğrudurunda borç ödeme kapasitesinin arttırıldığı gerçeği mali hükümlerde ortaya çıkmaktadır. Çünkü merkezi yönetiminin çeşitli görevlerini yerel yönetimlere bırakan yönetim modeli, kamu bütçesinin daha az miktardaki payını yerel yönetimlere bırakmaktadır. Bu durum da, yönetimle birlikte yerel yönetimlere ayrılan mali kaynaklara ilişkin sınırlamalar, aynı zamanda kamusal hizmetlere ayrılan kaynakların sınırlandırılması ve bütçedeki borç ödeme kapasitesinin arttırılması işlevlerini göstermektedir (Ataay ve Güney, 2007: 11).

Yerel yönetimler içinde Türkiye’de ilk defa 1980 sonrasında kurulan büyükşehir belediyeleri, piyasa temelli iktisadi mantığa yönelirken, kamusal hizmetleri sağlamada kendi birimlerinden çok, özel sektörü kullanmaya yönelmişlerdir. Özel sektör şirketlerinin yaygın kullanımına ek olarak, belediyelerin kendi yapıları içinde iktisadi işletmeler kurulmuş ve kamusal hizmet sunumunda bu işletmeler kullanılmıştır (Şengül, 2009: 176-177). Büyükşehir belediyeleri yönetim modeli çerçevesinde idari-mali dönüşüm geçirerek, finansal olarak girmekte zorlandıkları büyük ölçekli kamu yatırımlarına da artık yönelmişlerdir. Bu ekonomik büyüme modelinin finansmanında ise, merkezi yönetimden verilen payların sınırlı kalması nedeniyle, belediyeler merkezi yönetimin kendi kamu finansman anlayışıyla tutarlı biçimde dış borç kullanımına yönelmiştir. Kentlerdeki metro, tramvay ve raylı sistemler ile büyük ölçekli içme suyu, yol

ve kanalizasyon projelerinde uluslararası piyasalardaki kaynaklardan büyük miktarlarda krediler kullanılmıştır. Bu stratejinin neticesi olarak büyükşehir belediyeleri, mali ödeme kapasitelerini aşan bir borç sorunu ile karşı karşıya kalmıştır (Şengül, 2009: 177). Bu doğrultuda, 1980 sonrası süreçte; belediyelerin bölgesel/kentsel alandaki sermaye birikimine katkısı iki yolla gerçekleşmiştir. İlki, belediyeler tarafından gerçekleştirilen kamusal hizmetlerin özel sektör eliyle yürütülmesidir. İkincisi, belediyelerin kamu yatırımları için ihtiyaç duyduğu finansmanı kamu kesimi kaynaklarından ziyade özel sektör kaynaklarından elde etmesidir (Eroğlu ve Tunç, 2018: 35-36).

Türkiye ekonomik yapısındaki yerel kalkınmaya yönelik mekanizmaların dönüşmesi ve bölgesel/kentsel sermaye birikimine dayalı modele geçişle birlikte kamu kesimi birçok farklı işlev üstlenmiştir. Bu yönde; daha önce yerel kalkınma anlayışının gösterdiği verili mekansal biçimdeki eşitsizlikleri azaltmaya ilişkin işaretler, yerini bölgesel ölçeğin ve kentsel seviyenin sahip olduğu donanımları harekete geçirmeye bırakmıştır. Kamu kesiminin, mali destek ve teşviklerle bölgesel dengesizliği ortadan kaldırmak için piyasa yönelimli yerel düzeydeki müdahaleleri zamanla farklılaşmıştır. Farklılaşmayı ilk elden gösteren mali değişken kamu yatırımlarındaki azalma olmuştur. Sermaye birikiminin uluslararası piyasa ile bütünleştiği bir dönemde sermaye gruplarının rekabet için tüm olanakların kullanılması, bölgesel dengesizlikleri artırmıştır. Kamu kesiminin, bölgeler arası dengesizliği azaltacak yatırımlarındaki ve kentler için önemli olan altyapı harcamalarındaki düşüş, sermaye birikim sürecinin eşitsiz doğasını daha çok göstermiştir. Harcamalardaki düşüş, yatırımların değişen içsel bileşenlerine bağlı olarak bölgesel dengesizliğin temel belirleyeni olan kamusal hizmet sunumundaki eşitsizliklerin büyütülmüştür. Kamu yatırımlarının tek bir iktisadi mantığı kalmıştır; “*özel sektörün etkin faaliyet gösterebileceği iktisadi ortamın sağlanması.*” (Ercan, 2005: 77-78). Yerel yönetimler, sermaye çekebilmek için altyapıyı genişletme ve teşvik sağlama ile tüketici kesimi korumaya son veren iktisat politikalarıyla sermaye gruplarının faaliyetlerini serbestçe yürütmesine imkan tanımıştır. Böylece, sermaye kesimi bölgesel/kentsel alanda, belediyelere sağlamış olduğu vergi gelirinden daha fazla kamusal hizmet talebi yaratarak maliyet artışına neden olmuştur. Bu da, belediyelerin gelirlerini yeterince arttıramamasına ve borçlanmayla birlikte giderlerinin yükselmesine yol açmıştır (Nacar, 2005: 232-233).

Türkiye’deki idari-mali yeniden yapılanma, bölgeselleşme/kentleşme alanlarını içeren büyükşehir belediyelerinde yeni eğilimlere neden olmaktadır. Bu çerçevede mekânsal biçimdeki ölçeklendirme ile birlikte, büyük ölçekli sermaye gruplarında da bölgesel gelişmeden ve kentsel büyümeden doğan rantlardan pay alma doğrultusunda eğilimlere yol açmaktadır. Sermaye birikim sürecinin

bölgesel ölçekte ve kentsel seviyede gerçekleşmesi, sermaye kesiminin üretim alanından ticaret, finans ve yerel kamusal hizmetler alanlarına kaymasına yol açmaktadır. Aynı zamanda, bölgesel gelişmenin ve kentsel büyümenin güçlenen mekânsal biçimini de ortaya koymaktadır (Doğan, 2001: 107). Yani, böyle bir ortamda özellikle büyükşehir belediyelerinin sermaye birikim sürecindeki önemi giderek artmaktadır. Bu çerçevede büyükşehir belediyeleri, ekonomik gelişme açısından toplumsal değişim dinamikleri ile bağlantısıyla ele alınması gereken mekânsal biçim olmaktadır. Çünkü, yerel düzeyde idari-mali yapısı ile iktisadi ilişkileri düzenlemektedir. Bu belediyelerin, mal ve hizmet alımlarıyla, kamu finansmanı için gerekli kredilerle, altyapı ve yatırım harcamalarıyla sermaye birikim sürecine katkı sağlayan mali uygulamaları bulunmaktadır. Süreçte büyükşehir belediyelerinin yetki ve sorumluluğunun artmasıyla mali yükümlülükleri büyümekte, buna karşın sermaye birikimine katkı olarak kentsel kamu alımlarının ve bölgesel altyapı yatırımlarının payı da artmaktadır. Bu doğrultuda büyükşehir belediyelerinin sermaye birikim sürecindeki işlevi daha fazla öne çıkarılmaktadır (Eroğlu ve Tunç, 2018: 45-46).

Özetle, 1980 sonrası süreçteki ekonomik büyüme modelinde, yerel yönetimlerin kentsel seviyede kaynakları harekete geçirme ve bölgesel ölçekte yarışma kapasiteleri büyük önem taşıdığı varsayılmaktadır. Bu doğrultuda da, yerel yönetimlerin ekonomik başarısı yerel yönetim çerçevesinde belirlenmektedir (Şengül, 2003: 214). Bu tür bir idari-mali dönüşüm sürecinde, yerel yönetimler için yerel kalkınma yerine bölgesel gelişme ve kentsel büyümeyi merkeze alan iktisadi politikaları ağırlık kazanmıştır. Bu yönelim yerel yönetimler ve yerel düzeydeki sermaye gruplarının idari-mali yapı içinde daha etkin biçimde yer almasına yol açmıştır (Şengül, 2003: 216). Ancak yerel kalkınma, aslında bölgesel dengesizlik üzerinden temellenmekte ve kamu kesiminin doğrudan müdahalesi ile mevcut ekonomik eşitsizliği azaltmaya yönelik amaç taşımaktadır. Bu amaç, ulusal düzeydeki planlı kalkınma anlayışının da belirleyenlerindedir. Buna karşın Türkiye'deki ekonomik büyüme modeli bölgesel dengesizlikler açısından, sermaye birikim sürecinde eşitsizlikleri artırmaktadır. Çünkü ekonomik eşitsizlikler bölgeler arasında ve kentsel alanda yükselmektedir. Ekonomik eşitsizliğin önlenmesi için uygulanan piyasa temelli bölgesel gelişme ve kentsel büyüme, yerel kalkınmanın sahip olduğu herkesin yaşam standardının ve refahının düzeleceğine ilişkin kabulde de uyuşmamaktadır (Ercan, 2005: 68).

2000'li yıllarda yerel yönetimlerde, bölgeselleşme/kentleşme süreci açısından 1980 sonrası dönemi çağrıştıran hızda idari-mali yeniden yapılanma yaşanmıştır. Özellikle de AB'ye yapısal uyum kapsamında idari-mali düzenlemelerin yer aldığı bir dönemi oluşturmuştur. Kamu kesimindeki idari-mali yeniden yapılanma yeni çıkan birçok kanunla birlikte yerel yönetimler ile ilgili düzenlemeleri

de etkilemiştir. İdari-mali yeniden yapılanmanın yerel yönetimlerin yetki ve sorumluluk alanlarını genişletici özelliği dönüşümün başında gelmiştir.<sup>4</sup> Yerel sermaye kesimlerinin bölgesel/kentsel birikim süreci ardındaki gelişme, kapitalist piyasa ilişkileri doğrultusunda izlenen serbestleşme ve özelleştirme ile kamu kesiminin yeni sanayi yatırımı yaptırmamaya yönelik iktisat politikalarıdır. Bu gelişmeler kamu kesimini küçültürken, yerel düzeydeki sermaye gruplarının bölgesel gelişme ve kentsel büyüme politikalarında daha merkezi konuma getirmektedir. Yerel sermaye gruplarının, yerelleşmeyle birlikte ekonomik yapıda merkezi bir konum kazanması, yerel yönetim modelinin bugünkü anlamını almasında pay sahibi olmaktadır. Yerel yönetimle sermaye birikim sürecinde önemli hale gelen büyükşehir belediyeleri de bu dönüşümle birlikte, personel, bütçe ve kamusal hizmet sunumu bakımından ekonomik büyüme modelinin gerekleri doğrultusunda idari-mali yeniden yapılandırılmasını ve mekânsal biçimdeki ölçeklendirilmesini tamamlamıştır (Doğan, 2005: 85-86).

### **Ampirik Değerlendirme**

Belediyelerin bütçeleri bütün olarak gider, gelir ve finansman bütçesi şeklinde üçlü bir ayrıma sahiptir. Gider bütçesi kurumsal, fonksiyonel, finansman tipi ve ekonomik sınıflandırma şeklinde alt bir kategorizasyona sahipken, gelir bütçesi gelir türleri bağlamında, finansman bütçesi ise iç ve dış borçlanma ile likidite amaçlı tutulan nakit, mevduat ve menkul kıymetlerdeki değişiklikler bağlamında alt kategorizasyona sahiptir. Bu ayrımlar temelinde finansman bütçesi, gider ve gelir bütçesi arasındaki ilişkiyi ortaya koyan dolayısıyla da bütçenin sürdürülebilirliği noktasında temel öneme sahiptir. Bununla birlikte belediyelerin temel kurulma amacı etkin, verimli ve uyumlu şekilde hizmet sunum sürecinin yürütülmesidir. Bu amaç doğrultusunda belediyelerin gider bütçesinde yer alan kalemlerin bir kısmı belediyelerin yönetim giderlerine ilişkin iken, bir kısmı da belediyelerin hizmet sunumuna yönelik giderlerdir. Belediyelerin temel kurulma amacının gerçekleşmesi niteliğindeki hizmet sunum giderlerinin yönetim giderlerinden ayrı olarak incelenmesi ise gider bütçesinin ekonomik sınıflandırma bağlamında ele alınması ile mümkün olmaktadır. Buna göre ekonomik sınıflandırma kapsamında yer alan personel giderleri, sosyal güvenlik kurumu devlet primi gideri ile mal ve hizmet alımları kaleminde yer alan giderler yönetsel gider niteliğinde iken; faiz giderleri, sermaye giderleri, cari transferler ve sermaye transferleri ise doğrudan hizmet sunumuna ilişkin gider kalemleri kapsamında yer almaktadır (Kerimoğlu, Güngör ve Koyuncu, 2009: 33). Bu çalışma kapsamında da belediye gelir ve gider bütçesi kapsamındaki kalemler bağlamında 30 büyükşehir belediyesinin gelir ve gider yapılarının benzerlik gösterip göstermediği ampirik bir yöntem ile incelenmektedir. Bu inceleme dahilinde belediyelerin sermaye birikimi ile

ilişkinin, belediyelerin kuruluş amaçlarının da göz önünde bulundurarak, bütçe aracılığıyla sorgulanmasına yönelik bir değerlendirme yapılabilmesi amacıyla gider bütçesi kalemleri, yönetsel giderler ile doğrudan hizmet sunumuna yönelik giderlerin ayrılmasına imkan sağlayan ekonomik sınıflandırma esasına uygun olarak kullanılmaktadır.

*Araştırmanın Kapsamı:* Araştırma kapsamı, Türkiye'deki 30 büyükşehir belediyesinin bütçe gelir ve bütçe gider kalemlerine ilişkin verilerden oluşmaktadır. Bu kapsamda araştırmanın amacına uygun bir değerlendirme yapabilmek için Hazine ve Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanan belediye bütçe istatistiklerinden yararlanılmıştır.

*Araştırma Yöntemi:* Çalışmada istatistiki verilerin kullanımında, 6360 sayılı On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanununun 2012 yılında yayınlanarak yürürlük maddesi gereğince ilgili on dört ilin ilk mahalli idareler genel seçimi ile büyükşehir belediyesi niteliği kazandığı 2014 yılı baz alınarak dönemsel bir ayrıma gidilmiştir. Dönemsel ayırım, söz konusu kanunun büyükşehir belediye bütçeleri üzerindeki etkisini değerlendirebilmeye imkan verecek şekilde, ilgili verilerin 2009-2013 ve 2014-2018 yılları olmak üzere iki gruba ayrılması ile yapılmıştır. Bu doğrultuda her iki dönem itibariyle 30 büyükşehir belediyesinin bütçe gelir ve bütçe gider kalemleri kümeleme analizi ile incelenmektedir.<sup>5</sup>

Kümeleme analizi; birimleri, değişkenleri ya da birim ve değişkenleri, uzaklık, yakınlık, benzerlik ya da farklılıklara dayalı olarak hesaplanan bazı ölçümlerden yararlanarak homojen gruplara bölmek amacıyla kullanılmaktadır (Özdamar, 2018: 281). Kümeleme analizi kapsamında aşamalı ve aşamalı olmayan olmak üzere iki farklı temel kümeleme yöntemi bulunmaktadır. Aşamalı kümelemede hem birimler hem de değişkenler birbiriyle değişik benzerlik düzeylerinde kümeler oluştururken, aşamalı olmayan yöntemlerde sadece birimler kümelenmektedir (Özdamar, 2018: 321). Aşamalı ve aşamalı olmayan kümeleme yöntemleri çeşitlilik göstermekle birlikte, bu çalışma kapsamında, aşamalı olmayan kümeleme yöntemlerden en yaygın kullanılan K-Ortalamalar Yöntemi tercih edilmiştir. Bu yöntemin tercih edilme nedeni çalışmanın amacının birimlerin kümelenmesine yönelik olması ve bu doğrultuda aşamalı olmayan yöntemlerden en yaygın kullanılan K-Ortalamalar Yöntemi olmasıdır. Bu yöntemde çok sayıda birimden elde edilmiş sürekli p değişkenli veri setlerinin küme içi kareler toplamlarını minimize edecek biçimde k kümeye ayrılması amaçlanır.



$$p=(p_1, p_2, \dots, p_n) \text{ ve } q=(q_1, q_2, \dots, q_n) \quad \sqrt{\sum_{i=1}^n (p_i - q_i)^2} = \sqrt{(p_1 - q_1)^2 + (p_2 - q_2)^2 + \dots + (p_n - q_n)^2}$$

Bununla birlikte uzaklık ya da benzerlik matrisi hesaplamaya gerek olmaksızın verilerin küme sayılarının önceden belirlenmesi yeterlidir (Özdamar, 2018: 323). Çalışma kapsamında küme sayısının belirlenmesi için ise aşamalı küme yöntemleri ile elde edilen ve bağlantıları, uzaklıkları, birimlerin birbiri ile bağlanma düzeylerini gösteren ağaç grafiklerinden (dendrogram) yararlanılmaktadır. Ağaç grafiklerin elde edilebilmesi için, aşamalı kümeleme yöntemlerinden olan En Küçük Varyans Kümeleme Yönteminin (Ward Yöntemi) kullanılması bu yöntemin hiyerarşik kümeleme yöntemleri arasında genellikle en iyi sonuç veren yöntem olarak kabul edilmesi nedeniyle tercih edilmiştir (Hands ve Everitt: 1987; Ferreira ve Hitchcock: 2009). Bu yöntemde verilerin kümelenmesinde Karesel Öklid Uzaklığı ile hesaplanmış uzaklık matrisi kullanılmakta olup, kümelerin belirlenmesinde küme içi varyansın minimum olduğu birleştirmeler yapılmaktadır (Özdamar, 2018: 316).

Bu çerçevede çalışma kapsamında bütçe gelir ve gider kalemlerinin değişken olarak kullanıldığı 30 büyükşehir belediyesinin (birim) içerileceği kümelerin sayısını belirlemek için, Ward Yöntemi kullanılarak dendrogramlar oluşturulmaktadır. Küme sayısının belirlenmesini takiben K Ortalamalar Yöntemi kullanılarak küme ortalamaları ve kümeler arası uzaklık gibi değişkenler temelinde küme özelliklerine ilişkin bulgular ile değişkenlerin küme oluşumundaki belirleyici etkisini ortaya koymak amacıyla ANOVA varyans analizi sonuçları değerlendirilmektedir. Nihayetinde elde edilen bulguların tamamı kapsamında 30 büyükşehir belediyesinin kümeler bağlamında dağılımı incelenmektedir.

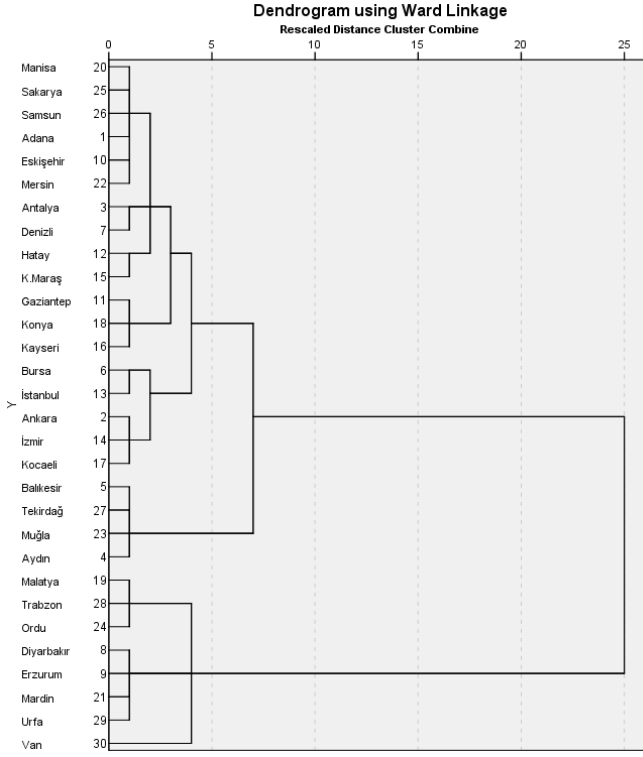
***Araştırma Bulguları:*** Araştırma bulguları dönemsel ayırım temelinde sunulacak olup, ilk olarak 2009-2013 dönemi, sonrasında ise 2014-2018 dönemine ilişkin bulgular yer almaktadır.

#### *i.2009-2013 Dönemi Bulguları*

Küme sayısının belirlenmesi amacıyla yapılan hiyerarşik kümeleme analizi sonucu elde edilen ağaç grafiği aşağıda yer almaktadır.

Hiyerarşik kümeleme analizi sonucu ulaşılan uzaklık düzeyleri göz önünde bulundurularak 30 ilin 6 kümeye ayrılması gerektiğine karar verilmiştir. Buna bağlı olarak da K Ortalama Tekniği kullanılarak ulaşılan sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

Şekil 1. Ağaç Grafiği (Dendrogram)



Küme merkezleri incelendiğinde belediye gelirleri açısından en yüksek ortalamanın vergi gelirleri ile teşebbüs ve mülkiyet gelirleri için üçüncü kümede, alınan bağış ve yardımlar ile özel gelirler için ikinci kümede, diğer gelirler için beşinci kümede, sermaye gelirleri için ise altıncı kümede olduğu görülmektedir. Bununla birlikte belediye gelirleri açısından en düşük ortalamalar vergi gelirleri için birinci kümede, teşebbüs ve mülkiyet gelirleri için ikinci kümede, alınan bağış ve yardımlar ile özel gelirler için beşinci kümede, diğer gelirler ile sermaye gelirleri için ikinci kümededir. Belediye gelirlerinin tamamı için değişken ortalamaları diğer kümelerden ikinci kümede belirgin ölçüde farklılaşırken, belirgin farklılığın olmadığı tek kümenin de üçüncü küme olduğu söylenebilir.

Belediye giderleri için küme merkezlerine bakıldığında ise en yüksek ortalamanın personel ve sosyal güvenlik giderleri için birinci kümede, mal ve hizmet alım giderleri için üçüncü kümede, faiz giderleri için beşinci kümede, cari transferler ile sermaye transferleri için ikinci kümede, sermaye giderleri için ise altıncı kümede olduğu görülmektedir. Belediye giderleri için en düşük ortalamalar personel ve sosyal güvenlik giderleri için altıncı kümede, mal ve hizmet alım giderleri ile faiz giderleri için ikinci kümede, cari transferler için birinci kümede,

sermaye giderleri ile sermaye transferleri için ise üçüncü kümededir. Belediye giderlerinin tamamı için değişken ortalamaları diğer kümelerden ikinci kümede belirgin ölçüde farklılaşırken, belirgin farklılığın olmadığı tek küme de dördüncü küme olmaktadır.

**Tablo 1. Son Küme Merkezleri**

Değişkenler	Kümelere					
	1	2	3	4	5	6
<b>Belediye Gelirleri</b>						
Vergi Gelirleri	4,45%	8,66%	7,54%	16,26%	10,72%	8,53%
Teşebbüs ve Mülkiyet Gelirleri	9,66%	4,29%	14,94%	26,97%	25,76%	18,44%
Alınan Bağış ve Yardımlar ile Özel Gelirler	35,55%	53,70%	29,24%	14,54%	10,18%	15,82%
Diğer Gelirler	47,76%	32,52%	45,53%	38,73%	49,28%	47,64%
Sermaye Gelirleri	2,49%	0,81%	2,71%	3,22%	3,25%	9,49%
<b>Belediye Giderleri</b>						
Personel Giderleri	27,01%	23,61%	25,42%	24,32%	18,19%	17,73%
Sosyal Güvenlik Giderleri	4,24%	3,07%	4,14%	3,93%	2,98%	2,86%
Mal ve Hizmet Alım Giderleri	31,38%	29,75%	41,17%	40,39%	35,39%	36,00%
Faiz Giderleri	1,13%	0,22%	0,96%	1,52%	3,05%	1,71%
Cari Transferler	2,82%	13,70%	3,43%	3,82%	4,26%	2,86%
Sermaye Giderleri	32,59%	28,04%	24,31%	25,55%	33,03%	37,56%
Sermaye Transferleri	0,58%	1,61%	0,35%	0,45%	0,85%	0,60%

Belediye gelir ve giderleri bütün olarak ele alındığında, değişken ortalamalarının diğer kümelerden belirgin olarak farklılık gösteren kümenin ikinci küme olduğu görülmektedir. Kümeler arasındaki ilişkilerin ortaya koyulabilmesi amacıyla küme merkezleri arasındaki uzaklık aşağıda yer alan tablo aracılığıyla değerlendirilmektedir.

Uzaklık değeri büyüdükçe kümeler arasındaki benzerlik değeri azalmaktadır. Buna bağlı olarak en yakın iki küme beş ve altıncı kümeler, en uzak iki küme ise ikinci ve beşinci kümelerdir.

**Tablo 2. Son Küme Merkezleri Arasındaki Uzaklık**

Küme	1	2	3	4	5	6
1		,277	,158	,332	,324	,258
2	,277		,338	,487	,532	,472
3	,158	,338		,221	,259	,225
4	,332	,487	,221		,169	,215
5	,324	,532	,259	,169		,125
6	,258	,472	,225	,215	,125	

**Tablo 3. Anova Varyans Analizi**

	Küme		Error		F	Sig.
	Mean Square	df	Mean Square	df		
Vergi Gelirleri	,007	5	,000	24	21,287	,000
Teşebbüs ve Mülkiyet Gelirleri	,028	5	,001	24	19,902	,000
Alınan Bağış ve Yardımlar ile Özel Gelirler	,074	5	,002	24	46,670	,000
Diğer Gelirler	,012	5	,001	24	8,320	,000
Sermaye Gelirleri	,004	5	,001	24	4,906	,003
Personel Giderleri	,008	5	,002	24	5,329	,002
Sosyal Güvenlik Giderleri	,000	5	,000	24	4,080	,008
Mal ve Hizmet Alım Giderleri	,007	5	,001	24	6,403	,001
Faiz Giderleri	,000	5	,000	24	2,377	,069
Cari Transferler	,002	5	,000	24	10,385	,000
Sermaye Giderleri	,012	5	,003	24	4,839	,003
Sermaye Transferleri	,000	5	,000	24	1,267	,310

Varyans analizi tablosu incelendiğinde faiz giderleri ( $p=0,069$ ) ve sermaye transferleri ( $p=0,310$ ) değişkenlerinin önemli olmayan olasılık düzeylerinde kümelemeye katkıları bulunurken, diğer değişkenlerin tamamının kümelemeye önemli olasılık düzeyinde ( $p<0,05$ ) katkısının bulunduğu görülmektedir.

Kümeleme yöntemi kapsamında yapılan analizler sonucunda 2009-2013 döneminde büyükşehir belediyesi olan 16 ilin ve ilgili dönem itibarıyla

büyükşehir belediyesi olmayan 14 ilin yer aldığı kümeler aşağıda yer alan tablo aracılığıyla sunulmaktadır.

**Tablo 4. Büyükşehir Belediyelerinin Ait Olduğu Kümeler**

Birinci Küme	Diyarbakır, Erzurum, Mardin, Şanlıurfa
İkinci Küme	Van
Üçüncü Küme	Kahramanmaraş, Malatya, Ordu, Trabzon
Dördüncü Küme	Antalya, Aydın, Balıkesir, Muğla, Tekirdağ
Beşinci Küme	Adana, Ankara, Bursa, Denizli, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Kocaeli, Manisa, Mersin, Sakarya
Altıncı Küme	Gaziantep, Hatay, Kayseri, Konya, Samsun

Her bir kümenin dolayısıyla da her bir kümedeki illerin belediye gelir ve gider kalemleri bazındaki temel özellikleri, son küme merkezleri (Tablo 1) ve küme merkezleri arasındaki uzaklık (Tablo 2) verileri ve de bu kapsamlarda yapılan değerlendirmeler aracılığıyla ele alınacaktır. Bu doğrultuda;

- Birinci kümede belediye gelirleri kapsamında vergilerin payı en düşük olmakta, diğer gelirlerin paylarının ise diğer kümelerin ortalaması düzeyinde olduğu görülmektedir. Bununla birlikte belediye giderleri kapsamında personel giderleri ile sosyal güvenlik kurumlarına devlet primi giderlerinin payı en yüksek düzeydeki küme iken; cari transferlerin payı ise en düşük düzeydeki kümedir.
- İkinci kümede teşebbüs ve mülkiyet gelirleri ile faiz gelirleri ve sermaye gelirlerinin payı belediye gelirleri kapsamında en düşük düzeyde iken; alınan bağış ve yardımlar ile özel gelirlerin payı en yüksek düzeydedir. Belediye giderleri kapsamında ise mal ve hizmet alım giderleri ile faiz giderlerinin payı en düşük düzeyde, cari transferler ile sermaye transferlerinin payı ise en yüksek düzeydedir.
- Üçüncü kümede belediye gelirleri kapsamındaki kalemlerin payları diğer kümelere göre ortalama düzeyde olmakla birlikte, belediye giderleri kapsamında mal ve hizmet alım giderlerinin payı en yüksek düzeyde, sermaye giderleri ile sermaye transferlerinin payı ise en düşük düzeydedir.
- Dördüncü kümede vergi gelirleri ile mülkiyet ve teşebbüs gelirlerinin payı belediye gelirleri kapsamında en yüksek düzeydedir. Belediye giderleri kapsamında ise personel giderleri, sosyal güvenlik kurumlarına devlet primi giderleri, mal ve hizmet alım giderlerinin paylarının ilgili kalemlerin en yüksek olduğu kümelerin paylarına oldukça yakın olduğu; faiz giderleri, cari transferleri sermaye transferleri ile sermaye

giderlerinin paylarının ise ilgili kalemlerin en düşük olduğu kümelerin paylarına oldukça yakın olduğu görölmektedir.

- Beşinci kümede belediye gelirleri kapsamında alınan bağış ve yardımlar ile özel gelirlerin payı en düşük düzeyde iken; faiz gelirlerinin payı en yüksek düzeydedir. Belediye giderleri kapsamında ise faiz giderlerinin payı en yüksek düzeyde, sermaye giderleri ile sermaye transferlerinin payları ise ilgili kalemlerin en yüksek olduğu kümelerin paylarına oldukça yakındır. Diğer taraftan personel giderleri ile sosyal güvenlik kurumlarına devlet primi giderlerinin payları ise ilgili kalemlerin en düşük olduğu kümelerin paylarına oldukça yakındır.
- Altıncı kümede sermaye gelirlerinin payı belediye gelirleri kapsamında en yüksek düzeydedir. Belediye giderleri kapsamında ise sermaye giderlerinin payı en yüksek düzeyde iken; personel giderleri ve sosyal güvenlik kurumlarına devlet primi giderlerinin payı en düşük düzeydedir.

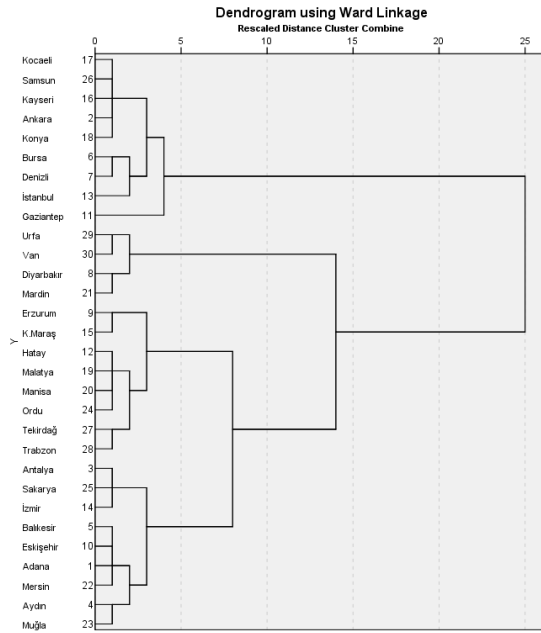
Bu çerçevede belediyelerin gider bütçelerinin tamamında yönetsel giderler ağırlıklı bir paya sahip olurken, bu ağırlığın kaynağını da mal ve hizmet alım giderleri esas olmak üzere personel ve sosyal güvenlik giderleri oluşturmaktadır. Ancak belediyelerin gider bütçeleri, kümeler arası ayrımı ortaya koyacak şekilde karşılaştırmalı olarak ele alındığında birinci (Diyarbakır, Erzurum, Mardin, Şanlıurfa), üçüncü (Kahramanmaraş, Malatya, Ordu, Trabzon) ve dördüncü (Antalya, Aydın, Balıkesir, Muğla, Tekirdağ) kümelerde yer alan illerde yönetsel giderlerin; ikinci (Van), beşinci (Adana, Ankara, Bursa, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Kocaeli, Mersin, Sakarya, Denizli ve Manisa) ve altıncı (Hatay, Gaziantep, Kayseri, Konya ve Samsun) kümede yer alan illerde ise hizmet sunumuna yönelik giderlerin ağırlığının görece olarak yüksek olduğu görölmektedir. Bununla birlikte yönetsel ve hizmet sunumuna yönelik kategorizasyon bağlamında iki ana gruba ayrılan bu illerin gelir kalemlerinin dağılımı ise gerek grup içi gerekse iki grup arası oldukça farklılık göstermektedir. Nitekim yönetsel gider kalemleri ağırlık gösteren illerin gelir kalemleri ele alındığında bir ve üçüncü kümedeki illerin gelir yapılarının kısmen benzerlik gösterdiği söylenebileceken, dördüncü kümedeki illerin gelir yapısının önemli ölçüde farklı olduğu görölmektedir. Buna göre dördüncü kümedeki illerde yönetsel giderlerin finansmanında diğer gelirlerin yanı sıra vergi gelirleri ile teşebbüs ve mülkiyet gelirleri gibi süreklilik gösteren gelir kalemleri ön plana çıkarken, bir ve üçüncü kümedeki illerde istikrarlı bir gelir kalemi olmayan alınan bağış ve yardımlar ile özel gelirler ön plana çıkmaktadır. Hizmet sunumuna yönelik gider kalemlerinin ağırlık gösterdiği illerin gelir kalemleri ele alındığında ise ikinci kümenin beş ve altıncı kümedeki illerden önemli ölçüde farklılaşarak, istikrarlı bir gelir kalemi olmayan alınan

bağış ve yardımlar ile özel gelirler kalemi ile finansmanının ağırlık gösterdiği görülmektedir. Buna bağlı olarak 16 büyükşehir belediyesinin bulunduğu 2009-2013 dönemi için, yönetsel ve hizmet sunumuna yönelik gider kategorizasyonu bağlamında büyükşehir belediyesi niteliğinde olan illerin gider bütçesinin esas olarak hizmet sunumuna yönelik gider ve büyükşehir belediyesi niteliğinde olmayan illerin bütçesinin de esas olarak yönetsel giderlerden oluşmasına bağlı olarak, gider kategorizasyonu bağlamında illerin dağılımının homojen bir yapı sergilediği sonucuna ulaşılmaktadır. Bununla birlikte belediye gelir kalemleri bazındaki dağılımın da oldukça homojen olduğu ve büyükşehir belediyesi niteliğinde olmayan illerin ağırlıklı olarak istikrarlı olmayan gelir kaynaklarına sahip olduğu görülmektedir.

## ii.2014-2018 Dönemi Bulguları

Küme sayısının belirlenmesi amacıyla yapılan hiyerarşik kümeleme analizi sonucu elde edilen ağaç grafiği aşağıda yer almaktadır.

### Şekil 2. Ağaç Grafiği (Dendrogram)



Hiyerarşik kümeleme analizi sonucu ulaşılan uzaklık düzeyleri göz önünde bulundurularak 30 ilin 6 kümeye ayrılması gerektiğine karar verilmiştir. Buna bağlı olarak da K Ortalama Tekniği kullanılarak ulaşılan sonuçlar aşağıda yer almaktadır.

Küme merkezleri incelendiğinde belediye gelirleri açısından en yüksek ortalamanın vergi gelirleri için dördüncü kümede, teşebbüs ve mülkiyet gelirleri için beşinci kümede, bağış ve yardımlar için üçüncü kümede, faiz, pay ve cezalar için altıncı kümede, sermaye gelirleri için ise ikinci kümede olduğu görülmektedir. Bununla birlikte belediye gelirleri açısından en düşük ortalamalar vergi gelirleri ile teşebbüs ve mülkiyet gelirleri için altıncı kümede, bağış ve yardımlar için beşinci kümede, faiz, pay ve cezalar için ikinci kümede, sermaye gelirleri için dördüncü kümededir. Belediye gelirlerinin tamamı için değişken ortalamaları diğer kümelerden altıncı kümede belirgin ölçüde farklılaşırken, belirgin farklılığın olmadığı tek kümenin de birinci küme olduğu söylenebilir.

**Tablo 5. Son Küme Merkezleri**

Değişkenler	Kümeler					
	1	2	3	4	5	6
<b>Belediye Gelirleri</b>						
Vergi Gelirleri	8,68%	10,00%	10,15%	11,83%	11,11%	5,44%
Teşebbüs ve Mülkiyet Gelirleri	18,67%	21,59%	18,86%	21,66%	24,51%	10,62%
Alınan Bağış ve Yardımlar ile Özel Gelirler	4,15%	4,50%	7,81%	3,70%	2,63%	6,57%
Diğer Gelirler	60,70%	48,45%	59,26%	60,13%	56,75%	74,70%
Sermaye Gelirleri	7,43%	13,85%	3,67%	2,59%	4,59%	2,63%
<b>Belediye Giderleri</b>						
Personel Giderleri	11,82%	8,00%	14,49%	19,10%	11,57%	18,56%
Sosyal Güvenlik Giderleri	1,94%	1,27%	2,34%	3,25%	1,85%	3,14%
Mal ve Hizmet Alım Giderleri	40,39%	39,02%	45,12%	47,58%	36,47%	46,92%
Faiz Giderleri	4,20%	3,24%	3,17%	3,36%	5,25%	1,84%
Cari Transferler	3,06%	3,56%	2,52%	2,33%	2,82%	2,40%
Sermaye Giderleri	36,32%	41,05%	30,31%	22,80%	40,43%	25,43%
Sermaye Transferleri	0,75%	0,77%	0,51%	0,92%	1,45%	0,85%

Belediye giderleri için küme merkezlerine bakıldığında ise en yüksek ortalamanın personel ve sosyal güvenlik giderleri ile mal ve hizmet alım giderleri için dördüncü kümede, faiz giderleri ile sermaye transferleri için beşinci kümede, cari transferler ile sermaye giderleri için ikinci kümede olduğu görülmektedir.



Belediye giderleri için en düşük ortalamalar personel ve sosyal güvenlik giderleri için ikinci kümede, mal ve hizmet alım giderleri için beşinci kümede, faiz giderleri için altıncı kümede, cari transferler ile sermaye giderleri için dördüncü kümede, sermaye transferleri için ise üçüncü kümededir. Belediye giderlerinin tamamı için değişken ortalamaları diğer kümelerden ikinci ve dördüncü kümelerde belirgin ölçüde farklılaşırken, belirgin farklılığın olmadığı tek küme birinci küme olmaktadır.

Belediye gelir ve giderleri bütün olarak ele alındığında, değişken ortalamalarının diğer kümelerden belirgin olarak farklılık gösteren kümelerin ikinci ve dördüncü kümeler olduğu görülmektedir. Kümeler arasındaki ilişkilerin ortaya koyulabilmesi amacıyla küme merkezleri arasındaki uzaklık aşağıda yer alan tablo aracılığıyla değerlendirilmektedir.

**Tablo 6. Son Küme Merkezleri Arasındaki Uzaklık**

Küme	1	2	3	4	5	6
1		,156	,099	,183	,100	,227
2	,156		,209	,283	,139	,372
3	,099	,209		,107	,161	,194
4	,183	,283	,107		,229	,198
5	,100	,139	,161	,229		,310
6	,227	,372	,194	,198	,310	

Uzaklık değeri büyüdükçe kümeler arasındaki benzerlik değeri azalmaktadır. Buna bağlı olarak en yakın iki küme birinci ve üçüncü kümeler, en uzak iki küme ise ikinci ve altıncı kümelerdir.

Varyans analizi tablosu incelendiğinde cari transferler ( $p=0,105$ ) ve sermaye transferleri ( $p=0,597$ ) değişkenlerinin önemli olmayan olasılık düzeylerinde kümelemeye katkıları bulunurken, diğer değişkenlerin tamamının kümelemeye önemli olasılık düzeyinde ( $p<0,05$ ) katkısının bulunduğu görülmektedir.

**Tablo 7. ANOVA Varyans Analizi**

	Cluster		Error		F	Sig.
	Mean Square	df	Mean Square	df		
Vergi Gelirleri	,002	5	,001	24	4,500	,005
Teşebbüs ve Mülkiyet Gelirleri	,009	5	,001	24	8,564	,000
Alınan Bağış ve Yardımlar ile Özel Gelirler	,002	5	,001	24	3,141	,025
Diğer Gelirler	,023	5	,002	24	12,597	,000
Sermaye Gelirleri	,005	5	,001	24	8,487	,000
Personel Giderleri	,007	5	,000	24	14,078	,000
Sosyal Güvenlik Giderleri	,000	5	,000	24	13,222	,000
Mal ve Hizmet Alım Giderleri	,008	5	,001	24	15,367	,000
Faiz Giderleri	,000	5	,000	24	3,080	,028
Cari Transferler	,000	5	,000	24	2,069	,105
Sermaye Giderleri	,023	5	,000	24	47,662	,000
Sermaye Transferleri	,000	5	,000	24	,746	,597

Kümeleme yöntemi kapsamında yapılan analizler sonucunda 2014-2018 dönemi itibarıyla büyükşehir belediyesi olan 30 ilin yer aldığı kümeler aşağıda yer alan tablo aracılığıyla sunulmaktadır.

**Tablo 8. Büyükşehir Belediyelerinin Ait Olduğu Kümeler**

Birinci Küme	Ankara, Erzurum, Kahramanmaraş, Kayseri, Konya, Samsun
İkinci Küme	Gaziantep, İstanbul
Üçüncü Küme	Antalya, Hatay, İzmir, Malatya, Manisa, Ordu, Sakarya, Tekirdağ, Trabzon
Dördüncü Küme	Adana, Aydın, Balıkesir, Eskişehir, Mersin, Muğla
Beşinci Küme	Bursa, Denizli, Kocaeli
Altıncı Küme	Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Van

Her bir kümenin dolayısıyla da her bir kümedeki illerin belediye gelir ve gider kalemleri bazındaki temel özellikleri, son küme merkezleri (Tablo 5) ve küme merkezleri arasındaki uzaklık (Tablo 6) verileri ve de bu kapsamlarda yapılan değerlendirmeler aracılığıyla ele alınacaktır. Bu doğrultuda;

- Birinci kümede belediye gelir ve giderleri kapsamında yer alan bütün kalemlerinin payları diğer kümelere göre ortalama düzeydedir. Ancak belediye giderleri kapsamında ise faiz, cari transferler ile sermaye giderlerinin payları ilgili kalemlerin en yüksek olduğu kümelerin paylarına oldukça yakındır.

- İkinci kümede faiz gelirleri en düşük düzeyde iken, sermaye gelirlerinin payı belediye gelirleri kapsamında en yüksek düzeydedir. Belediye giderleri kapsamında ise personel giderleri ile sosyal güvenlik kurumlarına devlet primi giderlerinin payı en düşük düzeyde, cari transferler ile sermaye transferlerinin payları ise en yüksek düzeydedir.
- Üçüncü kümede belediye gelirleri kapsamındaki kalemlerin payları diğer kümelere göre ortalama düzeyde olmakla birlikte, belediye giderleri kapsamında mal ve hizmet alım giderlerinin payı ilgili kalemin en yüksek olduğu kümenin payına oldukça yakındır. Sermaye transferlerinin payı en düşük düzeydeyken, cari transferlerin payı ise ilgili kalemin en düşük olduğu kümenin payına oldukça yakındır.
- Dördüncü kümede belediye gelirleri kapsamında vergi gelirleri payı en yüksek düzeyde iken; sermaye gelirlerinin payı en düşük düzeydedir. Belediye giderleri kapsamında ise personel giderleri, sosyal güvenlik kurumlarına devlet primi giderleri, mal ve hizmet alım giderlerinin paylarının en yüksek düzeyde iken; cari transferler ile sermaye giderlerinin paylarının ise en düşük düzeydedir.
- Beşinci kümede belediye gelirleri kapsamında teşebbüs ve mülkiyet gelirlerinin payı en yüksek düzeyde, alınan bağış ve yardımların payı en düşük düzeydedir. Belediye giderleri kapsamında ise faiz giderleri ile sermaye transferlerinin payı en yüksek düzeydeyken, sermaye giderleri ve sermaye transferlerinin payları da ilgili kalemlerin en yüksek olduğu kümelerin paylarına oldukça yakındır. Diğer taraftan mal ve hizmet alım giderlerinin payı en düşük düzeydeyken, personel giderleri ile sosyal güvenlik kurumlarına devlet primi giderlerinin payları ise ilgili kalemlerin en düşük olduğu kümelerin paylarına oldukça yakındır.
- Altıncı kümede belediye gelirleri kapsamında faiz gelirlerinin payı en yüksek düzeydeyken vergi gelirleri ile teşebbüs ve mülkiyet gelirlerinin payı en düşük düzeydedir. Belediye giderleri kapsamında ise faiz giderlerinin payı en düşük düzeydeyken cari transferler ile sermaye giderlerinin payları ilgili kalemlerin en düşük olduğu kümelerin paylarına oldukça yakındır. Diğer taraftan personel giderleri, sosyal güvenlik kurumlarına devlet primi giderleri ile mal ve hizmet alım giderlerinin payları ise ilgili kalemlerin en yüksek olduğu kümelerin paylarına oldukça yakındır.

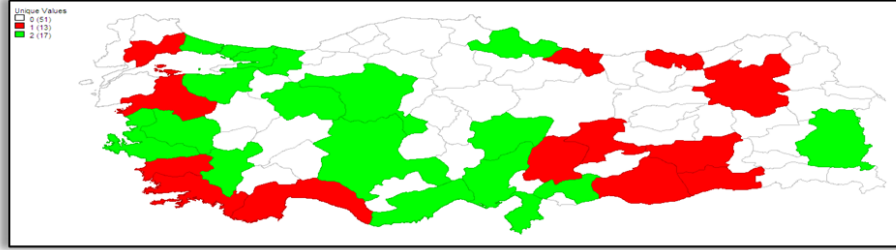
Bu çerçevede belediyelerin gider bütçelerinin tamamına yakınında yönetsel giderler ağırlıklı bir paya sahip olurken, bu ağırlığın kaynağını da mal ve hizmet

alım giderleri oluşturmaktadır. Ancak belediyelerin gider bütçeleri, kümeler arası ayrımı ortaya koyacak şekilde karşılaştırmalı olarak ele alındığında üçüncü (Antalya, Hatay, İzmir, Malatya, Manisa, Ordu, Sakarya, Tekirdağ, Trabzon), dördüncü (Adana, Aydın, Balıkesir, Eskişehir, Mersin, Muğla) ve altıncı (Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Van) kümelerde yer alan illerde yönetsel giderlerin; birinci (Ankara, Erzurum, Kahramanmaraş, Kayseri, Konya, Samsun), ikinci (Gaziantep, İstanbul) ve beşinci (Bursa, Denizli, Kocaeli) kümede yer alan illerde ise hizmet sunumuna yönelik giderlerin ağırlığının görece olarak yüksek olduğu görülmektedir. Bununla birlikte yönetsel ve hizmet sunumuna yönelik kategorizasyon bağlamında iki ana gruba ayrılan bu illerin gelir kalemlerinin dağılımı ise gerek grup içi gerekse iki grup arası oldukça benzerlik göstermektedir. Bütün kümelerde belediye gelirlerinin önemli bir kısmı diğer gelirler kaleminden oluşmakta olup, vergi gelirleri ile teşebbüs ve mülkiyet gelirleri gibi süreklilik gösteren gelir kalemleri de önemli bir paya sahiptir. Ancak sadece yönetsel giderlerin ağırlık gösterdiği illerden altıncı kümede yer alan illerde (Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Van) vergi gelirleri ile teşebbüs ve mülkiyet gelirlerinin payları daha düşük olup, esas ağırlık belirgin ölçüde diğer gelirler kaleminden oluşmaktadır. Buna bağlı olarak 30 büyükşehir belediyesinin bulunduğu 2014-2018 dönemi için, bu dönem itibarıyla büyükşehir belediyesi niteliğinde olan illerin (14 il) gider bütçelerinin esas olarak yönetsel giderlerden ve halihazırda (16 il) büyükşehir belediyesi niteliğinde olan illerin gider bütçelerinin ise esas olarak hizmet sunumuna yönelik giderlerden oluşmasına bağlı olarak, gider kategorizasyonu bağlamında illerin dağılımının homojen bir yapı sergilediği sonucuna ulaşılmaktadır. Bununla birlikte gider bütçesinde ortaya çıkan homojen yapı, gelir bütçesi bağlamında ele alındığında ise büyükşehir belediyesi niteliğinin önceki dönemde mevcut olup olmamasından bağımsız olarak 30 ilin tamamındaki gelir yapısının benzerliği nedeniyle heterojen bir yapının bulunduğu söylenebilir.

## Genel Değerlendirme

Büyükşehir belediye bütçelerinin gelir ve gider yapısında dönemsel değişiklikler ortaya çıkmış olmakla birlikte, söz konusu değişiklikler görece olarak dolayısıyla da kümeleme analizi bağlamında ele alındığında gider bütçesinin belirleyici etkisi olduğu görülmektedir. Buna göre illerin diğer hangi iller ile birlikte aynı kümede yer alacağı hususunda, dönemsel bazda gelir bütçesinde ortaya çıkan dönüşümlerin ötesinde gider bütçelerinde ortaya çıkan belirgin farklılaşmaların etkili olduğu söylenebilir. Bu durum, büyükşehir belediyesi niteliğine haiz 30 ilin gider kalemlerinin yönetsel gider ve hizmet sunumuna yönelik gider şeklinde kategorize edilmiş haliyle aşağıda yer alan Şekil 3 ve Şekil 4 aracılığıyla da sunulmaktadır.

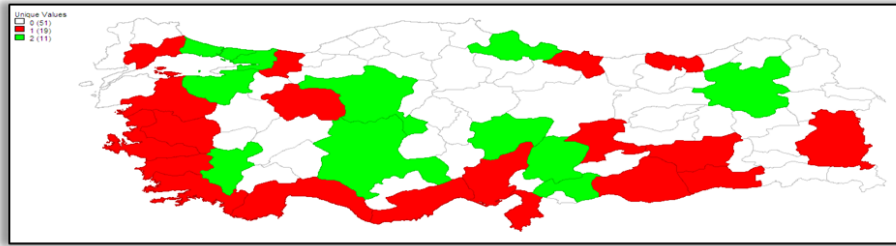
### Şekil 3. Büyükşehir Belediyeleri Gider Bütçeleri İtibariyle Yönetmel Giderler ve Hizmet Sunum Giderleri (2009-2013 Dönemi)



Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü Belediye Bütçe istatistikleri kullanılarak oluşturulmuştur.

Şekil 3’de yer alan kırmızı renkler yönetmel giderlerin, yeşil renkler ise hizmet sunum giderlerinin görel olarak ağırlık kazandığı illeri göstermektedir. Buna göre 2009-2013 dönemi itibariyle 30 ilin 13 tanesinde yönetmel giderler, 17 tanesinde ise hizmet sunumuna yönelik giderler görel olarak ağırlık kazanmaktadır. Yönetmel giderler bu dönem itibariyle büyükşehir belediyesi niteliğinde olmayan illerde görel olarak ağırlık kazanırken, büyükşehir belediyesi niteliğindeki sadece üç ilde (Erzurum, Diyarbakır, Antalya) ağırlıklı paya sahiptir. Hizmet sunum giderleri ele alındığında da tam tersi bir durum ile karşılaşmakta olup, 17 ilin sadece dört tanesi (Hatay, Van, Manisa, Denizli) büyükşehir belediyesi niteliğinde değildir. Buna bağlı olarak büyükşehir belediyesi niteliğinde olan iller ile olmayan iller arasında gider bütçesi bağlamında temel bir farklılığın bulunduğu söylenebilir.

### Şekil 4. Büyükşehir Belediyeleri Gider Bütçeleri İtibariyle Yönetmel Giderler ve Hizmet Sunum Giderleri (2014-2018 Dönemi)



Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü Belediye Bütçe istatistikleri kullanılarak oluşturulmuştur.

Şekil 4’de yer alan kırmızı renkler yönetmel giderlerin, yeşil renkler ise hizmet sunum giderlerinin görel olarak ağırlık kazandığı illeri göstermektedir. Buna

göre 2014-2018 dönemi itibariyle 30 ilin 19 tanesinde yönetsel giderler, 11 tanesinde ise hizmet sunumuna yönelik giderler görece olarak ağırlık kazanmaktadır. Yönetimsel giderler bu dönem itibariyle de büyükşehir belediyesi niteliği kazanan illerde (12 il) ağırlık kazanmakla birlikte, halihazırda büyükşehir belediyesi niteliğinde bulunan illerin (7 il) sayısı da 2009-2013 dönemine göre önemli ölçüde artmıştır. Hizmet sunum giderleri ele alındığında da önceki dönem ile benzer bir durum ile karşılaşmakta olup, 11 ilin sadece iki tanesi (Kahramanmaraş, Denizli) bu dönem itibariyle büyükşehir belediyesi niteliği kazanmıştır. Buna bağlı olarak büyükşehir belediyesi niteliğinde olan iller ile olmayan iller arasında gider bütçesi bağlamında bu dönem itibariyle de temel bir farklılığın bulunduğu söylenebilir.

Diğer taraftan kümeleme analizi açısından gider bütçesinin belirleyici rolünün ötesinde gelir bütçesinde de dönemsel farklılıklar ortaya çıkmıştır. Söz konusu farklılıklar kümelerin oluşumunda gider bütçesi kadar iller arası belirleyici farklılık oluşturmamış olsa da dönemsel bazda oluşan dönüşümü ortaya çıkarmaktadır. Buna göre bütün gelir kalemlerinin oransal dağılımında farklılıklar ortaya çıkmış olmakla birlikte, belirgin farklılık alınan bağış ve yardımlar ile özel gelirler ve diğer gelirler kalemlerinde gerçekleşmiştir. İlk dönem itibariyle vergi gelirlerinden daha yüksek bir orana sahip olan alınan bağış ve yardımlar ile özel gelirlerin payı ikinci dönem önemli ölçüde düşerken, diğer gelirler kaleminin payında da belirgin ölçüde yükselme olmuştur. Bu durum, 2014 yılında yürürlüğe giren 6360 sayılı Kanunun m. 23 uyarınca büyükşehir belediye sınırının ilin mülki sınırı olacak şekilde genişletilmesi ve m. 25.-27. uyarınca da büyükşehir belediye sınırları içinde yapılan genel bütçe vergi gelirleri tahsilatı toplamından ayrılan büyükşehir belediye payının artırılmış olmasından kaynaklanmaktadır. İlgili kanun dönemsel bazda ortaya çıkan farklılığın temel sebebinin oluşturmakla birlikte, az da olsa kümeleme üzerinde etkili olabilecek bir düzenlemeyi de içermektedir. Büyükşehir belediyelerine ayrılan payın %60'lık kısmı doğrudan ilgili büyükşehir belediyesi hesabına, %40'lık kısmı ise nüfus (%70) ve yüzölçümü (%30) kriterlerine göre ayrılmaktadır. Bu durum ise genel bütçe vergi tahsilatı yüksek olan illerin aleyhine düşük olan illerin lehine bir duruma neden olmaktadır. Kümeleme bazında ortaya çıkan bu durum, il bazında vergi tahsilatlarının incelendiği Doğan ve Sarıçimen'in (2021) çalışmasında ulaşılan sonuçlar ile birlikte değerlendirildiğinde, genel bütçe vergi gelirleri tahsilatı toplamının yüksek olduğu İstanbul ile hem vergi tahsilat toplamının yüksek olduğu hem de vergi tahsilat tahakkuk oranının en yüksek olduğu il olan Kocaeli ve vergi tahsilat toplamının düşük olduğu Mardin ile Şanlıurfa illeri bazında açıkça görülmektedir. Gelir bütçesi içinde diğer gelirlerin payı ilk dönem İstanbul ve Kocaeli için % 49,28 ile ilk dönemin en yüksek

kümesi iken ikinci dönem İstanbul için %48,45, Kocaeli için ise % 56,75 oranı ile ikinci dönemin en düşük iki kümesine karşılık gelmektedir. Bu oran Mardin ve Şanlıurfa için ise ilk dönem % 47,76 iken, ikinci dönem % 74,70 ile belığın ölçüde artmıştır.

Büyükşehir belediye bütçeleri, 2009-2018 dönemi itibariyle bütün olarak ele alındığında gelir bütçesi ve gider bütçesi açısından farklı özellikler ile karşılaşılmaktadır. Gelir bütçesinde yukarıda belirtildiği gibi 6360 sayılı kanununun yürürlüğe girdiği 2014 itibariyle önceki döneme göre esas itibariyle gelir kalemlerinin dağılımı bazında bir değişiklik gerçekleşmiştir. Gider bütçesinde ortaya çıkan değişiklik ise gider kalemlerinin oransal değişiminin ötesinde mekansal biçimin sermaye kesimi ile ilişkisi bağlamında gerçekleşmiştir. Bu durumun temel göstergesi olarak ise gider bütçesinde yer alan yönetsel gider niteliğinde mal ve hizmet alım giderleri ile hizmet sunum gideri niteliğindeki sermaye giderlerinin her iki dönem itibariyle bütçedeki belirgin ağırlığıdır. Farklı kategorilerde yer alsa da her iki gider kalemi de belediyelerin özel sektöre yapığı harcamalar olup (Yaş ve Usta: 2016), bu kalemler aracılığıyla belediyeler sermaye birikimine kısa ve uzun vadeli katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte Şekil 3 ve Şekil 4 kapsamında değerlendirildiği gibi belediyelerin sermaye grupları ile kurdukları bu ilişki, 6360 sayılı kanun ile büyükşehir belediyesi niteliği kazanan 14 ilde esas olarak ilgili büyükşehir belediyesinin kısa vadeli yönetsel giderleri aracılığıyla gerçekleşirken diğer 16 büyükşehir belediyesinde ise uzun vadeli hizmet sunum giderleri aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu durum iller itibariyle karşılaştırmalı olarak ele alındığında da sermaye kesiminin mekansal biçim ile kurduğu ilişkisinin etkisi görülmektedir. Buna göre her iki dönem de gider bütçesi görece olarak hizmet sunum giderinden oluşan illere bakıldığında sermaye birikimi olanağı sağlayan sanayi ve ticaretin gelişmiş olduğu İstanbul, Kocaeli, Bursa, Ankara, Gaziantep, Kayseri, Konya, Samsun ve Denizli'den oluştuğu görülmektedir. Bu illerin tamamı belediye kanununda 2000'li yıllardan itibaren yaşanan yoğun değişikliklerin ötesinde sanayi ve ticaret merkezi niteliğine sahiptir. Bununla birlikte söz konusu illerde sektörel bazda kümelenmenin bulunması ve özellikle Gaziantep, Kayseri ve Konya için önemli bir etkiye sahip olan çevre iller arasında merkezi kent olma nitelikleri, sermaye birikiminin yoğunlaşmasına neden olmuştur. Türkiye'de sermayenin yerleşim yeri niteliğindeki bu illerde, büyükşehir belediyelerinin de söz konusu niteliğin destekleyicisi oldukları yapılan analiz ile de ortaya koyulmuştur. Ayrıca büyükşehir belediyeleri tarafından yapılan uzun vadeli sermaye giderlerinin söz konusu illerdeki yoğunluğu 6360 sayılı kanun ile büyükşehir belediye sınırlarında ortaya çıkan genişlemenin getirdiği ilave yönetsel gider artışına rağmen gerçekleşmiştir.

Bu illerden farklı olarak 2014 itibariyle Büyükşehir Belediyesi niteliği kazanan Denizli ise merkez il niteliğine sahip olmaması, yeterli düzeyde yabancı yatırımcı çekememesi ve büyük ölçüde aile şirketlerinden oluşan bir ekonomik yapıya sahip olması nedeniyle dezavantajlı konumundadır. Ancak 1973 yılında kalkınmada öncelikli yöreler arasında yer alması ve sektörel kümeleme yöntemini benimsemesi, kendi özkaynakları ile hareket eden bir yapıya sahip olması Denizli'yi kendi iç dinamikleriyle gelişen bir il konumuna getirmiştir (Keyman ve Lorasdağı, 2020). Bununla birlikte 6360 sayılı kanun ile ortaya çıkan değişiklikler ve Denizli'nin büyükşehir belediyesi niteliği kazanması, Denizli büyükşehir belediyesinin uzun vadeli sermaye birikimini destekleme niteliğini ortadan kaldırmamıştır. Bu durum üzerinde de belirleyici olan unsurun, Denizli'de nüfus yoğunluğunun Türkiye ortalaması altında olması ve bu nüfusun önemli kısmının il merkezinde yer alması nedeniyle, büyükşehir belediye sınırlarının genişlemesinin belediye gider bütçesi üzerinde yönetsel gider bağlamında ilave artış oluşturmaması olduğu söylenebilir.

Her iki dönem de gider bütçesi görece olarak yönetsel giderlerden oluşan illerde ise sermaye birikimi ilgili büyükşehir belediyeleri tarafından kısa vadeli olarak desteklenmiştir. Bu illerden Mardin, Şanlıurfa, Malatya, Ordu, Trabzon, Aydın, Balıkesir, Muğla ve Tekirdağ 6360 sayılı kanun ile büyükşehir belediyesi niteliği kazanmış olup, söz konusu niteliğe sahip olmanın getirdiği ilave yönetsel gider artışının etkisi ile bu bağlamda gider bütçesi itibarı ile ilk dönemden önemli ölçüde farklılaşmamışlardır. Benzer durum 6360 sayılı kanun öncesi de büyükşehir belediyesi niteliğine sahip Diyarbakır ve Antalya illeri için de ortaya çıkmıştır. Söz konusu illerin tamamına bakıldığında sanayi ve ticaret merkezi ya da çevre iller arasında merkezi kent niteliğine sahip olmayan, dolayısıyla da sermaye birikiminin yoğunlaştığı iller olmadıkları söylenebilir. Ancak bu durum söz konusu illerde sermaye birikimi olmadığı ve ilgili büyükşehir belediyeleri tarafından sermaye birikimini destekleyecek yönde harcama yapılmadığı anlamına gelmemektedir. Daha önce de belirtildiği gibi yönetsel giderler bütçede ağırlıklı da olsa, bu giderlerin de esas olarak özel sektörden yapılan mal ve hizmet gideri olması sermaye birikiminin kısa vadeli olarak desteklendiğini göstermektedir.

6360 sayılı kanunun getirdiği değişiklikler, büyükşehir belediyesi niteliği kazanan ve halihazırda bu niteliğe sahip olan illerden az da olsa bir kısmının gider bütçesi üzerinde daha belirleyici olmuştur. İlk olarak ilgili kanun öncesi büyükşehir belediyesi niteliğine sahip illere bakıldığında Adana, Mersin, İzmir, Eskişehir ve Sakarya ile karşılaşılmaktadır. Bu illerde ilk dönem hizmet sunum gideri görece olarak ağırlıklı paya sahip iken, ikinci dönem yönetsel giderlerin payı görece olarak ağırlık kazanmıştır. Söz konusu illerin tamamı sanayi ve ticaret



açısından gelişmiş olmakla birlikte, İstanbul gibi sermaye çeken ve Anadolu Kaplanları olarak anılan Kayseri, Konya, Gaziantep ve Denizli illerinin sahip oldukları özkaynak ve ağırlıklı olarak kendi iç dinamikleriyle oluşturdukları sermaye birikim düzeyine sahip değillerdir. Bu durum üzerinde bu illerin çevre iller arasında merkezi kent olmaması önemli bir etken olmakla birlikte, özellikle de bu illerin sahip oldukları sanayi ve ticaretteki gelişmişlik düzeylerinin, finansal gelişmişliğe yansımamış olması temel farkı oluşturan hususlardan biridir. İllerin bu özellikleri, sahip oldukları gelişmişlik düzeyine rağmen bu illerde görece olarak sermaye birikiminin daha düşük olmasına, dolayısıyla da büyükşehir belediye bütçesi kapsamındaki uzun vadeli sermaye birikimine yönelik desteklerin daha düşük kalmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte Adana, Mersin ve İzmir Türkiye'nin doğusundaki illerden yoğun göç alırken, Eskişehir'in de çevre illerden aldığı göç miktarı yüksektir. Nüfus artışının gerektirdiği ilave yönetsel gider ihtiyacı, büyükşehir belediye sınırlarının genişlemesinin gerektirdiği yönetsel gider ihtiyacı ile birleştiğinde, ilgili kanunun söz konusu illerin gider bütçesi üzerindeki etkisi belirgin hale gelmektedir. İkinci olarak da 6360 sayılı kanun ile büyükşehir belediyesi niteliği kazanan illere bakıldığında Hatay, Van ve Manisa ile karşılaşılmaktadır. Bu illerde de ilk dönem hizmet sunum gideri görece olarak ağırlıklı paya sahip iken, ikinci dönem yönetsel giderlerin payı görece olarak ağırlık kazanmıştır. Bu durum söz konusu illerin sanayi ve ticaret merkezi niteliğine haiz olmamaları ve kanun değişikliği ile belediye sınırlarındaki genişlemenin getirdiği ilave yönetsel gider artışının etkisi olarak değerlendirilebilir. Özellikle İzci ve Turan (2013:142) tarafından yapılan çalışmada belirtildiği gibi Van'da 2011 yılında yaşanan depremin de etkisi ile inşaat sektörü başta olmak üzere farklı sektörlerde yapılan yatırımlar bulunsa da, belediye sınırlarında ortaya çıkan genişlemenin bütçe üzerindeki etkisi daha fazla olmuştur. Buna bağlı olarak da hizmet sunumu amacıyla büyükşehir niteliği verilen bu illerde söz konusu amaca ulaşılamadığı, aksine uzun vadeli sermaye birikimini destekleyecek nitelikteki hizmet sunum niteliklerinin geri plana atılmasına yol açtığı söylenebilir. Bununla birlikte hem büyükşehir belediyesi niteliğine haiz hem büyükşehir belediyesi niteliği kazanan bu illerin tamamında ilgili kanun ile büyükşehir belediyesinin temel kurulma amacından uzaklaşmış olunmasına rağmen sermaye birikimine yönelik destek kısa vadeli de olsa devam etmektedir.

6360 sayılı kanunun gider bütçeleri üzerinde belirleyici olduğu illerden iki tanesinde ise diğerlerinden farklı bir durum ile karşılaşılmaktadır. Bu iki ilden biri halihazırda büyükşehir belediyesi niteliğine sahip olan Erzurum iken, diğeri de büyükşehir belediyesi niteliği kazanan Kahramanmaraş ildir. Bu illerde ilk dönem yönetsel giderler ağırlıklı paya sahip iken, ikinci dönem hizmet

sunum giderlerinin payı ağırlık kazanmıştır. Gider bütçesinde ortaya çıkan farklılaşmanın sebebi her iki ilde de aynı iken, sermaye ile kurdukları ilişki farklılık göstermektedir. Her iki ilde de yönetsel giderlerin ilk dönem yüksek iken ikinci dönem düşük olma nedeni ilk dönem personel giderleri ve sosyal güvenlik giderlerinin payındaki belirgin yüksekliğin ikinci dönem önemli ölçüde azalmış olmasıdır. Bu durumun gider bütçesi üzerindeki oransal dağılıma yansımaları ise Erzurum'da mal ve hizmet alım giderlerindeki yükselme, Kahramanmaraş'ta ise sermaye giderlerindeki yükselme şeklindedir. Buna göre büyükşehir belediye sınırlarının genişlemesinin gerektirdiği ilave yönetsel gider artışının etkisi Erzurum'da hissedilmekle birlikte, hizmet sunumuna yönelik gider artışı da bu durumun etkisini telafi edici ölçüde gerçekleşmiştir. Diğer taraftan büyükşehir belediye sınırlarının genişlemesinin gerektirdiği yönetsel gider artışının etkisi Kahramanmaraş'ta belirgin ölçüde ortaya çıkmamıştır. Aksine büyükşehir belediyesi niteliği kazanılması ile birlikte belirgin ölçüde hizmet sunumuna yönelik gider artışı gerçekleşmiştir. Bu durum, Kahramanmaraş'ta, sanayi, ticaret merkezi ve çevre iller arasında merkezi kent niteliğine sahip olan, dolayısıyla da hizmet sunum giderlerinin yüksek olduğu diğer büyükşehir belediyelerinden farklı olarak, ikinci dönem artan ulaşım ve altyapı yatırımlarının etkisi ile gerçekleşmiştir. Buna bağlı olarak da Erzurum ve Kahramanmaraş illerinde de büyükşehir belediyeleri aracılığıyla doğrudan doğruya uzun vadeli sermaye birikiminin desteklendiği söylenebilir.

## Sonuç

Kamu yönetimi örgütlenmesinin organik parçası niteliğindeki yerel yönetimler, kapitalist üretimin yanında, yeniden üretim sürecinin de gerçekleştirildiği mekânsal biçimlerdir. Yerel yönetimler, yetki ve sorumluluk sınırları ile kaynak ve gelir düzeyleri bağlamında yeniden üretimin sürekliliğini temin etme aracı niteliğindeki idari-mali yapıya sahiptirler. Bu kapsam içinde, idari-mali dönüşüm süreciyle; altyapı, ulaşım, mekânsal örgütlenme ve kamusal hizmet sunumu koşullarını yerine getirmek ile kolektif tüketimin sürdürülmesi için gerekli çevresel önlemleri almak ile sınırlandırılmışlardır (Güler, 2013: 188). Yerel yönetimlerin yeniden üretim sürecindeki rolü Türkiye'deki kamu kesimi bağlamında ele alındığında ise, bu sürecin sürekliliğinin yanı sıra, bu süreçte katalizör etkisi oluşturan idari-mali düzenlemelerin olduğu görülmektedir. Bu düzenlemelerden ilki farklı dönemlerde olsa da bazı illerde belediyelerin yanı sıra büyükşehir belediyelerinin oluşturulması iken, diğeri de büyükşehir belediye sınırlarının genişletilmesidir. 2004-2008 ve 2011-2013 dönemlerinde yapılan düzenlemeler aracılığıyla büyükşehir belediyelerinin sermaye grupları ile kurdukları ilişki ilgili dönemlere ait belediye bütçeleri aracılığıyla izlenebilmektedir. Bu çalışma kapsamında, büyükşehir belediyeleri aracılığıyla

yerel yönetimlerin yeniden üretim sürecinde hızlanan ve artan rolü ampirik temelli olarak ortaya koyulmuştur. Otuz büyükşehir belediyesinin gelir ve gider bütçeleri, ilgili idari-mali düzenlemelerin etkilerini incelemeye olanak verecek şekilde 2009-2013 ve 2014-2018 dönemleri bazında kümeleme analizi ile incelenmiştir. Ayrıca inceleme, kuruluş amaçları yerel düzeyde kamusal hizmet sunumu olan belediyelerin bu amaçları da göz önünde bulundurarak, gider bütçeleri yönetsel gider ve hizmet sunum gideri ayırımına imkân verecek ölçüde sınıflandırmayı da içermektedir. İnceleme sonucunda; sanayi/ticaret merkezi niteliğine sahip illerde hizmet sunum gideri niteliğindeki uzun vadeli sermaye birikimine katkı sağlayacak nitelikte sermaye giderlerinin ön plana çıktığı görülmüştür. Bununla birlikte sanayi/ticaret merkezi niteliğine sahip olmayan illerde ise, yönetsel gider niteliğindeki kısa vadeli sermaye birikimine katkı sağlayacak nitelikte mal ve hizmet alım giderlerinin ağırlıklı olduğu saptanmıştır. Bu sonuçlar üzerinde, ilgili düzenlemelerin iller üzerindeki etkilerinin farklılaşması da belirleyici olmakla birlikte, etkili olan esas faktör ise birikim sürekliliğine haiz sermaye kesiminin kentte bulunup bulunmamasıdır. Nihayetinde bölgesel/kentsel alan olarak iller, sermaye birikiminin mekânsal biçimdeki bağlamını oluşturmuştur. Belediyelerin yeniden üretim işlevi ile sermaye birikimini destekleyen toplumsal süreçteki aktör niteliğine sahip oldukları, yerel düzeyde sermaye birikim sürecinin mali boyutuna yönelik büyükşehir belediyeleri bütçeleri kapsamında gerçekleştirilen kümeleme analizi ile yapılan inceleme ve değerlendirmeye de ortaya koyulmuştur.

### Sonnotlar

<sup>1</sup> Yerel düzeyde sermaye birikiminin derinleşmesi, toplumsal eşitsizliklerin artmasına ve doğal kaynakların süratle piyasa temelli bölgesel gelişme ve kentsel büyümenin temel girdisine dönüşmesine neden olacaktır. Sonuç olarak, sermaye birikiminin ulusal düzeyde gerçekleştiği dönemlerde bölgeler arasında yaşanan eşitsizlikler, sermaye birikim oluşumuna ilişkin eşitsizlikleri geri kalmış bölgelere/kentlere taşıyacaktır. Böylece de, sermaye birikim sürecinin çelişkili mekanizması bölgesel ölçekte ve kentsel seviyede içselleştirilecektir (Ercan, 2005: 73).

<sup>2</sup> Ekonomiye devlet müdahalesi, siyasal ilişkilerin ötesine uzanarak toplumun geneline yayılan ekonomik çatışma atmosferinde gerçekleşmekte, sermaye gruplarının üzerindeki etkisi de siyaseten tarafsız olmamaktadır.

<sup>3</sup> Yerel yönetimlere ayrılan kaynakların arttırılmasıyla yerele aktarılan kaynaklarının artışı arasındaki fark gözardı edilmektedir. Mevcut idari-mali yapılanmada da, merkezi yönetim eliyle kullanılan kaynakların önemli bölümü merkezi yönetimin taşradaki uzantıları eliyle yerel gereksinimler için kullanılmaktadır (Ataay ve Güney, 2007: 11).

<sup>4</sup> Bu dönemdeki yerel yönetimleri etkileyecek idari-mali düzenlemeler tarih sırasıyla

şöyledir (KB, 2014: 12-13): “1. 2003-5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu: Yerel yönetimlerde dahil kamu kurum ve kuruluşlarının mali yönetimi ve denetimi yeniden yapılandırılmıştır. 2. 2004-5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu: Büyükşehir belediyelerinin teşkilat yapısı, görev, yetki ve sorumlulukları düzenlenmiştir. 3. 2005-5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu: İl özel idarelerinin teşkilat yapısı, görev ve yetkileri düzenlenmiştir. 4. 2005-5393 sayılı Belediye Kanunu: Belediyelerin teşkilat yapısı, görev ve yetkileri düzenlenmiştir. 5. 2005-5355 sayılı Mahalli İdare Birlikleri Kanunu: Yerel yönetim birliklerinin kuruluş, teşkilat, görev, yetki ve sorumlulukları düzenlenmiştir. 6. 2005-5286 sayılı Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğünün Kaldırılması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun: Köye yönelik hizmetleri ve bu hizmetlerin yerine getirilmesi ile ilgili esasları düzenlemektedir. 7. 2006-5449 sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun: Kalkınma Ajanslarının kurulması ve görevlerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. 8. 2008-5747 sayılı Büyükşehir Belediyesi Sınırları İçerisinde İlçe Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun: Büyükşehir belediyeleri sınırları içinde yeni ilçeler kurulmuştur. 9. 2008-5779 sayılı İl Özel İdarelerine ve Belediyelere Genel Bütçe Vergi Gelirlerinden Pay Verilmesi Hakkında Kanun: İl Özel İdareleri ve belediyelerin genel bütçe vergi gelirlerinden aldıkları paylar yükseltilmiştir. 10. 2011-6107 sayılı İller Bankası Anonim Şirketi Hakkında Kanun: İLBANK olarak yeniden teşkilatlandırılmıştır. 11. 2012-6360 sayılı On üç İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi altı İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun: TBMM tarafından 12.11.2012 tarihinde kabul edilen 6360 sayılı On üç İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi altı İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunun teşkilatlanmaya ilişkin maddelerinin ilk mahalli idareler genel seçiminde yürürlüğe girmesi ile Türkiye’de, 29 Büyükşehir belediyesi, 52 il özel idaresi, 1.394 belediye, 18.201 köy bulunacaktır. Büyükşehir belediyesi olan 29 ilde BŞB sınırlarıyla il sınırları örtüşecektir. 12. 2013-6447 sayılı 6360 sayılı On Üç İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Altı İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun: TBMM tarafından 14.03.2013 tarihinde kabul edilen 6447 sayılı Kanun ile 6360 sayılı Kanun’un adı ve bazı maddelerinde değişiklik yapılarak Ordu ilinde sınırları mülki sınırlarla örtüşen Ordu Büyükşehir Belediyesi ve Ordu il merkezi mülki sınırlarıyla örtüşen Altınordu adıyla bir ilçe kurulmuştur.”

<sup>5</sup> Belediye gelir ve gider bütçesinde yer alan kalemlerin tamamının aynı veri türü niteliğinde olması ve son küme merkezleri aracılığıyla yapılan değerlendirme kapsamında kümeler itibarıyla bütçe kalemlerinin ortalama değerlerinin tam anlamıyla sunulabilmesi amacıyla seri analizinde z score değerleri kullanılmamıştır.

## Kaynakça

- Ataay F (2001). Türkiye Kapitalizminin Mekansal Dönüşümü. *Praksis Dergisi*, (2) 2001, 53-96.
- Ataay F ve Güney A (2007). Kamu Yönetimi Reformu ve Neoliberal Kalkınma Anlayışı. İçinde *Neoliberalizm ve Devletin Yeniden Yapılandırılması*. Ankara: De Ki Yayınevi.
- Buğra A ve Savaşkan O (2014). *Türkiye’de Yeni Kapitalizm Siyaset, Din ve İş Dünyası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Doğan A E (2001). *Türkiye Kentlerinde Yirmi Yılın Bilançosu*. Praksis Dergisi, (2) 2001, 97-103.
- Doğan A E (2005). Neoliberal Belediyeciliğin Çelik Zırhı Yerel Kalkınma, *Mülkiye Dergisi*, Cilt: XXIX Sayı: 246 2005, 77-88.
- Doğan E ve Sarıçimen G (2021). Vergi Yükü Perspektifinden Vergi Uyumunu: 81 İl Bazında Ampirik Bir Değerlendirme. *Vergi Raporu*, 2021: 133-154.
- DPT (2001). *Yerel Yönetimler Özel İhtisas Komisyonu Raporu Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı.
- Ercan F (2006). Bölgesel Kalkınmada Değişim: Devlet Merkezli Bölgesel Kalkınmadan Piyasa Merkezli Bölgesel Birikime. İçinde: A. Arı (Ed.), *Bölgesel Kalkınma, Politikalar ve Yeni Dinamikler*. İstanbul: Derin Yayınları, 45-116.
- Eroğlu E ve Tunç G (2018). Devletin Yeniden Ölçeklenmesi ve Finansallaşma: Yerel Yönetimlerin Mali Etkinliklerinin Değerlendirilmesi. *Emek Araştırmaları Dergisi*, Cilt 9 Sayı 14 Aralık 2018, 23-50.
- Ferreira L ve Hitchcock D B (2009). A Comparison of Hierarchical Methods for Clustering Functional Data. *Communications in Statistics-Simulation and Computation* 38, no. 9 (2009): 1925-1949.
- Göymen K (2010). *Türkiye’de Yerel Yönetişim ve Yerel Kalkınma*. İstanbul: Boyut Yayın Grubu.
- Güler B A (2013). *Yerel Yönetimler: Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Hands S ve Everitt B (1987). A Monte Carlo Study of the Recovery of Cluster Structure in Binary Data By Hierarchical Cluster Techniques. *Multivariate Behavioral Research*, 22, no. 2 (1987): 235-243.
- İzci F ve Turan M (2013). Türkiye’de Büyükşehir Belediyesi Sistemi Ve 6360 Sayılı Yasa ile Büyükşehir Belediyesi Sisteminde Meydana Gelen Değişimler: Van Örneği. *Süleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 18, no.1 (2013): 117-152.
- Doğan E ve Akın C (2021). Sermaye Birikim Sürecinin Aktörleri Olarak Yerel Yönetimler: Türkiye’deki Büyükşehir Belediyelerinin Bütçe Gelirleri ve Giderleri İçin Kümeleme Analizi (2009-2018). *Mülkiye Dergisi*, 45(3), 731-769.

KB (2013). *Yerel Yönetimler Özel İhtisas Komisyonu Raporu 2023 Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018*. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı.

Kerimoğlu B GÜNGÖR H ve Koyuncu E (2009). *Belediye Bütçesi Nasıl İzlenir? Yerel Paydaşlar için Bir Rehber*. Ankara: TEPAV, 2009.

Keyman F ve Koyuncu Lorasdağı B (2020). *Sekiz Kentin Hikayesi*. İstanbul: Metis Yayınları.

Nacar B (2005). Yerel Yönetimlerin Mali Krizi Üzerine Kuramsal Açıklamalar: Nedenler, Öneriler Ve Bir Değerlendirme. *Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, (9) 2005, 202-247.

Özdamar K (2018). *Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi. Cilt 2*. Eskişehir: Nisan Kitabevi.

Sakal M (2009). Türkiye’de Yerel Yönetim Reform Sürecinin Mali Boyutu ve Analizi, İçinde: *Ulusal Kalkınma ve Yerel Yönetimler*. Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, 331-352.

Şengül H T (2003). Yerel Devlet Sorunu ve Yerel Devletin Dönüşümünde Yeni Eğilimler. *Praksis Dergisi*, (9) 2003, 183-220.

Şengül H T (2009). *Kentsel Çelişki ve Siyaset - Kapitalist Kentleşme Süreçlerinin Eleştirisi*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Urry J (2018). *Mekanları Tüketmek*. Çev. R. G. Öğdül. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Yaş H ve Usta Y (2016). Sermayenin Kent Mekanındaki Yeni Aracı Olarak Büyükşehir Belediyeleri. *KAYSEM 10- Büyükşehir Yönetimi ve İl Yönetiminin Yeni Yüzü*. 2016: 618-642.

Yeşilbağ M (2016). Hegemonyanın Harcı: AKP Döneminde İnşaata Dayalı Birikim Rejimi. *A.Ü SBF Dergisi*, Cilt 71, No: 2, 2016, 599-626.



## Doğanın Metalaştırılması: Aydınlanmanın Diyalektiğinin Zirvesi

**Berkay Coşkun**, A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sosyoloji Bölümü,  
ORCID: 0000-0002-1458-4823, e-posta: b.coskunn03@gmail.com.

### Özet

Yirminci yüzyılın ortalarında Frankfurt Okulu, değişen eğilimlerinin de etkisi altında, insan ve doğa arasındaki etkileşimi sorgulamış, doğanın yozlaşmasının felsefi dayanaklarını ortaya koymuştur. 1960'lara gelindiğinde ise, Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer'ın danışmanlığında Alfred Schmidt (2014) *The Concept of Nature in Marx* teziyle, insan-doğa etkileşimine yönelik sorgulamayı, Okulun damarına uygun bir Marksist tavırdan sürdürmüştür. Sonraki yıllarda ise çevrecilik adı altında yeni bir tartışma alanı ortaya çıkmış; 1990'larda ise, Andrew Dobson'ın girişimiyle, köktenci ve derin olmaması nedeniyle çevreciliğe karşıt bir ideoloji olarak ekolojizm insan-doğa tartışmalarında yerini almıştır. Genel itibarıyla ekoloji düşüncesinde tartışmalar eko-Marksizm, eko-Anarşizm, toplumsal ekoloji, derin ekoloji gibi çeşitli akımlar dahilinde yürütülmüştür. Ne var ki bu çalışma, insan-doğa tartışmasını bu akımlardan farklılaşarak ele alıyor. Çalışma, Frankfurt Okulunun (özellikle ilk dönem) mevcut ekolojik krizi kavramada kullanışlı teorik araçlara sahip olduğu iddiası üzerinde temelleniyor. Erken dönem Frankfurt Okulunun – özelde Adorno ve Horkheimer'ın – ekolojik krizi anlamada kullanışlı birçok teorik aracı bulunsa da, bu çalışmada mevcut ekolojik krizin durumunu kavramada 'öznelleşme' kavramının yardımcı olacağını öne sürüyorum. Öznelleşme kavramı, mevcut ekolojik krizin Aydınlanma, postmodernizm ve kapitalizmle olan bağlantısını ortaya koymada önemli role sahiptir. Kavramın özellikle araçsallaştırma ile ilişkili olması, kapitalizmde doğanın metalaştırılması sorunu ile aklın biçimselleştirilmesi arasında bağlantı kurmayı mümkün kılmaktadır. İklimsel altüst oluş, asit yağmurları, yeryüzünün ortalama sıcaklığının artması, atmosferde karbondioksit yoğunluğunun artması, olağanüstü kuraklık, okyanusların asitlenmesi ve ısınması gibi ciddi göstergelere sahip olan ekolojik kriz bugün, özne aklın ve kapitalizmin yeryüzüne hakim olması nedeniyle giderek derinleşmektedir. Ekolojik krize yönelik üretilen iktisadî ve araçsal çözümler ve politikalar, ekolojik krizi çözüme kavuşturmak yerine doğanın daha fazla metalaştırılmasına ve dolayısıyla araçsallaştırılmasına yol açmaktadır. Bugün yeryüzünü çevreleyen sermaye-merkezci (capital-centric) pratikler, teknoloji ve endüstrinin nimetleri yoluyla insanlığı önemli bir zirveye ulaştırmaktadır. İnsanlığın doğadan özgürleşmesiyle ulaştığı zafer, gökyüzünde büyük bir yıldız gibi parlamaktadır. Ne var ki bu parlaklık atmosferdeki karbondioksit yoğunluğunun artmasından, bacalardan çıkan gri dumanlardan seçilemez hâldedir. Doğa ve insanlık ekolojik bir yıkımın içerisine saplanmıştır. Aydınlanma artık bir süpernovadır.

**Anahtar Sözcükler:** Ekolojik kriz, Eleştirel Kuram, Küresel Kapitalizm, Öznelleşme, Postmodernizm.



# Commodification of Nature: The Point of Dialectics of Enlightenment

## Abstract

In the middle of the twentieth century, Frankfurt School, under the influence of its own changing tendencies, has questioned the interaction between human and nature, and has revealed the philosophical foundations of the destruction of nature. In the 1960s, under the mentoring of Theodor W. Adorno and Max Horkheimer, Alfred Schmidt (2014), with his thesis *The Concept of Nature in Marx*, has maintained the questioning of human-nature interaction with a Marxist attitude in accordance with the School. In the following years, a new field of discussion has emerged under the name of environmentalism; In the 1990s, with contributions from Andrew Dobson, ecogism, as an ideology and as opposed to environmentalism because of its nonradical and superficial attitudes, has taken its place in the human-nature debates. In general, debates in ecology have been conducted within various currents such as e eco-Marxism, eco-Anarchism, social ecology, deep ecology. However, this study handle with the human-nature debate differently from these currents. The study is based on the claim that the Frankfurt School (especially the first period) has theoretical tools useful in grasping the current ecological crisis. Although the early Frankfurt School – in particular Adorno and Horkheimer – has many useful theoretical tool for understanding the ecological crisis, In this study, I suggest that the concept of ‘subjectivization’ or ‘subjectification’ will help us to understand the current ecological crisis. The concept of subjectification has an important role in revealing the connection of the current ecological crisis with Enlightenment, postmodernism and capitalism. The fact that the concept is particularly related to instrumentalization makes it possible to establish a connection between the problem of commodification of nature in capitalism and the formalization of reason. The ecological crisis, which has serious indicators such as climatic disrupt, acid rains, the increase in the average temperature of the earth, the increase in the carbon dioxide concentration in the atmosphere, the extraordinary drought, the acidification and warming of the oceans, is deepening today due to the dominance of the subjective reason and capitalism. The economic and instrumental solutions and policies produced for the ecological crisis, instead of solving the ecological crisis, lead to more commodification and therefore instrumentalization of nature. Today, the capital-centric practices surrounding the earth bring humanity to an important point through the blessings of technology and industry. The victory achieved by the liberation of humanity from nature shines like a big star in the sky. However, this brightness is not distinguishable due to the increase in the carbon dioxide concentration in the atmosphere and the gray smoke coming out of the chimneys. Nature and humanity are stuck in an ecological destruction. Enlightenment is now a supernova.

**Keywords:** Ecological Crisis, Critical Theory, Global Capitalism, Subjectivization, Postmodernism.

## Giriş

Ekolojik kriz, insanî etkinliklerin bir ürünü olan ve toplum ve doğa arasındaki bütünlüklü ilişkiyi küresel boyutta sarsan çevre sorunlarıdır (Kovel, 2005: 37). Günümüzde, ekolojik krizin hem doğayı hem insanlığı tehdit eder hâle geldiğini her an deneyimlemekteyiz. İklimsel altüst oluş, türlerin yok oluşu, asit yağmurları, yeryüzünün ortalama sıcaklığının artması, atmosferde karbondioksit yoğunluğunun artması, mercan resiflerinin yok edilmesi, olağanüstü kuraklık, meteorolojik olaylardaki aşırı durumlar, okyanusların asitlenmesi ve ısınması gibi olaylar ekolojik krizin önemli göstergelerindendir (Dobson, 2017: 19, Foster ve Clark, 2016a; Tanuro, 2011: 33-34).

Ekolojik kriz genel itibarıyla politik ekoloji, toplumsal ekoloji, eko-feminizm, eko-anarşizm, eko-Marksizm, derin ekoloji gibi akımlar tarafından tartışma konusu edilmektedir (Carter, 2007; Heywood, 2013). Ancak bu makale, mevcut şemanın dışına çıkmaktadır. Çalışmanın en temel gayesi, mevcut ekolojik krizi Frankfurt Okulunun yaklaşımından hareketle anlamaktır. Türkçe literatüre göz atıldığında, Frankfurt Okulunun insan-doğa yaklaşımını doğrudan sorgulayan yazılar sayılıdır (Kızıltuğ, 2000; Konrad, 1999). Bu nedenle çalışma literatüre, Frankfurt Okulunun teorik araçlarını kullanarak ekolojik krizin nasıl kavranacağı hususunda katkı sunmaktadır.

Bu makale mevcut ekolojik krizi ya da ekolojik yıkımı klasik çevre tartışmalarının dışına çıkararak sorgulamayı hedeflemektedir. Çalışma, Cassegård (2017) ve Nelson'ın (2011), Frankfurt Okulu ekolojik krizi kavramada önemli teorik araçlara sahiptir şeklindeki iddiasını paylaşmaktadır. Bu iddiayı ortaya koyabilmek için, Adorno ve Horkheimer'in öznelleşme kavramının, mevcut ekolojik krizi anlamada kilit taşı olduğunu ileri sürüyorum. Bu çalışmada, ekolojik krizin doğanın metalaştırılmasıyla ilişkili olduğunu belirterek, öznelleşme kavramı aracılığıyla ekolojik krizin küresel kapitalizm ve postmodernizmle olan bağlantısını ortaya koyuyorum. Bu minvalde öncelikle, metni anlamada yardımcı olacak yorumlayıcı şemayı sunuyorum; ardından öznelleşme kavramını açıklıyor ve doğanın metalaştırılması sorununa eğiliyorum; son olarak da ekolojik kriz ve postmodernizm arasındaki dolayimli ilişkiyi göstermek için görecelik ve araçsallaştırmanın felsefî temelini irdeliyorum. Yazıyı, erken dönem Frankfurt Okulunun çalışmalarını dikkate almanın neden gerekli olduğunu ve öznelleşme kavramının yetersiz kaldığı bir noktayı açıklayarak sonuçlandırıyorum.

## Yorumlayıcı Şema

Ekolojik krizi, öznelleşme kavramı aracılığıyla, küresel kapitalizm ve postmodernizmle ilişkili olarak kavrama derdinde olan bu yazının esas kısmına

geçmeden önce, postmodern görecilik bölümünün arka planını sunmayı ve Aydınlanmanın diyalektiğini nasıl ele aldığımı belirtmeyi gerekli görüyorum.

Öncelikle postmodernizmi tanımlamalara sığdırmaya çabalamaktan ziyade, onun toplumsal gerçeklikle bağlantısını ele almaktayım. Postmodernizm, değişim içerisindeki toplumsal gerçeklikle bağlantılı olarak ortaya çıkmış bir fikir sistemidir (Güney, 2006; Timur, 2017). Buna göre, postmodernizm, “yaşadığımız çağın bilinci, tını”dır (Güney, 2006: 177). Terry Eagleton’ın (2011) *Postmodernizmin Yanılsamaları* kitabında sıklıkla belirttiği üzere ise postmodernizm, 1980’lerden itibaren değişim geçiren ekonomik sistemin ideolojisi konumundadır. Postmodernizmin yükseliş yılları olan 1980’lerde neoliberal politikaların devreye girmesi, yine bu zamanlarda küreselleşme sürecinin hızlanması, postmodernizmin neyin uzantısı olduğunu göstermektedir. Hayriye Erbaş’ın (2016: 95-97) yaklaşımına göre postmodernizm, kapitalizmin dünya boyutuna yayılmasını ifade eden küreselleşmenin ideolojisidir. Dolayısıyla postmodernizmin bir ideoloji olduğunu söylemek yetmez. Onun neye ait bir ideoloji olduğunu da ortaya koymak gerekir. Bu nedenle postmodernizmi, onun altında yatan gerçeklikle, diğer bir deyişle “realite”yle beraber değerlendirmek gereklidir.

Postmodernizmi, sadece teorik bir dönüşüm olarak değil, aksine bu teorik dönüşümü değiştirmekte olan toplumsal gerçeklikle – özellikle ekonomik gelişmelerle beraber ortaya çıkan bir gerçeklik olarak ele almak gereklidir. Buna göre, postmodernizmi sadece kültürel bir olgu olarak değil, bununla birlikte Fredric Jameson’dan (2011: 32) hareketle ekonomik değişimlerin kültürel yansıması olarak okumak, olan biteni anlamak açısından gereklidir: “... postmodernizmle ilgili her konum aynı zamanda ve zorunlu olarak, bugün çokuluslu kapitalizmin doğasına yönelik açık ya da örtük bir politik tavidir.” Dolayısıyla burada postmodernizmi, küresel kapitalizmin kültürel bir olgusu olarak ele almaktayım.

Horkheimer ve Adorno’nun (2014) *Aydınlanmanın Diyalektiği* eserini nasıl ele aldığımı da çalışma açısından önemli görüyorum. Horkheimer ve Adorno’nun çalışmasına yönelik temelde iki tür yaklaşım bulunmaktadır. İlki, Adorno ve Horkheimer’in Marksizmden koparak, kendileriyle özdeşleştirilen eleştirel praksisten uzaklaştığını ve bunun en önemli kaynağının *Aydınlanmanın Diyalektiği* çalışması olduğunu öne sürmektedir (Slater, 1998: 172-174). İkincisi ise *Aydınlanmanın Diyalektiği* çalışmasını, faşizme olduğu kadar kapitalizme de karşı bir karşı çıkış olarak değerlendirmektedir (Callinicos, 2013: 380; Jay, 2014: 397).

Çalışmada, *Aydınlanmanın Diyalektiği*’nin iktisadî olandan soyut olarak ortaya koyulmadığını kabul etmekteyim. Gerek geç kapitalizme, gerek totaliter kapitalizme

yönelik eleştiriler, Aydınlanma eleştirisinin iktisadî olandan soyut olmadığını göstermek için yeterlidir. Bunun anlamı Aydınlanma ile kapitalizmi özdeş kılmak değildir. Bu ikisini özdeş görmek, iki tarihsel gerçekliği de tarihdışılaştırmak anlamına gelecektir. Aydınlanma ve kapitalizm birbirleriyle bağlantılıdır, ancak ikisi farklı tarihsel gerçekliği teşkil ederler. Aydınlanma, yükseldiği dönemki burjuvaların dünya görüşlerine kaynaklık etse de, ikisinin de birbirinden farklı tarihsel gelişmeler olduğunu da unutmamak gerekir (Wood, 2000: 408). Bu nedenle, mesele Aydınlanmadan ziyade kapitalizmin kendisidir:

Post-modernistler bizi, Aydınlanma projesinin iyi olan tüm yanlarını, özellikle insanın evrensel kurtuluşunu sağlama vaadini bir kenara atmaya davet eder ve yıkıcı etkiler nedeniyle aydınlanmanın değerlerini suçlamamızı bekler. Ancak, bizim yapmamız gereken, bu yıkıcı etkilerin sorumluluğunu kapitalizme atfetmek olmalıdır (Wood, 2003: 46).

Horkheimer ve Adorno bu türden bir postmodernist tavır içerisinde değildirlere. Horkheimer'ın (2016: 192-193) *Akıl Tutulması*'nda dile getirdiği üzere, Aydınlanmanın özgürlük, adalet, eşitlik gibi değerleri mutlak doğrular olmadığı gibi, nesnel bir veçheyi içinde barındırması nedeniyle bir kenara fırlatılmamalıdır. Yıkıcılığın iktisadî ve politik olandan kaynaklandığı her zaman hatırlanmalıdır. Dolayısıyla *Aydınlanmanın Diyalektiği* ne iktisadî olandan soyuttur, ne de Aydınlanma ve kapitalizmi birbirine özdeş kılmaktadır.

### **Küresel Kapitalizm ve Doğanın Metalaştırılması**

Frankfurt Okulunun insan-doğa anlayışını ekolojik çerçevede eleştirenlerin bulunmasıyla birlikte (Eckersley, 1997; Foster ve Clark, 2016b), bazı yazarlar Frankfurt Okulunun mevcut ekolojik krizi kavramada yararlı teorik araçlar sunduğunu kabul eder. Örneğin Carl Cassegård'ın (2017) iddiasına göre, Frankfurt Okulu birçok ekolojik yaklaşımdan daha sağlam araçlar sunmaktadır; veyahut DeLuca'nın (2002: 153) öne sürdüğü gibi, Horkheimer ve Marcuse'nin öğrencisi olan William Leiss'in ele aldığı doğanın tahakkümü kavramı, ekolojik krizi kavramada önemli kilit taşıdır; ya da Nelson'ın (2011) gösterdiği gibi *Aydınlanmanın Diyalektiği* çalışması, mevcut ekolojik krizi anlamada önemli bir kavrayış sunmaktadır. Bu yazıda, bu kabullere dayanarak mevcut ekolojik krizi, Adorno ve Horkheimer'ın öznelleşme (subjectivization ya da subjectification) kavramı aracılığıyla küresel kapitalizm ve postmodernizm ile ilişkilendirerek anlamının mümkün olduğunu ileri sürüyorum.

Literatürde öznelleşme kavramının Eleştirel Kuram temelli kullanımı pek yaygın değildir. Bu kavramlar sıklıkla Michel Foucault ve Gilles Deleuze tarafından ele alınmaktadır. Kavramın kullanım şekliyse Eleştirel Kuramdaki hâlden

oldukça farklıdır. Fark, kelimenin Türkçeye çevrilmesinde dahi görülmektedir. ‘Subjectivization’ ya da ‘subjectification’ Türkçeye Eleştirel Kuram alanında öznelleşme olarak çevrilirken, Foucault ve Deleuze’ün çalışmalarında öznelleşme ya da öznelleştirme olarak çevrilmiştir.

Post-yapısalcı bağlamda öznelleşme, belirli iktidar formları (ahlakî kodlar, normlar ya da disipline edici kurumlar) dahilinde öznenin kendini nesne olarak gözlemlemesi ve iktidarın özne üzerinde hayat bulmasını ifade eder (Stewart ve Roy, 2014: 1876-1877). Bu minvalde, Mulcahy (2012), *Tüketim, Sınıf Mücadelesi ve Öznelleşme: Sermayenin Yeniden Üretimini Yeniden Düşünmek* (Consumption, Class Struggle, and Subjectification: Rethinking the Reproduction of Capital) adlı tezinde Foucaultcu bir temelde öznelleşmeyi kapitalizmle bağlantılı bir süreç olarak değerlendirmiştir. Deleuze’de ise öznelleştirme “gruplara ve insanlara dayanan bir bireyselleşme süreci” olarak karşılık bulmaktadır (Röhle, 2005: 417).

Eleştirel Kuramda öznelleşme ise daha farklı bir anlama sahiptir. Belirtmek gerekir ki, öznelleşme kavramı Adorno ve Horkheimer’in çalışmalarının merkezinde yer almaz ve onlar tarafından seyrek kullanılmıştır (Adorno, 1997: 137-141; Adorno, 2016: 217; Horkheimer, 1938: 414; Horkheimer, 2016). Yine de kavramın anlamı ve Adorno ve Horkheimer tarafından kullanım şekli ufuk açıcudur.

Horkheimer (2016: 127) öznelleşmeyi, “bütün varlık alanlarının bir araçlar alanına dönüştürülmesi” olarak ifade eder. Bu ifade, öznelleşmenin araçsallaştırmayı ifade ettiğini göstermektedir. Okutan da (2015: 793) öznelleşme ve araçsallaştırmayı aynı anlamda ele almaktadır. Bununla birlikte öznelleşmenin, araçsallaştırmadan çok daha fazlasını ifade ettiğini göz önünde bulundurmak gerekir. Araçsallaştırma ‘bir şey’ ile ilgiliyken öznelleşme, Horkheimer’in ifadesinde de görüldüğü üzere, tek tek araçsallaştırmaların toplamı ve bundan da fazla olarak, tüm varlık alanlarının araçsallaştırılmasıyla, dolayısıyla ‘her şeyin’ araçsallaştırılmasıyla ilgilidir. Diğer bir deyişle, öznelleşme, varlık alanlarının araçsal pratiklere maruz kalmasını ifade eder. Bu yönüyle öznelleşme, varlık alanlarının topyekûn araçsallaştırılması anlamına gelir.

Bu noktada Adorno’nun öznelleşme kavramını ele alış şekli, öznelleşme kavramının ekolojik krizle nasıl bağlantılandırılacağı konusunda bir yol çizmektedir. Adorno (1997: 141) Bach’ın müziği üzerine konuşurken, metalaştırma sürecini öznelleşmenin bir parçası olarak ele alır. Bu açıdan ‘her şeyi’ araçsallaştırma pratiği iktisadî süreçlerle bizzat ilişki içerisindedir. Öznelleşme, kapitalizm içerisinde metalaştırma süreci olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan öznelleşme kavramı, kapitalizm ve doğa arasındaki ilişkinin araçsal niteliğini bütünlüklü olarak kavramamızı olanaklı kılmaktadır. Özellikle, doğanın metalaştırılması ile

araçsallaştırma arasında bağlantı kurmak öznelleşme kavramı ile mümkün hâle gelmektedir.

Doğanın metalaştırılması kapitalizmin ortaya çıkışından beri önemli bir sorunu teşkil etse de (Foster, 2008: 60-66), kapitalizmin giderek küresel bir boyut kazanmasıyla doğanın metalaştırılması da küresel boyuta ulaşmıştır. Günümüzde doğa, küresel boyutta metalaştırma sürecine tâbi kılınmaktadır. Biriktirme mantığına dayanan kapitalizmin gezegene hakim olması, doğanın aşırı üretim nedeniyle salt metaya indirgenmesine yol açmıştır (Tanuro, 2011: 55). Tüm bir varlık alanı olarak doğa bugün 'her şeyi' araçsallaştırmanın nesnesi durumundadır. Doğanın küresel boyuttaki bu sömürsü, küresel bir ekolojik kriz yaratmıştır:

Kapitalizmin çevre ile olan ilişkisinde sürüp gitmekte olan kusurlar bugün yaygın biçimde "çevre krizi" olarak adlandırmakta olduğumuz, yalnızca birkaçını saymak gerekirse küresel ısınmadan ozon tabakasının tahrip edilmesine, tropikal ormanların ortadan kalkmasından mercan kayalıklarının yok olmasına, aşırı avlanmadan türlerin yok olmasına, genetik çeşitlilik kaybından çevremizdeki ve yiyeceklerimizdeki toksisite artışına, çölleşmeden su kaynaklarının kurumasına, temiz su bulunmamasından radyoaktif kirlenmeye dek çok çeşitli sorunları kapsayan tüm alanlarda açıkça görülmektedir (Foster, 2006: 271).

Doğanın alanının topyekûn araçsallaştırılmasının yarattığı ekolojik kriz, küresel kapitalizmin kapısına çıkmaktadır. Küreselleşme, sermayenin ulus-devlet sınırını aşır, ulusötesi bir boyuta ulaştığı tarihsel bir süreçtir. Üretim sürecinin ulusöteleşmesi, ulusötesi sınıf oluşumu, özellikle 1990'lardan bu yana kapitalizmin geçirdiği değişikliği ifade etmektedir. Bu değişikliğin diğer bir ifadesi, sınıf ilişkilerinin ulusöteleşmesidir (Robinson, 2002: 132-135). Kapitalizmin işleyişindeki bu değişim, Marx ve Engels'in (2011: 120) sık alıntılanan sözünü doğrular niteliktedir: "Ürünleri için sürekli genişleyen bir pazar gereksiniminin itmesiyle, burjuvazi, yeryüzünün dört bir yanına yayılıyor. Her yerde tutunmak, her yerde yerleşmek, her yerde bağlantılar kurmak zorundadır." Sermaye, varlığını sürekli büyümeye ve genişlemeye borçludur. Bu nedenle küreselleşme, kapitalizmin küresel boyuta ulaşmasını ifade eden tarihsel bir süreçtir.

Sermaye ve doğa arasındaki karşıtlık, bugün küresel boyuta ulaşmıştır. Küreselleşmenin ve neoliberalizmin yakın zamanlı ortaya çıkması anlamlıdır. Devletin piyasayı kısıtladığı politikaların yerini neoliberalizme bırakması ve sermaye ve sınıf ilişkilerinin ulusöteleşmesi, sermayenin yeryüzünde daha serbest dolaşımını sağlamıştır (Foster, 2006: 216). Sermayenin bu şekilde serbest dolaşımı, doğanın sömürsünün de yeryüzüne yayılmasını ifade etmektedir. Böyle bir dönemde, iktisadî ve toplumsal ilişkiler karşısında tüm doğa metadan ibaret hâle gelmiştir (Foster ve Clark, 2016a). Bunun anlamı, doğa alanının topyekûn

araçsallaştırılmasıdır. Küresel kapitalizmde doğa, 'her şeyi' araçsallaştırmanın nesnesidir.

Küresel şirketlerin doğal çevreye verdikleri hasar göz önünde bulundurulduğunda, doğanın metalaştırılmasının küresel boyuta ulaşması ile ekolojik krizin giderek derinleşmesi arasında bağlantı kurabilmek mümkün oluyor. Kendini çevreci olarak sunan Starbucks, The Bodie Shop, Vestel, Levis gibi şirketler dahi tüketimin artmasına katkıda bulunarak (bu daha fazla üretim ve doğanın daha fazla kullanımı anlamına gelir) ekolojiye ciddi hasarlar vermektedirler (Turan, 2014). Kapitalizm için doğa, sadece üretim için bir kaynaktır. *Büyümenin Sınırları* (Meadows vd., 1972) büyümenin – ve doğanın kullanımının – sınırsız olduğu anlayışını sorgular hâle getirirse de, kapitalizm (krizleriyle birlikte) varlığını hâlâ sürdürmektedir.

Kapitalizmin sürmesi için sermayenin yeni değerlendirme alanları bulması zorunludur. Aksi takdirde büyüme durur ve aşırı birikim krizi ortaya çıkar. Neoliberalizmin gündeme geldiği 1970'lerden itibaren, birikim krizinin aşılması için sermaye yeni yatırım alanları için yeni doğal alanlara yönelmiştir. Daha fazla üretim (ve daha fazla kaynak kullanımı) doğanın topyekûn araçsallaşmasının önünü açmıştır. Böylece ekolojik sorunlar giderek küresel çapta krize dönüşmüştür. Ne var ki kapitalizm ekolojik krizden bile fayda sağlamaya çalışmaktadır. Çevreci ürünler bir pazar hâlini almış, görünürde yeşil olan teknolojilere yatırımlar yapılmış, yeşil pazarlar oluşturulmuştur. Böylece ekolojik krizin çözümüne katkı sunulması yerine, ekolojik krize katkı sunulmuştur:

Zira yeşil sermaye (veya "toplumsal/ekolojik sorumluluğa sahip yatırım"), tam da sermaye-doğası gereği, esasen daha fazla değer yaratmak için vardır, bu nedenle devasa havuza katılmak için somut yeşil güzergâhından uzaklaşır, havuzun kuvvet alanını takip ederek daha büyük birikimlerin, daha geniş kârlılığın (ve daha büyük ekolojik yıkımın) olduğu bölgelere gider (Kovel, 2005: 187-188).

Sermaye, doğada yarattığı tahribat sonucunda kendisine çevre kirliliğini azaltan teknolojilerden, çevre kirliliği sonucu bozulan insan sağlığının tedavisine kadar geniş bir yelpazeye yayılan yatırım alanları yaratmıştır. (...) Kısacası sermaye kendi yarattığı tahribatı, bu tahribatı önlemek amacıyla ürettiği mal ve hizmetlerle yeni bir değerlendirme alanına dönüştürmüştür. Sermaye yeni değerlendirme alanları buldukça meta üretiminin artması daha fazla hammadde ve enerjinin kullanımını gerektirmekte ve sonuçta ekolojik yıkım hızlanmaktadır (Uzunyayla, 2015: 187).

1970'lerden sonra doğanın sınırsızlığı anlayışı sorgulanır hâle gelmişse de, neoliberalizmle beraber ekolojik krize dair üretilen iktisadî çözümler sorunu çözmek yerine doğanın topyekûn sermayenin himayesi altına girmesine yol açmıştır. 1980'lerden itibaren ekolojik iktisat dahilinde doğanın aşırı kullanılmasının önüne geçmek için ekolojik varlıklarının fiyatlarının belirlenmesi

şeklindeki uygulama, doğanın tamamen mübadele ilişkilerinde yer alan metaya dönüştürülmesine yol açmıştır. Ekolojik krizin çözümü için iktisadî araçlarla reçete yazılması, doğanın tamamen nicelik olarak ölçülebilir bir nesneye indirgenmesine yol açmıştır (Uzunyayla, 2015: 160-161). CO<sub>2</sub> salımı konusunda şirketlere uygulanan yaptırımlar doğanın nicelleştirilmesine bir örnektir. CO<sub>2</sub> salımını sınırlandırma politikasına tâbî olan şirketlere, tavan değerleri aşmaları dahilinde onlara sadece para cezası uygulanır (Tanuro, 2011: 105-106). Tavan değerler ise ekolojiyi korumak bir yana, tam tersine Kuzey'in sermayesine yarayacak şekilde belirlenmiştir. Bu şekilde neoliberal iklim politikaları, doğaya verilen zararı nicel olarak telafi etmiş olur (Lohmann, 2013: 109-115). Bu örnekten de anlaşılacağı gibi küresel kapitalizmde neoliberalizmle beraber doğa, salt değişim değerine indirgenmiştir (Foster, 2008: 138-139). Öznelleşme, nesnenin niteliklerini göz ardı ederek, onu salt nesneye ve nicelliğe indirgemektedir (Adorno, 2016: 92).

Sadece Türkiye örneği üzerinden konuşacak olursak, doğanın metalaştırılmasının vardığı düzey çarpıcıdır. Neoliberal dönemde HES projeleriyle ülkenin dört bir yanının kuşatılması, yabancı şirketlerin doğal çevrede maden aramaya girişmesi ve siyasi politikalar yoluyla madencilik faaliyet alanının genişlemesi, doğal kaynaklardaki suların “tekilleştirilip” satılması gibi doğanın metalaştırılmasına dair birçok olayın gerçekleştiğini görmekteyiz (Çoban, 2018). Gerçekten de, küresel kapitalizm, neoliberalizm ve ekolojik emperyalizmle (Foster, 2006) beraber Türkiye’de doğanın topyekûn araçsallaştırıldığına şahitlik ediyoruz.

Hem Türkiye’de hem de küresel kapitalizmin hüküm sürdüğü dünyada doğa ya metalaştırılmıştır ya da her an metalaştırılabilecek bir konumdadır. Ekolojik krizin ciddiyetine rağmen bu konuda henüz önemli adımlar atılmamaktadır. ‘Her şeyi’ araç olarak kullanan sermayenin varlığı bu adımların atılmasında en önemli engelleri teşkil etmektedir. Mevcut olanın varlığını bu şekilde korumasının önemli yıkıcı sonuçlar yaratması beklenir bir hâl olacaktır. Bunu anlamak için araçsallaştırmanın felsefî temelini irdelemek gerekmektedir.

### **Postmodern Görecilik: Aydınlanmanın Diyalektiğinin Zirvesi**

Buraya kadar küresel kapitalizm ve neoliberalizmle beraber sermayenin karşısında yer alan varlık alanlarının – özellikle doğanın – topyekûn araçsallaştırılmasını ele aldım. Bu başlık altında, araçsallaştırmanın felsefî temelini irdeleyerek doğanın metalaştırılması ile postmodernizm arasındaki oldukça dolayimli olan ilişkiyi açığa kavuşturacağım. Vurgulamak isterim ki, postmodernizm ile doğanın metalaştırılması arasında doğrudan bir bağlantı yoktur. Ancak postmodernizmin göreciliğe dayanan temelini, araçsallaştırmanın temelini çıkması nedeniyle, doğanın küresel kapitalizme tâbî kılınmasında postmodernizmin dolaylı da olsa bir etkisi vardır.



Önceki başlıkta da gösterdiğim üzere küresel kapitalizmde doğa, sermayeye karşıt olarak konumlandırılır. Sermaye, doğa üzerinde egemenlik ilişkisi geliştirir. Sermaye toplumsal egemenliğini, doğa üzerindeki egemenliğine borçludur. Doğa, sermaye için bir ham madde ve yatırım alanıdır. Kapitalizmde, sermaye kâr ettiği kadar doğanın varlığı önem kazanır. Bunun dışında doğa önemsizdir. Önceki bölümde de gösterdiğim gibi doğa, kapitalizmde salt bir araçtır. Bir tarafta gezegene topyekûn hakim olmayı hedefleyen sermaye, diğer tarafta salt araçsal niteliği öne çıkartılan doğa. Basitleştirirsek, özne ve nesne arasındaki bu düalizm kapitalizme can verir. Kapitalizm, 'her şeyi' araçsallaştırır. Özne ve nesne arasındaki bu düalizm bizi araçsallaştırmanın felsefi temeline götürür.

'Bir şeyi' araçsallaştırmak ile 'her şeyi' araçsallaştırmak arasında önemli farklar bulunur. 'Her şeyi' araçsallaştırmak, tüm varlık alanlarının insanın hizmetine girmesini ifade eder. Öznelleşme kavramından da anlaşılacağı üzere, nesnelere dünyanın araçsallaşması, diğer bir deyişle, öznelerin kendi dışındaki 'her şeyi' kendi amaçlarına ulaşmada hizmet edecek olan araçlara indirilmesi, dünyanın özne ve nesne arasında iki kopuk varlık alanı olarak bölündüğünü gösterir. Buna göre, tüm nesnelere dünyası, öznenin çıkarları amacıyla onun hizmeti altındadır. Bunun anlamı net bir şekilde insan-merkeziliktir. Dobson (2017: 82-88), her insan-merkezci pratiğin kesin olarak araçsal nitelik taşımadığını belirtse de, yaygın anlamda insan-merkeziliğin araçsallaştırma ile ilişkili olarak ele alındığını ifade eder. Özellikle doğanın metalaştırılması bağlamında okuduğumuzda insan-merkezci pratiklerin araçsal nitelik taşıdığı ortadadır. Dolayısıyla buradaki ilgilim, her tür insan-merkezci pratikten ziyade, kapitalizmle iç içe geçmiş olan, araçsallaştırmaya dayanan insan-merkeziliktir.

Öznelleşmenin, 'her şeyi' araçsallaştırma pratiğinin, bir bileşeni insan-merkeziliktir. Nesnelere dünyanın araçsallaştırılmasının Horkheimer ve Adorno tarafından öznelleşme olarak adlandırılması oldukça anlamlıdır. Düalizme dayanan öznelleşme, nesnelere dünyanın özneye tâbî kılınmasını, dolayısıyla tüm varlık alanlarının öznelleştirilmesini ifade eder. Nesnelere dünyası, özne için bir araçtır ve onun egemenliği altındadır. Araçsallaştırmaya dayanan bu insan-merkezilik, kapitalizm ve doğa arasındaki ilişkiyi niteler: "Yine de bugün doğa her zamankinden çok insanın bir aleti olarak görülmektedir. Doğa, akıl tarafından konulmuş bir amacı ve dolayısıyla hiçbir sınırı olmayan mutlak sömürünün nesnesidir. İnsanın ölçsüz emperyalizmi hiçbir sınır tanımamaktadır artık" (Horkheimer, 2016: 138).

İlerlemekte olan ekolojik krizi tamamen insan-merkeziliğe bağlamak hatalı olacaktır. Salt insan-merkeziliği neden göstermek, ekolojik krizden bütün toplumsal insanları (anthropos) sorumlu tutmak anlamına gelir. Ne var ki,

Birinci Dünya ile geri kalan Dünyadaki tüketim miktarı farkı ortadayken ya da ekolojik krizin önemli nedenleri aşırı üretim, ormanların tahrip edilmesi ve sanayi devrimiyle beraber fosil yakıtların kullanımının devasa boyutlara ulaşmasıyla, ekolojik krizden basitçe tüm insanları sorumlu tutmak nesnel bir yaklaşım olmayacaktır (Foster, 2008: 121; Tanuro, 2011). Tüketim miktarı Birinci Dünya’da geliri yüksek olan insanlara oranla fazlasıyla düşük olan ya da fosil yakıt veya nükleer kullanımıyla çok az bağlantısı olan ya da hiç bağlantısı olmayan Üçüncü ve Dördüncü Dünya ülkelerindeki yoksul insanlar, ekolojik krizin ortaya çıkmasına ne ölçüde sebep olmuşlardır? İnsan-merkezcilik yadsınamayacak bir problemdir; ancak merkezî bir problem değildir. Merkezî problem ise küresel boyuta ulaşmış olan kapitalizm ve onun araçsal pratikleridir. Kapitalizmde meselenin insandan ziyade sermaye olması nedeniyle, kapitalizmle iç içe geçmiş olan insan-merkezci pratikleri sermaye-merkezci (capital-centric) pratikler olarak adlandırmak yerinde olacaktır. Sermaye-merkezci pratikler, doğanın topyekûn araçsallaştırılmasının ve dolayısıyla öznelleşmenin ardındaki önemli bir bileşeni teşkil etmektedir.

Öznelleşmenin diğer bir bileşeni ise öznelliktir. Araçsallaştırma, öznenin hedeflediği amaca ulaşmasında, nesnel dünyasını kendi çıkarları için bir araca indirgemesini ve bu dünyayı rasyonel (ratio) bir şekilde bilim ve teknik vasıtasıyla manipüle etmesini ifade etmektedir. Öznelik ise yalnızca nesnel hakikati ve tekil varoluşu korumak amacıyla başvurulması gereken araçsal aklın araç olmaktan çıkmasını ve nesnel hakikâtin araçsal aklın hizmetine girmesiyle araçsallığın amaç hâline gelmesini ifade eder. Nesnel hakikâtin araçsal aklın çıkarıcılığıyla manipüle edilmesi öznel akli ortaya çıkarır. Böylelikle öznenin ve onun kendi tekil varoluşunun tüm yaşamın merkezine konulduğu öznelik hakikâtin yanılmalı sözcüsü olur (Horkheimer, 2016: 59-63).

Araçsallaştırma, amaca ulaşmada her şey uyar görüşüne dayanır. Öznel akıl da, her şey uyar anlayışına dayanan araçsal akıldan doğar. Öznelik, nesnel hakikâtin parçalanıp, hakikâtin varoluşçu bir şekilde öznel olana indirgenmesidir. Hakikât, amaç uğruna, öznelere işine yarayacak biçimde öznel anlamlara bölünerek araçsallaştırılır. Bu nedenle, öznel akıl, nesnel aklın araçsallaştırılmasıdır:

Aklın bugünkü bunalımının temelinde, düşüncenin belli bir noktadan sonra böyle bir nesnelliği ya hiç kavrayamaması ya da bir sanrı olarak reddetmesi yatmaktadır. Bu süreç giderek bütün rasyonel kavramlara yayılmış, sonunda hiçbir gerçeklik kendi başına akla uygun olarak görülemez olmuştur; içerikleri boşalan bütün temel kavramlar biçimsel kabuklara dönüşmüştür (Horkheimer, 2016: 62).

Öznelik ve araçsallaştırma arasındaki bu bağlantıyı kavramak, öznelleşmeyi anlamayı sağlamaktadır. Sermaye-merkezci pratikler, sermayenin nesne karşısında

kendisini yüceltmesine ve pragmatist bir tavırla nesnelere işe yararlılığıyla (verimlilik ilkesi) ölçmesine dayanmaktadır. Buradan hareketle öznelleşme, 'her şeyin' varoluşa hizmet etmesinin, diğer bir deyişle öznenin, nesnelere araçsal değerini ön plana çıkartmasının ifadesidir. Öznelleşme, içinde barındırdığı öznellik dolayısıyla idealist hakikâte dayanır. Ne var ki bu yanılısamaya dayanan hakikât, taşı sürekli zirveye ulaştırın Sisifos'un direnişini bırakmasından farkıdır. İdealist hakikât, hakikâtin teslimiyetidir: "İdealizmin gizli ve hatalı hakikât içeriği budur. Çünkü özne idealizmde âdet olduğu üzere doğayı kendine benzettikçe, onunla benzerliği de azalır. Yakınlık Aydınlanmanın diyalektiğinin zirvesidir" (Adorno, 2016: 246).

Adorno'nun ifadesiyle idealist hakikât kusurludur. Horkheimer'in görüşlerini de dikkate alırsak, idealist ve öznel hakikât, nesnel hakikât karşıtıdır. Buna göre sermaye-merkezci pratikleri ifade eden öznelleşme nesnel hakikâte aykırıdır. Çünkü tüm bu pratikler nihayetinde yıkıcıdır. İdealist hakikât zemininde yükselen kapitalizm, esas olarak hakikât karşıtlığının yapısal boyuttaki ifadesidir. İnsan-doğa etkileşimini de bu boyuttan ele almak gereklidir. Öznelleşmenin hüküm sürdüğü bir tarihsel dönemde, kapitalizmin doğa üzerindeki sömürsü ve tahakkümü, hakikât karşıtı olmakla birlikte düzenin varlığını da tehdit eden ikinci bir çelişkiye yol açmaktadır (O'Connor, 2000: 36-37).

Adorno'nun sahte idealist hakikât olarak değerlendirdiği öznenin nesneye yakınlaşması, nesnel aklın parlaklığının sönmesiyle nesnel hakikât karşıtlığının eşiti olarak gerçeklik kazanmaktadır. Öznenin nesneye yakınlaşması, kapitalist uygulamalar içerisinde, nesnenin özneye sağlayacağı yarar açısından gerçekleşir. Doğanın niteliklerinden çok niceliğine yönelmek öznelleşmenin getirisidir. İnsanın, insan ve doğa üzerindeki tahakkümünde, öznenin merkezde bulunması ve hakikâtin özneye göre pragmatist temelde yeniden anlam kazanması, sermaye-merkezci pratiklerin idealist hakikât zemininde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Ne var ki bu idealist hakikât bir yanılısamadır:

İdealizmin yüzyıllardır bilince bellettiği *obiectum subiectum* (Lat. nesne öznedir) değil *subiectum obiectum* (özne nesnedir) geçerlidir. Özneliğin üstünlüğü Darwinci varoluş mücadelesinin tinselleştirilerek devam ettirilmesidir. Doğanın insani amaçlarla boyunduruk altına alınması doğal bir ilişkidir sadece; doğa üzerinde tahakküm kuran aklın ve akıl ilkesinin üstünlüğünün bir yanılısama olmasının nedeni budur. Kendini Baconcu yöntemin ustası ve nihayetinde her şeyin idealist yaratıcısı ilan eden özne, bu yanılısamaya epistemolojik ve metafizik katkıda bulunur (Adorno, 2016: 169, vurgu orijinal metne aittir).

Öznelleşmenin, diğer bir deyişle 'her şeyi' araçsallaştırmanın, insan-merkezcilik ve öznellik ile ilişkili olduğu ortadadır. Öznelleşmenin, küresel kapitalizmdeki bir vechesinin doğanın metalaştırılması olduğunu tekrarlırsak, doğanın

metalaştırılmasının, kapitalist araçsal pratiklerle ve öznel/idealist hakikât ile ilişkili olduğu ortadadır.

Doğa alanında gözlemlediğimiz tahakkümün insanileştirilmesi vasıtasıyla insanın doğadan daha üstün olacağı inancı, sermaye-merkezci pratiklerin yanılısamalı idealist hakikâte dayandığını onaylar. Ne var ki bu yanılısamalı hakikât, özneliği öne çıkarmasıyla ve böylece nesnel aklı askıya almasıyla nesnel hakikât karşıtlığını ifade etmektedir. Üstünlük inancıyla öznenin nesne üzerinde tahakküm kurması, hakikât karşıtı pratiklerin de gelişimine yol açmıştır. Doğa üzerindeki sömürüye dayanan her tür pratik, nesnel akla uygun olmamakla birlikte, insanlığın varoluşunu da tehlikeye atıyor. Covid-19'un yayılmasının, hayvan yaşamının sömürsünü ifade eden vahşi hayvan eti ticaretinden ve hayvanların yaşam alanlarının insanların yayılımı nedeniyle daralmasından kaynaklandığı iddiaları şaşırtıcı değildir (Lorentzen vd., 2020). Öznelleşmenin hem pratikte hem teoride ivme kazanması, insanlığı giderek Aydınlanmanın diyalektiğinin zirvesine doğru emin adımlarla götürmektedir. Aydınlanmanın diyalektiğinin zirvesine doğru götüren yalnızca faşizm değil, aynı anda genişleyen ve büyüyen kapitalizm ve hakikât karşıtı ideolojilerin toplumu sarmalamasıdır. Aydınlanmanın diyalektiğinin zirvesi, nihayetinde, 'her şeyin' araçsallaştırılması ve bunun insanlık ve doğa adına getireceği yıkıcı sonuçlardır. Günümüzde buna yol açan gerçeklik ise küresel kapitalizm ve postmodernizmdir.

Aydınlanmanın diyalektiğinin zirvesine ulaşılmasının nedeni olan öznelleşmenin günümüzdeki kaynakları küresel kapitalizm ve postmodernizm olarak karşımıza çıkmaktadır. Yorumlayıcı şema bölümünde de aktardığım gibi postmodernizm, 1980 sonrası yaşanan iktisadî gelişmelerin ideolojik bir uzantısıdır. Postmodernizm, değişen ekonomik süreçlere uydurulan bir kılıftır. Bunu en iyi, postmodernizmi besleyen görecilik anlayışı ile kavrayabiliriz. Postmodern görecilik, günümüzün mevcut bir problemidir. Günümüz Türkiye sosyoloji camiasında da oldukça popüler olan ve Avrupa'da son 50 yıldır yükselişte olan tözcülük karşıtı eğilimler, postmodern göreciliğin gelişmesinde etkili olmuştur (Hauer, 2018: 91).

Tikelliği, özneliği ve dolayısıyla göreciliği ön plana çıkartan postmodernizm ile kapitalist araçsal pratikler arasındaki bağlantı oldukça dolayımıdır. Metnin önceki kısımlarında, insanlığın ve doğanın korunmasında aracı olan nesnel doğrulara aykırı pratiklerde bulunduğu için kapitalizmin öznel/idealist bir zeminde yükseldiğini ifade ettim. Şüphesiz bunu tespit edebilmek için araçsallaştırmanın felsefî temeline odaklanmak gerekliydi. Postmodern görecilik ile öznelleşme arasındaki dolaylı bağlantıyı kurabilmek için de göreciliğin felsefî temelini irdelemek gerekmektedir.

Görecilik neyi ifade etmektedir? “Kişiden kişiye değişmeyen nesnel bir hakikât, herkes için geçerli olan mutlak doğrular bulunmadığını, hakikâtin ya da doğruların bireylere, çağlara ve toplumlara göreliliğini savunan anlayış; kişiden kişiye, çağdan çağa, toplumdan topluma birtakım değişmeyen doğrular, evrensel hakikâtlere bulunduğunu reddeden tavır” (Cevizci, 1999: 383).

Cevizci’den hareketle göreciliğin, nesnel aklı reddetmek, tikelliklerin ve öznel olanı yüceltmek, doğrunun ölçütünün muğlaklaşması olduğu tespit edilmektedir. Bu yönüyle görecilik, öznelleşmenin bileşeni olanı öznellik ile yakınlık sergilemektedir. Öznellik, nesnel olanı (essence) reddetmek, öznel olanı yüceltmektir. Bu nedenle görecilik, nesnel hakikâti reddedip öznel olanı hakikâtin merkezine koyarak öznel akla katkıda bulunur.

Bunu göreciliği ifade eden sorulardan anlamak mümkündür. ‘Kime göre?’, ‘Neye göre?’ gibi görecilik ifadesi belirten soruları fetişe dönüştürmek, hakikâti anlamlara bölmeyi, nesnel hakikâtin yadsınıp öznel hakikâte indirgenmesini ifade eder. ‘Kime göre?’, ‘Neye göre?’ sorularının ve dolayısıyla göreciliğin fetişi, soruyu yöneltene tekilini kendini daha da yüceltmesine ve kendisini salt olumlamasına hizmet etmekte; bu yüceltme ve olumlama da nesnel hakikâtin parçalanması vasıtasıyla sağlanmaktadır. Hakikâti, kendi öznel niyetlerine göre eğip büken özne, yarattığı lâfazanlıkla, kendisini ve pratiklerini olumlama amacındadır. Bu nedenle görecilik öznel akılla uyumaktadır. Adorno negatif diyalektik yoluyla, göreciliğin nesnel hakikât karşısına yüzünü ortaya koyar:

Diyalektik, göreciliğe de mutlakçılık kadar şiddetle karşı çıkar; bunu ikisinin ortasında bir konum benimseyerek değil, her iki uca da giderek onları kendi fikirleri uyarınca hakikâtsizlikle mahkûm ederek yapar (Adorno, 2016: 43).

Hakikât gerçekten özneliğin kendisi olsaydı, düşünce öznenin tekrarından ibaret olsaydı, bütün hükmünü kaybederdi. Öznenin varoluşsal olarak yüceltilmesi, öznenin anlamaya başladığı şeyi özne uğruna eler. Böylelikle, kendini üstün gördüğü göreciliğe teslim olur ve özneyi saydamsız bir arıziliğe indirger (Adorno, 2016: 124).

Öznel olanı yüceltme girişimi postmodernizmin belirgin bir özelliğidir. Postmodern düşünce göreciliği bir fetişe dönüştürerek nesnel olanın varlığını anlamının önüne taş koyar. Postmodern düşüncedeki görecileştirme fetişi, dolayısıyla hakikâtin çoğul anlamlara bölünmesi, nesnel olana kulak tıkama tavrının belirgin bir ifadesidir: “İnsanlar nesnel gerçekliği her zamankinden de sağır bulduklarında, abrakadabra diyerek ondan bir anlam çıkarmaya çabalarlar” (Adorno, 2017: 251). Bu nedenle postmodernizm, “heterojenlik, çokseslilik, bölünmüşlük kadar, bunların beraberinde getireceği yanlış anlamaları, yanlış çıkarsamaları, yanlışlıkları da olumlayan, hatta meşruluk zemini olarak gören bir tavidir” (Çubukçu, 2001).

Nesnel hakikâte kulak asmayıp, öznelin gerçekliği kendi işlerine yarayacak şekilde anlamlandırmaları, idealist hakikâtin bir nimetidir. Anlamın ve yorumların akışkanlaşması, hakikâti ortadan kaldırma girişimini onaylar. İşte, “her şey uyar” (anything goes) demenin ardında tam da böyle bir idealist tavır bulunur (Feyerabend, 2014: 28). ‘Her şey uyar’ görüşünün mantığı ve postmodern görecilik, öznelin, hakikâti kendi işlerine gelecek şekilde ‘uyarlama’larının önünü açar. Eagleton’ın (2011: 57) ifadesiyle, postmodernizm, “hakikâti pratiğe feda” eder.

Nesnel aklın inkârıyla ve hakikâtin öznenin çıkarlarına indirgenmesiyle hakikât görünmez olur; çünkü artık hakikât fludur; veyahut hakikât dondurulmuştur ve tıpkı buzlu camın arkasında ne olduğunu tam olarak göremememiz gibi hakikât de bu donukluktan dolayı seçilememekte – ayırt edilememektedir:

Öznelci görüş geçerli olunca, düşünce de herhangi bir amacın kendi içinde değerli olup olmadığını belirleyemez olur. Ülkülerin benimsenebilirliği, eylem ve inançlarımızın ölçütleri, ahlak ve siyasetin temel ilkeleri ve bütün önemli kararlarımız, aklın dışındaki etmenlere bağlı duruma gelir. Bunların eğilimlerin, mizaçların sonucu olduğu kabul edilir; pratik, ahlaki ya da estetik kararlarda doğruluktan söz etmek anlamsızlaşır (Horkheimer, 2016: 62).

Postmodernizm, görecilik vasıtasıyla hakikâti yorumlara, anlamlara bölerek, nesnel hakikâtin içini boşaltmış ve bunun sonucu olarak doğruluğun ölçütü de öznel aklın egemenliğine boyun eğmiştir. Bu açıdan Ernest Gellner’in (1992: 29) postmodernizmi “öznellik histerisi” olarak tanımlaması anlamlıdır. İşte bu nesnelcilik karşıtı öznel hakikât savunusu, postmodern göreciliğin felsefî temelini teşkil etmektedir. Postmodernizm, nesnel aklı rafa kaldırarak insanlığın ve doğanın korunmasını sağlayan nesnel doğruların da yıkımını getirmiştir: “Postmodernizm çokkatlılık, özdeşsizlik, ihlal, temelcilik-karşıtlığı ve kültürel görecelikçiliği seferber ederek tüm bu mutlak değerlerin ve temellerin karşısına diker. En iyi durumuyla sonuç, hiç değilse teori düzeyinde, başat değer-sisteminin altüst edilmesidir” (Eagleton, 2011: 156).

Eagleton’ın belirttiğinden fazla olarak hem teoride hem pratikte, günümüzde doğanın ve insanlığın yaşadığı adaletsizliği, sömürü ve tahakkümü dile getirecek olan kavramları postmodernizm etkisiz hâle getirmiştir. İnsanlığın ve doğanın varoluşunu savunmada gerekli olan bu kavramların nesnel içerikleri boşaltılmış, adalet gibi nesnel içeriği bulunan kavramlar, her tür adaletsizliği uygulayanların elinde değersizleştirilmiş ve öznelleştirilmiştir. Artık doğru olan, ekonomik ve siyasî gücü elinde bulunduranların pratiklerini olumlayacak olan her tür girişimdir. Artık nesnel doğrular yoktur; doğrunun ne olduğu ekonomik ve siyasî güçler tarafından tekel altına alınmıştır. Doğru, iktidarın pratikleriyle ve sözleriyle

saf bir özdeşliğe indirgenmiştir. Kendisini nesnel dünyasının üstünde konumlandırılan özne, sermayeyi daha da genişletme arzusunu gerçekleştirmek ve bu sayede varoluşunu sürekli kılmak amacıyla hakikâti parçalamayı uygun görmüştür. Görecilik ve postmodern yıkıcılık, nesnel aklı rafa kaldırmıştır: “... görecilik ve liberal hoşgörü, insanın aşağılanması rasyonalize edilmesine, salt kuramsal değil pratik olarak da her türlü nesnelliği reddeden bir tavra dönüşür” (Horkheimer, 1938: 430).

Adalet, özgürlük, eşitlik gibi kavramların postmodern görecilik ile çarpıtılması, ‘her şeyin’ araçsallaştırılmasının önündeki tüm düşünsel engelleri kaldırmıştır. Bu hâliyle postmodernizm, kapitalizmin öznelci zeminini düşüncesinin merkezine koymasıyla, onun ideolojisi işlevi görmektedir. Göreciliğin egemen ideolojiye içkin olduğu bir dönemde sermaye, stratejik olarak kendi varoluşunu nesne üzerinde gerçekleştirmeyi eskisinden olduğundan daha fazla amaçlamaktadır. Diğer bir deyişle neoliberal politikalar ve postmodernizmle beraber, öznelleşmenin öne açılmış, yeryüzü topyekûn araçlar alanına indirgenmiş, insanlığın ve doğanın sömürsünün önünde hiçbir teorik engel kalmamıştır. Doğruluğun ölçütünün iktidarın çıkarlarına indirgenildiği bir tarihsel-toplumsal dönemde, hakikât karşıtı pratikler dünyayı çevrelemiştir. Günümüzde yeryüzü topyekûn, kapitalist araçsal pratiklere, dolayısıyla öznelleşmeye ev sahipliği yapmaktadır. Aydınlanmanın diyalektiğinin zirvesi artık ufuk çizgisinde belirmektedir.

Horkheimer’ın 1947 yılında bahsettiği akıl tutulması, esas olarak küresel kapitalizm ve postmodernizm ile tahta geçmiştir. Postmodern göreciliğin nesnel hakikât karşıtlığı ile Adorno’nun öznelci hakikâti sahte hakikât olarak ortaya koyması arasındaki bağlantı dikkat çekicidir. Postmodernizm, akla ve Aydınlanmaya karşı acımasız davranmasıyla Aydınlanmanın diyalektiğine katkıda bulunur (Coşkun, 2021: 47-49). Postmodernizm, öznelleşmenin ilerlemesinden de anlaşılacağı üzere, mitosa ve idealist hakikâte tamamen geri dönüşü temsil etmektedir. Postmodernizmin öznel hakikâti yüceltmesi, egoyu doğaya bağımlı duruma düşüren mitoslardan kurtulmayı amaçlayan Aydınlanmanın emellerini idealizmle saptırmıştır. Aydınlanmanın diyalektiğinin zirvesine gitgide yaklaşıldığı küresel dönemde, idealist hakikât gökyüzünü, tıpkı bacalardan çıkan duman gibi gri tonlarla kaplamaktadır. Medeniyetin parlak zaferi, ışıltısını kendi eliyle sömürmektedir. Artık Aydınlanma bir süpernovadır.

Doğanın metalaştırılması, doğa alanını, insan yaşamını ve toplumları daha da fazla tehlikeye atmaktadır. Denetim ve gözetimin arttığı küresel bir dünyada ne yazık ki, her şeyi gören göz kendisini görememektedir. Kendisini yalnızca dışsal nesnelere olan yönelimselliği içerisinde görebilen özne, diğer bir deyişle kendisini yalnızca tahakküm ve sömürü ilişkilerinde tatmin eden özne,

uyguladığı öznelleşmenin ve bu öznelleşmenin getireceği yıkımın öngörüsünün öz bilinçliliğinden yoksundur:

Tahakkümünü uygulaması özneyi tahakküm altındaki şeyin bir parçası haline getirir; aynı Hegel'in Efendisi gibi ona tabi olur. Tükettiği nesneye ne kadar bağımlı olduğu onda meydana çıkar. Yapıp ettikleri, öznenin kendi etki alanına çektiğini vehmettiği şeye esaretidir. Çaresizce kendini yüceltmesi, öz düşüncesini engelleyen güçsüzlüğünü deneyimlemeye verdiği tepkidir; mutlak bilinç, bilinçsiz hale gelir (Adorno, 2016: 169).

Öznelleşme, bu çalışma bağlamında özerkleşmek için doğanın araç olarak kullanımı, öznenin nesneden özgürleşmesini getirmemiştir. Egoyu bağımlı olma durumundan kurtarmak için bilim ve teknoloji aracılığıyla doğadan özgürleşmeyi (mitostan kurtulmayı) hedefleyen kapitalizm, tüm teknolojik gelişmelere rağmen bugün insanlığın ve kendisinin doğaya giderek daha fazla bağımlı duruma düşmesine, dolayısıyla mitosa geri dönmesine yol açmaktadır. Aydınlanmanın diyalektiğinin zirvesi insanlığın ve kapitalizmin, tıpkı mitolojide insanların doğaya kurban edilmeleri gibi, doğaya tamamen kurban olmasıdır. Aydınlanmanın diyalektiği, kapitalizmin doğaya bağımlı düşerek yok oluşunu inşa etmesinin tarihidir: "Özneyi yücelten öznelleşme, onu aynı zamanda yok oluşa da mahkûm etmektedir" (Horkheimer, 2016: 127).

Horkheimer'in, öznenin kendi yok oluşunu inşa ettiği şeklindeki ifadesi, eskatolojik olmaktan ziyade tarihsel bir ifadedir. O satırlarda Horkheimer, sermaye-merkezci pratikler sürdüğü ölçüde, öznenin kendi eliyle mevcut olanın sonunu da "inşa ettiği"ni, diğer bir deyişle Aydınlanmanın diyalektiğini dile getirmektedir. Ne var ki, bu inşa sürecini tersine çevirmek de mümkündür. Bu nedenle Horkheimer'in bu ifadesi onu kadercilikten, karamsar Aydınlanma eleştiricilerinden, görüşlerini kıyamet üzerinden temellendiren ekolojistlerden ve buna benzer diğer teolojik ve eskatolojik görüşlerden ayırmaktadır (Dobson, 2007: 16).

Bugün, Horkheimer'in ifadesini fatalist ve teolojik olarak değil, bir uyarı olarak okumak gereklidir. Bu uyarı, insanlığın kıyamete sürüklendiği uyarısı değil; mevcut olan değiştirilmediği sürece, insanlığın tüm kazanımlarının yıkılmasının kaçınılmaz hâl alacağı uyarısıdır. Artık ekolojik kriz hepimizi ilgilendiren ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Kapitalistlerin narsisist arzularına doğa artık olumlu bir cevap verememektedir. Chomsky'nin (2020) de dikkat çektiği gibi, küresel kapitalizmin sürmesi, ekolojik krizin daha da büyümesine ve derinleşmesine ve bunun toplumlar ve özellikle maddî gücü yetersiz olanlar adına eşitsizlikler yaratmasına yol açacak. Hakikât karşılığı, öngörülebilir gelecekte, tıpkı uzun süre soğukta kalmış birinin sıcak suya girdiğinde canının yanmasına benzer olarak, tüm insanlığın canını yakacaktır. Yine de hâlâ olan biteni aşmak için umudun



bulduğunu söyleyebiliriz. Bu umut kapitalizmle sağlanamaz; Çünkü “yeşil kapitalizm imkânsızdır” (Tanuro, 2011). Bu nedenle aşılması gereken ilk şey ekolojik krizden önce, kapitalizmin kendisidir. Bununla birlikte, bu umudu sağlamanın diğer bir yolu ise adalet, eşitlik, özgürlük gibi nesnel olanı açıklamayı sağlayan kavramları, her tür fetişleştirme tuzağından kaçınarak, insanlığın ve doğanın üzerindeki tahakküm ve sömürüyü açığa vurmak için öznelğin egemenliğinden kurtarmaktır: “Uygarlığın adalet, eşitlik, özgürlük gibi büyük idealleri ne kadar çarpıtılmış olursa olsun, doğa, kendine uygulanan eziyete bu kavramlarla karşı çıkmaktadır. Doğanın protestosunun sistemli tutanaklarını sadece bu kavramlarda bulabiliriz” (Horkheimer, 2016: 192-193).

## Sonuç

Ekolojik krize dair önemli eşikler çoktan aşıldı. Gerekli politikalar uygulanmamaya devam edildiği sürece ciddi yıkımların beklenir olacağı açık. Bugün sermaye-merkezci pratiklerin yıkıcılığını ekolojik krizle beraber daha derin şekilde deneyimlemekteyiz. Ne var ki Horkheimer ve Adorno, bundan 80-90 yıl önce önemli yıkıcı sonuçların ortaya çıkacağını birçok kez belirtmişlerdi. Fakat onların görüşleri sanki uzay boşluğunda söylenmişçesine bir etki yaratmıştır. Adorno ve Horkheimer’ın uyarılarına rağmen, onların ölümlerinden – 1970’lerden bu yana, bir süreç olarak öznelleşme daha da ilerlemiştir. Bu nedenle, bu metinle yazar, onların uyarılarını dile getirme ihtiyacı hissetmiştir. Çünkü hakikât karşıtlığı ile kuşatılmış bir dünyada hakikât karşıtlığına sessiz kalmak, mevcut sömürü düşüncesinin ve pratiğinin boyun eğilmiş bir onaylanışıdır.

Bununla birlikte çalışma, Okulun erken dönem çalışmalarının teorik bir yeniden bütünlüklü tesisi girişiminin de bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. Düşünsel gelişmenin önünde engellerin bulunduğu, felsefe ve bilim alanındaki eleştirel praksisin de arka plana düştüğü zamanlarda eleştirel düşüncüyü korumak önemli bir vazifedir. Bu bağlamda bu yazıya da Eleştirel Kuramın, “felsefenin doğru toplumsal işlevi mevcut olanın eleştirisinde yatar” düsturu kaynaklık etmiştir (Horkheimer, 1940: 477).

Bu çalışmada, Frankfurt Okulunun insan-doğa anlayışı ile mevcut ekolojik krizin nasıl kavranabileceğini ele aldım. Bu bağlamda, Adorno ve Horkheimer’ın öznelleşme kavramının, mevcut ekolojik krizi anlamada kullanışlı olduğunu ileri sürdüm. Öznelleşme kavramı, ekolojik krizi, hem iktisadî hem de felsefî boyuttan sorgulamayı olanaklı kılmaktadır. Buradan hareketle öznelleşme kavramının, ekolojik krizi, küresel kapitalizm ve postmodernizmle ilişkilendirmede elverişli olduğunu gösterdim. Bu çalışmadan hareketle felsefî ve sosyolojik açıdan üç temel sonuca varılmaktadır: 1. Sermayenin ulusöteleşmesiyle birlikte, doğanın metalaştırılması küresel bir sorun hâline gelmiştir. 2. İnsanın doğadan üstünlüğü

anlayışına dayanan sermaye-merkezci pratikler, araçsallaştırmaya dayanmasıyla hakikât karşıtlığını temsil etmektedirler. 3. Bu hakikât karşıtı pratikler, insanlığı Aydınlanmanın diyalektiğinin parıltılı zirvesine emin adımlarla götürmektedir.

Bu sonuçların mutlak değişmezler olmadığını ve gerçeklikteki değişimlere göre sonuçlarındadeğişmeihtimâlininbulunduğugözönünde bulundurmak önemlidir. Bununla birlikte sonuçların başka kuramsal çerçeveler dahilinde tartışılması da diğer çalışmalar açısından önem arz etmektedir. Yine de, derinleşmekte olan ekolojik krizin iktisadî ve toplumsal nedenleri sorgulandığında ulaşılan sonuçlar beklenilirdir. Ekonomik ve siyasî gayeler doğrultusunda hidroelektrik santraller inşa etmek, nükleer santraller kurmak, silah sanayi, doğanın rant kurbanı olması vs. birçok örnek kapitalist pratiklerin araçsallığa dayandığını göstermektedir. ‘Her şeyi’ araçsallaştırmanın ise ne kadar yıkıcı sonuçlar yarattığını artık daha belirgin şekilde yaşamaktayız.

Öznelleşme kavramı aracılığıyla ekolojik krizi anlamının açmazları da vardır. Bunlardan en önemlisi doğanın görece özerk işleyişini tamamen toplumsal ve iktisadî olana bağımlı kılan sosyal monizmdir (Foster ve Clark, 2016a). Tüm varlık alanlarının araçsallaştırılması olarak öznelleşme kavramını kullanmak, doğanın topyekûn sermayenin işgâli altında olduğunu vurgulamaya yol açar. Bu belli ölçüde doğanın görece özerk işleyişini inkâr eden bir yaklaşımdır – ve bu yönüyle doğanın diyalektiği anlayışına da ket vurur. Belki de Adorno ve Horkheimer’in bu kavramın üstüne düşmemelerinin nedeni de budur. Doğanın kendinde işleyişini toplumsal ve iktisadî olan içerisinde kapsayan bu yaklaşım, mevcut olanı meşru kılar (Foster ve Clark, 2016a). Adorno ve Horkheimer ise bu türden bir özdeşlik mantığına ve totalite anlayışına karşı çıkar. Evet, doğa önemli ölçüde mevcut üretim ilişkileri tarafından kapsamaktadır; ancak bu, doğanın bu kapsamı dışında kalan görece özerk işleyişinin bulunmadığı anlamına gelmez. Bu türden bir yanılısma, Adorno ve Horkheimer’in diyalektik anlayışına ve dolayısıyla Kurama aykırıdır. Bu nedenle kavramı kullanırken monistik bir veçhe taşıdığını göz önünde bulundurmak ve bu veçheyi açık uçlu diyalektik ile aşmak gerektiği hususunda dikkatli olmak gereklidir.

Günümüzde nesnel hakikâte kulak vermek insanlığın önemli vazifesidir. Hakikât, yalnızca tek bir sınıfın sorumlu tutulabileceği ve üzerinde tekel kurulacak olan bir güç değil, tüm insanlığın sahip çıkması gereken bir doğruluk ölçütüdür. Doğrunun yanında yer alınmadığında ya da hakikât öznel olan tarafından parçalandığında insan varoluşunun ve doğa alanının tehdit altına girmemesi için pek az sebep kalmaktadır. Bu nedenle, öznel varoluşu koruyabilmek adına öznel hakikât ile iş birliğini sürdürmeli, ancak bundan da fazla olarak yaşamı nesnel hakikati dikkate alarak yeniden düzenlemek gerekmektedir. ‘Her şeyi’ araçsallaştırmaktan doğan yıkımın önlenmesi, araçsallığı yadsımdan değil, araçsallığın nesnel hakikâtin

öznel bir veçhesi olduğunu anlamaktan ve tüm eylemlerin merkezi hâline gelmiş olma durumundan kurtarmaktan geçmektedir.

## Kaynakça

Adorno T W (1997) Bach Defended Against his Devotees. İçinde: S Weber and S Weber (trans.), *Prisms*, Cambridge, MA: MIT Press, 133-146.

Adorno T W (2016). *Negatif Diyalektik*. Çev. Ş Öztürk, İstanbul: Metis Yayınları.

Adorno T W (2017). *Minima Moralia: Sakatlanmış Yaşamdan Yansımalar*. Çev. O Koçak, İstanbul: Metis Yayınları.

Callinicos A (2013). *Toplum Kuramı*. Çev. Y Tezgiden, İstanbul: İletişim Yayınları.

Carter N (2007). *The Politics of the Environment*. New York: Cambridge University.

Casagård C (2017). Eco-Marxism and the Critical Theory of Nature: Two Perspectives on Ecology and Dialectics. *Distinktion: Journal of Social Theory*, 18 (3), 314-332.

Cevizci A (1999). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.

Chomsky N (2020). Koronavirüsün İyi Yanı, Belki de İnsanları Nasıl Bir Dünya İstedığımız Konusunda Düşünmeye İtmek Olacak. *Medyascope*, 26 Nisan. Son erişim tarihi, 18.03.2021.

Coşkun B (2021). Yeniden Eleştirel Kuram: Sosyal Felsefenin Görevleri Üzerine. *Arete Politik Felsefe Dergisi*, 1 (1), 26-54.

Çoban A (2018). Doğanın Metalaştırılması. *Toplum ve Bilim*, 143, 209-241.

Çubukçu A (2001). Kapitalizmin Değişen Derisi: Post-Modernizm. *Özgürlük Dünyası*, 110.

DeLuca K (2002). The Frankfurt School and the Domination of Nature: New Grounds for Radical Environmentalism. İçinde: J T Nealon ve C Irr (der), *Rethinking The Frankfurt School: Alternative Legacies of Cultural Critique*, Albany: State University of New York Press, 153-167.

Dobson A (2017). *Ekolojizm*. Çev. C Yücel, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.

Eagleton T (2011). *Postmodernizmin Yanılsamaları*. Çev. M Küçük, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Eckersley R (1997). *Environmentalism and Political Theory: Toward an Ecocentric Approach*. London: UCL Press.

Erbaş H (2016). Modernden Anti-Moderne Bilim: Türkiye Örneğinde 'Sosyal Bilimlerin Krizi' ve Sonrası. İçinde: B Mücen vd. (der), *Paylaşımlar: Üniversite, Bilgi, Üretim*, İstanbul: İletişim Yayınları, 95-137.

Feyerabend P (2014). *Yönteme Karşı*. Çev. E Başer, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Foster J B (2006). *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*. Çev. Ç Çıdamlı, İstanbul: Devın Yayıncılık.
- Foster J B (2008). *Savunmasız Gezegen: Çevrenin Kısa Ekonomik Tarihi*. Çev. H Ünder, Ankara: Epos Yayınları.
- Foster J B and Clark B (2016a). Marxism and the Dialectics of Ecology. *Monthly Review*, 68 (5), 1-17.
- Foster J B and Clark B (2016b). Marx's Universal Metabolism of Nature and the Frankfurt School: Dialectical Contradictions and Critical Synthesis. İçinde: J S Ormrod (der), *Changing Our Environment, Changing Ourselves: Nature, Labour, Knowledge and Alienation*, London: Palgrave Macmillan, 101-135.
- Gellner E (1992). *Postmodernism, Reason and Religion*. New York: Routledge.
- Güney A (2006). Postmodern İdeoloji, Siyasetten Arındırma Süreci ve Türkiye'de Siyaset. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61 (1), 175-200.
- Hauer T (2018, Ocak). Society, Relativism and Plurality of Truths. *3rd International Conference on Society Science and Economics Development*, Nanjing.
- Heywood A (2013). *Siyasi İdeolojiler*. Yay. Haz. B Kalkan, Ankara: Adres Yayınları.
- Horkheimer M (1938). Montaigne ve Kuşkunun İşlevi. İçinde: M Tüzel (der), *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, Çev. M Tüzel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 399-453.
- Horkheimer M (1940). Felsefenin Toplumsal İşlevi. İçinde: M Tüzel (der), *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, Çev. M Tüzel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 466-484.
- Horkheimer M (2016). *Akıl Tutulması*. Çev. O Koçak, İstanbul: Metis Yayınları.
- Horkheimer M ve Adorno T W (2014). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. Çev. N Ülner ve E Ö Karadoğan, İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Jameson F (2011). *Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantiği*. Çev. N Plümer ve A Gölçü, Ankara: Nirengi Kitap.
- Jay M (2014). *Diyalektik İmgelem*. Çev. S Doğan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kızıltuğ K (2000). Frankfurt Okulu'nun Doğa ve Toplum İlişisine Yaklaşımı. *İskenderiye Yazıları*, 24.
- Konrad O (1999). Eleştirel Kuram ve Doğa. Çev. F Öztürk ve O Tokdemir, *Felsefelogos*, 6, 171-190.
- Kovel J (2005). *Doğanın Düşmanı: Kapitalizmin Sonu mu, Dünyanın Sonu mu?*. Çev. G Koca, İstanbul: Metis Yayınları.
- Lohmann L (2013). Finansallaşma, Metalaştırma ve Karbon: Neoliberal İklim Politikasının Çelişkileri. İçinde: L Panitch, G Albo, V Chibber (ed), *Socialist Register 2012: Ekonomik Kriz ve Sol*, Çev. U Haskan, İstanbul: Yordam Kitap, 101-124.
- Coşkun B (2021). Doğanın Metalaştırılması: Aydınlanmanın Diyalektiğinin Zirvesi. *791 Mülkiye Dergisi*, 45 (3), 771-792.

Lorentzen H F vd. (2020). COVID-19 is Possibly a Consequence of the Anthropogenic Biodiversity Crisis and Climate Changes. *Danish Medical Journal*, 67 (5).

Marx K ve Engel F (2011). *Komünist Manifesto*. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Meadows D H vd. (1972). *The Limits to Growth*. New York, Universe Books.

Mulcahy N A (2012). Consumption, Class Struggle, and Subjectification: Rethinking the Reproduction of Capital. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Edmonton: University of Alberta.

Nelson E S (2011). Revisiting the Dialectic of Environment: Nature as Ideology and Ethics in Adorno and the Frankfurt School. *Telos*, 155, 105-126.

O'Connor J (2000). Sürdürülebilir Kapitalizm Mümkün Mü?. İçinde: G N Demirer vd. (der), *Marksizm ve Ekoloji*, Ankara: Öteki Yayınevi, 15-45.

Okutan B B (2015). Diyalektik Düşüncenin Negatif Seyri: Theodor W. Adorno. İçinde: B A Çetinkaya (der), *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni: Yirminci Yüzyıl Düşüncesi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 789-816.

Robinson W I (2002). Küresel Kapitalizm ve Ulusötesi Kapitalist Hegemonya: Kuramsal Notlar ve Görgül Deliller. Çev. E Türközü, *Praksis Dergisi*, 8, 125-168.

Röhle T (2005). Power, Reason, Closure: Critical Perspectives on New Media Theory. *New Media & Society*, 7 (3), 403-422.

Schmidt A (2014). *The Concept of Nature in Marx*. Trans. B Fowkes, London: Verso.

Slater P (1998). *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi, Marksist Bir Yaklaşım*. Çev. A Özden, İstanbul: Kabalıcı Yayınları.

Stewart E and Roy A D (2014). Subjectification. İçinde: T Teo (der), *Encyclopedia of Critical Psychology*, New York: Springer, 1876-1880.

Tanuro D (2011). *Yeşil Kapitalizm İmkansızdır*. Çev. V Yalçıntoklu, İstanbul: Habitus Yayıncılık.

Timur K (2017). Kural Tanımayan Bir İdeoloji: Postmodernizm. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, Gelenek ve Postmodernizm Özel Sayısı, 1-9.

Turan F (2007). Çevre Dostu Şirketler: Yeşil Göz Boyama mı Çevresel Üretim mi?. *İnsancıl Dergisi*, 17, 1-26.

Wood E M (2000). Capitalism or Enlightenment?. *History of Political Thought*, 21 (3), 405-426.

Wood E M (2003). Modernizm, Postmodernizm ya da Kapitalizm?. İçinde: R W Chesney vd. (der), *Kapitalizm ve Enformasyon Çağı: Küresel İletişim Devriminin Politik Ekonomisi*, Ankara: Epos Yayınları, 39-65.

## Ortaklaşa Yönetişim - Uluslarötesi Kuruluşların Politika Yönlendirmesi

**Fatma Müge Algan**, Türk Standartları Enstitüsü, ORCID: 0000-0001-8959-1174, e-posta: fmalgan@tse.org.tr

### Özet

Yönetişim 1990'lı yıllarda hükümet olmadan birlikte yönetme unsurları ile öne çıkan, kamu politikalarının yönetilenlerle birlikte belirlendiği sistemsel, siyasal ve yönetsel bir model olmuştur. Yönetişim ilk olarak Dünya Bankası tarafından formüle edilmiş, modele Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD), Birleşmiş Milletler (BM) ve Avrupa Birliği (AB) gibi uluslarötesi kuruluşların katkıları ile farklı unsurlar eklenmiştir. Yönetişim modeli yönetme platformunu devlet, özel sermaye ve sivil toplum kuruluşlarının yer aldığı üçlü bir yapıya bırakmaktadır. Bu yapıda özel sermaye hem devlet hem özel sermaye statüsü ile kendisine yer bulurken işçi sınıfı, tüketiciler ve çevre kuruluşları gibi kesimler sivil toplum kuruluşları çatısı altında yalnız bırakılmıştır. Yönetişim modeli küresel düzleme taşınırken devletlerin yerini uluslarötesi kuruluşlar, özel sektörün yerini çokuluslu şirketler ve sivil toplumun yerini de küresel sivil toplum kuruluşları almıştır. 2000'li yıllara gelindiğinde yönetim modeline katkı sağlayan küresel aktörlerin sermayeye daha çok yer açma ve nüfuzlarını artırma kaygısıyla 'ayrı ayrı' yönetmek yerine 'ortaklaşa' yönetme yoluna gittikleri görülmektedir. Uluslarötesi kuruluşlar farklı yöntem ve ortaklıklarla ekonomi politikalarını ortaklaşa yönetmek suretiyle güçlerini artırmakta ve özel sermayeye açılan yeri genişletmektedir. Ortaklaşa yönetim bu kapsamda uluslarötesi aktörlerin ulusal ve küresel piyasaları daha güçlü regüle edebilmeleri için farklı yöntemler ve karma ortaklıklar ile uyguladıkları yönetim modeli bir yöntem olarak literatüre sunulmaya çalışılmaktadır. Makalede altı uluslarötesi kuruluş ve altı ortaklık kombinasyonu ile ortaklaşa yönetim yönteminin uygulama yöntemleri araştırılmakta ve küresel aktörlerin çokuluslu şirketler lehine ulusal, bölgesel ve küresel politikaları nasıl yönlendirdikleri incelenmektedir. Makalenin ilk uygulama incelemesinde AB ve Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ortaklığı ve bu iki aktörün hangi ortaklık uygulamaları ile politikalarını belirledikleri araştırılmaktadır. İkinci inceleme BM ve OECD'nin ortaklaşa yönetim uygulamalarını ortaya koyarken üçüncü uygulama örneği BM, OECD ve Dünya Bankasının birlikte yürüttükleri politikaları incelemektedir. Makalenin dördüncü uygulama incelemesi ticarete engellerin kaldırılması için BM, OECD ve DTÖ'nün birlikte yürüttükleri ortak politika faaliyetlerini araştırırken makalenin son uygulama incelemesi Dünya Bankası, DTÖ ve Uluslararası Para Fonu (IMF) ortak politika yönlendirme uygulamaları olmaktadır. Makale bu ortaklık örnekleri ile küresel aktörlerin ortaklaşa yönetim yöntemlerini ortaya koymakta ve bu yöntemleri sınıflandırmaya çalışmaktadır.

**Anahtar Sözcükler:** Yönetişim, Ortaklaşa Yönetişim, Uluslarötesi Kuruluşlar, Çokuluslu Şirketler, Politika Yönlendirmesi.

Algan F M (2021). Ortaklaşa Yönetişim-Uluslarötesi Kuruluşların Politika Yönlendirmesi. 793 *Mülkiye Dergisi*, 45(3), 793-832.

# Cooperative Governance – Policy Advocacy of Transnational Organizations

## Abstract

In the 1990s governance became a systematic, political and managerial model where public policies were determined together with those who governed and had prominent governance components such as without government. The model was originally formulated by the World Bank and afterwards, more components were added to the model by other transnational organizations such as the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), United Nations (UN) and, European Union (EU). The governance model leaves the governing platform to a triple structured state, private capital, and non-governmental organizations. In this structure, private capital takes its seat both in the state and also in the private capital, while other parties like labour, consumers, environmental organizations are left under the roof of non-governmental organizations. At the global level, transnational organizations replaced the state, private capital has been turned out to transnational corporations, and civil society has been replaced by global non-governmental organizations. In the 2000s, it is seen that global actors prefer to govern in cooperation instead of managing separately to expand the field of business and these transnational corporations increase their strength by managing their policies cooperatively through various methods and partnerships. In this context, cooperative governance is presented to the literature as an implementation method of governance which is set by various methods and diverse partnerships to let transnational actors regulate national and global markets more effectively. This article analyses the implementation methods of cooperative governance of six transnational organizations under six diverse partnerships and examines how global actors advocate national, regional and global policies in favour of transnational corporations. In the first case study of the article, the partnership between the EU and the World Trade Organization (WTO) and their joint policies are examined. While the second case study sets out the cooperative governance practices of the UN and the OECD, the third case study examines the joint policies of the UN, OECD, and the World Bank. The fourth case study of the article examines the common policies of the UN, OECD, and the WTO aiming to eliminate trade barriers, while the final case study analyses the common policies of the World Bank, the WTO, and the International Monetary Fund (IMF). By bringing insights from these case studies, this article introduces the cooperative governance methods of global actors and attempts to classify the methods under certain categories.

**Keywords:** Governance, Cooperative Governance, Transnational Organizations, Transnational Corporations, Policy Advocacy.

## Giriş

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan ekonomik büyüme ve refah dönemi 1970'li yıllarda yerini ekonomik daralma ve kârlılıkta düşüşe bırakmıştır. 1980'li yıllara gelindiğinde bu ekonomik daralmanın çözümü kamu işletmeciliği ve girişimci devlet tasarısı altında köklü reform uygulamalarında aranmıştır. Ekonominin küçülmesi yönünde sorgulanan devletin rolü yeniden tanımlanarak, devlet özel sektörün kâr kaygısıyla donatılmış ve özel sektör lehine düzenleme yapma görevini üstlenmiştir. Küreselleşme olarak adlandırılan uluslararası güçlerin ulus devletler üzerinde hâkimiyetlerini artırdıkları süreçte sermayenin dünya üzerindeki dolaşımı üzerindeki engellerin kaldırılmasını öngören çabaları artmaya başlamıştır. Kamu hizmetlerinin daha etkin ve etkili sunumu adı altında devlet küçültülerek yeniden yapılandırılmış ve devletin bazı işlevlerinin özel sektöre devrinin yolu açılmıştır (Balci, 2005: 1).

1990'lı yıllara gelindiğinde bu rolün etkin uygulanamadığı savıyla devlet ve ekonomi ilişkileri bir kez daha tasarlanarak yönetim kavramı ve yönetim modeli şekillenmeye başlamış ve yönetim yeni iktidar modeli olarak sunulmuştur (Bayramoğlu, 2005: 419). Bu model, toplumsal yaşamın piyasa adına yeniden örgütlenmesi olarak formüle edilmiştir (Güler, 2003: 99). Yönetim; hükümet olmadan birlikte yönetme unsurları ile öne çıkacak bir siyasi ve yönetsel model olarak sunulurken ticaret hakkı, insan hakları gibi dokunulmaz bir statüye oturtulmaya çalışılmıştır (Bayramoğlu, 2005: 40-41). Bu temel haklara dayandırılmakla birlikte özünde yönetim çokuluslu şirketler aracılığıyla devlet erkinin sınırlandırılması sonucunu doğurmuştur (Börzel ve Risse, 2009: 123).

Yönetim modelinin sunucuları Dünya Bankası, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD), Birleşmiş Milletler (BM), Avrupa Birliği (AB) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi uluslararası kuruluşlar olmuştur. Uluslararası kuruluşların modeli şekillendirmesi ile toplumu sadece devletin yönetmeyeceği aynı zamanda küresel aktörlerin de devlet yönetimine katılacağı yönetim modeli, siyasal iktidar ve yönetim sürecinin yerel-ulusal-bölgesel-küresel her ölçeğinde var olabilme iddiasına sahip olmuştur (Delice, 2013: 2). Börzel ve Risse, bu süreci zayıf devletlerin hiyerarşi eksiklerinin uluslararası kurumlar tarafından tamamlanması olarak ifade etmekte ve bu kurumları gölge hiyerarşi olarak tanımlamaktadır (2009: 114). Bu uluslararası kurumlar sermaye ve özel sektör lehine belirlenen kuralların dünya genelinde uygulanmasının yollarını açmaktadır.

Yönetim terimi ilk olarak Dünya Bankası tarafından 1989 yılında hazırlanan Afrika (Sub- Saharan Africa) Raporunda kullanılmıştır. Dünya Bankası yönetim



terimini üç farklı boyutta tanımlamıştır. Bu boyutlardan ilki sistemsel bir tanımlama yaparak minimal devletin kontrolünde kapitalist bir yapıyı betimlemektedir. Terimin ikinci boyutu “çoğulcu temelde serbest ve düzenli temsili demokratik süreçlerle belirlenen” bir siyasal rejimi tanımlarken terimin son boyutu yönetsel bir tanımlama yapmaktadır. Buna göre kamu yönetimi yapısı bağımsız, etkin, hesap veren ve saydam olarak tanımlanmaktadır (Güler, 2003: 102).

Dünya Bankası 1992, 1994 ve 1997 yıllarında yayınladığı diğer raporlar ile devletin rolünün belirginleşmesi için yönetim modelini ve ilkelerini detaylandırmıştır. Banka, 1992 yılından sonra iyi yönetim modeli altında kamuda etkinliğin sağlanmasını, özel sektör için uygun ortamın oluşturulmasını, girişimciliğin desteklenmesini, özelleştirmeleri, kamu hizmetlerinde reforma gidilmesini ve devlet dışı aktörlerin daha çok kullanılmasını önermektedir (Güzelsarı, 2004: 14). 1997 yılında yayınlanan *Değişen Dünyada Devlet Raporunda* Dünya Bankası devlete, piyasanın sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için düzenleyici ve yönlendirici yetkiler verilmesi gerektiğini belirtmiştir (Zabçı, 2002: 161). Dünya Bankası küreselleşmenin gerekleri olarak uygulanmakta olan hesap verebilirlik, yasal çerçeve, saydamlık ve bilgilendirme gibi ilkelerle donattığı yönetim modelini ekonominin teknik gereklilikleri ve verimlilik için vazgeçilmez olarak sunmakta ve böylece modelin uygulanmasını tartışmaya kapatmaktadır (Güler, 2003: 103).

OECD ise yönetim modelini kamusal ve özel sektörü birleştiren ve uzlaşma üzerine kurulu bir süreç olarak sunmaktadır. OECD, bu tanımlamayı küresel düzleme taşıırken öngörülen devletler arası ilişkide devletlerin yerini uluslararası resmi örgütler, özel sektörün yerini çokuluslu şirketler ve sivil toplumun yerini de küresel sivil toplum kuruluşları almaktadır (Güler, 2003: 105). Hesap verebilirlik, saydamlık, etkililik ve verimlilik, duyarlılık, hukuksallık, uzak görüşlülük gibi ilkelerle donatılan yönetim modeli ile OECD, ülkelerde kamu sektörünü istenilen koşullara uygun hale getirmek için düzenleyici reformlar önermektedir (Güler, 2003: 107).

Bir başka uluslar üstü düzenleyici kurum olan BM ise yönetim terimini küresel yönetim modeli olarak formüle etmekte ve ulus ötesi ekonomik gerekliliklerin devletin değişimini zorunlu kıldığını ve devletin bu gereklilikler nedeniyle özel sektörü destekleyen yönünün ön plana çıkması zorunluluğunu ortaya koymaktadır. BM, özel ve kamusal faaliyetlerin gerçekleşmesi için istikrarlı, etkin ve adil bir yasal ve düzenleyici çevre yaratılmasını öngörmektedir (Güler, 2003: 107-108).

AB, yönetim modelinin şekillendiği bir başka yapılanma olmuştur. AB, *Avrupa Yönetişimi Beyaz Kitabı* ile yönetim modelini detaylandırmış ve iyi yönetim ilkelerini; açıklık, katılım, hesapverebilirlik, etkinlik ve uyum olarak sunmuştur. AB, iyi yönetim ilkeleri ile birliğin uluslararası kurumların etkinliğinin artırılmasını desteklediğini belirtmektedir (Delice, 2013: 5). AB'nin birlik içerisinde güvenliği sağlama güdüsü, yıllar içerisinde birlik güvenliğinin sadece askeri değil ekonomik, çevresel ve sosyal politikalar ile de sağlanabileceği görüşüne evrilmiştir. AB, uluslararası sorunları ortak sorumluluk savıyla güçlendirerek "dış yönetim" ile ülkelerin kamu politikalarına nüfuz etmeye ve belirlediği kuralların ülkeler ve uluslararası kuruluşlar tarafından benimsenmesine çalışmaktadır (Lavenex, 2004: 684-685). Uluslararası kurumların etkinliğinin artırılması, özellikle çevre ve enerji gibi alanlarda sosyal sorumluluk ve ortak gelecek söylemiyle AB'nin sermayeye daha çok yer açmasına olanak sağlamaktadır (Lavenex, 2004: 692).

Dış yönetim ve devletin sınırlandırılması gibi sonuçları ile yönetim modelleri, uluslararası kuruluşlar tarafından belirlenen bir bürokrasi ve küresel elit oluşması sonucunu doğurmuştur (Bayramoğlu, 2005: 411). Uluslararası kurumlar ülkelerin ekonomik ve siyasi politikalarının şekillendirilmesine çalışmakta ve devletlerin erkini sınırlandırarak dışarıdan devlet politikalarını denetleyen birer hiyerarşi yapısı oluşturmaktadır. Yönetim modeli ile diğer toplum katmanları yanında yönetim süreçlerinde yer alan sermaye, bu uluslararası kurumların "gölge yönetimi" altında çifte korumaya sahip olmaktadır.

Dünya Bankasının küresel ekonomiye tanıttığı yönetim modeli, Bankanın yapısal uyarılma kredileri ile ekonomik nüfuzunu geliştirmiş, OECD'nin Düzenleyici Reform Programı ile kaynak tahsisine yoğunlaşarak devlet yönetimlerinde uygulanmaya başlanmış, BM'nin Yerel Gündem 21 programının demokratik yönetim savı ile meşruiyetini artırmış ve AB'nin iyi yönetim modeli ile de ulusötesi kimliğini güçlendirerek modeli küresel yapıya kavuşturmuştur. Yönetim modelinin çıkışı ve gelişimi süreçlerinde bu küresel aktörler, yönetim tanımı ve modeline farklı boyutlar ekleyerek yönetimin ülke ekonomilerinde daha etkin uygulanmasını sağlamışlardır.

2000'li yıllara gelindiğinde özel sermayeye daha çok yer açma ve nüfuzlarını artırma kaygısıyla bu küresel aktörlerin 'ayrı ayrı' yönetmek yerine 'ortaklaşa' yönetme yoluna gittikleri görülmektedir. Küresel ticaret başta olmak üzere uluslararası politikaların belirlenmesi ve ulusal-bölgesel-küresel politikaların yönlendirilmesi için uluslararası kuruluşlar birlikte hareket etmeye başlamışlardır. Dünya Bankası, BM, OECD, AB ve Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) gibi küresel aktörler küresel arenada güçlerini artırmak için güç birlikleri kurmaya başlamış, politika ve faaliyet alanları ile ilgili belirlemek istedikleri kurallar ve

uygulamak istedikleri yöntemler ile ilgili iş birlikleri yaparak 'birlikte' yönetmeyi seçmişlerdir. Böylece ülkeler üzerindeki nüfuzlarını artıran ve güçlerini daha çok hissettiren bu küresel aktörler, uygulamak istedikleri politikaların etkilerini artırmışlardır.

Bu işbirliği içerisinde birlikte yönetme, yönetim modelinin kuramsal alt yapısını değiştirmemekle birlikte modele yöntem açısından farklılık getirmektedir. Küresel aktörler sadece kendi faaliyet alanları doğrultusunda ülke politikalarını şekillendirmek yerine işbirliği içerisinde küresel politikaları beraber yönlendirmeye başlamış ve özel sermaye ile çokuluslu şirketler lehine ülkeler ve küresel politikalar üzerindeki hakimiyetlerini artırmışlardır. Ortaklaşa yönetim (cooperative governance) olarak ifade edilebilecek bu yöntem; uluslararası kurumların çeşitli ortaklıklar yoluyla devletlerin erkini sınırlandırarak ülkelerin ekonomik ve siyasi politikalarını dışarıdan yönetmesi ve sermaye lehine gerekli piyasa düzenlemelerini yapma yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Küresel aktörlerin işbirliği (cooperation) üzerine kurulan farklı yöntem ve ortaklıklarla küresel ekonomik politikaların belirlendiği bu 'ortaklaşa' politika belirleme ve 'ortaklaşa' politika yönlendirme yönteminde küresel aktörlerin dünya ekonomisi üzerindeki güçlerini ve denetimlerini artırarak sermayeye açılan yeri genişletme gayreti görülmektedir.

Levi-Faur, yönetim modelini kuralların sistemi olarak tanımlarken yönetim için dört perspektif tanımlamaktadır. Bunlar; devletin gücünün ve otoritesinin azaltılarak iş dünyası ve uluslararası piyasalara devredilmesi, devletin yönetimden çıkarılması (degovernancing), özel sektörü destekleyen devlet merkezli bir yönetim ve "büyük yönetim" (big governance) olarak tanımladığı düzenleyici kapitalizmdir (Levi-Faur, 2012: 10-13). Levi-Faur'un perspektif yaklaşımından yola çıkarsak yönetimin uluslararası kuruluşların karma ortaklıklar kurmak suretiyle ulus devlet otoritesini azaltarak özel sektöre faaliyet alanı açma gayreti olan ortaklaşa yönetim yöntemini son perspektif olarak tanımlamak mümkündür. Bu doğrultuda ortaklaşa yönetim; uluslararası aktörlerin ulusal ve küresel piyasaları daha güçlü regüle edebilmeleri için farklı yöntemler ve karma ortaklıklar ile uyguladıkları bir yönetim modeli olmaktadır.

Çokuluslu şirketler ile özel sektörün yine başrolde olduğu ortaklaşa yönetim modeli; çokuluslu şirketlerin ulusal piyasalara girdiklerinde uygulanmasını istedikleri küresel hukuk kurallarının uluslararası kuruluşlar tarafından garanti edilmesine olanak sağlayan çoklu bir yapı ortaya koymaktadır. Yönetim modelinde BM'nin DTÖ kurallarına uyulmasının piyasayı güçlendireceği argümanı gibi çıkışlara sahip olan bu ortaklık yapısı, ortaklaşa yönetim ile bir ileri aşamaya taşınmakta ve yönetim modelinin uygulanmasına 'çapraz ve karma' bir yapı kazandırmaktadır.

Makalede; karşılaştırmalı vaka analizi yöntemi ile altı uluslararası kuruluşun (AB, DTÖ, BM, OECD, Dünya Bankası, IMF) çalışmaları, birincil ve ikincil kaynaklar kullanılarak incelenmiş, bu kuruluşların ortak politika uygulamaları tespit edilerek bu uygulamalar sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Bu araştırmalar sonucunda uluslararası kuruluşların; diğer aktörlerin politika organlarında yer almak, birbirlerinin politikalarını yönlendirmek, diğer aktörün politikalarını benimsemek, ortak politika uygulamak, politika çağrısında bulunmak ve ortak rapor yayınlamak temel yöntemleri ile politika yönlendirmesi yaptıkları belirlenmiştir. Makale, altı uluslararası kuruluşun bu altı yöntem altında yürüttükleri politika çalışmalarını incelemektedir.

Makalenin ilk uygulama incelemesinde AB ve DTÖ'nün uluslararası işbirliklerinin yoğunlaştığı alanlar incelenmekte ve bu iki uluslararası aktörün hangi ortaklık uygulamaları ile politikalarını belirledikleri araştırılmaktadır. İkinci inceleme BM ve OECD'nin ortaklaşa yönetim uygulamalarını ortaya koymakta ve bu aktörlerin ortaklaşa politika belirleme süreçlerini irdelemektedir. Makalenin üçüncü uygulama örneği BM, OECD ve Dünya Bankasının birlikte yürüttükleri politikaları ve küresel politikaları yönlendirmede nasıl ortaklıklar kurduklarını incelerken dördüncü uygulama incelemesi özellikle ticarette engellerin kaldırılması için BM, OECD ve DTÖ'nün hangi yöntemlere başvurduğunu ortaya koymaktadır. Makalenin uygulama içeren son bölümünde küresel ticaretin canlandırılması için Dünya Bankası, DTÖ ve IMF ortak politika yönlendirme uygulamaları incelenmekte ve bu küresel aktörlerin ortaklaşa yönetim uygulamaları belirlenmeye çalışılmaktadır.

Makale yönetim modeline katkıda bulunmaya çalışarak 'ortaklaşa yönetim' yöntemini literatüre sunma gayreti göstermekte ve uluslararası kuruluşların işbirliği içerisinde birlikte yönetme yöntemlerini inceleyerek ortaklaşa yönetimin temel nüfuz etme yöntemlerini sınıflandırma amacı taşımaktadır.

### **Avrupa Birliği-Dünya Ticaret Örgütü**

AB ve DTÖ, küresel ticaretin kolaylaştırılması ve dünya genelinde ticaret hacminin artırılması için çalışmalar yürüten iki küresel aktördür. Çok taraflı ticaret sisteminin yasal ve kurumsal organı olan DTÖ, hükümetlerin iç ticaret yasalarını ve düzenlemelerini nasıl yapacakları hususunda yasal bir çerçeve ortaya koymakta ve toplu görüşmeler ve müzakereler yoluyla ülkeler arasında ticari ilişkilerin geliştirildiği bir platform olmaktadır. DTÖ'nün temel görevleri; uluslararası ticaret müzakerelerine platform oluşturmak, ticaret anlaşmazlıklarını çözmek, ticaret anlaşmaları ile küresel ticarete kurallar koymak ve üye ülkelerin ticaret politikalarını izlemektir (AB, DTÖ, 2019a). AB

üyeleri arasında yer almakta ve DTÖ organlarında aktif görevler üstlenmektedir.

AB, 2. Dünya Savaşından beri uluslararası ticaret sisteminin geliştirilmesi için görev almakta ve DTÖ üyesi olarak küresel ticaretin etkinliğinin artırılması için çalışmaktadır. AB, ekonomik büyümenin sağlanması ve pazar erişimlerinin artırılması için uluslararası ticaretin belirli kurallara dayalı olarak geliştirilmesini desteklemektedir. Bu kapsamda DTÖ içerisinde AB Komisyonu marifetiyle temsil edilen AB, 28 üye ülkesi adına Birliğin menfaatlerini korumakta ve ticaret anlaşmalarının müzakerelerinde yer almaktadır (AB, DTÖ, 2019b).

AB, DTÖ çalışmalarında (AB, DTÖ, 2019a);

- Dünya ticaretini adil, öngörülebilir ve temel kurallara uygun hale getirmek,
- Küresel piyasaları Avrupa mal, hizmet ve yatırımlarının yararlanacağı şekilde modernize etmek,
- Temel DTÖ kurallarına AB'nin ve tüm ülkelerin uymasını sağlamak,
- DTÖ'yü üye olmayan ülkeler ve diğer uluslararası kurumların da katılımı ile daha interaktif hale getirmek,
- Gelişmekte olan ülkeleri DTÖ'ye dahil ederek onların da karar alma süreçleri ve küresel ekonomide yer almalarını sağlamak,
- DTÖ'nün dünya genelinde yürütmekte olduğu ticaret politikalarının sürdürülebilirliğine desteğini pekiştirmek için yer almaktadır.

Lavenex'in "Avrupalılışma" ifadesi son yıllarda "Avrupalılaştırma" olarak karşımıza çıkmakta ve AB uluslararası kuralların belirlenmesi ve uygulanmasında etkin rol almaktadır. Yine Lavenex'in "dış yönetim" olarak tanımladığı yöntem ile AB, uluslararası bir kuruluş ile birlikte ülkelerin karar alma süreçlerinde yer almaktadır (Lavenex, 2004: 684-685). AB ve DTÖ güçlü küresel aktörler olarak küresel ticaretin kolaylaştırılması ve üyelerin rekabet gücünün artırılması için ortak çalışmalar yürütmekte ve birlikte politikalar üretmektedir.

### *Politika Organlarında Yer Almak*

AB, DTÖ'nün politika karar organlarında yer alarak DTÖ'nün politika mekanizmalarında bulunmakta ve DTÖ politikalarının Birliğin beklentileri doğrultusunda belirlenmesi için çalışmaktadır.

DTÖ nezdinde AB'yi, Parlamento ve Konsey adına Avrupa Komisyonu temsil etmektedir. Komisyonun AB adına müzakerede bulunma ve temsil yetkisi Konsey tarafından verilmektedir. Komisyon AB'nin müzakere pozisyonunu Konseyin ticaret politika komitelerine danışarak koordine etmektedir. Komisyon ayrıca Avrupa Parlamentosu Uluslararası Ticaret Komitesini, DTÖ müzakereleri hakkında düzenli olarak bilgilendirmektedir. DTÖ'de bir anlaşma müzakere edilirken Komisyon, AB adına bu anlaşmayı imzalayabilmek için Avrupa Konseyi ve Avrupa Parlamentosunun resmi onayına ihtiyaç duymaktadır. Komisyon, DTÖ ile ilgili şikâyet ve başvuruları da yine Avrupa Konseyinin desteği ile cevaplamakta ve AB genelinde DTÖ politikaları ile gerekli tüm kurumlar ile irtibatla bulunarak AB menfaatleri doğrultusunda kararlar alınmasını sağlamaktadır (AB, DTÖ, 2019a).

DTÖ'nün en yüksek karar organı Bakanlar Konferansıdır ve AB burada AB Ticaret Komisyon üyesi ile temsil edilmektedir. AB Komisyonu AB'yi ayrıca Bakanlar Konferansı adına düzenli toplanan DTÖ Genel Konseyi ve dünya ticareti ile ilgili genel kuralları belirleyen, izleme ve değerlendirme faaliyetleri yürüten diğer DTÖ organlarında da temsil etmektedir.

DTÖ'nün bir başka önemli organı DTÖ Parlamenter Konferansı'dır. Parlamenter Konferans, 1999 yılında Seattle'da Avrupa Parlamentosu ve Parlamentolar Arası Birlik ortak girişimi ile oluşturulmuştur. Konferansın amacı ticari konularda çok taraflı iş birliğine parlamenter boyut getirerek, uluslararası seviyede demokrasinin güçlendirilmesidir. Üye ülke parlamentolarının DTÖ ile daha yakın iş birliği oluşturması ile örgütün şeffaflığının güçlendirilmesi amacıyla bir deklarasyonun kabul edildiği Kasım 2001 tarihli Doha Dördüncü Bakanlar Konferansı'na katılan parlamenterler tarafından geliştirilen Konferans, daha sonra 17-18 Şubat 2003 tarihinde Cenevre'de toplanmıştır. 18. Konferans, Doha Kalkınma Turundan kaynaklanan ana hususları incelemek ve DTÖ'den konu hakkında bilgi almak için parlamenterlere bir olanak sağlamıştır. Konferans özellikle parlamenterler arasında tecrübe ve fikir paylaşımına ortam oluşturmuş, çok taraflı ticaret müzakere süreçlerine doğrudan katılan hükümet temsilcileriyle etkileşim ortamı yaratmış ve uluslararası ticarete kapasite geliştirme ve teknik yardım programlarını gerçekleştiren öncü kurumların temsilcileriyle diyalog ortamı sağlamıştır. 19. DTÖ Parlamenter Konferansı Şubat 2003 tarihinde *Nihai Deklarasyonu* kabul etmiştir. Bakanlar Konferansları sırasında yapılan düzenli parlamento toplantıları DTÖ faaliyetlerinin etkinliğini denetlemek ve geliştirmek amacını taşımaktadır (Guliyev: 2008, 4).

Katılımcıların DTÖ faaliyetlerini izlediği, DTÖ çalışmalarındaki etkinliği ve adaleti artırmak için fikirler geliştirdiği, DTÖ prosedürlerinin şeffaflığının artırılması

için öneriler geliştirilen ve her yıl toplanan Konferans son toplantısını Buenos Aires’de 9 ve 10 Aralık 2017 tarihlerinde yapmıştır (AB, DTÖ, 2019b).

Avrupa Komisyonu, AB adına DTÖ’nün politika organlarında yer almak suretiyle Birliğin talep ve beklentilerini DTÖ organlarına ve DTÖ’ye iletmekte, Avrupa’nın ekonomik beklentilerini bu organlarda dile getirmekte ve DTÖ politikalarının AB beklentileri doğrultusunda şekillenmesi için politika yönlendirmesi yapmaktadır. AB, dayanışma yöntemi ile sadece AB genişlemesinde değil küresel alanda da ekonomik ve politik kararların belirlenmesi için politika organlarında yer almakta ve küresel ticaretin düzenlenmesini sağlayarak sermaye akışının artırılmasına destek olmaktadır (Lavenex, 2004: 687).

### *Politika Yönlendirmek*

Avrupa Komisyonu DTÖ’yü modernize etmek ve dünya ticaret kurallarını küresel ekonominin rekabet şartlarına uygun hale getirmek istemektedir. AB’nin DTÖ sistemini modernize etmekteki amacı; dünya ticaret kurallarının küresel ekonominin rekabet şartlarına uygun hale getirilmesi yanında DTÖ’nün izleme rolünün güçlendirilmesi ve DTÖ anlaşmazlıkları çözüm mekanizmasında yaşanan sorunların giderilmesidir.

Avrupa Konseyi 28-29 Haziran 2018 tarihlerinde yukarıda sayılan amaçlar doğrultusunda DTÖ sisteminin modernize edilmesi için çalışmalar yapmak üzere Avrupa Komisyonunu görevlendirmiştir. Avrupa Komisyonu tüm üyeleri ile yapılan görüş alışverişi sonrasında konu ile ilgili bir Kavram Raporu hazırlamış ve basın açıklaması ile bu Rapor duyurulmuştur (EC, 2018).

Avrupa Komisyonu 2018 yılında yaptığı basın açıklamasında, DTÖ’nün yıllardır küresel ticaret için adil ve uygulanabilir kurallar belirlediğini ve dünya ticaretine belirli kurallar sunduğunu dile getirmiştir. AB, küresel rekabete daha fazla ayak uydurulması gereken bu dönemde DTÖ’nün nasıl modernize edilmesi gerekliliğini sunulan Kavram Raporunda belirttiklerini ifade etmiştir. AB, değişen dünyada DTÖ’nün değişmediğini ve dünya ticaretinin gelişebilmesi için DTÖ sisteminin daha etkin ve tekrar faydalı hale getirilmesinde AB’nin gereken lider rolü üstleneceğini belirterek AB’nin çok taraflı ticaret sistemine inandığını ifade etmiştir (EC, 2018).

Diğer yandan AB üçlü görüşmeler kapsamında DTÖ’nün önemli üyeleri olan Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Japonya ile de konuyu görüşerek son AB-Çin Zirvesinde bir G20 ülkelerinin de bulunacağı bir çalışma grubu oluşturulması kararına varmıştır.

Avrupa Komisyonu tarafından DTÖ'nün modernize edilmesindeki başlıca gerekler (EC, 2018);

- DTÖ kurallarının ekonomik, politik ve teknolojik gelişmelere cevap verememesi,

- Süregelen ticaret savaşlarında DTÖ'nün çözüm mekanizmaları üretmekte zayıf kalması,

- Pazar kurallarını bozan oluşumların tespit edilerek gereken önlemlerin alınması,

- Ekonomik oluşumlar için gerekli piyasa şartlarının oluşturulamaması,

- Ülkelerin çıkarışan çıkarları ve esnek olmayan prosedürler nedeniyle DTÖ üzerindeki baskının artması,

- DTÖ'nün ticari anlaşmazlıkları çözmek için oluşturulan kolu DTÖ Temyiz Organı üyelerinin aday gösterimlerinin engellenmesi nedeniyle temyiz mekanizmasının çalışamaz hale gelmesi,

- DTÖ'nün pek çok üye ülke tarafından izleme sisteminin şeffaflığı ile ilgili eleştiri almasıdır.

AB, Kapsam Raporu ile verilen önerilerin DTÖ sistemini daha etkili hale getireceğini ve tüm üyelerin bundan fayda sağlayacağını öne sürmektedir (AB, 2018). Avrupa Komisyonu tarafından yayınlanan Kavram Raporu DTÖ'nün 23 yıllık geçmişine bakarak değişim gerekliliğini vurgulamaktadır. Avrupa Komisyonu DTÖ sisteminin modernize edilmesi için üç alanda çalışmalar yapılmasını önermekte ve bu alanlar için ayrı raporlar sunmaktadır. Bu alanlar; kural koyma ve gelişimin sağlanması, mevcut çalışma-şeffaflık ve anlaşmazlıkların çözümüdür.

Kavram Raporunun altında yer alan ilk raporun birinci maddesi DTÖ'nün uluslararası ticarete kural koyma rolü ile ilgili öneriler içermektedir. Özellikle Sübvansiyonlar ve Telafi Edici Önlemler Anlaşması (SCM Agreement) çerçevesinde getirilen bu öneriler (AB, 2018: 3-6);

- Sistemi yeniden dengeleyecek ve ticaret alanına katkı sağlayacak kuralların belirlenmesi,
- Hizmet ve yatırım engellerini aşmak için yeni kurallar oluşturulması ve
- Küresel topluluğun sürdürülebilirlik hedeflerinin ele alınmasını içermektedir.



Sistemi yeniden dengeleyecek ve ticaret alanına katkı sağlayacak kuralların belirlenmesi için Avrupa Komisyonu;

- Şeffaflığın ve sübvansiyon bildirimlerinin geliştirilmesini,
- Devlete ait işletmelerin yönetimi ile ilgili kurallar belirlenmesini,
- Ticarete engel teşkil eden sübvansiyonların belirlenmesini önermektedir.

Komisyon, zorla teknoloji transferi de dahil olmak üzere hizmet ve yatırım engellerini aşmak üzere yeni kurallar oluşturulması için;

- Zorunlu teknoloji transferi ve diğer ticareti bozan politikalar da dahil olmak üzere piyasa giriş engellerinin, yabancı yatırımcıların ayrımcı muamelesinin ve sınır ötesi bozulmaların belirlenmesi,
- Dijital ticaretin önündeki engellerin ele alınmasını önermektedir.

Küresel topluluğun sürdürülebilirlik hedeflerinin ele alınması için AB'nin önerileri, DTÖ kurallarının 2015 yılında dünya liderleri tarafından belirlenen Sürdürülebilir Gelişim Hedeflerine, ticaretin değişen koşullarına ve üye ülkelerin ihtiyaçlarına göre şekillendirilmesi gerekliliğinin dikkate alınmasıdır.

İlk alt raporun ikinci maddesi kalkınma hedefleri kapsamında esneklikler sağlanması için yeni bir yaklaşım belirlenmesini öngörmektedir. Bu bölüm genel olarak özel ve lehte muamele şartlarının gelecek anlaşmalarda dikkate alınmasını, ekonomik analizler yapılarak yeni kurallar belirlenmesini ve mevcut anlaşmalara özel ve lehte muamele ile ilgili ek kurallar eklenmesini öngörmektedir (AB, 2018: 6-7).

Avrupa Komisyonunun üçüncü önerisi DTÖ'nün kural koyma faaliyetlerinin usule ilişkin yönlerini güçlendirmeye yönelik önerileri kapsamaktadır. Bu kapsamda; çok taraflı müzakerelerin geliştirilmesi, DTÖ Sekreteryasının destekleyici rolünün artırılması ve DTÖ üye ülkelerinin siyasi desteklerinin artırılması yönünde öneriler sunulmaktadır (AB, 2018: 7-8).

Kavram Raporunun ikinci alt raporunu AB'nin DTÖ'nün mevcut çalışması ve şeffaflığı üzerine sunduğu öneriler oluşturmaktadır. AB, şeffaflığın ve bildirimlerin iyileştirilmesi ile ilgili (AB, 2018: 9-11);

- Komite seviyesindeki izlemenin daha etkin hale getirilmesini,
- Bildirimlerin uyumluluğunun geliştirilmesi için teşvikler uygulanmasını,

- Kasıtlı ve tekrarlanan uygunsuzluklar için yaptırımlar belirlenmesini,
- Karşı bildirim uygulamasının etkin işletilmesini,
- Ticaret politikası gözden geçirme mekanizmasının güçlendirilmesini önermektedir.

AB alt raporda ayrıca pazara erişim sorunlarının giderilmesini, DTÖ kural setlerinin kademeli olarak ayarlanmasını, etkin olmayan komitelerin sayılarının azaltılmasını önermektedir (AB, 2018: 11-12).

Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan Kavram Raporunun son alt bölümü anlaşmazlıkların çözümüne ayrılmıştır. Avrupa Komisyonu, ABD'nin DTÖ Temyiz Organı seçimlerini bloke etmesi ve mekanizmanın etkin çalıştırılmamasına değinmekte ve temyiz mekanizmasının etkin işlemesi için önerilerde bulunmaktadır. Komisyon, ABD'nin vetosu ile ortaya çıkan bu durumu temyiz süreleri ve organlardaki üyelerin görevleri de dahil olmak üzere tüm sistemin düzenlenmesi için önemli gördüğünü belirtmekte ve sistemin etkin işlemesi için önerilerini sunmaktadır (AB, 2018: 13-17).

AB, DTÖ çalışmaları ile ilgili yaptığı yorumlar ve Kavram Raporu aracılığıyla sunduğu öneriler ile DTÖ'nün işleyiş ve yönetişimi ile ilgili DTÖ faaliyetlerinin etkinliğinin artırılması için öneriler sunmakta ve uluslararası ticareti yönetmek üzere politikalar üretmektedir. AB, Tek Pazar koşullarını uluslararasılaştırmaya çalışmakta; sermayenin, malların ve hizmetlerin serbest dolaşımının sağlanması için kurallar belirlenmesi için uğraşmaktadır (Lavenex, 2004: 688).

AB, küresel ticaret kurallarının ekonomik, sosyal ve teknolojik gelişmelere uygun belirlenmesi, uluslararası ticari sorunlara çözüm üretilmesi, AB için gerekli piyasa şartlarının oluşturulması ve yatırımların önündeki engellerin kaldırılması için kurallar belirlenmesi gibi Avrupa sanayisini güçlendirecek alanlarda DTÖ politikalarını belirlemek üzere öneriler sunmaktadır. Özellikle elektrik ve gaz sektörleri özelinde enerji piyasalarına bakıldığında, AB'nin kurumsal ve düzenleyici kurallar belirlenmesi amacının arkasında AB şirketlerinin piyasa ekonomisine dahil edilme çabası açıkça görülmektedir. AB genişlemesinin ardında nasıl yeni ülkelerde AB sermayesine pazar erişimi sağlanması amacı varsa, DTÖ ile yapılan ortaklıkta da Avrupa sanayisine piyasada daha çok yer açma çabası olduğu görülmektedir. Bu nedenle AB, çokuluslu şirketleri için özel yatırım koşullarının belirlenmesini amaçlamaktadır (Lavenex, 2004: 693).

AB'nin DTÖ ticaret politikalarını yönlendirme çalışmalarının en önemli etkilerinden biri DTÖ'nün 22 Şubat 2017 tarihinde yürürlüğe giren Ticaretin

Kolaylaştırılması Anlaşmasıdır. Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması (Trade Facilitation Agreement-TFA), küresel ticarete şeffaflığın ve uygulama birliğinin sağlanmasını amaçlamaktadır. Anlaşmanın bir diğer amacı mekanizmaların belirlenmesi ile dış ticarete güvenilirliğin artırılmasıdır. TFA; gümrük prosedürlerinin belirlenmiş olması, uluslararası standartların kullanımının sağlanması, risk yönetimi gibi uygulamalar ile küresel ticarete belirsizlikleri önlenmesi, ticaret işlemlerinde güvenliği artırmayı ve prosedürlerin basitleştirilerek ticaret hacminin genişletilmesini amaçlamaktadır (DTÖ, 2021a). DTÖ araştırmalarına göre TFA'nın tam anlamıyla uygulanması halinde ticaret maliyetlerinin % 14,3 azalacağı ve küresel ticaret hacminin yılda 1 trilyon Dolar artacağı tahmin edilmektedir. DTÖ, bu tahminlerin gelişmekte olan ülkelerde daha yüksek oranlarda gerçekleşeceğini öngörmektedir (DTÖ, 2021a). AB, dünya mal ihracatından %15,2, dünya ithalatından ise %14,7 oranında pay alarak, dünya mal ihracatında ve ithalatında ikinci sırada yer almaktadır. Hizmet ticaretinde de 112 milyar dolar ticaret fazlasıyla AB, dünyanın en büyük ihracat ve ithalatçısı konumundadır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2021). Bu durumu düşünüldüğünde AB'nin küresel ticaretin artırılması ile ekonomik gücünü daha da artıracığı ve Avrupa çokuluslu şirketlerinin ticaret hacimlerine katkıda bulunacağı açıktır.

### *Politikalarını Benimsemek*

Dünya Ticaret Örgütü, pek çok alanda olduğu gibi standardizasyon alanında da kurallar, ilkeler ve politikalar belirlemek suretiyle küresel ticaretin geliştirilmesi için çalışmaktadır. Standartlar, etkiledikleri uluslararası pazar hacmi ile dünya ticaretindeki yerlerini giderek artırmaktadır. Mal ve hizmetlerle ilgili temel ve genel uygulanabilir kurallar ortaya koyan standartlar küresel ticaretin teknik ve belirlenmiş kurallar ile işlenmesini sağlamakta, teknolojiye gelişmeleri küresel pazarlara yansıtmakta ve bu pazarların gelişmesine katkıda bulunmaktadır.

Standartlar, mal ve hizmetler ile ilgili teknik gerekleri belirlemek suretiyle uluslararası uyumun sağlanmasında önemli dokümanlar olmaktadır. Ülkeler arası ortak ticaret dili oluşturulması, engellerin azaltılması ve küresel pazarın Avrupa Tek Pazarı gibi işlenmesinin sağlanmasında uluslararası uyumun katkısı büyük olmaktadır. Standartlar sağladıkları bu tek dil ve uyum olanağı ile DTÖ'nün küresel ticaretin geliştirilmesi, ticarete teknik engellerin azaltılması ve tarifelerin azaltılması gibi müzakere amaçları için önemli bir araç olmaktadır.

DTÖ, standardizasyonun temel ilkelerini şeffaflık, açıklık, tarafsızlık ve uzlaşma, etkinlik ve uygunluk ve gelişim boyutu olarak belirlemiştir. Şeffaflık ilkesi; standart iş programlarının, standart tekliflerinin, kılavuzların, standardizasyona

ilişkin dokümanların ve sonuçların en azından tüm DTÖ üyeleri arasında erişilebilir olmasının sağlanmasını öngörmektedir. DTÖ üyeleri hazırlanmakta olan standartlar ile ilgili bilgileri tüm üyeler ile paylaşmalı, yazılı görüş verilmesi veya katılım sağlanması için gerekli koşulları oluşturmalarıdır (DTÖ, 2011).

Açıklık ilkesi; uluslararası standart kuruluşlarının üyeliklerinin tüm DTÖ üyelerine açık olmasını ve standardizasyon faaliyetlerine katılımda tarafsızlık gözetilmesini aramaktadır. Bu ilke standardizasyon süreçleri yanında tüm politika oluşturma ve yönetim faaliyetlerinde de tarafsızlığı ve her üyenin katılımını sağlamaktadır (DTÖ, 2011).

Standardizasyon, ilgili tüm tarafların görüşlerinin teknik dokümanlara yansımaya ve uzlaşma ilkesine dayanmaktadır. Bu kapsamda tarafsızlık ve uzlaşma, üye ülkelerin ilgili kuruluşlarının uluslararası standart hazırlanma ve standardizasyon süreçlerine katılımlarının sağlanmasını ve bu sağlanırken hiçbir kesime ayrıcalık tanınmamasını ifade etmektedir. Uzlaşma, katılımcı tüm tarafların görüşlerinin dikkate alınmasını ve karşı görüşlerin de göz önünde bulundurulması karar verilmesini öngörmektedir. Tarafsızlık ve uzlaşmanın sağlanacağı ilk yer, standart kuruluşları içerisinde standart hazırlama çalışmalarında bulunan teknik organlardır. Bu teknik organlar (çoğu zaman teknik komite olarak adlandırılır) hazırlanmakta olan standartlar ile ilgili her kesimin görüşünün metinlere yansımaya sağlanmasını sağlamalıdır (Holeček, 2010).

DTÖ üyelerinin faydalarını korumak üzere standartların uluslararası ticareti kolaylaştırması ve ticarete teknik engelleri önlemesi gerekmektedir. Bu amaçla DTÖ, küresel ticareti kolaylaştırmak ve uluslararası ticari engelleri ortadan kaldırmak üzere Ticarete Teknik Engeller Anlaşmasını (Technical Barriers to Trade - TBT) uygulamaya koymuştur. DTÖ, TBT Anlaşması ile uluslararası ticarete mevzuat ve uygulama birliği sağlanmasını amaçlamakta, standartların kullanımını düzenlemekte ve teşvik etmektedir.

DTÖ'nün bir başka ilkesine göre standartlar, piyasa ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde bilimsel gelişmelere uygun olarak hazırlanmalıdır. Standartların bu şekilde hazırlanabilmeleri için standardizasyon süreçlerinin de etkinliğinin sağlanması gerekmektedir. Etkinlik ilkesi standartların pazar şartları ve teknolojik gelişmelere uygun hazırlanması kadar bu standartların bölgesel (Avrupa, vb.) ve uluslararası kalitelerinin artırılmasını da içermektedir (Holeček, 2010).

DTÖ'nün uygunluk ilkesi, dünya genelinde yayınlanan standartları birbiri ile uyumluluğu ve bölgesel standart kuruluşları ile uluslararası standart

kuruluşlarının yayınladıkları standartların birbirleri ile uyumunun sağlanmasını kapsamaktadır. Uluslararası standart kuruluşları, standartlarda çakışma yaşanmaması için diğer bölgesel ve uluslararası kuruluşlar ile çalışmalar yürütmeli ve iş birliklerini artırmalıdır. Bu iş birlikleri planlama aşamasından başlayarak standartların iş programına alınıp hazırlanması da dahil olmak üzere son metinlerin yayınlanmasına kadar sürdürülmelidir. Özellikle faaliyette buldukları bölgede önemli kuruluşlar olan Avrupa standart kuruluşlarının yayınladıkları standartlar için bu iş birliği kapsamlı olarak yapılmalı ve Avrupa standartları ile uluslararası standartların çakışmaları önlenmelidir (DTÖ, 2011).

Gelişim boyutu uluslararası anlamda gelişmekte olan ülkelerin uluslararası standardizasyon süreçlerinde yer almasını, ulusal anlamda da ilgili tüm paydaşların standart hazırlama süreçlerinde yer almasını düzenlemektedir. Bunun için standardizasyonun faydaları ve süreçler ile ilgili farkındalık çalışmaları yapılması, farklı kategorilerdeki paydaşların katılımlarının izlenmesi, zayıf olan ülke ve paydaşların desteklenmesinin sağlanması istenmektedir (Holeček, 2010).

Küresel ekonomik ticareti doğrudan etkileyen 500.000 standart bulunmaktadır ve OECD verilerine göre bu standartlar teknik düzenlemeler ile birlikte dünya ticaretinin % 80'den fazlasına (yaklaşık 4 trilyon dolar) etki etmektedir. Bu önemi nedeniyle standardizasyon ülke ekonomilerinde yerini giderek artırmaktadır (Algan, 2020: 179). AB ve Avrupa Standart Kuruluşları DTÖ'nün standardizasyon için belirlediği bu ilkeleri uygulamakta ve Tek Pazarın etkin işleme için standardizasyon faaliyetlerine ve DTÖ ilkelerine büyük önem vermektedir. AB, Avrupa Komisyonu aracılığıyla koordine ettiği Avrupa standardizasyon sisteminin etkinliğinin artırılmasını ve bu sayede Avrupa sanayisinin rekabet gücünün artırılarak AB'nin dünya ticaretindeki yerinin sağlanmasını istemektedir. Bu kapsamda Avrupa standart kuruluşlarının işleyişlerini koordine eden Komisyon, bu kuruluşlar tarafından hazırlanan standartların Avrupa pazarındaki etkinliklerinin artırılmasını öngörmektedir.

Avrupa standart kuruluşları ve AB ülkeleri de DTÖ ilkelerini temel standardizasyon ilkeleri olarak belirlemekte ve aday ülkelerin tam üyelikleri için bu prensiplere uyulmasını beklemektedir. DTÖ prensiplerine ve Avrupa standart kuruluşlarının üyelik kriterlerine uymayan ülkelerin üyelikleri gerçekleştirilmemektedir.

DTÖ Avrupa standartları ile uluslararası standartların çakışmasını önlemek için DTÖ üyeleri ve AB tarafından bu prensiplere uyulmasını ve küresel ticaretin standardizasyon uyumunun sağlanması ile kolaylaştırılarak artırılmasını desteklemektedir. Böylece DTÖ ve AB standardizasyon alanında

belirlenen kurallar ve ilkeler çerçevesinde ortak politika uygulayarak küresel standardizasyon sistemini ortaklaşa yönetmektedir.

Gerek DTÖ standardizasyon ilkelerinin Avrupa standardizasyon sisteminde uygulanması gerekse TBT Anlaşmasının benimsenmesi standartların ülke ekonomilerine katkılarını artırmıştır. İngiliz Standartlar Enstitüsü (BSI) tarafından yapılan ve 1921-2013 yıllarını kapsayan bir araştırmaya göre standartlar İngiliz ekonomisine 8,2 milyar Pound katkıda bulunmuştur. BSI araştırmasına göre standartların ülke ihracatına yıllık katkısı da 6,1 milyar Pound olmuştur (BSI, 2019). Alman Standartlar Enstitüsü (DIN) tarafından yapılan araştırma da % 1'e yaklaşan gayri safi milli hasıla katkısı (2002-2006 yılları için) ile standartların Alman ekonomisine yıllık katkısının yaklaşık 16,77 milyar Euro olduğunu ortaya koymaktadır (DIN, 2000).

### **Birleşmiş Milletler-Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü**

BM, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşam standartlarının yükseltilmesi, sosyal ilerlemenin sağlanması ve insan haklarının geliştirilmesi için kurulan uluslararası bir örgüttür. BM, ülkelerdeki refahın artırılması ve ekonomik gelişmeye katkıda bulunulması için faaliyetlerde bulunmakta ve bünyesinde oluşturulan komiteler aracılığıyla küresel çalışmalar ile ilgili kararlar almaktadır.

OECD, ekonomik büyüme ve finansal kararlılık sağlayarak refahın artırılması ve yoksulluk ile mücadele edebilmeleri için ülkelere destek olmaktadır. OECD, üye ülkeler ve OECD bölgesi içerisinde olan olayları izleyerek uzun ve orta vadeli ekonomik gelişmeler ile ilgili belirlemeler yapmaktadır.

BM ve OECD küresel rekabetin etkinleştirilmesi ve kurallara bağlanması için ilkeler belirlemek üzere ortaklıklar kurmakta ve birbirlerinin politikalarını desteklemekte ve birlikte politika belirlemektedir.

#### *Politikalarını Benimsemek*

BM Küresel İşbirliği Sözleşmesi (UN Global Compact) rekabet içindeki iş dünyasında ortak bir kalkınma kültürü oluşturulması için evrensel ilkeler öneren yenilikçi bir kurumsal sorumluluk yaklaşımıdır. Sürdürülebilir ve kapsamlı küresel ekonomi vizyonu ile hareket edilen Sözleşmeye taraf olunması gönüllülük esasına dayanmaktadır.

OECD, Birleşmiş Milletler Küresel İşbirliği Sözleşmesini benimseyerek bu yaklaşımın tarafı olmuştur. OECD, sürdürülebilir ve kurumsal sorumluluk olarak milenyum gelişim hedeflerine ulaşmak için gelişmekte olan ekonomilerin

ekonomik performanslarının ve özel sektörün gücünün artırılması ile yoksulluğu azaltmanın mümkün olduğunu dile getirmektedir.

OECD, BM tarafından belirlenen hedeflere ulaşılması için ülkelerin öncelikle uluslararası kurallara ve mevzuata uymalarının önemli olduğunu dile getirmekte, sonrasında da insanların temel ihtiyaçları olan su, elektrik, yol, eğitim gibi olanakları eşit ve adil bir şekilde sunmak için çalışmalarını gerektiğini belirtmektedir.

OECD ayrıca ülkelerin dünya genelinde diğer ülkeler ve kuruluşlar ile iletişim ve iş birliği içerisinde olarak sürdürülebilir kalkınma hedefine ulaşmak için çalışmalarını işaret etmekte ve Sözleşmedeki rolünü, gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak iş ortamının sağlıklı gelişmesiyle sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağlamak olarak belirtmektedir.

OECD bu doğrultuda;

- 60 ülkenin uyumlaştığı Yatırımlar İçin Politika Çerçeve Belgesi yayınlayarak iç ve dış kaynakların hareketlendirilmesi için pratik bir araç oluşturmuştur;

- Özel Sektör Katılımı İlkeleri ile kamu-özel sektör ortaklıkları için ilkeler belirlemiş ve bu tip ortaklıklar için kılavuz ortaya koymuştur;

- Uluslararası İşletmecilik ve Finansman Faaliyetlerinde Mülkiyet ve Şeffaflık Beyanı ile kurumsal yönetim, vergilendirme, rekabet, kurumsal sorumluluk gibi alanlarda iş etikleri belirlemiştir;

- Çokuluslu Şirketler İçin Kılavuzlar yayınlayarak küresel ticaret alanındaki en kapsamlı uluslararası kurumsal sorumluluk dokümanına imza atmıştır.

BM faaliyetlerinde yukarıda sayılan dokümanları esas almakta ve OECD tarafından sunulan politika belgelerini öncelikli olarak uygulayarak vergilendirme, sorumluluk, rekabet gibi konularda OECD yayınlarını kılavuz kabul etmektedir. BM, politika belirlediği alanlarda OECD'nin politikalarını benimsemekte ve bu kurum tarafından yayınlanan istatistik, kılavuz ve raporları esas almaktadır.

Belçika, Kanada, Almanya, İtalya, Türkiye gibi ülkeler OECD kılavuzlarını uygularken Brezilya, OECD Çokuluslu Şirketler İçin Kılavuzlar dokümanını sadece uygulamakla kalmayarak temas noktaları oluşturulması ve kılavuza uygun faaliyette bulunulması için bağlılık belgesini de kabul ederek bu dokümanı ülkesinin iç mevzuatına dahil etmiştir (OECD, 2014: 16). Fransa ve Almanya ihracat kredilerine baş vuracak şirketler için OECD Çokuluslu Şirketler

İçin Kılavuza uyma zorunluluğu getirmiştir (OECD, 2014: 36). OECD kılavuzunun uygulanmasını gerekçe göstererek İtalya, Bangladeş Eylem Planı hazırlayarak İtalyan tekstil şirketlerinin bu ülkede faaliyette bulunması ve işbirlikleri yapması için zemin hazırlamıştır. Aynı şekilde Fransa ve İngiltere de şirketlerinin Hindistan'da faaliyetlerini artırmaları için OECD kılavuzunu kullanmaktadır (OECD, 2014: 30).

Birlikte politika yönlendirmesi yapan ve birbirlerinin politikalarını benimseyen bu küresel aktörler sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması amacıyla iş ortamının iyileştirilmesi ve özellikle az gelişmiş ülkelerde sermayenin hareketine olanak sağlayacak iş ilkelerinin belirlenmesi için faaliyetlerini sürdürmektedir. Böylece bu aktörler ulusal bürokrasileri daha fazla küresel baskı altında bırakarak çok uluslu şirketlere hareket alanı yaratmaktadır (Balci, 2005: 2).

### *Ortak Politika Uygulamak*

BM ve OECD, yayınladıkları dokümanlar ve uyguladıkları politikalar ile BM Küresel İşbirliği Sözleşmesinin gereklerini yerine getirmektedir. OECD Çokuluslu Şirketler Kılavuzu ile BM ile aynı ekonomik etik ve değerleri benimsemekte ve insan hakları, sanayi ilişkileri ve yolsuzlukla mücadele ile ilgili yapılması gerekenleri bu dokümanda ortaya koymaktadır. OECD Kılavuzları hükümetlere ve işletmelere öneriler sunarken BM Küresel İşbirliği Sözleşmesi işletmelere kurumsal sorumlulukları ile ilgili bir kamu platformu sunmaktadır (OECD, 2019a).

BM Küresel İşbirliği Ofisi ve OECD Sekreteryası tarafından ortaklaşa hazırlanan Çokuluslu Şirketler Kılavuzu, BM ve OECD'nin bu alanda yayınladıkları dokümanların ve önerilerinin birleştirilmesi sonucu oluşturulmuştur. Kılavuz geniş bir uzlaşma sonucunda hazırlanmış, BM ve OECD'nin ayrı ayrı yayınladıkları dokümanlardan daha kapsayıcı ve tamamlayıcı bir doküman olmuştur.

Kılavuz, BM ve OECD üye ülkeleri ve bu bölgelerde faaliyet gösteren işletmeler için kurumsal sorumluluk ilkelerini ortaya koymakta ve uluslararası standartları belirlemektedir. Kılavuz, ihtiyari kuralları benimsemekle kalmayarak bu kuralların uygulanması ile ilgili uygulama ve takip mekanizmaları da geliştirmektedir (OECD, 2005).

BM ve OECD'nin ortak Kılavuzu iki küresel aktörün işbirliklerini artıran ve birlikte politika belirlemelerini sağlayan bir çalışma olmuştur. Kılavuz, iş dünyası, iş piyasaları, hükümetler ve tüm toplum gözetilerek hazırlanmıştır. Sürdürülebilir ve kapsayıcı küresel piyasalar için uluslararası ilkeler öngören Kılavuz, küreselleşme şartlarında rekabet edebilmeye yönelik eylemler belirlenmesine aracılık etmektedir.



BM Küresel İşbirliği Sözleşmesi ve OECD'nin işletmelere yönelik kılavuzlarını birleştiren doküman, böylece hem BM'nin (insan hakları gibi) hem de OECD'nin (vergi, yolsuzlukla mücadele gibi) faaliyet ve politika alanlarını da birleştirmiş olmaktadır. Doküman hükümetler ve işletme yöneticileri ile bir araya gelinebilecek platformlar oluşturulması, ağlar ve diyalog ortamları yaratılması, toplantılar düzenlenmesi ve ortaklık projeleri geliştirilmesi ile sorunlara çözüm önerileri oluşturulmasını amaçlamaktadır (OECD, 2005).

Kılavuz işletme faaliyetlerinin hesap verilebilirliğini ve şeffaflığını artırmak, iyi uygulamaların paylaşılmasını sağlamak için kullanılacağı gibi BM ve OECD bu doküman ile ayrıca uygulama ve takip mekanizmaları da önermektedir. Kılavuzun ortaya koyduğu prensip ve uygulama pratikleri ihtiyari nitelikte olmakla birlikte Kılavuzu uygulamaya taraf olan ülke ve işletmelerin bu prensipleri yerine getirmeleri beklenmektedir. Örneğin Kılavuzun işletmeler için öngördüğü kurumsal rapor hazırlanması prensibi, iki yıl içinde işletmelerin BM Küresel İşbirliği kurallarını nasıl uyguladıklarını ve BM'nin temel ilkelerinin geliştirilmesine nasıl katkı sağladıklarının raporlanmasını öngörmektedir. Sürdürülebilir gelişim sağlanması, kalitenin geliştirilmesi, daha iyi hesap verilebilirliğin sağlanması ve iyi uygulamaların paylaşılması amacıyla öngörülen bu prensibi işletmelerin uygulaması beklenmektedir. Bu çalışma ulusal temas noktaları aracılığıyla ve OECD'nin uygulamaları paralelinde diğer ülke pazarlarında sıkıntı yaşayan -Guatemala'da sorun yaşayan Kore ve Zambiya'da sorun yaşayan Kanada şirketleri gibi- işletmelerin sorunlarının tartışılmasına da katkı sağlamaktadır (OECD: 2005, 7).

OECD Çokuluslu Şirketler Kılavuzu, bir politika dokümanı olarak BM ve OECD'nin ortak küresel politikalarını ortaya koymakta ve bu iki aktörün kurumsal şirketler için uluslararası kabul edilmiş kurallar belirlemesini ve bu işletmelerin küresel ticarete yaşadıkları sorunların giderilmesini sağlamaktadır. Bu kılavuz çerçevesinde Fransa, Kanada, Litvanya, Türkiye gibi ülkeler temas noktalarını güçlendirmek için çalışmalar yürütmekte, Belçika, Kanada, Almanya, İtalya, Hollanda ve İngiltere tekstil gibi sektörlerde şirketlerin faaliyet alanını geliştirmek üzere eylem planları yayınlamakta ve teşvik edici faaliyetler planlamaktadır (OECD, 2014: 17, 21). Fransa, İtalya ve İngiltere, Bağladeş ve Hindistan gibi ülkelerde şirketlerinin faaliyet alanını genişletmek için eylem planları ve anlaşmalar yapmaktadır (OECD, 2014: 30). OECD, Börzel ve Risse'nin "gölge hiyerarşi" tanımından bir adım öteye geçmekte ve özel sektörün gizli denetleyicisi olmanın yanında sermayenin küresel ticarete yaşadığı sorunların çözümü için politikalar belirlemektedir (2009: 116).

## **Birleşmiş Milletler-Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü-Dünya Bankası**

Dünya Bankası, İkinci Dünya Savaşının ardından 1945 yılında Uluslararası Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası adıyla kurulmuş, 1947 yılında BM'nin özerk uzman kuruluşlarından biri olma özelliği kazanmıştır. Dünya Bankası, 189 ülkenin üye olduğu dünyanın en büyük kalkınma bankasıdır. Gelişmekte olan ülkelerde yoksulluğun azaltılması ve ortak refahın artırılması amacıyla yönelik çalışmalar yürüten ve 130 noktada ofisi bulunan Bankanın çatısı altında beş kuruluş bulunmaktadır. Dünya Bankası yoksullukla mücadele, istikrarlı ekonomik büyüme ve yaşam kalitesinin iyileştirilmesi için tüm sektörlerle çeşitli yollarla destek ve kaynak sağlamaktadır. Banka ayrıca iklim değişikliği, salgın hastalıklar ve göçmenler gibi küresel sorunların çözümü konusunda da politikalar üretmektedir (Dünya Bankası, 2019a).

Dünya Bankası, BM ve OECD gibi ekonomik büyümenin sağlanması ve refahın artırılması için küresel politikaları yönlendirmekte ve çeşitli ekonomik araçlar ile ülkelerin yapısal dönüşümlerini gerçekleştirmeye çalışmaktadır.

### *Ortak Politika Uygulamak*

BM, OECD ve Dünya Bankası, uluslararası vergi sorunlarına çözümler geliştirmek ve vergi alanında küresel politikalar oluşturmak amacıyla Nisan 2016'da Vergi İşbirliği Platformunu (The Platform for Collaboration on Tax-PCT) oluşturmuştur. PCT, G20 Finans Bakanları tarafından olumlu karşılanmış ve kısa sürede küresel vergilendirme alanında önemi artan bir girişim olmuştur.

PCT, gelişmekte olan ülkelere teknik danışmanlık sağlamak ve BM tarafından belirlenen hedeflere katkı sunulması amaçlarıyla öne çıkmıştır.

BM, OECD ve Dünya Bankası bu Platform ile (Dünya Bankası, 2019b);

- Daha güçlü bir vergi sistemi geliştirilmesi,
- Özellikle gelişmekte olan ülkelerde bu sistemin uygulanabilmesi,
- Bu amaçlar doğrultusunda vergi politikaları ile ilgili bir diyalog ortamı oluşturulması,
- Vergi konularında teknik danışmanlık sağlanması,
- Küresel vergilendirmenin etkinliğinin artırılması ve bu alanda kapasite oluşturulması,
- Vergi ile ilgili küresel bilgi üretilerek paylaşılması,

- Uluslararası vergi konularında standartlar oluşturulması için çalışmalarını yürütmektedir.

PCT uluslararası vergilendirme ile ilgili ortak kılavuzlar oluşturmakta ve kapasite güçlendirmek için temel alanları belirlemektedir. PCT, Orta Vadeli Gelir Stratejisi ile BM'nin 2030 hedeflerinin uygulanmasını desteklemekte ve ülkelerin liderliğinde yürütülen vergi reformlarını koordine etmek için önemli bir ortak yaklaşım belirlenmesini sağlamaktadır (Dünya Bankası, 2019b).

PCT Şubat 2018'de ilk küresel konferansı olan Vergilendirme ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Konferansını düzenleyerek, 106 ülkeden beş yüze yakın katılımcıyı bir araya getirmiştir. Konferansın temel alanları;

- Yurtiçi kaynak seferberliği,
- Sürdürülebilir ekonomik gelişme, yatırım ve ticarete vergilerin rolü,
- Vergilerin sosyal yönü (eşitsizlik, beşeri gelişim ve refah gibi),
- Vergi kapasitesinin artırılması,
- Vergilendirmede iş birlikleri olmuştur.

Konferans vergilendirme alanında küresel bir diyalog oluşturularak gelecekteki küresel vergilendirme hedeflerinin ve politikalarının belirlenmesini sağlamıştır (Dünya Bankası, 2019c).

BM, OECD ve Dünya Bankası; vergi alanında küresel politikalar oluşturmak ve uluslararası vergi sorunlarına çözümler geliştirmek amacıyla ortaklaşa politikalar uygulamakta ve gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere küresel alanda vergi kurallarının belirlenmiş olmasını sağlamaya çalışmaktadır. PCT kapsamında özellikle gelişmekte olan ülkelere şeffaf ve öngörülebilir bir yatırım ortamı yaratılması ve aynı zamanda vergi tabanlarının korunması için tasarlanmış önlemler uygulanmaktadır. Böylece vergi düzenlemelerinin küresel olması ve uluslararası standartların tutarlı bir şekilde uygulanması yoluyla daha belirli bir yatırım ortamı sağlanması amaçlanmaktadır. PCT'nin ülkelerdeki karşılığı bu platformun etkin işlemesi için kamu kurumlarının görevlendirilmesi, PCT için resmi web siteleri oluşturularak eğitim faaliyetleri düzenlenmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Küresel aktörlerin bu çabası, çokuluslu şirketler için az gelişmiş ülkeler ve ticaret yapacakları alanlarda farklı ülkelerdeki vergi koşullarının belirlenmiş olmasını sağlayıp çokuluslu şirketler için öngörülebilir bir yatırım ve ticaret ortamı yaratırken diğer yandan da bu şirketlerin belirlenmiş oranlarda vergilerini ödemelerini sağlamaktadır. Bu ortamın yaratılması ve

sürdürülebilir ve etkili bir yönetim sergilenmesi için uluslararası toplum devreye girmektedir (Börzel ve Risse, 2009: 122).

### *Politika Çağrısında Bulunmak*

BM, OECD ve Dünya Bankası çevrenin korunması ve çevre ile ilgili olumsuz koşulların giderilmesi için çalışmalarda bulunmaktadır. Bu küresel aktörler karbon salınımının azaltılması ve iklim değişikliğine uygun alt yapının oluşturulması için G20 ülkelerine ve liderlerine çağrıda bulunmuşlardır.

İklimsel Geleceğin Finanse Edilmesi Raporu ile çevreye uygun alt yapının tasarlanması ve çevre sorunlarına uygun olarak altyapının tekrar değerlendirilmesini talep eden bu kurumlar, karbon emisyonunun azaltılması ve yeni çevre uygulamalarının devreye sokulması için hükümetleri gerekli çalışmaları yapmaya davet etmektedir.

Bu uluslararası aktörler G20 hükümetlerinin çevre sorunlarına duyarlı politikalar geliştirmelerini ve iklim değişikliği ile ilgili önlemlerin alınabilmesi için mali ve yapısal reformlar yapılmasını istemektedir (OECD, BM, DB, 2018).

OECD yetkilileri çevre sorunlarına duyarlı politikalar geliştirilmesinin ekonomik büyümeye katkı sağlayacağını dile getirmekte ve çevre ile ilgili hızlı bir şekilde uygulamalar geliştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. İklimsel Geleceğin Finanse Edilmesi Raporu enerji, ulaşım, bina ve su altyapısının sera gazı emisyonuna %60 etkisi olduğunu ortaya koyarak özel ve kamu finansmanı sağlayacak yöntemler önermektedir. BM, OECD ve Dünya Bankası Raporun uygulanması ve politika çağrısının cevaplanması için iyi ve hızlı bir planlamaya ihtiyaç olduğunu belirtmekte ve G20 ülkelerinin bu kapsamda finansman yöntemleri geliştirmesini talep etmektedir.

Raporda düşük karbon hedefi için yapılması gereken temel eylemler (OECD, BM, DB, 2018);

- Sürdürülebilir ve esnek planlama yapılması,
- Düşük karbon teknolojileri, iş modelleri ve servislerinin artırılması için inovasyonun geliştirilmesi,
- Düşük karbon için mali sürdürülebilirlik sağlanması,
- Uzun dönemli çevre riskleri ve çevre fırsatlarına uygun finansal sürdürülebilirlik sağlanması,
- İklim finansmanının yeniden tasarlanması,

- Şehir yönetimlerinin düşük karbon ve çevreye duyarlı politikalar uygulamaları için yetkilendirilmesi olarak belirlenmiştir.

OECD'nin rapor kapsamında yaptığı analizler düşük karbon alternatifleri için yapılacak yatırımların yapısal reformlar ile desteklenmesinin 2050 yılında küresel gayri safi hasılda %5'e varan bir artış sağlayacağını ortaya koymaktadır. OECD analizleri bu ekonomik getiri yanında, hava olayları nedeniyle oluşan ekonomik zararın da azalacağını ve yakıt tasarrufunun artacağını göstermektedir.

OECD, hükümetlerin petrol, kömür veya gazı sübvans etmek için yılda yarım trilyon dolar harcadığını ve bu nedenle düşük emisyonlu altyapı yatırımı yapılarak karbondan arınmanın sağlanması için yeterli kaynak kalmadığını belirtmektedir. Yapım aşamasındaki veya planlanan elektrik santralleri, elektrik üretiminden kaynaklanan emisyonların neredeyse iki katına çıkmasına neden olurken, teşvikler yeşil enerji ve altyapıya geçmeye ve tüm sektörlerde yayılacak engeller zayıf kalmaya devam edecektir. Diğer yandan iklim değişikliğinin yarattığı hava olayları, ülkeleri ve insanları büyük ölçüde tehdit etmektedir. Dolayısıyla kamu politikaları çevre sorunlarını ve ileride yaşanabilecek sorunları dikkate alarak planlanmalıdır (OECD, BM, DB, 2018).

BM Çevre Grubunun yayınladığı rapora göre son dört yılda çevre üzerine yürütülen küresel politikalar olumlu sonuçlar vermekte ve uluslararası finansmanın düzenli bir şekilde artırılması ile çevre sorunlarının çözümlenmekte olduğu görülmektedir. Ancak gelişmeler uluslararası bu kuruluşlar tarafından yeterli bulunmamaktadır (OECD, BM, DB, 2018).

Üçlü küresel yapılanma G20 ülkelerinin ekonomik ve politik güçlerini birleştirerek önümüzdeki 12 yılda artması beklenen çevre sorunlarına çözümler üretmesini ve çevreye yatırım yapılarak karbon salınımlarının azaltılmasını talep etmektedir. Bu küresel aktörler çevre sorunlarının çözümü için ülke liderlerinden siyasal ve finansal destek beklerken çevre sorunlarına katkısı olan çokuluslu şirketlerden bir talepte bulunmamaktadırlar.

Uluslararası kuruluşların çevre sorunları ve iklim değişikliği üzerine çalışmaları, sosyal sorumluluk savı ile çokuluslu şirketleri bu alanlarda daha çok yatırım yapmaya teşvik etmekle birlikte, dikkatli bakıldığında Kyoto Protokolü ve Paris Anlaşması gibi çabaların çokuluslu şirketler ve gelişmiş ülkeler için farklı olanaklar sunduğu görülmektedir. Özellikle AB Emisyon Ticareti Sistemi karbon ticaretini düzenleyerek ülkeler için bir ticaret ortamı oluşturmaktadır.

## **Birleşmiş Milletler-Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü-Dünya Ticaret Örgütü**

BM, OECD ve DTÖ birçok farklı politika alanında güçlerini birleştirerek küresel politikaları belirlemekte ve yönlendirmektedir. Bu üç küresel aktör özellikle küresel ticaret ve ticaret hacminin artırılması için ortak çalışmalar yürütmekte ve belirledikleri politikaların uygulanmasını sağlamaktadır.

### *Ortak Rapor Yayınlamak*

BM, OECD ve DTÖ küresel ticaret hacminin artırılması ve özel sermayenin faaliyetlerinin kolaylaştırılması için politikalar belirlemekte ve bu politikaları uygulamak için dokümanlar yayınlamaktadır. Bu küresel aktörler birlikte ve ayrı ayrı uluslararası ticarete yaşanan sorunların çözümü, küresel ticaret istatistiklerinin ve ticaretin geliştirilmesi için yapılması gerekenleri yakından takip etmektedir (OECD, 2019b).

Bu küresel aktörler küresel ticaretin geliştirilmesi için durum belirlemesi yaptıkları ve politika önerilerini sundukları raporlar hazırlamaktadır. Bu raporlardan biri de G20 Liderlerinin talebi ile hazırlanan ve G20 ekonomilerinin 16 Ekim 2018-15 Mayıs 2019 tarihleri arasında uyguladıkları ticaret politikalarını ortaya koyan DTÖ'nün 21. izleme raporu olan G20 Ticaret ve Yatırım Tedbirleri Raporudur. Küresel ticaret ile ilgili ölçümler yanında hizmet ticareti ve fikri mülkiyet hakları ile ilgili bölümleri de olan Rapor, kapsadığı dönemde G20 ülkelerinin ticaretin kolaylaştırılması ve genel olarak ticaret ile ilgili aldıkları tedbirleri ortaya koymaktadır. Rapor, küresel aktörlerin politika alanlarına yönelik yol haritaları belirtilmekte ve G20 ekonomilerinin uluslararası ticaret sistemi kurallarına ve küresel kuruluş üyelik sorumluluklarına uygun davranmalarının beklendiğini hatırlatmaktadır (OECD, DTÖ, BM, 2019).

Raporda dönem boyunca G20 ekonomilerinin; tarife artışları, ithalat yasakları ve ihracat için yeni gümrük prosedürleri gibi 20 yeni ticareti kısıtlayıcı tedbir uyguladıkları belirtilmektedir. Aynı dönemde bu ülkeler ithalat tarifelerinin kaldırılması veya azaltılması, ihracat vergileri ve ihracatta gümrük işlemlerinin kaldırılması veya basitleştirilmesi gibi ticareti kolaylaştırmaya yönelik 29 önlem uygulamıştır. Ticareti kolaylaştırıcı bu önlemlerin bir önceki izleme döneminden 1,8 kat artarak 397,2 milyar dolar olarak gerçekleştiği görülmektedir (OECD, DTÖ, BM, 2019: 2).

Rapor, 2018 yılının ikinci yarısı ve 2019 yılının ikinci yarısında da mal ticareti ve gayrisafi yurtiçi hasılalarda düşüş olduğunu ortaya koymakta, küresel ticaret için daralma ve belirsizlik risklerinin devam ettiğini belirtmektedir (OECD, DTÖ,

BM, 2019: 7). İzleme döneminde uluslararası kurallara uygun olmayan işlemler hakkında yürütülen soruşturmalardan bahsedilmekte ve G20 ekonomilerinin DTÖ'nün çeşitli anlaşmalarına uyum rakamları verilmektedir. DTÖ'nün küresel ticareti kolaylaştırmak ve uluslararası ticari engelleri bertaraf etmek üzere uygulamaya koyduğu TBT Anlaşması ile ilgili de Raporda ayrıca değerlendirmeler yapılmakta ve son izleme döneminde TBT uygulamalarının özellikle sağlık ve çevre konularında yoğunlaştığı belirtilmektedir.

Ülkeler genelinde ticari kaygıların arttığına değinen Rapor, DTÖ'nün anlaşmazlıkların çözümü sisteminin G20 ülkeleri tarafından sıklıkla kullanıldığını belirtmekte, özellikle tarım alanında belirlenecek politikalar için ülkelerin beklentileri özetlenmektedir. Ticareti Kolaylaştırma Anlaşmasına da değinen Rapor, birçok DTÖ üyesi ülkenin bu anlaşma için ulusal onay proseslerini yürütmekte olduğunu belirtmektedir (OECD, DTÖ, BM, 2019: 8-9).

Hizmet ticareti ile ilgili olarak G20 ülkelerinin ticareti kolaylaştıracak tedbirler aldığı ifade edilen Raporda fikri mülkiyet hakları ile ticaret arasındaki bağın güçlendirilmesinin önemine değinilmektedir. Fikri mülkiyet hakları ile ilgili yasal ve yönetsel alt yapının geliştirilmesi gerekliliği belirtilmekte ve fikri mülkiyet hakları sisteminin modernize edilmesi talep edilmektedir. Raporda balıkçılık sübvansiyonlarına da yer verilmekte ve devam edilen bu uygulamanın yanında elektronik ticaret, yatırımların kolaylaştırılması ve KOBİ'ler ile ilgili de çalışmalar yapılması gerektiği vurgulanmaktadır (OECD, DTÖ, BM, 2019: 8-9).

Rapor, BM, OECD ve DTÖ'nün uluslararası ticaret ile ilgili ortak politikalarının ortaya konduğu ve bu uluslararası kuruluşların küresel ticaret sistemini ortaklaşa yönetme gayretlerini belirleyen bir dokümandır. Bu küresel aktörler yönetimin sorumluluğunu ülkelere bırakarak, hizmet üretim ve sunumunun piyasa mekanizması koşullarına bırakılması için çalışmaktadır (Balç, 2005: 4). Böylece gerek ticareti kısıtlayıcı gerekse ticareti kolaylaştırıcı tedbirler ile küresel ticaret hacminin artırılması ve sermayenin hareket alanını genişletecek politikalar belirlenmesi sağlanmaktadır.

Pandemi dönemini de küresel ticaretin seyrini yakından takip eden söz konusu uluslararası kuruluşlar Kasım 2020'de bir rapor yayınlarak pandemi sürecinin verilerini paylaşmışlardır. Bu verilere göre; salgın öncesi de yavaşladığı ifade edilen dünya mal ihracatı yılın ikinci çeyreğinde ABD doları cinsinden % 21 azalmış, yine bir önceki yıla göre ticari hizmetler ihracatı da % 30 azalmıştır (OECD, DTÖ, BM, 2019). TBT ve diğer uluslararası anlaşmaların detaylı bir şekilde incelendiği Raporda, ticareti kolaylaştırıcı tedbirler ve ticaretini kısıtlayıcı önlemler de paylaşılmaktadır. Rapor, TBT başta olmak üzere uluslararası

anlaşmalara uyumun sağlanması tavsiyelerini içermektedir. Uluslararası kuruluşlar tarafından ülkelere sunulan anlaşmalar, düzenlemeler ve kurallar, bu kuruluşların ülkelerde iyi yönetim uygulamasının yasal gerekçesini oluşturmaktadır. Böylece bu uluslararası kuruluşlar sürdürülebilir ve etkili politikalar yürütülmesi amacıyla sermayenin hareket alanını artıracak ekonomik ve politik kararlar alınmasını sağlamaktadır (Börzel ve Risse, 2009: 122).

### **Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Ticaret Örgütü**

IMF, ekonomik sıkıntı içerisinde bulunan ülkelere finansal yardımda bulunmak üzere kurulan ve merkezi ABD’de bulunan küresel bir aktördür. IMF, kuruluşa bağlı 189 ülke ile küresel alanda finansal iş birliği sağlamayı, dünyada ekonomik büyümeyi geliştirmeyi, finansal istikrarı güvence altına almayı ve yoksulluğu azaltmayı amaçlamaktadır. IMF’nin en temel amacı ülkelerin döviz kurları işlemleri ve uluslararası ödemelerini gerçekleştirdikleri uluslararası para sisteminin istikrarını sağlamaktır. Bu amaçla 2012 yılında hazırlanan IMF talimatı, küresel istikrarı sağlamak üzere tüm makroekonomik ve finansal sektörleri kapsamaktadır.

IMF, DTÖ ve Dünya Bankası ile ortak çalışmalar yürüterek küresel para sisteminin güçlendirilmesi için çalışmaktadır. Bu küresel aktörler en son ticaret gerilimlerinin azaltılması ve ticaretin önemine tekrar odaklanması için Bali’de (Endonezya) bir araya gelerek ekonomik büyümeyi destekleyen çok taraflı ticaret sisteminin önemini ifade etmişlerdir. Uluslararası ticaret sisteminin mükemmel olmadığını ancak mevcut kuralların küresel ticareti daha işler hale getirdiğini ifade eden kuruluşlar, hükümetlerin desteği ile küresel ticaret konularında iş birliklerinin artırılabilirliğini belirtmiştir. DTÖ’nün küresel ticaretin %98’sini kapsadığını belirten aktörler, ülke ekonomilerinin ve pazarların entegrasyonunun önemine değinmişlerdir. İşletmeleri desteklemenin küresel ekonomik büyümeye katkısının dile getirildiği toplantıda özel sermayenin desteklenmesinin dünya genelinde refahı artıracağı vurgulanmıştır (DTÖ, 2018).

Bu küresel aktörler ticaret sisteminin daha işler hale getirilmesi ve küresel para piyasalarının geliştirilmesi ile dünya genelinde ekonomik büyümenin artacağını ve yoksulluğun azaltılacağını ifade ederek küresel ekonomi ve ticaret politikalarını birlikte yönlendirmektedir.

### *Ortak Rapor Yayınlamak*

IMF, Dünya Bankası ve DTÖ 2018 yılında yayınladıkları Ticaret ve Kapsayıcı Büyümenin Yeniden Canlandırılması Raporunda yüksek büyüme potansiyeline sahip ticari alanlar, kapsayıcılık için ticaret ile ilgili uygulanması gereken



politikalar ve küresel ticaret sisteminin uluslararası ekonomilerdeki rolü ortaya konmaktadır. Rapor, G20 liderlerinin yatırım ve ticaretin ekonomik büyümenin ve gelişimin sağlanması ve verimliliğin artırılması yönündeki görüşlerinin desteklendiğini ifade etmektedir (IMF, DB, DTÖ, 2018).

Rapor, ticari entegrasyon için bilişim teknolojileri gibi yeni alanların desteklenmesi gerektiğini belirtmekte, elektronik ticaret ve hizmetler gibi gelişmekte olan sektörler ile ilgili politikalar benimsenmesi halinde küresel rekabetin geliştirileceğini, özellikle kadın istihdamı başta olmak üzere istihdamın ve verimliliğin artırılacağını ve yaşam standartlarının geliştirileceğini ifade etmektedir. Raporda DTÖ müzakerelerinin etkinleştirilmesinin uluslararası ticaretin ve ekonomik refahın artırılması için önemli olduğuna değinilmektedir. Küresel aktörler uluslararası ticaret sisteminin şeffaflığının artırılmasının ve gelişmekte olan alanların desteklenmesinin küresel ticareti geliştireceğini vurgulamaktadır (IMF, DB, DTÖ, 2018: 4-5).

Küresel aktörler 2016 yılının ortalarında yatırım kararlarına bağlı olarak artan küresel ekonomik gelişmenin yavaşlamasına değindikleri Raporda, ticaret reformlarının küresel ticaret üzerindeki teşvik edici etkisinden bahsetmekte ve bu reformların tekrarlanması küresel büyüme için önemli olduğunu dile getirmektedir. Açık ve kuralları belirlenmiş olan bir küresel ticaret ortamında yatırım yapmanın önemine de değinen aktörler, bu sayede ticarete teknik engellerin azaltılacağını ve yerel uygulamalar ile uluslararası uygulamalar arasında uyum sağlanacağını ifade etmektedir (IMF, DB, DTÖ, 2018: 7-8).

IMF, Dünya Bankası ve DTÖ'nün daha önceki öngörülerinin de gerçek olduğunu dile getiren bu küresel aktörler üretim verimliliğinin artırılması ve 2001 yılından beri yavaşlayan ekonomik gelişmenin artırılması için küresel reformların devam etmesine ve dijital ekonomi, elektronik ticaret gibi alanlarla ilgili düzenleme yapılmasına ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Raporda ayrıca DTÖ'nün uluslararası anlaşmalarının küresel ticaret üzerindeki olumlu etkisinden de bahsedilmekte ve ülkelere küresel ticaretin uluslararası kurallarına uyum çağrısında bulunmaktadır (IMF, DB, DTÖ, 2018: 7-8).

Bölgesel ticaret anlaşmalarının küresel durumunun belirtildiği Raporda, bu anlaşmaların ticari entegrasyon için önemli olduğuna ancak bu anlaşmaların küresel ticaret üzerindeki etkisinin DTÖ anlaşmaları ve müzakereleri kadar olumlu olmayacağına değinilmektedir. Küresel aktörler bu kapsamda DTÖ anlaşmalarının etkin uygulanmasında ülkelerin üzerlerine düşen görevleri yerine getirmeleri gerektiğini belirtmektedir (IMF, DB, DTÖ, 2018: 33).

Rapor, DTÖ üyelerinin Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşmasını, Bilgi Teknolojileri Anlaşmasını genişletme anlaşmasını ve her tür tarım sübvansiyonu yasaklama sözleşmesini ve 2017'de de e-ticaret ve yatırım kolaylaştırma gibi küresel ticaret sorunlarına ışık tutan anlaşma ve uygulamaları ortaya koymaktadır. DTÖ üyelerinin tamamı desteklemese de bu uygulama ve anlaşmalar üyelerin katılımına açıktır. Rapor da bu aktörlerin küresel ticaretteki başarısının müzakere başarısının sürekliliği ve reformları birleştirme becerisine bağlı olduğu belirtilmekte ve günümüzün hızla değişen ticari ortamında bölgesel ve ikili anlaşmalar yerine çok taraflı anlaşmaların devamına önem verilmesi gerektiği, bu anlaşmalarda da küresel ticaretin mevcut koşullarına uygun düzenlemeler yapılması gerekliliği ifade edilmektedir. Ulusal çıkarların küresel çıkarlara bağlı olduğunun belirtildiği Rapor da, ekonomik entegrasyon ve karşılıklı bağımlılıkların derinleşmesinin aslında küresel uyumu artırarak uluslararası ticaret ve büyümeyi artıracacağı vurgulanmaktadır (IMF, DB, DTÖ, 2018: 36).

Daha önce de belirtildiği gibi Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşmasının etkin uygulanmasının ticaret maliyetlerini % 14,3 azaltacağı ve küresel ticaret hacmini yılda 1 trilyon Dolar artıracığı öngörülmektedir. Bu da çokuluslu şirketlerin küresel ticaret hacminin önemli oranda genişlemesi demektir. Teknoloji ürünleri de küresel ticaret içerisinde yaklaşık 1 trilyon Dolar hacme sahiptir. Bilgi Teknolojileri Anlaşmasına taraf 82 DTÖ ülkesi, bilişim teknolojileri alanında dünya ticaret hacminin %97'sine sahiptir (DTÖ, 2021b). Aralık 2015'te düzenlenen Nairobi Bakanlar Konferansı'nda 50'den fazla üye, şu anda yıllık 1,3 trilyon Dolarının üzerinde değerinde ek 201 ürünü kapsayan Anlaşmanın genişletilmesini tamamlamıştır (DTÖ, 2021b). Bilgi Teknolojileri Anlaşması ve bu Anlaşma kapsamında yapılan genişlemeler, konumlama cihazları, oyun konsolları, yazıcı kartuşları, manyetik rezonans görüntüleme cihazları gibi ürünlerde gümrük kesintilerine olanak sağlamakta ve çokuluslu şirketlerin pazar paylarını artırmaktadır. Bu veriler doğrultusunda Dünya Bankası, IMF ve DTÖ ortaklık yapısında da uluslararası kuruluşların, bilişim teknolojileri gibi yeni alanları destekledikleri, elektronik ticaret ve hizmet gibi sektörler ile ilgili politikalar benimsedikleri ve küresel ekonomilerin gelişmesi için ülke politikalarını yönlendirdikleri görülmektedir.

Uluslararası kuruluşların baskısı ile ulusal gıda stoklarının özelleştirilmesi, küresel tarım stokunun %60'ının çokuluslu şirketlerin eline geçtiği iddiasını güçlendirmekte ve tarımsal ticaretin görece serbestleşmesi çokuluslu şirketlerin gücünün artırılmasına katkı sağlamaktadır. Ayrıca küresel üretim ve zincirlerinin artması yerel pazarları ortadan kaldırarak küçük üreticiler üzerinde baskı yaratmakta ve onları pazar dışında bırakmaktadır (Taşdoğan, 209: 375-375 ). Özellikle DTÖ'nün tarım politikaları ülkelerin ulusal tarım

politikalarını çokuluslu tarım şirketlerine devretmekte ve endüstriyel tarımı yaygınlaştırmaktadır (Taşdoğan, 2019: 381). Endüstriyel tarımın yaygınlaşması sadece küçük üreticiyi piyasa dışında bırakmakla kalmamakta katkı maddeli veya genetiği değiştirilmiş organizmalar gibi unsurlar ile gıda üretiminde sağlıklı üretim sorununu da beraberinde getirmektedir.

## Değerlendirme

Yönetişim, 1990'lı yıllarda başlayarak uluslararası kuruluşlar tarafından şekillendirildikçe etkisini artıran bir yönetim modeli olmuştur. Yönetişim, hükümete yönetme formülü üzerinde yükselirken yönetilen her 'paydaş' kendileri ile ilgili politikaları belirlemeye davet etmiştir.

Dünya Bankası tarafından yönetim literatürüne sunulan model, OECD ile kamu yönetimlerine nüfuz etmiş ve düzenleyici reformlar ile ülkelerde uygulanmaya başlamıştır. BM elinde küresel hukuk kurallarının belirlenmesini sağlayan model, AB ile ulusötesi kimliğini güçlendirmiştir. AB, uluslararası kurumlar ve işbirliği yöntemleri ile yönetim ilkelerinin küresel piyasada da uygulanmasını sağlayarak sanayinin hareket alanını artırmaktadır (Lavenex, 2015: 694).

Bu aktörler yönetim modelini belirlerken bu küresel kurallardan başka yol olmadığına dair söylemleri ile modelin ülkelerde uygulanmasını garanti altına almış ve masada devlet-özel sermaye ve sivil toplum kuruluşları oluşumuna yer açarken işçi sınıfı, çevre örgütleri, tüketiciler, vb. kesimleri sivil toplum kuruluşu potasında eriterek özel sermaye tanımı altında çokuluslu şirketlere hem devlet hem de özel sermaye kimliği ile yer açmıştır. Böylece az gelişmiş ülkeler başta olmak üzere yönetimin yeni formülü, piyasa adına regüle eden devletin bulunduğu yönetim modeli olmuştur.

2000'li yıllara gelindiğinde bu uluslararası kuruluşlar yönetim modelini ayrı ayrı formüle etmek yerine ortaklıklar kurarak birlikte uygulamayı tercih etmiştir. Bu ortaklıklar küresel politikalarda uluslararası kuruluşların etkinliğini artırmış, özel sermayenin küresel arenadaki hareket alanını çokuluslular lehine genişletmiş ve küresel aktörler tarafından belirlenen politikaların daha etkin ve hızlı uygulanmasını sağlamıştır. Bu kazanım alanları yanında, birlikte ve ortaklıklar kurarak yönetmek uluslararası aktörlerin birbirlerinin politikalarını çapraz kontrolüne de olanak sağlamıştır. Böylece son yirmi yılın yönetim şekli küresel aktörlerin işbirliği üzerine kurulan ve bu aktörlerin farklı yöntem ve ortaklıklarla küresel ekonomik politikaları belirlemesini sağlayan 'ortaklaşa' yönetme yöntemi olmuştur.

Makalede yönetim modelinin uygulamada farklılık gösteren 'ortaklaşa yönetim' yöntemi; uluslararası aktörlerin ulusal ve küresel piyasaları daha güçlü regüle

edebilmeleri için farklı yöntemler ve karma ortaklıklar ile uyguladıkları yönetim modeli yöntemi olarak tanımlanmaktadır. Bu yöntem özel sermaye ve çokuluslu şirketlerin ulusal piyasalara girdiklerinde uygulanmasını istedikleri küresel hukuk kurallarının uluslararası kuruluşlar tarafından garanti edilmesine olanak sağlayan çoklu bir yapı ortaya koymaktadır. Ortaklaşa yönetim, dış yönetim ve devlet yerine yönetme suretiyle yönetim yöntemlerinin genişlemesine olanak sağlamaktadır. Kuramsal olarak yönetimden farklı bir yapıya sahip olmamakla birlikte yöntemlerin tasarımı farklılaşmakta, uluslararası kuruluşlar ulus devletler üzerindeki ekonomik ve politik nüfuzunu “çapraz ateş” şeklinde sürekli yayınlanan kural, regülasyon ve anlaşmalar ile artırırken devletlerin hareket alanı daraltılmaktadır.

Ortaklaşa yönetim yöntemi de, yönetim modeli gibi dışarıdan ve yatay olarak devlet yönetimlerine temas etmekte, uluslararası anlaşmalar ve üye olunan kurumların (AB gibi) kurallarının dayatılması ile devletlerin yönetim sorumluluğunu onlarda bırakırken kamu hizmetlerinin sunumu, sermayenin hareket alanı, malların serbest dolaşımı ve küresel ticaretin desteklenmesi gibi çok çeşitli amaçlar ile yürütmeyi özel sektörün inisiyatifine bırakmaktadır. Toplumsal sorumluluk, ortak sorumluluk ve toplumsal çıkarlar gibi söylemler (çevrenin korunması, insan hakları gibi) bu uluslararası kuruluşların ortaklaşa yönetiminin uygulama alanı bulmasını desteklemektedir. Toplumsal fayda ve kurumsal sosyal sorumluluk adı altında devletlerin küçültülmesini ve hizmetlerin sunumunun özel sektöre devrini sağlayan bu yöntem, küresel ticaretin yönetimini kolaylaştırırken ulus devletler nezdinde işçi sınıfının hakları, sosyal güvenlik, vergilendirme, vb. sermayenin önünde yer alan engellerin azaltılmasını olanaklı kılmaktadır.

Makale yönetim modeline uluslararası dokümanlar aracılığıyla katkıda bulunarak ‘ortaklaşa yönetim’ yöntemini tanıtmaya gayreti göstermiş ve uluslararası kuruluşların birlikte yönetme yöntemlerini inceleyerek ortaklaşa yönetimin temel nüfuz etme yollarını sınıflandırmaya çalışmıştır.

Makalede küresel aktörlerin farklı politika alanlarında oluşturdukları ortaklıklar incelenmiş ve teorik perspektifi değişmeyen yönetim modelinin uygulamada nasıl formüle edildiği araştırılmıştır. Bu kapsamda ilk uygulama incelemesi AB ve DTÖ ortaklığı olmuştur. AB ve DTÖ güçlü küresel aktörler olarak küresel ticaretin kolaylaştırılması, ticarete teknik engellerin azaltılması, ticari sorunlara çözüm bulunması, yatırım ortamı yaratılması ve kuruluş üyelerinin rekabet gücünün artırılması için ortak çalışmalar yürütmektedir. AB-DTÖ ortaklığının ilk ortaklaşa yönetim uygulaması, bu aktörlerin bir diğerinin politika organlarında yer almasıdır. AB, DTÖ’nün en yüksek karar organı Bakanlar Konferansında

AB Ticaret Komisyon üyesi ile temsil edilmekte ve DTÖ'nün bir başka önemli organı DTÖ Parlamenter Konferansında da yer almaktadır. DTÖ'nün birçok karar komitesi ve politika organlarında yer alan AB, küresel piyasaları Avrupa sermayesinin yararlanacağı şekilde modernize etmek istemekte, dünya ticaretini adil ve öngörülebilir kılmak için temel kuralların belirlenmesini istemektedir. Daha interaktif bir DTÖ yapısı talep eden AB, gelişmekte olan ülkelerin DTÖ'ye dahil edilmesini, bu ülkelerin karar alma süreçlerinde ve dolayısıyla küresel ekonomi sahnesinde yer almalarını istemektedir. AB, DTÖ'nün küresel ticaret politikalarının sürdürülebilirliğinin sağlanması ve dolayısıyla Avrupa sanayisinin rekabet gücünün artırılmasını arzu etmektedir. AB ve DTÖ ortaklaşa yönetişiminin bir diğer uygulama yöntemi politika yönlendirmesidir. AB, DTÖ ekonomi politikalarını yönlendirmek suretiyle, DTÖ sistemini yeniden dengeleyecek ve küresel ticarete katkı sağlayacak kuralların belirlenmesini ve ekonomide sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşılmasını istemektedir. AB, hizmet gibi gelişen sektörlerin desteklenmesi ve çokuluslu şirketlerin önündeki yatırım engellerini aşmak için DTÖ tarafından yeni kurallar oluşturulması talebiyle DTÖ politikalarını yönlendirmektedir. Bu politika yönlendirmesinin en güçlü örneğini TFA Anlaşmasında görmek mümkündür. TFA'nın etkin uygulanması halinde küresel ticaret hacminin yılda 1 trilyon Dolar artacağı tahmin edilmektedir. TFA, AB'nin küresel gücünün artırılması ve Avrupa çokuluslu şirketlerinin ticaret hacimlerinin geliştirilmesi için önemli bir araçtır.

AB, Avrupa sanayisinin rekabet gücünün artırılması, Tek Pazarın etkin işleminin sağlanması sonrasında da sermayenin, malların ve hizmetlerin serbest dolaşımına olanak sağlanması için AB yönetim ilkeleri ve üyelik kriterlerini ülkelere kılavuz olarak göstermektedir. Bu iki küresel aktörün bir başka ortaklaşa yönetim yöntemi AB'nin DTÖ politikalarını benimsemesidir. Standardizasyon alanında ilkeler belirleyerek uygulanmasını sağlayan DTÖ, standardizasyon sisteminin etkinliğinin artırılması ve standartların faydalarından yararlanmak suretiyle küresel ticaretin geliştirilmesini hedeflemektedir. AB ve Avrupa Standart Kuruluşları DTÖ'nün standardizasyon ilkelerini uygulayarak Tek Pazarın etkin işleminin, Avrupa standardizasyon sisteminin etkinliğinin geliştirilmesi ve bu sayede Avrupa sanayisinin rekabet gücünün artırılmasını amaçlamaktadır. AB ve DTÖ ortaklığı, AB sanayisi ve çokuluslu şirketlerine daha çok olanak sağlayarak sermayenin hareket alanının artırılmasını sağlamaktadır.

Makalenin ikinci ortaklaşa yönetim incelemesi, BM ve OECD'nin ortak politika belirleme ve yönlendirme çalışmalarıdır. Çokuluslu şirketler için uluslararası kurallar belirlenmesi, bu işletmelerin ticarete yaşadıkları sorunların giderilmesi, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması, iş ortamının iyileştirilmesi, daha iyi hesap verilebilirliğin sağlanması ve iyi uygulamaların geliştirilmesi bu aktörlerin ortak

politika alanlarından olmaktadır. Bu iki küresel aktörün incelenen ilk ortaklaşa nüfuz yöntemi, birbirlerinin politikalarını benimsemeleridir. OECD, Birleşmiş Milletler Küresel İşbirliği Sözleşmesini benimseyerek BM tarafından belirlenen hedeflere ulaşılması için uygulanacak uluslararası kuralları kabul etmekte ve sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağlayacak BM politikalarını benimsemektedir. BM de OECD'nin Yatırımlar için Politika Çerçeve Belgesini kabul ederek belgede önerilen yapıyı benimsemektedir. BM ayrıca OECD Özel Sektör Katılımı İlkeleri, Uluslararası İşletmecilik ve Finansman Faaliyetlerinde Mülkiyet ve Şeffaflık Beyanı ve OECD tarafından yayınlanan Çokuluslu Şirketler İçin Kılavuzlar gibi dokümanları da kabul ederek OECD'nin kamu-özel sektör ortaklıkları için belirlediği ilkeleri uygulamakta ve kurumsal yönetim, vergilendirme, kurumsal sorumluluk iş etiği çerçevelerini kabul etmektedir.

Yukarıda sözü geçen aktörler ortak politika uygulamak suretiyle de ortaklıkta bulunmaktadır. Çokuluslu Şirketler Kılavuzu, BM ve OECD üye ülkelerinde faaliyet gösteren işletmeler için kurumsal sorumluluk ilkelerini ortaya koymakta ve bu alanda uluslararası standartları belirlemektedir. BM Küresel İşbirliği Sözleşmesi ve OECD'nin işletmelere yönelik kılavuzlarını birleştiren doküman, BM'nin insan haklarının korunması gibi amaçlarına hizmet ettiği gibi OECD'nin vergi, yolsuzlukla mücadele gibi faaliyet alanlarını da kapsamaktadır. İşletme faaliyetlerinin hesap verilebilirliğini ve şeffaflığı artırmak, iyi uygulamaların paylaşılmasını sağlamak için hazırlanan Kılavuz, belirlenen politikalar için uygulama ve takip mekanizmaları da önermektedir. Kılavuzun ortaya koyduğu prensip ve uygulama pratikleri ihtiyari olarak sunulmakla birlikte ülkelerin Kılavuzda belirlenen prensipleri yerine getirmeleri beklenmektedir. Bu kılavuzlar ile İtalyan, Fransız ve İngiliz şirketleri az gelişmiş ülkelerdeki faaliyetlerini geliştirmekte, Almanya ve Fransa gibi ülkeler şirketlere ihracat kredileri vermekte ve Belçika, Kanada, Almanya, Hollanda ve İngiltere gibi ülkeler de şirketlerinin faaliyetlerinin artırması için ilave dokümanlar yayınlamaktadır. BM ve OECD ortaklığı, çokuluslu şirketler için yatırım ortamı sağlanması, çokuluslu şirketlerin küresel ticarete yaşadıkları sorunların giderilmesi ve iş ortamının iyileştirilmesine hizmet etmektedir.

Makalede incelenen bir başka ortaklık BM, OECD ve Dünya Bankası ortaklaşa yönetimidir. Bu üçlü sürdürülebilir ekonomik gelişmenin sağlanması, yatırım ve ticaret ortamının vergilerin rolü ile düzenlenmesi, uluslararası ticaret sorunlarına çözümler geliştirilmesi, çevre sorunlarının değerlendirilmesi için ortak politika belirlemektedir. Bu kuruluşların makalede incelenen ilk yöntemi ortak politika uygulamalarıdır. Uluslararası vergi sorunlarına çözümler geliştirmek ve vergi alanında küresel politikalar oluşturmak amacıyla Vergi İşbirliği Platformunu oluşturan BM, OECD ve Dünya Bankası, küresel

vergileendirme alanında düzenlemeler yapılmasını sağlamakta ve vergi sisteminin gelişmekte olan ülkelerde uygulanmasına çalışmaktadır. Çokuluslu şirketler için yatırım yapacakları ülkelerde öngörülebilir bir vergi düzeni oluşturmayı amaçlayan aktörler, bu konuda G20 ülkeleri ile diyalog ortamı oluşturmakta ve vergi standartları hazırlanmasını sağlamaktadır. PCT'nin ülkelerdeki karşılığı özellikle gelişmekte olan ülkelere özel düzenlemeler yapılması, bu platformun etkin işleme için kamu kurumlarının görevlendirilmesi, PCT için web siteleri oluşturularak eğitim faaliyetleri düzenlenmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu aktörler sürdürülebilir ekonomik gelişmenin sağlanması söylemi altında çokuluslu şirketlere daha öngörülebilir bir yatırım ortamı hazırlamaktadır.

Bu üçlü ortaklığın bir başka işbirliği; çevre ile ilgili olumsuz koşulların giderilmesi için -karbon salınımının azaltılması ve iklim değişikliğine uygun alt yapının oluşturulması gibi- önerilerini G20 ülkelere politika çağırısında bulunarak iletmeleridir. Çevre sorunlarına duyarlı politikalar geliştirilmesinin ekonomik büyümeye katkı sağlayacağını dile getiren aktörler, İklimsel Geleceğin Finanse Edilmesi Raporu ile yeni çevre uygulamalarının devreye sokulması için hükümetleri gerekli çalışmaları yapmaya davet etmektedir. Bu küresel aktörler çevre sorunları nedeniyle artan doğal afetlerin sebep olduğu maddi-manevi zararların önlenmesi için talepte buldukları G20 liderlerinin çevre için uluslararası finansman mekanizmalarını geliştirmelerini istemektedir. Küresel aktörler çevrenin korunması için ülkelerden siyasal ve finansal çözümler beklerken bu sorunlara yol açan başlıca aktör olan çokuluslu şirketleri çevre sorunlarının çözümüne katkı sağlaması gereken 'paydaşlar' olarak görmemekte ve çevre ile ilgili çağrılarında bu tarafa davette bulunmamaktadır. BM, OECD ve Dünya Bankası ortaklığı yatırım ve ticaret ortamının kurallarının belirlenmesi ile sermayeye daha rahat bir hareket alanı açmayı amaçlamaktadır. Bu kuruluşların bir diğer faaliyet alanı olan çevre sorunlarının değerlendirilmesi ve iklim değişikliği ile ilgili yatırımların düzenlenmesi, sosyal sorumluluk kaygısı altında çokuluslu şirketler ve gelişmiş ülkeler için verimli bir pazar ortamı yaratılmasını sağlama amacı taşımaktadır. Ülkelerdeki yansımalarına bakıldığında enerji sektörü gibi büyük sektörler başta olmak üzere birçok alanda çokuluslu şirketlerin yatırım ortamının iyileştirildiğini ve bu şirketlerin devlet yerine hizmet sunduklarını görmek mümkündür.

Makalede incelenmekte olan bir başka ortaklık da BM, OECD ve DTÖ iş birliğidir. Küresel ticaret hacminin artırılması ve sermayenin faaliyetlerinin kolaylaştırılması için politikalar belirleyen küresel ortaklar birçok farklı politika alanında güçlerini birleştirmektedir. Makalede bu küresel aktörlerin yayınladıkları ortak rapor olan G20 Ticaret ve Yatırım Tedbirleri Raporu incelenmektedir. Küresel ticaret hacminin artırılması ve sermayenin faaliyetlerinin kolaylaştırılması için

politikaların belirlendiği Raporda, ticarete yaşanan sorunlara çözümler küresel ticaret istatistikleri ışığında sunulmaktadır. Ticaretin kolaylaştırılması ve ticaret ile ilgili alınan tedbirlerin ortaya konduğu Rapor ile küresel aktörlerin politika alanlarına yönelik yol haritaları belirtilerek ülkelerin üyelik sorumluluklarına uygun davranmalarının beklendiği hatırlatılmaktadır. Raporda ayrıca DTÖ'nün önemli anlaşmalarından olan TBT ile ilgili değerlendirmeler yapılarak TBT uygulamalarının sağlık ve çevre konularında yoğunlaştığı belirtilmekte ve özellikle çokuluslu şirketler için önemli olan tarım alanında belirlenecek politikalar ile ilgili öneriler sunulmaktadır. Uluslararası kuruluşlar tarafından ülkelere sunulan anlaşma ve kurallar, bu kuruluşların ülkelerde iyi yönetim uygulamasının yasal gerekçesini oluşturmaktadır. Bu kuruluşların raporları incelendiğinde ülkelerin TBT ve diğer uluslararası anlaşmalara uygun faaliyette bulunulmasının talep edildiği görülmektedir. Tüm bu politikalar incelendiğinde BM, OECD ve DTÖ ortaklığının amacının küresel ticaret hacminin artırılması ve özel sermayenin faaliyetlerinin kolaylaştırılması olduğu görülmektedir.

Makalede incelenen son uygulama örneği Dünya Bankası, IMF ve DTÖ ortaklığıdır. Bu aktörler de ortak bir rapor yayınlamak suretiyle küresel ticaret sistemi ile ilgili beklentilerini ortaya koymaktadırlar. Ticaret ve Kapsayıcı Büyümenin Yeniden Canlandırılması Raporunda; DTÖ müzakerelerinin etkinleştirilmesi ve ticaret sisteminin desteklenmesinin uluslararası ticareti artıracığına vurgu yapılmaktadır. Reformların küresel ticaret üzerindeki teşvik edici etkisinden bahsedilen Raporda DTÖ Anlaşmalarının küresel ticarete olan etkisi de anlatılmakta ve kuralları belirlenmiş olan bir ticaret ortamında teknik engellerin azalacağı ve yatırım yapmanın kolaylaşacağı belirtilerek, DTÖ anlaşmalarının etkin uygulanmasında ülkelerin üzerlerine düşen görevleri yerine getirmeleri yolundaki beklentiler dile getirilmektedir. Bu ortaklıkta da küresel ticaret sisteminin düzenlenmesi ile sermayenin ve küresel ticaretin geliştirilmesi amacının benimsendiği görülmektedir. Bu ortaklığın en önemli karşılığı TFA ve Bilgi Teknolojileri Anlaşmaları gibi ticaretin teşvik edildiği ve gümrük kesintisi gibi maliyetlerinin azaltılarak çokuluslu şirketlerin küresel ticaretten aldıkları payın artırılması olarak gösterilebilir. Dünya Bankası, IMF ve DTÖ ortaklığının bir diğer önemli yansıması özellikle DTÖ tarafından şekillendirilen tarım politikalarıdır. Tarım politikalarının çokuluslu şirketler lehine şekillendirilmesi endüstriyel tarımı teşvik ederken küçük üreticiyi piyasa dışına itmekte, sağlıklı gıda üretimini tehlikeye sokmakta ve çokuluslu şirketlerin nüfuz alanını artırmaktadır.

Makalede yukarıda belirtildiği gibi altı uluslararası kuruluşun altı farklı ortaklık uygulaması ile ortaklaşa yönetim yöntemleri incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda uluslararası aktörlerin; politika organlarında yer almak, diğer



aktörün politikalarını yönlendirmek, politikalarını benimsemek, ortak politika uygulamak, politika çağrısında bulunmak ve ortak rapor yayınlamak suretiyle ulusal, bölgesel ve küresel politikaları yönlendirdikleri ve kamu politikalarını belirledikleri görülmüştür. Altı farklı nüfuz yöntemi ile ulusal politikaları yönlendiren bu aktörler, çokuluslu şirketler ile özel sektör için bürokrasinin azaltılarak yatırım ortamının iyileştirilmesi, sermaye lehine yönetim modeli ile oluşturulan hareket alanının genişletilmesi, ticarete teknik engellerin azaltılması, küresel ticaret kapasitesinin artırılması, ticari sorunlara çözüm üretilmesi ve yatırım ortamının iyileştirilmesi için çalışmaktadır. Yönetişim modeli ile aynı teorik perspektifi taşıyan ortaklaşa yönetim yönteminde devlet yerine uluslararası kuruluşların hakimiyeti esas olmakta ve çokuluslu şirketler lehine önerilen politikaların uygulanması bu aktörler tarafından -tek çözüm, tek yol- olarak ülkelere sunulmaktadır. Uluslararası bu kuruluşlar çevre sorunları, iklim değişikliği, çocuk haklarının korunması ve çocuklarla ilgili sorunlara çözüm önerileri geliştirilmesi, eğitim fırsatlarının artırılması, dünya üzerindeki eşitsizliklerin giderilmesi, ekonomik refahın artırılması gibi faaliyetlerle olumlu katkılar sunmakla beraber asıl olarak sermayenin hareket alanını genişletmeye ve çokuluslu şirketler için piyasa ekonomisini güçlendirmeye yönelik çalışmalar yürütmektedir. Çokuluslu şirketler ise kurumsal sosyal sorumluluk adı altında çevrenin korunması, iklim değişikliğinin önlenmesi, insan haklarının korunması gibi faaliyetlerini meşrulaştıran söylemlerle hareket alanlarını artırmaktadır. Küresel ticaretin kurallarının belirlenmesini talep eden bu şirketler tüm dünya piyasalarını benzer kurallar ile donatarak daha çok kazanım elde etmek istemektedir. Küresel ticaretin kolaylaştırılması, ticarete teknik engellerin azaltılması gibi konularda anlaşmalar ve kurallar ile devletlerin elini kolunu bağlayan çokuluslu şirketler, işçi hakları, çalışanların refahı veya sosyal güvenlik gibi konularda bu kesimlerin lehine kurallar belirlenmesini istememektedir.

Uluslararası kuruluşlar ise küresel sermayenin rahat hareket etmesi için belirlenmiş olan kuralların piyasa lehine tekrar düzenlenmesi, standardizasyon ve piyasa gözetimi gibi yeni alanlarla küresel ticaretin hareket alanlarının artırılması, tarım ürünleri gibi alanlarda çokuluslu şirketler lehine ülkeler arası müzakerelerin sonuçlanması, hizmet ticareti gibi yeni alanlarda pazar hacminin geliştirilmesi ve küresel ticaret sisteminin etkinliğinin ve verimliliğinin sermaye lehine artırılması için kullandıkları yöntemleri genişleterek ve güçlendirerek sürdürmektedir. Uluslararası aktörler, çokuluslu şirketleri özellikle az gelişmiş ülkelere kurtarıcı güç olarak sunmakta ve teknik gereklilikler ve verimlilik artışı için gerekli olduğunu öne sürerek tartışmaya kapattığı politikaların uygulanmasını uluslararası hukuk ile garanti altına almaktadır. Ortaklaşa yönetim bu çerçevede son yirmi yılın yönetim yöntemi olarak uluslararası

aktörlerin küresel politikalara daha güçlü nüfuz etme yolu şeklinde ortaya çıkmaktadır. Çokuluslu şirketler ile özel sektörün yine başrolde olduğu ortaklaşa yönetim modeli yöntemi, çokuluslu şirketlerin ulusal piyasalarda söz sahibi olmaları için uygulanmasını istedikleri yönetim ilkelerinin uluslararası hukuk ile uluslararası kuruluşlar tarafından garanti edilmesine olanak sağlayan çoklu bir yapı ortaya koymaktadır.

## Kaynakça

AB (Avrupa Birliği) (2018). *EU Concept Paper on WTO Reform*. Brussels: AB.

AB, DTÖ (Avrupa Birliği, Dünya Ticaret Örgütü) (2019). <http://ec.europa.eu/trade/policy/eu-and-wto/>. Son Erişim Tarihi, 01/08/2019.

AB, DTÖ (Avrupa Birliği, Dünya Ticaret Örgütü) (2019b). <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/161/the-european-union-and-the-world-trade-organisation>. Son Erişim Tarihi, 02/08/2019.

Algan F M (2020). Standardizasyon Sisteminin Yönetimi, *Verimlilik Dergisi*, Sayı: 4, 175-201.

Balcı A (2005). Kamu Yönetiminde Çağdaş Yaklaşımlar ve Kamu Hizmet Sunumuna Etkileri, <https://web.karabuk.edu.tr/sait.asgin/Kamu%20Yönetiminde%20Çağdaş%20Yaklaşımlar%20ve%20hizmet%20sunumuna%20etkileri.pdf>. Son Erişim Tarihi, 06/02/2021.

Bayramoğlu S (2005). *Yönetişim Zihniyeti-Türkiye’de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*: İstanbul: İletişim Yayınları.

Börzel T ve Risse T (2009). Governance Without Government – Can it Work?, *Regulation & Governance*, 4, 113-134.

BSI (British Standards Institution) (2019). *Economic Benefits of Standards - Research Reports*, <https://www.bsigroup.com/en-GB/standards/benefits-of-using-standards/research-reports/>. Son Erişim Tarihi, 16/04/2021.

Delice E (2013). Uluslararası Örgüt Metinlerinde Yönetişim Ve Türkiye Pratiği: Teoriden Uygulamaya Bir İnceleme, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/667891>. Son Erişim Tarihi, 27/09/2019.

DIN (Deutsche Institut für Normung) (2000). *Economic Benefits of Standardization*. Berlin: DIN.

Dünya Bankası (1989). *Sub-Saharan Africa Report*. Washington: Dünya Bankası.

Dünya Bankası (2019a). *Who We Are?*, <https://www.worldbank.org/en/who-we-are>. Son Erişim Tarihi, 06/09/2019.

Algan F M (2021). Ortaklaşa Yönetişim-Uluslararası Kuruluşların Politika Yönlendirmesi. *829 Mülkiye Dergisi*, 45(3), 793-832.

Dünya Bankası (2019b). *Platform for Collaboration on Tax*. <https://www.worldbank.org/en/programs/platform-for-tax-collaboration>. Son Erişim Tarihi, 18/09/2019.

Dünya Bankası (2019c). *First Global Conference of the Platform for Collaboration on Tax - Taxation and the Sustainable Development Goals*, <https://www.worldbank.org/en/events/2017/06/06/first-global-conference-of-the-platform-for-collaboration-on-tax>. Son Erişim Tarihi, 18/09/2019.

DTÖ (Dünya Ticaret Örgütü) (2011). *Decisions and recommendations adopted by the WTO Committee on Technical Barriers to Trade since 1 January 1995, 9 June 2011 (11-2857)*, G/TBT/1/Rev.10: DTÖ.

DTÖ (Dünya Ticaret Örgütü) (2018). *WTO, IMF, World Bank and OECD heads call for new focus on trade as a driver of growth*, [https://www.wto.org/english/news\\_e/news18\\_e/dgra\\_10oct18\\_e.htm](https://www.wto.org/english/news_e/news18_e/dgra_10oct18_e.htm). Son Erişim Tarihi, 07/08/2019.

DTÖ (Dünya Ticaret Örgütü) (2021a), *Trade Facilitation*, [https://www.wto.org/english/tratop\\_e/tradfa\\_e/tradfa\\_e.htm](https://www.wto.org/english/tratop_e/tradfa_e/tradfa_e.htm). Son Erişim Tarihi, 15/04/2021.

DTÖ (Dünya Ticaret Örgütü) (2021b), *Information Technology Agreement*, [https://www.wto.org/english/tratop\\_e/inftec\\_e/inftec\\_e.htm](https://www.wto.org/english/tratop_e/inftec_e/inftec_e.htm). Son Erişim Tarihi, 15/04/2021.

EC (European Commission) (2018). *European Commission Presents Comprehensive Approach For The Modernisation of The World Trade Organisation*, Press Release, Brussels: EC.

Guliyev M (2008). *Dünya Ticaret Örgütü ve KEİ Üyesi Devletlerin Ekonomik Kalkınmaları, Ekonomi, Ticaret, Teknoloji ve Çevre İşleri Komisyonu Raporu*, Kişinev.

Güler B (2003). Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye, *Praksis*, 9, 93-116.

Güzelsarı S (2004). Kamu Yönetimi Disiplininde Yeni Kamu İşletmeciliği ve Yönetişim Yaklaşımları, *GETA Tartışma Metinleri Serisi*, No:66, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara.

Holeček M (2010). Use of WTO Principles in Standardization, *WP.6*, Cenevre.

IMF, DB, DTÖ (Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü) (2018). *Reinvigorating Trade and Inclusive Growth*, Report on Trade: IMF, WB, WTO.

Lavenex S (2015). EU External Governance in 'Wider Europe', *Journal of European Public Policy*, 11:4, 680-700.

Levi-Faur D (2012). From "Big Government" to "Big Governance"?, [https://www.researchgate.net/publication/286958228\\_From\\_Big\\_Government\\_to\\_Big\\_Governance/link/5931305a0f7e9beee76c90f3/download](https://www.researchgate.net/publication/286958228_From_Big_Government_to_Big_Governance/link/5931305a0f7e9beee76c90f3/download). Son Erişim Tarihi, 06/02/2021.

McMichael P. (2009). Contemporary Contradictions of the Global Development Project: Geopolitics, Global Ecology and the Development Climate, *Third World Quarterly*, Vol.30, pp. 247-262.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2005). *The UN Global Compact and the OECD Guidelines For Multinational Enterprises: Complementarities and Distinctive Contributions*. Paris: OECD.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2014). *Annual Report on the OECD Guidelines for Multinational Enterprises 2014: Responsible Business Conduct by Sector-Activities of National Contact Points for the OECD Guidelines for Multinational Enterprises*. Paris: OECD.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2019a). *OECD is a partner of the UN Global Compact*, <http://www.oecd.org/daf/inv/mne/oecdspartneroftheuncompact.htm>. Son Erişim Tarihi, 04/09/2019.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2019b). *Monitoring investment and trade measures*, <http://www.oecd.org/daf/inv/investment-policy/g20.htm>. Son Erişim Tarihi, 19/09/2019.

OECD, UN, WB (Organisation for Economic Co-operation and Development, United Nations, World Bank) (2018). *Call for a Radical Shift in Financing for a Low-Carbon, Climate-Resilient Future*, <https://www.unenvironment.org/news-and-stories/press-release/oecd-un-environment-and-world-bank-call-radical-shift-financing-low>. Son Erişim Tarihi, 06/09/2019.

OECD, WTO, UN (Organisation for Economic Co-operation and Development, World Trade Organisation, United Nations) (2019). *Reports On G20 Trade And Investment Measures (Mid-October 2018 to Mid-May 2019)*: OECD, WTO, UN.

OECD, WTO, UN (Organisation for Economic Co-operation and Development, World Trade Organisation, United Nations) (2020). *Reports On G20 Trade And Investment Measures (Mid-May 2020 to Mid-October 2020)*: OECD, WTO, UN.

Taşdoğan B. (2019). Uluslararası Çerçevde Gıda Rejimleri, Çok Uluslu Tarım Gıda Şirketleri Ve Sözleşmeli Üreticilik, *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 6, Sayı 17, 369-383.

T.C. Ticaret Bakanlığı (2021). *Yanı Başımızdaki Dev Pazar Avrupa Birliği*, <https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/avrupa-birligi/yani-basimizdaki-dev-pazar-avrupa-birligi>. Son Erişim Tarihi, 15/04/2021.

Üstüner Y (2000). Kamu İşletmeciliği Kuramı ve Kamu İşletmeciliği Okulu, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 33, Sayı: 3, 15-31.

Zabçı F (2002). Dünya Bankası'nın Küresel Pazar İçin Yeni Stratejisi: Yönetişim, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57(3), 151-179.

<http://ec.europa.eu/trade/policy/eu-and-wto/>. Son Erişim Tarihi, 01/08/2019.

<https://www.imf.org/en/About>. Son Erişim Tarihi, 20/09/2019.

<http://www.oecd.org/daf/inv/mne/oecdisapartneroftheunglobalcompact.htm>. Son Erişim Tarihi, 07/08/2019.

<https://www.oecd.org/daf/inv/investment-policy/g20.htm>. Son Erişim Tarihi, 16/04/2021.

<https://www.oecd.org/tax/tax-global/tax-capacity-building-developing-countries.htm>. Son Erişim Tarihi, 16/04/2021.

# Türkiye ve Sovyetler Arasında 1937 Yılında İmzalanan Ticaret Anlaşması Üzerine Sovyet Ticaret Uzmanı İ. A. Genin'in Görüşleri

**Erdal Bilgiç**, İstanbul Ayyansaray Üniversitesi Ekonomi Bölümü,  
ORCID: 0000-0002-4788-4865, e-posta: erdalbilgiç@yahoo.com

Bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Rusçadan çevirisi yapılan makale hakkında kısa bir tanıtım yapılmaktadır. İkinci bölümde ise makalenin tam çevirisi yer almaktadır. Türkiye-Sovyet ilişkileri alanında çalışan akademisyen ve uzmanların adını bildiği, arşivlerde karşılıklarına çıkan ve sıklıkla görüşlerine başvurduğu önemli bir uzman olan İsrail Adolfoviç Genin'in (İ. A. Genin) Türkçeye çevrilen ilk eseridir.

Genin makalesini 1937 Yılında Türkiye ve Sovyetler Arasında İmzalanan Ticaret Anlaşması'nı tanıtmak için kaleme almış ve 1938 yılının hemen başında yayınlamıştır. Makalede Sovyetler ile Milli Mücadele sırasında başlayan siyasi ilişkinin kısa sürede ekonomik ilişkiye dönüşmesinin hangi aşamalarda gerçekleştiği anlatılmaktadır. Yıllar içinde karşılıklı yapılan anlaşmaların içeriğine uygun olarak yapılan ticaretin dönüşümü ve bunun iki ülke açısından da kazançlı bir durum olduğu yazılmaktadır. Bu açıdan Genin'in makalesi Türkiye iktisat tarihi çalışmalarında kullanılmak üzere önemli bir kaynak olarak değerlendirilmiş ve Rusçadan çevirisi yapılmıştır.

## Kısa Bir Tanıtım

İ. A. Genin'in "Türkiye ile Sovyetler Arasında Yeni Ticaret Anlaşması" başlıklı makalesi; Vneşniyaya Torgovliya (Dış Ticaret) dergisinin 1938 yılının Ocak ayı sayısında yer alan özgün metni üzerinden Rusçadan çevrilmiştir. Dış Ticaret Bakanlığı tarafından 1930 yılında yayınlanmaya başlanan dergi öncelikle bürokratlar ve akademisyenler için yayınlanmıştır. Genel okuyucuya göre içeriği biraz teknik olsa da dönemin SSCB'nin uluslararası ticareti hakkında kaynak olarak kullanılan çok önemli bir yayındır. Derginin bütün nüshalarına Moskova'da yer alan Rusya Devlet Kütüphanesi'nden ulaşılabilir. Nadir de olsa, derginin bazı sayıları koleksiyoncularda mevcuttur.

Çevrilen makalenin kopyasının yer aldığı derginin bulunduğu Rusya Devlet Kütüphanesinde; Sovyetler Birliği tarihi boyunca basılan eserlerden en az birer adet bulunmaktadır. Kütüphanede aynı zamanda Sovyetler Birliği zamanında yayınlanan bütün süreli yayınların birer kopyası bulunmaktadır. Sovyetler Birliği döneminde Lenin Kütüphanesi olarak adlandırılan bu kütüphaneye bir pasaporta ya da geçerli bir kimliğe sahip olan herkes üye olabilir ve okuma salonlarında kataloglarda geçen bütün eserlere ulaşabilir. Kütüphanede ayrıca

Sovyetler Birliği dahil Rusya tarihinde yazılmış bütün yüksek lisans ve doktora tezleri de yer almaktadır. Ayrıca Moskova'nın değişik yerleşim alanlarında bulunan okuma salonları ve depolarda bulunan basılı metinlere de bu kütüphane üzerinden erişilebilir.

Makalenin yazarı İsrail Adolfoviç Genin 1897-1969 yılları arasında yaşayan dönemin ünlü ekonomist ve coğrafyacılardan biridir. Türkçeye çevrilmiş bir makalesi ya da kitabı bulunmasa da oldukça üretken olan Genin'in en bilinen kitapları Filistin Problemi (1940), Yemen (1953), Afganistan (1955), Boris Moiseyeviç Dantsig ile birlikte yazdığı Güney Batı Asya ve Kuzey Afrika (1960)'dır.

Ekonomi doktoru olan Genin uzun yıllar Dış Ticaret Bakanlığında uzman olarak çalışmış ve hatta bir süre Türkiye'de de görev yapmıştır. Türkiye görevi sonrasında Dış Ticaret Bakanlığı'nın Doğu Sektörüne atanarak Uzman Danışman olarak çalışmaya devam etmiştir. Uzun yıllar Türkiye, Filistin, Mısır, Suriye ve diğer Arap lkeleri ile yapılan Sovyet ticaretine yön veren ekonomistlerden biri Genin olmuştur. Genelde Türkiye'de bulunan Sovyet Ticaret Temsilciliği'nin sıklıkla mektup yazdığı, görüş ve onayını aldığı bir bürokrat olarak Rus Arşivlerinde yer alan belgelerde adı geçmektedir. Rusya Devlet Ekonomi arşivinde Türkiye ile ilgili belgelerin çoğunda ya doğrudan Genin'e hitap edilmekte ya da onun imzasını taşıyan mektup ve raporlar klasörlerin içinden çıkmaktadır.

Bu makalenin anlaşılmasını kolaylaştırmak için makale içinde geçen bazı kavramları açıklamakta fayda bulunmaktadır. Öncelikle Birinci Beş Yıllık Plan olarak anılan plan; Sovyetler Birliği Ekonomi Bakanlığı'nca 1928 yılında kabul edilmiş ve 1932'de sonra ermiştir. Sovyet yazınında genelde ilk Beş Yıllık diye anılır. İkinci Beş Yıllık Plan ise 1933-1937 yılları arasında uygulanan Sovyetler Birliği Kalkınma Planıdır. Bu dönemde ülkede ağır sanayi fabrikaları kurulması ve ülkenin her yerine elektrik götürülmesi gibi temel altyapı sorunlarının çözümünde önemli mesafeler kaydedilmiştir. Makalede sıklıkla geçen Netto-Balans anlaşmaları genellikle bir ülke diğer bir ülkeye ne kadar ihracat yapıyorsa o kadar ithalat yapabilmesi prensibi üzerine kurulur. İhracat ve ithalat miktarları anlık belirlenmediği için genellikle bir sonraki sene veya üç aylık dönemlere bırakılarak fazla veren tarafın daha fazla karşı ülkeden ithalat yapması ile cari açığın dengelenmesi usul benimsenir. Netto-balans anlaşmaları kavramı ilk kez 1927 yılında Sovyetler-Türkiye ticaret anlaşmasında gündeme gelmişe de 1931 Ticaret Anlaşmasına yapılan ek protokolle ilk defa 1932 yılında uygulanmaya başlamıştır. Teknoexport Sovyetler Birliğinin teknoloji içeren ürünlerinin yurt dışında pazarlanması ve bu kurumun ihtiyaç duyduğu ithalatın yapılması için Sovyet Ticaret Temsilcilikleri altında örgütlenen dış ticaret kurumudur.

## Türkiye ve Sovyetler Birliği Arasında Yeni Ticaret Anlaşması

### İsrail Adolfovici Genin

Türkiye ve Sovyetler Birliği temsilcileri arasında Ekim 1937'de Ankara'da yeni bir ticaret anlaşması imzalandı. Ticaret anlaşması ile beraber Sovyet-Türk ödeme işlemlerini düzenleyen anlaşma da imzalandı. İmzalanan bu dokümanlar Sovyet-Türk ticari ilişkilerinde yeni bir etabın başladığını göstermektedir.

Sovyet-Türk ticaret ilişkilerinin etaplarını iki ülke arasında dostluk ilişkileri başladığı andan bu yana takip edersek imzalanan anlaşmaların ne anlama geldiği daha iyi açığa çıkacaktır.

Kemalist yönetimi ve onun ülkenin ekonomik ve politik bağımsızlık anlamında yeniden dirilişini ilk olarak bütünüyle tanıyan Sovyetler Birliği oldu. Sovyetler Birliği hükümetinin pozisyonu Türkiye ile 1921-1922 yıllarında RSFSR, Ukrayna Sovyet'i ve Kafkas Sovyetleri arasında imzalanan üç adet dostluk ve kardeşlik anlaşmasında karşılığını bulmuştur (Moskova, Ankara ve Kars). Bu üç anlaşma birbirine benzer şekilde Sovyet cumhuriyetlerinin, daha önce Türkiye ve Çarlık hükümetleri arasında imzalanan parasal ya da başka yaptırımları içeren bütün uluslararası anlaşmaların reddi üzerine kurulmuştur. Sovyet hükümetinin altını çizerek reddettiği; kapitülasyon rejimi ve Türkiye'nin çarlık ve diğer vahşi emperyal üzerine kurgulanan anlaşma maddeleridir.

İlk anlaşmalar ağırlıklı olarak politik bir karakter içermesine rağmen gelecekteki ticaret anlaşmalarının bir özetini içermektedir. Bu anlaşmalarda her iki ülke diğer ülke vatandaşlarının kendi topraklarında en fazla kayırılan olma koşulunu kabul etmiştir. Bunun dışında taraflar dostluk koşullarının devam etmesi açısından birbirleri için gerekli olan ekonomik düzenlemeleri, finansal ve diğer problemleri içeren anlaşmaları yapmayı taahhüt etmiştir. Takip eden iki yıl boyunca böyle bir anlaşma imzalama zemini olmamıştır. Çünkü Türkiye; Yunanistan, Antant ülkeleri ve onların destekçilerine karşı bir bağımsızlık savaşı yürütüyordu. Ülkenin bütün imkanları bu savaş için seferber edilmişti. Diğer yandan Sovyet cumhuriyetlerindeki ekonomik koşullar imparatorluklar ve iç savaş koşullarında harap olmuştu.

Türkiye 1923 yılında Lozan Barış Antlaşmasını imzaladı. Böylelikle ekonomik ve siyasi bağımsızlığını elde etmiş oldu. O zamandan beri Kemalist yönetim kendi ekonomik programını uyguladı ve diğer ülkelerle olan ekonomik ilişkilerini geliştirmeye çalıştı. Türkiye'den yapılan ihracat miktarları tekrar artmaya



başlarken, piyasalardaki talep de canlanmaya başlamıştı. Bu zaman diliminde Sovyet ekonomisi ise doğu ülkelerine olan ihracatından dolayı sanayi üretimini arttırmıştır.

Bu sırada iki ülkenin de ekonomik işbirliğinin gelişmesini sağlayacak bir ticaret anlaşmasının imzalanması için yeteri kadar ilgileri artmıştı.

Türkiye ve Sovyetler arasındaki ticari ilişkiler birkaç sene boyunca otonom kanunlarla devam etti. Türkiye Sovyet mallarına Lozan rejimini uygulamayı kabul etti. Sovyetler ise Türkiye'nin ekonomik koşullarını göz önünde bulundurarak bazı gümrük indirimlerini Türk mallarının Sovyet pazarlarında yer alması için uyguladı. 1923-1924 hesap yılından itibaren Halkların Dış Ticaret Bakanlığı yelkenliler ile yapılacak olan dış ticaretin önünü açarken, Türk vatandaşlarına Sovyetlere lisanssız ürün ihraç edebilme hakkı tanıdı ve aynı zamanda belli bir liste içerisinde Türkiye'ye yine lisanssız mal ithal edebilme olanağını verdi.

Bu kanunlar üzerine yürütülen Sovyet-Türk ticari ilişkileri gün geçtikçe büyümüş ancak her iki ülkenin de ilgi düzeyini arttıracak seviyeye ulaşamamıştır. Bundan dolayı üç yıllık dış ticaret tecrübesinin ardından ticari ilişkilerin daha iyi düzeylere gelmesi için ticaret anlaşması görüşmelerine başlanılmıştır. Anlaşma için görüşmeler 1926 yılında Ankara'da başlamış 11 Mart 1927 günü anlaşmanın imzalanması ile son bulmuştur.

Anlaşma ile beraber Sovyet-Türk ilişkilerinde yeni bir etap başlamıştır. 1927 Ticaret Anlaşması ile birlikte Sovyet Ticaret Temsilciliği Sovyetler Birliğinin resmi kurumu olarak tanınmış ve ticari operasyonları yönetmiştir. Böylelikle Türkiye topraklarında diğer Sovyet ticaret örgütleri de çalışma fırsatı bulmuştur. Türkiye ise kendi vatandaşları için elde ettiği Sovyet gümrük indirim oranlarını korumuş transit ticaret hakkını da elde etmiştir.

1927 Ticaret Anlaşması Sovyetler ve Türkiye arasındaki ticaret hacmini büyütüştür. 1923-1924 hesap yılına göre 1928-1929 hesap yılındaki ticaret; beş kat artmıştır.

16 Mart 1931 tarihinde Moskova'da ikinci Sovyet-Türk ticaret anlaşması imzalanmıştır. Böylelikle iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin üçüncü etabı başlamıştır. 1931 anlaşması Sovyet ticaret organlarının Türkiye topraklarında çalışmaya devam etmesini onaylayan bir yapıya sahiptir. Anlaşma ile beraber Sovyet mallarının Türkiye'ye getirilmesine herhangi bir sınır konulmamıştır. 1927 anlaşmasında olduğu gibi 1931 anlaşması da Sovyet Ticaret Temsilciliği'nin, her iki ülke vatandaşlarının elde ettiği imtiyazları korumuş ve diğer gemi trafiği (seyrisefain), transit ve ticaret sorunlarına çözüm getirmiştir.

Kasım 1931’de Türk hükümeti (ticaret ve ödemeler dengesinin dünya ekonomik krizinden dolayı bozulmasından sonra) ithalatta kontenjan rejimi getirdi. Bu rejimden dolayı Sovyet-Türk ticareti, 1931 anlaşması yeniden gözden geçirilerek bu sisteme uygun hale getirildi. 17 Nisan 1932’de ise ek protokol düzenlenerek bazı değişiklikler ticaret anlaşmasına eklendi. Ek protokollerle beraber ticaret anlaşmasının süresi iki kere daha uzatıldı.

Yenilenen anlaşma, Sovyet-Türk dış ticaretini netto-balans üzerine kurgulayan bir yapıya sahipti. Böylelikle Sovyetlerden ne kadar ürün ithal ediliyorsa Türk menşeli olmak şartı ile o kadar da Sovyetlere ihraç edilecekti.

Normal politik ve ticari ilişkilerin 1931 ticaret anlaşması ve ek protokoller eklenerek uzatılması yıldan yıla Sovyetler ve Türkiye arasındaki ekonomik bağların güçlenmesini sağlamıştır. Dünya Ekonomik krizinden dolayı Türkiye’nin ihraç ettiği ürünlerin tüketicisi olup kendi ürünlerini Türkiye piyasalarına kolaylıkla ihraç edebilen İtalya, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerin Türkiye ile olan dış ticaret payları azalırken Sovyetlerin payı değişmemiştir. İki ülke arasındaki dış ticaret hadleri 1936 yılında 38 milyon Ruble olmuştur.

Aynı zamanda Sovyet-Türk dış ticaret hadlerinde önemli yapısal değişiklikler olmuştur. Şu anda Türkiye’den Sovyetlere yapılan ihracatın önemli kısmını sanayide kullanılan hammaddeler oluşturmaktadır. Ticari ilişkilerinin ilk beş yılında ise canlı hayvan ve tüketim malları alımı ilk sırada yer almaktaydı. Sovyetlerden Türkiye’ye olan ihracatta da yine aynı durum söz konusuydu. Dış ticaretin başladığı ilk yıllarda tarım ürünleri Türkiye’ye yapılan ihracatın yarısını hatta üçte birini oluşturmaktaydı. Zamanla ürünler sanayi mallarına kaydı. Ayrıca ihracat listesinde yer alan sanayi ürünleri üretimde makineleşmeye imkân verecek olan makinelerdi.

Sovyetlerin Türkiye’den yapılan ithalat içerisinde hammaddenin artışını gösteren oranlar aşağıdaki tablodaki gibidir.

**Tablo - Türkiye’den İthalat Yüzde Üzerinden**

	1923-1924	1925-1926	1929	1931	1933	1934	1935	1936
Hammadde	18	48	59	66	67	59	68	65
Tüketim Malları ve Canlı Hayvan	82	52	41	34	33	41	32	35
Toplam	100	100	100	100	100	100	100	100

Yıl içinde Sovyetler Türkiye'den 7 bin ton yün, 30 bin büyük baş ve 150 bin küçükbaş hayvan satın almıştır. Türkiye'nin yün ihracatının %75'i, canlı hayvan ihracatının ise %50'si Sovyetlere olmuştur. Yün ve canlı hayvan dışında Sovyetler Türkiye'den işlenmiş deri, kürk, zeytin, portakal, incir ve susam almıştır.

Yukarıda anlatıldığı gibi son yıllarda Sovyetlerden Türkiye'ye yapılan ihracatın yapısı tarım ürünlerinden sanayi mallarına doğru sert bir geçiş yaparak değişmiştir. Sovyetlerin kendi içindeki sanayi atılım hamlesinin bunda büyük rolü olmuştur. Diğer yandan bu sert geçişte Türkiye'nin birçok üretim alanında kendi kendine yeter hale gelmesi de rol oynamıştır (tahıl ürünleri, balık ve ürünleri gibi).

İlk beş yılın başında Türkiye'ye yapılan ihracat listesinden tahıl ürünleri, balık ve ürünleri çıkarılmış çimento, şeker, petrol ve ürünleri, kumaş, iplik ve plastik ürünleri önemli ölçüde azalmıştır.

İlk Beş Yıllık süresince ve İkinci Beş Yıllığın dört yılında Sovyetlerden Türkiye'ye olan ihracatta bazı hareketlenmeler olmuştur. Türkiye'nin bazı üretim alanlarında atılım yapmasından sonra 1935 yılında çimento, şeker ve plastik ürünleri ihracat listesinden çıkarılmıştır. Sadece 1935 ve 1936 yıllarında özel izinle çok az çimento ve şeker ihraç edilebilmiştir.

Ihracat listesinden çıkanlar arasında kumaş, iplik, cam ürünleri, petrol ve ürünleri ile bazı teknik malzemeler bulunmaktaydı. Daha ilk beş yıllık planın başında Sovyetler Türkiye'ye üretim yapabilen makineler ihraç etmeye başladı, bunların içinde tarım makineleri, elektrik lambaları ve dikiş makineleri vardı. İkinci Beş Yıllık Plan döneminde ise Türkiye'ye dökme demir, kamyon, otobüs, demir, boru, elektrikli aletler, traktör, lastik ve jantlar, otomobil parçaları ihraç edilmeye başlanmıştır. 1936 yılında Sovyet makine ve teknik ekipmanlarının Türkiye'ye ihracatta payı %25 oldu. Daha önce bu oran ancak %3-4 civarındaydı.

Makine ve teçhizat ihracat miktarının artmasıyla beraber ihracatın karakterinde de bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Türkiye'ye teknik ekipman satılmasıyla beraber, teknik alet ve edevatın kullanılmasıyla ilgili yardımlar da artmıştır.

Bu yardımlardan en büyüğü olan kredinin, 21 Ocak 1934 günü Ankara'da iki hükümet yetkilileri arasında imzalanan protokol ile temel anlaşması yapılmıştır. Kredinin dört yıl boyunca Sovyet üretimi alet ve makinelerin Türk hükümeti tarafından verilecek siparişlerde kullanılması kararlaştırılmıştır. Kredi faizsiz ve geri ödemesi 20 yıla yayılan eşit taksitler halinde Türk menşeli ürün ithal etmek suretiyle ödenecekti. Sovyetler tarafından Türkiye'ye ihraç edilecek olan alet ve makinelerin fiyatları ise diğer ülkelerde aynı kalitede ve benzer işleri yapan alet ve makineler üzerinden belirlenecekti. Alet ve makinelerin tedariki sırasında ve

montaj aşamasında yardım edileceği gibi çalıştırılarak kullanılması aşamasında istihdam edilen personelin eğitimi konusunda da Sovyet yardımı yapılacaktır.

Alet ve makinelerin dışında Sovyetler Teknoexport isimli kurumu kullanarak Ankara şehrinde (kredinin içine dahil olan miktarda) kullanılması için otobüs, kamyon, tank ve bu araçlara ait yedek parça tedarik etmiştir.

Türkiye'nin aldığı kredi ile Kayseri ve Nazilli'de iki adet kumaş dokuma fabrikası kurulmuştur. Kayseri kombinası 1935'ten bu yana çalışırken Nazilli dokuma fabrikasının resmi açılışı 1937 yılında gerçekleşmiştir. Her iki kombina da Sovyet makineleri ile donatılmış, fabrikada çalışan kadrolar Sovyetlerde eğitim almıştır.

İnşa edilen dokuma kombinaları Türkiye'nin ihtiyacı olanın yarısından fazlasının artık ülke içinde üretileceği anlamına gelmektedir. Türkiye'nin ihtiyacı olan kumaşların artık ithal edilerek karşılanmayacağı ve döviz tasarruf edileceğinden dolayı kombinalar büyük önem taşımaktadır. Ayrıca ülkede dokunan kumaşın kalitesi de iyileşmiştir.

1931 yılında imzalanan anlaşma birkaç defa ek protokollerle uzatılmış ancak 1 Ocak 1937 yılında sonuna gelinmiştir. Sürenin bitmesi ile beraber taraflar yeni bir anlaşma hazırlanması için masaya oturmuşlardır. Pazarlıklar sırasında 1931 anlaşmasına ek maddeler ekleyerek uzatılması gündeme gelmiştir. Bundan dolayı Sovyet-Türk ticareti, görüşmeler sırasında kesilmeden devam etmiştir.

Eski anlaşmalardan ders çıkararak hazırlanan, Sovyet-Türk ticaret ilişkilerinde dördüncü etabı başlatan ve yeni maddeler içeren ticaret anlaşması 8 Ekim 1937'de Ankara'da imzalanmıştır. 1937 ticaret anlaşması her iki taraf için de maksimum fayda sağlayabilmesi üzerine kurgulanarak inşa edildi. Bu prensip genelde her iki ülke mallarının hangi koşullarda gümrükleneceği, vergileneceği üzerine ve gemi trafiği (seyrisefain) kuraları ile alakalı idi. Ayrıntılı olarak Ticaret Temsilciliği'nin çalışma sahaları ve yerleri gündeme geldi. Bunun yanında Türk menşeli ürünlere uygulanacak gümrük indirimleri ve Sovyetler üzerinden transit geçecek ürünler üzerinde anlaşmaya varıldı.

Yeni ticaret anlaşması 1931 anlaşmasına göre daha kesin ve kuralları daha iyi belirlenmiş, ticari politik yönü daha iyi yapılandırılmış bir vaziyettedir.

Gelecekte iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesi için gerekli koşullardan birisi ticari ödemeler anlaşmasının yapılmasıdır. Her iki tarafın ödemeler dengesinin bozulmaması için netto-balans üzerinden kurgulanacak bir metin daha iyi olacaktır. Netto-balans rejiminin genişletilmesi ticari ilişkiler açısından daha faydalı olacaktır. Ticari ve ödemeler anlaşmasının bir diğer önemli noktası

karşılıklı ödemeler olacaktır. Sovyet tarafı için ödemeler Sovyet Devlet Bankası'na, Türk tarafı için ise Merkez Bankası'na yapılacaktır.

8 Ekim 1937 tarihinde imzalandığı anda yürürlüğe giren ticaret anlaşması, Sovyet-Türk ticari ilişkilerinde yeni bir yasal zemin oluşturmuştur. Ekonomik ilişkilerin büyümesi ve güçlenmesi sosyalizmin kesin bir zaferidir, birinci ve ikinci planların başarısını açıkça ortaya koymaktadır, aynı zamanda Türk ekonomisindeki gelişmeleri ve değişimleri göstermesi açısından önemlidir.

Şu ana kadar başardıkları sayesinde Sovyetler, Türkiye'ye olan sanayi ürünleri ihraç listesini genişletebilir. Tarım makineleri, dikiş makineleri, tartı ve diğer ölçü aletleri, elektrik lambaları, dökme demir, demir ve sac boruları, zanaat ve tarım aletleri, otomobil, otobüs, traktör, radyo ve aparatları, telefon, lastik ve jantlar Türkiye'ye ihraç edilecek ürünler listesine eklenebilir.

Türkiye'ye yapılacak ihracat listesine girme ihtimali olan ürünler Sovyetlerin zaten halihazırda ürettiği ürünler arasındadır ve rekabetçi fiyatlara sahiptir. Son dönemde ise Türk ithalatında makine ve teknik ekipmanların ithalatı önemli bir yer almıştır. Tüketim malları (kumaş, cam ürünleri gibi) Sovyetlerin Türkiye'ye olan ihracatında gün geçtikçe daha az öneme sahip olacaktır.

Ancak Türkiye'nin batısına ve doğusuna Sovyetlerden yapılan ihracatın ürünler bazında azalması aynı etkiyi yaratmayacaktır. Türkiye'nin milli ürünlerini arttırması öncelikle Batı Anadolu'da bu üretimler yapıldığı için bu bölgenin talebini karşılayacaktır. Daha sonra bu ürünler üretim bölgelerine daha yakın olan yerlere gidecektir. Doğu Anadolu'nun Türkiye'nin önemli üretim merkezlerine uzak olmasından dolayı Sovyet mallarına olan talebi doğal olarak devam edecektir, Batı Anadolu'da ise düşecektir.

Sovyet mallarını ithal etmek Türkiye için kârlıdır, çünkü ürünlere ödemeler döviz ile yapılmamaktadır. Ödemeler genelde Türkiye'nin ihracat listesinde önemli yer tutan ürünler ile yapılmaktadır. Diğer yandan Sovyet sanayi üretiminin durmaksızın artmasından dolayı Türkiye'den ithal edilecek hammaddelerin, özellikle yünün, artışı söz konusu olacaktır. Belki de canlı hayvan, kürk ve diğer hammaddelerin Türkiye'den ithalatı katlanarak artacaktır.

Sovyetler ve Türkiye arasında imzalanan yeni ticaret anlaşması bütün bunlara imkân sağlamaktadır.

### **Kaynakça**

Genin İ A (1938). Noviy Torgoviy Dogovor Mejdu SSSR i Turtsiey. *Vneşniyaya Torgovliya*, God İzdaniya 8, Yanvar 1938, No: 1, str: 24-30.

## Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisine gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye [www.mulkiyederigi.org](http://www.mulkiyederigi.org) adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisinde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisine aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisinde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (*Committee on Publishing Ethics*) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

### Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler)i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde ([www.tdk.org.tr](http://www.tdk.org.tr)) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce özet ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık	:	Xxxxxxxxxxxxxx	(İlk harfi büyük ve koyu)
İkinci Düzey Altbaşlık	:	Xxxxxxxxxxxxxx	(İlk harfi büyük ve italik)
Üçüncü Düzey Altbaşlık	:	i) Xxxxxxxxxxxxx	(i, ii, iii, vb. ile başlar)
Dördüncü Düzey Altbaşlık	:	- Xxxxxxxxxxxxx	(Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Kaynakçada yazar(ar)ın kendi çalışmalarına referans verilmişse, yazar(lar)ın adı yerine yalnızca "Yazar" ifadesi yazılmalı ve yıl belirtilmeli, yazar(lar)ın çalışmalarına dair başka hiçbir bilgi (makale başlığı, kitap adı, vb.) yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin 'Özellikler' seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının 'Dosya' bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (" "), vurgulama için ise tek tırnak ( ' ') kullanılmalıdır.

### Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atıf yapılırken yazarların soyadları arasında "ve" konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra "vd." yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto'da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için ";" işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck'ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri konulmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgül konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından "aktaran" ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa'nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10'u ETA'yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayının adı (*İtalic*), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (*The Economist*, 2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntıları kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında "paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir" (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satır geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

#### Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki işaretler kullanılacaktır:

tarih yok	t.y.	
basım yeri yok		y.y.
yayıncı yok	yay.y.	

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky M (2005). *1968: The Year That Rocked The World*. London: Vintage.

Örnek: Marx K ve Engels F (1998). *Komünist Manifesto*. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran B (der) (2001). *Türk Dış Politikası*. Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Best A vd. (2008). *Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl*. Çev. T U Bilge ve E Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), *Bilim ve İktidar*, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.



Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkçüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), *Türk Dış Politikası*, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansıması. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. *Theory, Culture and Society*, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. *Mülkiye Dergisi*, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Radikal (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.